

Amžiaus liudininko užrašai

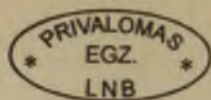
Rapolas Mackonis

Atsiminimai

Rapolas Mackonis-Mackevičius širdies gilumoje tikėjosi, kad jo tik į stalčių kraunami atsiminimai ilgainiui vis dėlto pasieks Lietuvos visuomenę. Todėl šiai knygai neprireikė kitos pratarmės, išskyrus tą, kurią pats autorius parašė 1960 metais. Jis tolydžio kreipiasi į eventualų skaitytoją, pateikia savo argumentus, polemizuoja. Ypač pirmame, didžiausiame, skyriuje, kuriame be užuolankų yra išklota atkakli Vilniaus lietuvių kova už savo teises tarpukario dešimtmečiais. Skyriuje "Vilniaus balsas" atsispindi tos kovos tąsa trumpu nepriklausomo gyvenimo laikotarpiu atgavus Vilnių (1939 spalio–1940 birželis). Atsiminimus apie dienraštį "Naujoji Lietuva" R. Mackonis parašė 1960 metais. Buvo įsitikinęs, kad jo karo metų dienoraščiai negrįžtamai prarasti. Patekę į KGB rankas 1944 metų vasarą, jie kartu su publicistine medžiaga tapo "kaltinimo įrodymais" Vilniaus kariniam tribunolui, kuris 1952 metais nuteisė R. Mackonį 25 metams Sibiro lagerių. Byloje išlikusių dienoraščių puslapiai papildė ir patikslina ano laikotarpio liudijimus. Knygos chronologijoje yra spraga. Po amnestijos 1956 metais grįžęs į Lietuvą R. Mackonis išsyk ėmėsi prisiminimų apie Vilniaus tarpukarį. Deja, nieko neparašė apie Kemerovo srities lageriuose praleistus metus. Nauji palyginti ramaus gyvenimo Vilniuje užrašai, kurių ištraukas pateikiame, prasideda tik 1968 metais ir tęsiasi iki 1981-ųjų vasaros, likus pusei metų iki R. Mackonio mirties 1982 metų sausio 9 dieną.

Birutė Mackonytė

Amžiaus
liudininko
užrašai

Amžias

LIETUVOS RAŠYTOJŲ SĄJUNGOS LEIDYKLA
VILNIUS

Rapolas Mackonis

liudininko užrašai

Atsiminimai

Sudarė

Birutė Mackonytė

KNYGOS IŠLEIDIMĄ RĖMĖ
KULTŪROS MINISTERIJA

© Rapolas Mackonis, 2001

© Sudarymas, Birutė Mackonytė, 2001

© Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2001

UDK 888.2-94

Ma76

ISBN 9986-39-196-2

3-02-775

02/777

Pratarmė

Pora žodžių apie atsiminimus. Nei pradėjęs rašyti, nei baigęs, apie pratarinę negalvojau. Tai padaryti sugundė vienas „škotas“. Ilgainiui, ko gero, nebeliks žmonių, prisimenančių, ką šiame kontekste reiškia „škotas“? Taip pat negalėčiau pasakyti, kas pirmas sugalvojo šį žodį. Atsirado jis 1939 metų rudėnį, atgavus Vilnių. Atvykstančius dirbti į Vilnių kauniečius pradėta vadinti „škotais“. Ar tuometiniai Lietuvos administracijos valdininkai savo skūpumu iš tikrųjų buvo panašūs į šykštumu garsėjančius škotus – ar dėl kitų priežasčių, bet jiems priklijuota pravardė iš karto prigijo ir iki šiol laikosi. Mano nuomone, todėl, kad tuometinė Lietuvos administracija, su labai mažomis išimtimis, ne tik nesidomėjo Vilniaus lietuvių gyvenimu ir jų patirtais vargais, bet daugeliu atvejų mus ignoravo. Ne visi, kaip sakiau. Vienas tokių „škotų“, perskaitęs mano atsiminimus, pasiteiravo, ar aš parašiau pratarinę?

– Kam tai reikalinga? – paklausiau.

– Tam, kad skaitytojai žinotų, kodėl buvo parašyti atsiminimai!

– Aš apskritai abejoju, ar reikalinga ne tik pratarinė, bet ir patys atsiminimai. Kas jais šiuo metu domisi? Nieks. Vilniaus lietuvių praeitis daugelio nei šildo, nei šaldo.

– Negalima gyventi ir dirbti galvojant vien apie dabartį. Po mūsų ateis kiti, kurie į bendrą tautos gyvenimą įdėtai veik-

lai nebus abejingi. Ir juo daugiau apie tai paliksime žinių, juo labiau jie bus mums dėkingi.

– Gerai, – sutikau.

* * *

Atsiminimai...

Šio pobūdžio lektūra visi domisi ir mėgsta... Suprantama kodėl. Kiekvienuose atsiminimuose randame dalelytę istorijos, atmieštos beletristika, be kurios atpasakoti faktai ir įvykiai būtų tik sausa kronika. Neišvengiama ir humoro – anekdotų. Žodžiu, visko po truputį.

Kitas reikalas – rašyti atsiminimus. Kaip žinome, atsiminimus rašo žmonės, kuriems arčiau saulėlydis negu saulėtekis, žmonės, kurių šešėlis, anot Vaičiūčio, tiesiasi ilgyn ir ilgyn. Rašydami poezijos, prozos ar dramos knygas, autoriai žino, kad jų kūriniai išvys dienos šviesą, mažiau ar daugiau bus skaitomi ir vertinami. Tuo tarpu atsiminimų autoriai, su labai mažomis išimtimis, neturi progos savo kūrinių pamatyti knygynų vitrinose. Kai tarp daugelio kitų knygų pasirodo atsiminimai, juos rašiusieji dažniausiai guli po žeme, o kitų spėja ir kaulai supūti. Į skaitančios visuomenės pastabas ar priekaištus autoriai neatsilieps.

Nenoriu būti sau blogu pranašu, bet man rodosi, kad prie paskesniųjų priklausau ir aš. Tikiuosi, kad kada nors, po mano mirties, kuklus kelerių metų darbas skaitančiajai visuomenei bus prieinamas. Bet tada, kaip ir daugelis atsiminimų autorių, į kritikos pastabas nereaguosiu, nesiteisinsiu...

Taip galvoju ne kaip nepataisomas pesimistas ar fatalistas, bet kaip blaivus realistas. Savo gyvenime niekuomet nebuvau pesimistas. Priešingai – visada optimistiškai žvelgiau į ateitį, net ir tais atvejais, kai buvau pasmerktas mirtin, kai kelerius metus giltinė lyg šešėlis nesitraukė nuo manęs nė žingsnio. Tokiais atvejais visada galvojau, kad tautos gyvenime vienas žmo-

gus nieko nereiškia, guodžiausi tuo, kad tauta yra ne tik gyva, bet ir gyvybinga. Šiuo optimizmu, tikėjimu tautos ateitimi gyvenu ir šiandien. Ne kam kitam, o tik tautai norėčiau atiduoti likusią nepavydėtino savo gyvenimo dalį.

Kaip bedarbis, turėdamas daug laisvo laiko, 1957 metų vasarą pradėjau rašyti... atsiminimus. Pabaigiau 1960-ųjų pavasarį. Susidarė apie tūkstantį mašinėle rašytų puslapių. Atsiminimai suskirstyti į 4 dalis.

Dvi pirmosios dalys – „Be ryto naktis“ – apima laikotarpį nuo 1900 iki 1925 metų ir nuo 1926 iki 1939 metų*, trečioji – „Vilniaus balsas“ – nuo 1939.X.28 iki 1941.VI.22 ir „Naujoji Lietuva“ – nuo 1941.VI.29 iki 1943.III.18 bei ketvirtoji – „Mes dar gyvi žmonės“ – nuo 1943 metų pavasario iki 1945-ųjų pavasario.

* Šiame leidinyje
abi dalys
sujungtos.

Šioje vietoje noriu paminėti dar vieną dalyką. Būtent, kodėl pasiryžau ir parašiau atsiminimus? Padariau tai ne garbės ieškodamas ar pelno tikėdamasis. Juo labiau negaliu tikėtis dabar, neturėdamas nė mažiausios vilties, kad atsiminimai būtų išspausdinti.

Visų pirma atsiminimuose man rūpėjo atpasakoti tam siausią Vilniaus istorijoje 1919–1939 metų laikotarpį, kurį pavadinau Maironio žodžiais „Be ryto naktis“. Kiek galėdamas tą laikotarpį atpasakojau ne kaip abstraktų, bet kaip su lietuvių tautos gyvenimu organiškai susijusį Vilniaus istorijos dvidešimtmetį, pasibaigusį sostinės argavimu.

Atsiminimus, pavadintus „Vilniaus balsas“, galima skirti į du pagrindinius periodus: buržuazinį ir tarybinį. Pirmuoju periodu kaip vienintelio tuomet Vilniuje leidžiamo lietuviško dienraščio vyriausiasis redaktorius aistringai gyniau naują teisėtą padėtį. Tikiu, kad eventualus skaitytojas susidarys bent apytikrį vaizdą, kaip teko dirbti ir kovoti. Tarybiniu laikotarpiu „Vilniaus balse“ mano publicistinė veikla turėjo tik sporadinių pobūdį ir todėl apie tai išsamiau negalėjau parašyti.

Sunkiausia buvo rašyti apie „Naująją Lietuvą“, sunkiausia ta prasme, kad ilgametėje mano publicistinėje veikloje šis dienraštis yra lyg neužgijusi žaizda, kurią liesti labai nemalonu.

Pagaliau ketvirtoji atsiminimų dalis „Mes dar gyvi žmonės“. Šie atsiminimai buvo parašyti 1945–1946 metais Lenkijoje. Rašiau atitrūkdamas nuo darbo (1945 metais dirbau Pucko ligoninėje, nuo 1946 metų pradžios – Kvidzynio ligoninėje). Vėliau, 1958 metais, Vilniuje perredagavau papildęs naujomis žiniomis apie konclagerius. Apie šiuos atsiminimus noriu pasakyti tik viena: 1320 metais pasirodžius Dantės trilogijai „Divina Comedia“, pamatę gatvėje autorių, žmonės sakydavo:

– Štai žmogus, buvęs pragare.

1945 metų pavasarį ne iš menininko fantazija sukurto, bet iš tikrojo pragaro išėjo dešimtys tūkstančių iškentėjusių žiauriausias kančias ir žūti pasmerktų žmonių. Apie juos irgi galima pasakyti:

– Štai žmonės, buvę pragare.

Būdamas vienas šių eksmirtininkų, autorius jausis atlikęs savo, kaip rašytojo, pareigą, jei skaitytojas bent maža dalyte įsisąmonins, kas buvo XX amžiaus viduryje Europos centre civilizuotos tautos sukurtas pragaras.

* * *

Pirmąją ir ketvirtąją atsiminimų dalį parašiau be pašalinės pagalbos. Antrą dalį galėjau parašyti akademiko prof. K. Korsako rekomendacijos dėka. Toji rekomendacija leido man pasinaudoti Lietuvos mokslų akademijos Centrinėje bibliotekoje esančia 1926–1939 metų Vilniaus lietuvių periodika, be ko šio laikotarpio nebūčiau įstengęs aprašyti. Trečią dalį paskatino parašyti LKP Istorijos instituto direktorius R. Šarmaitis, davęs rekomendacinį raštą MA Centrinei bibliotekai, kurioje naudojausi „Vilniaus balso“ ir „Naujosios Lietuvos“ komplektais.

Parašius visas keturias atsiminimų dalis, keletas asmenų juos perskaitė. Vieni pasigedo vieno, kiti – kito, tretį teigia, kad vietomis esu šališkas.

Į žodžiu padarytas pastabas noriu pasakyti štai ką. Nepretenduoju į tai, kad mano atsiminimai yra išsamūs. Aš parašiau tai, ką pats atsimenu, ir tai, ką aptikau šio laikotarpio lietuvių periodikoje, kurioje aktyviai dalyvavau. Jei ką be blogos valios būsiu praleidęs, tikiuosi, jog ateityje kruopštus istorikas papildys, netikslumus atitaisys. Tatai bus lengva padaryti turint po ranka įvairią ano meto periodiką, archyvinę medžiagą ir, kas svarbiausia, rašant „*sine ira et studio*“*. Tuo tarpu aš naudojausi tik lietuvių periodika ir archyvinės medžiagos neturėčiau. Nuo minėto dėsnio stengiausi nenukrypti ir manau, jog tai man pavyko.

* be pykties ir šališkumo.

Jei kam nors dabar ir ateityje pasirodys, kad vietomis esu šališkas, tai labai prašau įsidėmėti vieną dalyką. Visa mano ilgametė publicistinė ir literatūrinė veikla buvo paskirta vienam tikslui „*ad maiorem Lithuaniae gloriam*“**. Tuo gyvenau ir dirbau ne aš vienas, bet visi vilniečiai. Pagal tai vertinau ir aprašomąjį laikotarpį nenusileisdamas nė per nago juodumą.

** didesnei Lietuvos garbei.

Vilnius, 1960 m. liepos 15 d.

Handwritten text at the top of the page, possibly a title or header, which is mostly illegible due to fading.

Main body of handwritten text, consisting of several paragraphs. The text is extremely faded and mostly illegible, appearing as light brown marks on a darker brown background.

Be ryto naktis

*Jei po amžių kada skaudūs pančiai nukris
Ir vaikams užtekės prasiblaivęs dangus,
Mūsų kovos ir kančios, be ryto naktis,
Ar jiems besuprantamos bus.*

Maironis

DŪMINĖJE PASTOGĖJE

Dzūkija – smėlynuose kyšančių pušinių krūmokšnių ir ošiančių, dabar jau gerokai praretintų, žalių kaip rūta šilų kraštai. Savotiška ir gal labiausiai visais atžvilgiais nuskriausta Lietuvos dalis. Šiaurėje, kažkur Birštono–Prienų apylinkėje, susiduria su aukštaičiais, vakaruose nusitęsia tolokai už Lazdijų, rytuose ruožais nusidriekia iki Rūdiškių, o pietuose taip pat ruožais ir salomis pasiekia Lydos apylinkes.

Šiame regione neįmanoma nustatyti tikslios etnografinės sienos. Apytikriai galima nurodyti tik dvi nedideles upes: Nočelą ir Katrą. Į šiaurę nuo šių upių absoliuti gyventojų dauguma – lietuviai; gudiškai, o juo labiau lenkiškai kalbančių kaimų beveik nebuvo, išskyrus vieną kitą dvarelį, kurių savininkai, laikydami save „bajorais“, kalbėjo lenkiškai. Į pietus nuo šių upių prasideda tautinė lietuviškai gudiškai lenkiška mozaik-

ka, kuri juo toliau į pietus Lydos link, juo mažiau turi lietuviškumo žymių. Vis dėlto šioje mozaikoje pasitaiko daug kaimų, kalbančių tiktai lietuviškai, kaip, pavyzdžiui, Pelesos apylinkė.

Lenkų okupacijos metu daugelyje į pietus nuo minėtų upių esančių kaimų veikė lietuviškos mokyklos arba Šv. Kazimiero draugijos skyriai. Tatai buvo neginčijamas įrodymas, kad jų gyventojų sąmonė dar nebuvo sunaikinta. Deja. Svetimųjų bangų plakama ji tolydžio menkėjo, natūraliai traukėsi, nes šie kaimai nesudarė kompaktiškos lietuviškos masės. Todėl ir neįstengė išsilaikyti, nors rasi dar ir dabar vienur kitur kalbama lietuviškai.

Varganame tautiniu, kultūriniu ir medžiaginiu atžvilgiu dzūkų krašte gimiau 1900 metais lapkričio 16 dieną nedideliame Paąžuolės kaime. Jis yra į šiaurę nuo Nočelės upės, maždaug keturių kilometrų atstumu.

Iš Varėnos stoties į Paąžuolę galima patekti dviem keliais. Vienas – per Barčius, Kaniauką, Mikalčiūnus, Panočį, Kaniūkus ir Daržininkus. Kitas daug trumpesnis – per Palkabalį, Kaniavą ir Drūcminus. Važiuojant pirmuoju keliu niekur nematyti miško, išskyrus gerokai praretintą šilą tarp Varėnos ir Barčių. Antras eina per mišką iki Kaniavos kaimo. Kiek menu, paąžuoliškai naudojosi tik šituo keliu, nors jis daug prastesnis ir susitikus dviem vežimams sunku būdavo prasilenkti. Klonis miške prie kelio netoli Kaniavos vadinosi „Vilkduobis“. Mano tėvas įrodinėjo, kad „Vilkduoby“ dažnai vaidendavęsi. Naktimis pravažiuojant velnias arba įversdavęs į vežimą didžiulį, su šaknimis išrautą kelmą, arba iškinkydavęs arklių. Kai po Pirmojo karo tėvas mane veždavo į Varėną, pravažiuodamas tą vietą nerimaudavo, atidžiai dairydamsis, ar kartais nesėlina iš krūmų nelabasis.

Dabar tas kelias praplėstas. Juo zuja sunkvežimiai ir, ko gero, šoferiai netgi nežino, kad važiuoja pro „Vilkduobį“.

Kiek senas Paąžuolės kaimas – niekur nesu aptikęs žinių. Liko tik legenda apie patį pavadinimą. Dar mano jaunystės laikais prie pat kaimo, mano tėvų dirvoje, stovėjo iš tikrųjų labai senas ąžuolas. Pasakojama, kad „kadusei“ (kadaise) po tuo ąžuolu pasistatęs pirkia Mackevičius ir nuo to laiko kaimas buvo pavadintas „Paąžuole“ (dzūkai sako „Paužuolė“). Gausi Mackevičių giminė (būta šešių pirkių), lyg ir patvirtintų, kad kaimo steigėjas buvęs koks nors mano propoprosenelis.

Kiek man žinoma, aplinkiniuose kaimuose Mackevičių nėra. Jauniausias mano brolis Jonas (dailininkas ir operų libretistas) sakosi metraščiuose aptikęs žinių, jog karalienė Bona savo pilyje prie Dubičių (iki šiol likę tik griuvėsių pėdsakai) turėjusi mylimą dvariškį kažkokį Mackevičių. Ko gero, kuris nors iš mano bočių bus nusidėjęs su karaliene, bet dėl to į mūsų giminę karališko kraujo nepateko. Viena betgi tenka pastebėti. Iš viso kaimo mes, Mackevičiai, šiek tiek skyrėmės. Mano senelis Andrius Mackevičius buvo iš tiesų išsilavinęs žmogus. Dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą kito Mackevičiaus – Miko sūnus Kostas vienintelis lankė Slučajaus* rusišką pradinę mo-

* *Dabar Panočiai.*

kyklą ir ją baigė. Po to baigiau aš. Mano dėdė Vaitiekus Mackevičius, nors nebuvo baigęs jokios mokyklos, gerai skaitė ir rašė, jau prieš karą turėjo įsigijęs dainų rinkinį „Cit, paklausyk!“ pats puikiai dainavo ir kaimo jaunimą išmokė dainuoti. Fabijonas Mackevičius buvo vienas iš labiausiai susipratusių lietuvių, daug dėl to nukentėjęs.

Kiek Paąžuolės kaimas turėjo žemės – pasakyti sunku, nes anuomet ji buvo matuojama „dzesencinomis“, o ūkininkai, priklausomai nuo žemės kiekio, vadinosi „pusvalakiais“, „trečiokais“, „ketvirtokais“ ir net „šeštokais“, atseit kokio valako dalis turėta. Kiek menu, nei mūsų, nei artimiausiuose kaimuose niekas nevaldė „valako“, pasitaikydavo tik pusvalakinį, t. y. turtingiausių. Paąžuolėje buvo tik du „pusvalakiniai“ – abu Kaziukoniai: Juozas ir Jonas. Paskesnysis laikytas turtingiausiu ūkininku, nes, užsikrutėjęs pinigų, su Kirkliauskais – Simu ir Miku – nusipirko Dumblalio ežerą, kuris jiems duodavo nemažą pelną.

Senis Jonas Kaziukonis susilaukė keturių dukterų ir sūnaus. Šių vaikų motina Agotė Kaziukonienė-Kundrotaitė mirė 1939 metų rudenį, būdama beveik 90 metų, gerai menanti 1863 metų sukilimą ir daug mums pasakojusi apie Liudviko Narbuto būrį, kuris drauge su savo vadu žuvo netoli Dubičių. Parapijos kapinėse visi buvo palaidoti bendrame kape.

Jonas ir Agotė Kaziukoniai, kaip ir visi ūkininkai, savo ūkį drauge su ežeru paskyrė sūnui Jonui, o dukterims pradėjo dairytis turtingų jaunikių. Tėvų samprotavimu, žentai galėjo būti tikrai „pusvalakiniai“. Tokie dviem vyriausioms Kaziukonytėms atsirado tik tolesniuose kaimuose. Trečioji dukra, gavusi tokį pat kraitį kaip ir vyresniosios, ištekėjo kad ir ne už pusvalakinio, tačiau už eigulio Prano Nalivaikos.

Liko ketvirtoji – jauniausioji leva. Ir tėvas, ir ūkio įpėdinis brolis pradėjo krapštyti pakaušius, kaip čia padarius su Ievuika. Tinkamų kandidatų, nors užsimuš – nėra.

O kaimo šalutinėje „ulyčioje“, vadinamame „kampelyje“, gyveno gana pamokytas Andrius Mackevičius, kuriam ir buvo lemta tapti Kaziukonytės uošviu bei mano seneliu. Kokią šis žmogus buvo baigęs mokyklą – negaliu pasakyti. Žinau tik tiek, kad kasmet žiemą „daraktoriavo“, vasarą vedžiojo būrius žmonių į Vilniaus Kalvarijas kaip „pravadnykas“. Be to, visiems aplinkui rašė į Ameriką išvykusiems giminaičiams laiškus, tuomet vadinamas „gromatas“ ir kasmet buvo renkamas „magazinieriumi“*.

Ir savo vienatūrį sūnų Vincą pramokė skaityti, šiek tiek rašto ir, šiam atėjus metuosna, pradėjo dairytis marčios. Motinos prispirtas prie sienos, kad, girdi, ūkyje reikalinga darbininkė, sūnus nedrąsiai išsitarė:

- Mislinu eic svotuosna pas Ilevuikų.
- Pas Kaziukonių Ilevuikų?
- Tep, – atsakė santūrus, nemėgstas daug kalbėti sūnus.

Tėvas apžvelgė dūminės pirkios vidų. Niekuomet nebuvo net pagalvojęs apie tą merginą, gerai žinodamas, kad pas Kaziukonius per aukšti slenkščiai, kurių „ketvirtokas“, juo labiau su dūmine pirkia, neperžengs.

Kurį metą abu tėvai sėdėjo lyg žado netekę, nežinodami kaip pasielgti: pritarti ar pasipriešinti. Pirmas atsiliepė tėvas:

- Pamesk tu bian apie tai galvojjs. Jie gi dairosi pusvalakinių. Neduos tau senis Ilevuikos, neduos.
- Padabosim, – nenusileido sūnus, – o gal ir duos.
- Mes gi prieš juos žebrokai, – priminė motina.
- O aš vis ciek paprabavosiu, – tęsė sūnus savo.

Artimiausią šeštadienį Vincas Mackevičius, įsidėjęs litrą į kišenę, Miko Mackevičiaus** lydimas, nuėjo piršliuosna. Stebuklas. Kaziukoniai neatsakė ir piršlius priėmė, o išgėrus netgi neužmokėjo***. Kaime kilo sensacija, prasidėjo įvairiausios kalbos, spėliojimai. Niekas betgi nenujautė ir neįspėjo, kas iš tikrųjų atsitiko. O atsitiko štai kas. „Pusvalakinių“ neatsirado, o

* Kaip visuose kituose valsčiuose, taip ir Kaniaus valsčiuje, prie pat Slučajaus kaimo, stovėjo du didžiuliai mediniai pastatai, visada pilni grūdų. Kasmet ūkininkai atiduodavo j sandelius tam tikrą kiekį grūdų ir taip surinkdavo dideles atsargas, iš kurių šelpdavo nelaimės ištiktus ūkininkus (gaistrai, ledai, sausros). Ilgus metus šių sandėlių vedėju buvo mano senelis.

** Poeto Broniaus Mackevičiaus senelis.

*** Džukuose buvo toks paprotys. Jeigu piršlybų metu paaiškėja, kad iš projektuojamų vedybų nieko neišeis, jaunosios tėvai užmoka jaunikiui už išgertą degtinę. Jeigu neužmoka, derybos vedamos toliau.

už vyro jauniausiąją dukterį leisti buvo vyriauskas laikas, juo labiau, kad jauna, nuolat linksma, netgi pro ašaras juokdamasi Kaziukonių levuika pareiškė eisianti už Vincėko. Prasidėjo derybos dėl kraičio, ir vėl visi paleido liežuvius, spėliodami, kuo visa tai baigsis. Senis Kaziukonis, trims dukterims davęs po 400 rublių, šį kartą pareiškė:

– Pasogo duosiu du šimtus.

Pirkioje įsiviešpatavo mirtina tyla. Duktė pravirko graužimomis ašaromis ir suklupo prie tėvo kojų.

– Tėvuli brangiausias, kodėl tu mani tep krivdzini? Ar aš nedarbujau, ar aš blogesnė už kitas tavo dukteris?

– Jos gavo „pusvalakinius“, o tu? – šaltai atsakė tėvas. – Daugiau nė kapeikos.

Jaunikis atsikėlė nuo suolo, priėjo prie savo būsimosios ir paėmęs už rankos pakėlė nuo tėvo kojų:

– Neverk, levui. Kap nor pragyvensim.

Vinco tėvai akis pražiūrėjo, laukdami pareinančio sūnaus su piršliu.

– Du šimtus? – aiktelėjo abu išgirdę naujieną.

– Nespjovei jiems? – paklausė kiek patylėjęs tėvas.

– Ne! – atsakė trumpai sūnus ir po valandėlės pridūrė: – Jei ne levuika, ir ton šalin nedabotau.

– Nu, kugi, – užbaigė motina. – Džievo valia.

Deja. Džievo valios neužteko, ir seniai Mackevičiai, apvedinę sūnų su Kaziukonyte levuika, niekuomet nepamiršo padarytos jiems skriaudos. Iki vestuvių senis Kaziukonis pas Mackevičius nepasirodė. Pačios vestuvės buvo kuklios ir, viso kaimo nuomone, toli gražu ne tokios, kokias Kaziukoniai išskėlė vyresniosioms dukterims.

Būtent taip viskas įvyko paskutiniaisiais XIX amžiaus metais. Dabar, po šešių dešimtmečių Mackevičiai (ir Mackoniai) su Kaziukoniais mielai sueina toje pačioje Paąžuolėje. O tada

jaunutė Ieva Mackevičienė jautėsi giliai įskaudinta ir pažeminta. Ir vyro tėvai buvo aiškiai ja nepatenkinti. Anyta įsigijo raktus ir viską, kas, jos nuomone, namuose buvo skanesnio, laikė užrakinta. Šitokio motinos elgesio įžeistas sūnus, turėdamas staigų būdą, ne kartą buvo pastvėręs kirvį, pasiryžęs sudaužyti spynas. Sutrukdė žmona, kuri tik šypsojosi ir maldavo:

* *Negalima.*

– Vinculi mielasai, nedaryk tep. Neseka*. Kap nor pragyvensim.

Abudu ryžosi nusileisti, nekelti jokio triukšmo. Tas juos dar labiau suartino, padarė pavyzdiniais, iš tiesų kilniais, nuostabiais tėvais. Jie išaugino aštuoneta vaikų, tarp kurių buvau vyriausias.

...Baigiant statyti naują pirkį, į kurią jaunieji Mackevičiai išėjo iš dūminės, gimė mano broliukas Edvardas. Prasidėjo darbymetis, ir mane pristatė jį supti. Lopšys kabojo prie pat lovos. Supau arba stovėdamas, arba atsisėdęs ant lovos. Nemėgau šito darbo, labai nemėgau. Norėjosi bėgioti po kiemą, žaisti, o čia sėdėk pirkioje ir lauk, kol broliukas pradės verkti. Pulda-

vau tada prie lopšio ir imdavau supti, nekantriai laukdamas, kada jis užmigs. Senelė prie verkiančio vaiko neprieidavo dažnai man primindama:

– Supk, supk, nenukris rankos.

– Bobula, kad jis labai rėkia.

– Neišgaiš, – išgirsdavau jos balsą.

Nesupratau, kodėl senelė sako „neišgaiš“. Jau žinojau, kad gaišta tik šunys, kiaulės, karvės, žodžiu, gyvuliai. O čia apie mažą vaiką sakoma „neišgaiš“. Kartą apie tai prasitariau motinai, kuri tik nubraukė nuo veido ašaras ir mane nuramino, kad šitaip kalbėdama senelė nieko blogo negalvojusi. Tačiau po to tėvas padarė trilazdį pailgą lanką, kurį motina apsiuvo drobe ir mažą broliuką nešdavosi su savimi į laukus. Trilazdį įsmeigdavo į žemę, apklodavo paklode, pririšdavo lopšį ir aš turėjau prie jo sėdėti, klausydamas, ar vaikas neverkia. Žaisti galėdavau, kai jis miegodavo.

Broliukui pradėjus rėplioti, susirgo senelė ir po poros savičių mirė. Senelis taip pat pradėjo sirguliuoti. Tą vasarą netgi atsisakė eiti į Kalvarijas.

– Norėtau paskucinį roz suvaikščioc, ale jau neišgaliu, – kalbėjo lyg teisindamasis. Dabar jam liko tik „daraktoriavimas“ ir laiškų Amerikon rašymas. Tą žiemą, surinkus vaikų būrį, į jį patekau ir aš. Senelis uoliai ėmėsi darbo mokydamas mane raidžių, o nedaug trukus ir rašyti. Raides greit išmokau, o sudėtyti žodžius „slebizavimo“ būdu irgi nebuvo sunku. Taip pasidariau pirmas mokiny, ir senelis manimi labai didžiavosi. Jis ne kartą pabrėždavo:

– Paškadavojau sūnui mokslų, sakau, vienaturys, nebus kam žemės dabuic. Užtat tavi reikia pamokyc. Gal kadu nor in žmones išeisi.

Su seneliu mažu pamažu pasidarėme labai artimi bičiuliai. Jis mane mokė rašyti, ką pats žinodamas aiškino, o aš be

pertraukos klausinėjau. Eidamas septintuosius metus laisvai galėjau skaityti iš maldaknygių. Perskaičiau kelis kartus elementorių jau neslebizuodamas. Pramokęs rašyti raides, rašiau ką sugebėdamas, o dažniausiai mėgdavau pasirašinėti savo vardą ir pavardę. Senelis negalėjo manimi atsidžiaugti. Deja, pradėjo eiti silpnyn ir jau sirgdamas užsispyrė nuvežti į Varėnos turgų keletą kilogramų sviesto, padžiovintų sūrių ir kiaušinių. Važinėti į Varėną buvo jo mėgstamiausias užsiėmimas. Šitokių progų laukiau nekantraudamas, nes senelis negrįždavo be lauktuvių. Ir dabar negalėjau sulaukti vakaro. Kas kelios minutės išbėgdavau į kaimo galą žiūrėdamas, ar negrįžta su lauktuvėmis senelis. Įsiziūrėjęs į vakarų pusę, iš kur nuo Drūcminių turėjo pasirodyti senelis, pamačiau kylančius debesis. Netrukus jie jau buvo labai dideli ir juodi kaip derva. Pamačiau vežimą ir leidausi šuoliais pasitikti. Prisiartinęs prie vežimo, pamačiau senelį gulintį. Atrodė lyg negyvas. Arklys sustojo ir senelis atsimerkė:

– Tai tu, vaikelis? – paklausė tyliu balsu. – Ar dūmai regėc?

– Koki dūmai? – nustebau.

– Tį, Drūcminių pusėj, – parodė senelis ranka.

– Tį ne dūmai, o debesys. Bus lietaus.

Aš įsirioglinau į vežimą, paėmiau vadeles ir paraginau arklį paskubėti. Kai įvažiavome į kiemą, išbėgo ir tėvas su motina. Senelis sunkiai atsikėlė ir vos įėjo į pirkią. Išsitraukė baltą skarelę, išvyniojo surištus sidabrinius ir padėjo ant stalo.

– Čia du rubliai. Pusrublį užmokėjau štrafo. O tau, mokslinčiau, nupirkau tris baronkas.

Motina pažiūrėjo į pabertus ant stalo pinigus, žvilgtelėjo į senelį ir iš karto pasiūlė:

– Tau, tėvuli, negera. Sakiau nevažiuok. Valgyc nori?

– Ne, levula, nenoriu. Man labai slobna.

Kitą dieną senelis nebesikėlė ir paprašė kunigo.

– O gal Truncų* parvežc? – pasiūlė tėvas.

* Felčeris Trunca,
ilgus metus
gyvenęs Nožioje.

– Trunca dovanai nevažiuos, – atsisakė senelis. – Išmesim kelis rublius kap balon, o ką jis man padės? Bus tep, kap Džievas duos. Nereikia.

Kitą dieną parvežė kunigą, senelis atliko išpažintį, bet iš lovos nesikėlė ir nesitaisė. Vieną priešpietį liepė man bėgti į laukus ir pakviesti tėvus. Strimgalviais lėkiau šaukti motinos ir tėvo, kurie palikę darbą nuskubėjo namo. Senelis gulėjo išbalęs lyg drobė.

– Ar tu, Vinculi? – paklausė sūnaus.

– Aš, tėvuli, aš. Ar negerai?

– Mirsiu, – ramiai atsakė senelis.

Motina pravirko.

– Nereikia, Ievula, nereikia. Gal ir blogi tau buvom, prabočik. O tu, Vinculi, – kreipėsi į sūnų – nepamiršk, ką tau klegėjau. Vaikas pajentnas, pasistorok pamokyc. O dar dekit man žvakį.

Motina, pravirkusi balsu, atnešė grabnyčinę žvakę, kurią senelis pats paėmė į rankas. Po kelių minučių mano pirmasis mokytojas buvo jau miręs...

„ŠALTINIS“

Senelį palaidojus, namuose pasidarė tuščia, o man baisu. Mažu pamažu apsiratau. Gaila tik buvo, kad seneliui mirus nieks manęs nemokino. Motina mokėjo tik iš maldaknygės „mišiaunas“ paskaityti, o tėtis nuo ryto iki vakaro apsikrovęs darbais. Be to, jis nebuvo tiek mokytas kaip senelis, kurio gailėjosi visas kaimas, nes nebuvo kas veda į Kalvarijas ir neatsirado žmogaus, galėjusio daraktoriauti. Susirinkę kaimo vyrai ilgai rinko kandidatą į šias pareigas. Balsų dauguma buvo išrinktas Daminas Žukauskas. Žmogelis ilgai kratėsi, įrodinėdamas, kad

esą jis patsai mažai mokyta. Bet kaimo vyrai nenusileido. Kaip mokėdami įtikinėjo naują daraktorių, kad tam didelio mokslo nereikia. Svarbiausia, kad žiemos metu, kai nereikia ganyti, vaikais nelodytų šunų.

Prispirtas prie sienos Žukauskas sutiko būti daraktorium. Į jo mokyklą patekau ir aš. Porai dienų praėjus, daraktorius apsilankė pas mus ir tėvams pareiškė, kad man nesą jokios prasmės sėdėti su kaimo vaikais. Daraktoriaus žodžiais tariant, esą aš už jį geriau skaitas ir daug gražiau rašas. Kas kita, jeigu jam padėčiau mokytį vaikus.

Tėvas atsakė trumpai:

– Kų jis pas tavi daris, man vis ciek. Ale tegul vaikščioja.

Daraktorius mano darbu buvo patenkintas ir netgi ragindavo užsukti ausį, jei kas blogai slebizuos. Tokia teise aš nepasinaudojau, bijodamas, kad už tai draugai manęs neapkultų.

Atslinkus pavasariui atsirado nauja bėda. Reikėjo ruoštis pirmajai išpažinčiai. Poterius ir katekizmą bei įvairias tikėjimo tiesas aš mokėjau beveik atmintinai. Tačiau pagalvojus apie išpažintį vis dėlto apėmė baimė, nors ir motina, ir tėvas ramino, kad nėra ko bijotis, kad jaunas kunigas esąs labai geras, mylįs vaikus.

– Myli, tai myli, bet kų aš jam sakysiu, – paabejojau.

Tėvas paaiškino:

– Pasakysi kunigui visus savo griekus.

– Kad aš nieko ledoko* nepadariau, – gyniausi. – Kų gi aš jam sakysiu?

– Nėra žmonių be griekų, – aiškino toliau tėvas. – Net švenci kasdien griešino po sepcynis kartus, o kų jau klegėc apie mus, griešnus žmones.

Už paruošimą pirmajai išpažinčiai atsakingas daraktorius nutarė dar pasitarti su kunigu. Laimei ar nelaimėi, seno klebono Sakalausko namie nerado. Priėmė jį vikaras kunigas Gele-

žiūnas, kuris tėvų ir daraktoriaus sumanymą pavertė niekais sukeldamas daug nepasitenkinimo.

Grįžęs iš klebonijos vargšas daraktorius buvo susijaudinęs ir, kai tėvai susirinko, pradėjo pasakoti, ką girdėjęs pas kunigą.

– Užeinu klebonijon, pagarbinu Kristų ir sakau: „Dvasiškas tėveli, pamačyk mum. Mes norim parengc vaikus pirmon spaviedzin“. „Gera, – sako kunigas – o vaikai poterius moka, apie katekizmų nusimano?“

– Nusimano, – sakau, – dvasiškas tėve.

Tadu kunigas klausia:

– Kokius poterius vaikai moka?

– Polskus, sakau, dvasiškas tėve.

– O kaip namie klegat? – klausia.

– Namie visi klegam lietuviškai.

– O tu kokius poterius kalbi? – vėl klausia.

– Polskus, – sakau, – dvasiškas tėveli.

– O supranci, ką ciei poteriai znočina?

– Ne, – sakau.

– Tai koks tu, – sako, – katalikas, jei nežinai, ko pas Dzievų prašai? Tu gi pagonis, o ne katalikas.

Kunigas atsistojo, pasirausė tarp knygų, davė kelis lietuviškus katekizmus ir sako:

– Prie pirmos spaviedzės priimsiu vaikus tada, kap bus išmokį lietuviškus poterius ir katakizmų. Jeigu iki mojaus galo spėsit, atveskit, o jei ne, tai cik kitais metais.

Triukšmingas tėvų susirinkimas baigėsi vidurnaktį nieko konkretaus nenutaręs. O daraktorius vakarais ėmėsi uoliai mokyti lietuviškų poterių ir kaip sugebėdamas aiškinti katekizmą. Man taip pat teko paprakaituoti, kol išmokau poterius. Mokėmės individualiai, o dažnai chorų balsiai kalbėdavome, ir dalis vaikų iki birželio pradžios buvo paruošti.

Daraktorius visą būrį nuvedė į Nočią, kur mus pristatė kun. Geležiūnui. Kaip praėjo pirmosios išpažinties apeigos – sunku smulkiai atpasakoti. Menu tik, kad visi gavome po paveikslėlį, o daraktorius kaip premiją – naują maldaknygę „Aukso altorėlis“. Ta maldaknygė mūsų kaime buvo pirmoji lietuviška knyga. Netrukus paaiškėjo, kad kun. Geležiūno pradėtoji atlietuvinimo akcija įgavo daug platesnį pobūdį. Susekęs, kad lietuvių gyvenamuose kaimuose beveik visi kalba lenkiškus poterius, kun. Geležiūnas ėmėsi savotiškų priemonių. Išklauses išpažinties, jis, būdavo, klausia penitentą:

– Kaip namie kalbate?

– Lietuviškai, – atsako nusidėjėlis, nenujausdamas, kuo kvepia toksai klausimas.

– O kokius poterius kalbi?

– Polskus.

– Už pakūtą šventą išmoksi lietuviškus poterius. O dabar už griekus muškis į krūtinę.

Tolesniam pasikalbėjimui laiko nėra. Gavęs nuodėmių atleidimą, penitentas susmunka prie klausyklos, mušasi į krūtinę, o tuo metu kunigas prideda ausį kitoje klausyklos pusėje. Ir taip iš dešinės ir iš kairės, taip kasdien. Atgaila nebaisi: nereikia nei stočių apeiti, nei bažnyčioje kryžium ant grindų gulėti, ir tada nieks nekommentuoja, kuo esi nusidėjęs. Tačiau atgaila lieka atgaila, ir ją reikia atlikti taip, kaip pasakė kunigas. Tą vasarą visi mokėsi lietuviškų poterių, tiesiog vieni pas kitus. Turėjau ir aš pakankamai darbo su jaunais, suaugusiais ir net su senstelėjusiais, nes kun. Geležiūnas buvo griežtas. Dažnai tekdavo girdėti šitokius pasikalbėjimus:

– Kap su pakūta? Ar jau atlikai?

– Dar ne visai. „Tėve mūsų“ ir „Sveika Marija“ šiap tep išmokau, bet kas bus su „Tikiu Dievą Tėvą“ ir su „Dešimčia Dievo įsakymų“, galas žino. Maišosi ir gana.

Maišėsi visiems, o tačiau po metų kitų visa parapija išmoko lietuviškus poterius, daugelis, ypač jaunimas, įsigijo lietuviškas maldaknyges.

Kun. Geležiūnas ir tuo nepasitenkino. Kalėdodamas, kur tik buvo galima, ėmėsi platinti lietuvišką spaudą. Tai buvo žmonių ir Dievo pamirštame Lietuvos kampelyje dar viena naujovė. Mano gimtinės apylinkės gyventojai, ko gero, iki tol visai nežinojo, kad kažkur išeina kažkokie laikraščiai. Pirmą kartą juos pamatė tik apie 1910 metus, kai vienas kitas pasiturintis ūkininkas negalėjo atsisakyti kunigo raginamas. Mano kaime Juozas Kaziukonis užsiprenumeravo „Šaltinį“. Gavus pirmąjį numerį, suėjo beveik visas kaimas savo akimis pažiūrėti, kaip atrodo „gazietas“, kurioje rašoma ne rusiškai ar lenkiškai, bet lietuviškai; rašoma taip, kaip mes kalbame, vadinasi, viskas aišku, suprantama. Žmonės negalėjo atsistebėti, tik niekaip neįstengė suprasti, kam visa tai reikalinga, kokia iš to nauda? Deja, paaiškinti nebuvo kam. Įsidrąsinęs priejau prie stalo, užsiriogilinau ant suolo ir ėmiau žiūrėti į laikraštį.

– Pačitok, ką tį rašo, – pasiūlė vienas iš ūkininkų.

– Tai ką gi, jei žmogus prašo, pačitok, – paragino mano dėdė Juozas (kaime jį vadino „Juozialė“). Paėmęs iš manęs laikraštį, pavartė ir parodė vieną straipsnį.

– Va, šitam daikti pačitok.

Pradėjau skaityti. Pradžioje dar nieko, o paskui prakaitas išpylė ir ėmiau gailėtis, ko čia atbėgau.

– Čitoja gerai, kap riešucį kramto, ale ne viską suprantam, – pasigirdo balsų.

Vėliau, kiekvieną sekmadienį popiet, pas dėdę Juozą buvau nuolatinis svečias, nes, pareidamas iš bažnyčios, jis parsinešdavo naują „Šaltinio“ numerį. Skaitydavome bendrai, nors dažniau skaičiau aš, o dėdė Juozas klausydavo. Dar nekantriau laukdavau „Šaltinėlio“, skiriamo vaikams. Šiame priede įdėti

straipsniai man buvo daug labiau suprantami, nors ilginiui vis geriau pradėjau suprasti ir „Šaltinį“.

Kalbėdamas apie šį iš tiesų reikšmingą mano sunkiame gyvenime įvykį, iki šiol menu šviesiausią tamsaus kaimo asmenybę Juozą Kaziukonį, kurio prenumeruojamas „Šaltinis“ su priedu vaikams „Šaltinėlis“ per keletą metų man buvo tikras, gaivinantis dvasinės gyvybės šaltinis. Skaitydamas lietuvišką laikraštį pradėjau suvokti svarbiausią dalyką – tai, jog esame kažkas kita negu rusai valdininkai (rusų gyventojų mūsų apylinkėje nebuvo) ar smulkūs lenkiški bajorėliai bei gudiškai kalbantys vaikai. Tiesa, ir lenkai bei gudai, ir mes esame vieno tikėjimo, tačiau mes – lietuviai, turime savo kalbą, taigi nesame nei lenkai, nei gudai.

Neatsimenu tiksliai, kuriais metais ilgametis Nočios klebonas kun. Sakalauskas buvo iškeltas į Žirmūnus. Su juo drauge išvyko ir vikaras kun. Geležiūnas. Pastarasis vieną sekmadienį, prieš pat savo išvykimą pasakęs lenkišką pamokslą, perskaitė evangeliją lietuviškai ir pradėjo kitą pamokslą. Bažnyčia apstulbo. Neregėta negirdėta! Pamokslininkas atsisveikinęs su parapijiečiais, paragino lietuvius reikalauti savo kalbai teisių bažnyčioje.

Parėjęs iš bažnyčios tėvas pasakojo:

– Klausiau naūkos (pamokslo) kap durnaropių apsivalgis. Pamislykit – lietuviškai. Dzieve duok šiam kunigėliui sveikaty. Nor žmogus supranci, ką jis porina.

Lietuviškieji kaimai iš tikrųjų sukruto, bet nesnaudė ir bajorėliai. Mickūnuose gyvenęs toks Sakavičius, atvykus naujam klebonui kun. Burbai, su keliais bendraminčiais apsilankęs klebonijoje griežtai užprotestavo „przed zamachem przeciw polskości“ (prieš pasikėsinimą prieš lenkiškumą). Parapijoje pasklido gandai, neva kun. Burba jiems parodęs duris. Visi pradėjo patį Sakavičių klausinėti, kaip ten buvo. Negalėdamas su-

virškinti tokio „skandalo“, jis sumanė surengti bažnyčioje savotišką provokaciją. Kitą sekmadienį po lenkiško pamokslu kunigui persižegnojus lietuviškai, būrys bajorėlių ir viena kita Nočios davalta pradėjo giedoti „Dobranoc, o Jezu“^{**}. Bažnyčia nereagavo. Kun. Burba nulipo nuo sakyklos. Sakavičių pirmas pasisiekimas padaršino. Obstrukcija tęsėsi keletą savaitių. Apie lapkričio pradžią į Nočią atvyko naujas klebonas kunigas Balčiūnas. Pasakęs ilgą lenkišką pamokslą, persižegnojo lietuviškai. Sakavičiaus grupė užtraukė „Dobranoc, o Jezu“. Bažnyčioje kilo triukšmas. Lietuviai būriu pradėjo stumti giedančius lenkus, kurie dar labiau susispietė nenustodami giedoti. Išvestas iš kantrybės kun. Balčiūnas sakykloje sušuko: „Tu Božy dom, a nie karczma!“^{***} Giedantieji nutilo, kunigas netrukdomas pasakė lietuvišką pamokslą.

* „Labanakt, o Jėzau“.

** Čia Dievo namai, o ne smuklė.

Tą pačią dieną po pamaldų Sakavičius nuvyko į kleboniją ir atsiprašė už sukeltą skandalą, pasižadėjęs, kad ateityje panašūs išsišokimai nepasikartos. Netrukus Vilniaus vyskupijos valdytojo kun. Michalkevičiaus (Kazimierz Michałkiewicz) nurodymu sekmadieniais buvo įvesti lietuviški pamokslai, be to, aštuoni sekmadieniai per metus skiriami lietuviškoms pamaldoms.

Trumpai norėčiau priminti dar vieną įvykį, kuris vos nesibaigė kruvina tragedija. Tik neatsimenu tiksliau metų, kada tai atsitiko.

Mano parapijos centras Nočia – sena, prieš šimtmečius žinoma vietovė. Šioje parapijoje yra gimęs ir didesnę gyvenimo dalį praleidęs žymus Lietuvos istorikas Teodoras Narbutas, palaidotas Nočios šventoriuje.

Grižęs iš kariuomenės į šeimos dvarelį, kurį metų gyvenimo su savo šeimininke Kristina Sadauskaite ir ilgainiui susilaukė keletu vaikų, kurie parapijos metrikų knygose įrašyti kaip nesantuokiniai („z nelegalnego łoża“). Tarp jų – ir žinomas 1863 metų sukilėlių vadas Liudvikas Narbutas. Su savo būriu jis bu-

vo įsitvirtinęs netoli Dubičių sunkiai prieinamose balose. Tačiau rusų kariuomenės daliniai susekė Narbuto būrį ir apsupo; nelygioje kovoje žuvo beveik visi sukilėliai. Žuvo ir patsai Narbutas. Palaidojus juos bendrame kape Dubičių bažnyčios šventoriuje, Muravjovo įsakymu bažnyčia buvo sugriauta ir parapija panaikinta. Bažnytiniai rūbai, žvakės, paveikslai ir iki tol altoriuje stovėjusi Kristaus statula, vietos žmonių vadinama „cudaina figura“ buvo perkelta į Nočios bažnyčią. Čia daugiau kaip keturiasdešimt metų ramiai klausė parapijos gyventojų maldų ir gal iki šiol būtų klausiusi, jei ne dubičiečių sumanymas vėl atkurti parapiją ir pasistatyti bažnyčią. Gavę leidimą, ėmėsi darbo ir po poros metų medinė bažnyčia buvo pašventinta. Tada senieji vietos gyventojai, prisiminę iš jų atimtą Kristaus statulą, nutarė ją atsiimti. Byla atsidūrė Vilniaus arkivyskupijos kurijoje, kuri pripažino Dubičių parapijai statulos nuosavybės teises. Sužinojusi apie tai, Nočios parapija stojo piestu. Laikiniai pamiršę kovą dėl pamaldų, vieni šaukė: „Neduosim“, kiti vėl – „Nie damy“. Žodžiu, ginant statulą įvyko unija. Žmonės paeiliui naktimis saugojo bažnyčią daugiau kaip mėnesį. Mažu pamažu kalbos apie galimą statulos vagystę aprimo, ir sargyba pranyko. Bet staiga pasklido žinia, kad statulos jau nėra. Kilo triukšmas. Kelis kartus klausiamas kun. Balčiūnas ramino, kad „figūros nieks nepaėmė“. Niekas netikėjo, juo labiau, kad net atlaidų metu statula nebuvo atidengiama. Be to, atsirado žmonių, kurie dievagojo si savo akimis matę, kaip ji buvo išvežta.

Antrą gavėnios šeštadienį Nočioje prasideda keturiasdešimties valandų adoracija. Į inauguracinius mišparus susirenka daug žmonių. Tą šeštadienį pasklido gandai, kad būrys „šlėktų“ tikrins altorių. Sensacija, kokios niekas neatmena. Popiet su tėvu išėjome į bažnyčią. Kun. Balčiūnas atlaikė mišparus, pastatė altoriuje monstranciją ir pats nuėjo klausyti išpažinčių. Bažnyčioje pasigirdo triukšmas. Jau minėtas Sakavičius su kir-

viu, įnirtusių vyrų ir davatkų lydimas, sušuko: „Musimy sprawdzić!“ („turime patikrinti!“).

Žmonės sulaikė kvapą. Sakavičiaus vedamas būrys apsupo altorių ir iš statulos nugaros pusės atplėšė prikaltas lentas. Atplėšęs pats įkišo ranką ir apgraibęs statulos kojas, isteriškai sušuko: „Jest!“ Visi galvas nuleidę išdūlino iš bažnyčios.

Tą pačią naktį kun. Balčiūnas išvyko iš Nočios. Kitą dieną į Dubičių bažnyčią buvo iškilmingai įnešta Kristaus statula. Vadinas, vis dėlto ją kažkokiu paslaptingu būdu iš Nočios bažnyčios altoriaus išėmė. Lyg nujausdamas galimą nelaimę, kun. Balčiūnas į nišą įstatė kito šventojo statulą, kurios kojas patikrino minėtas Sakavičius. Išaiškėjus apgaulei, davatkos keikė dvasišką tėvelį paskutiniais žodžiais, bet daugelis juokėsi:

– Kytrai padarė kunigas.

Vis dėlto tenka pasakyti, kad kun. Balčiūnas smarkiai rizikavo. Jei kirviais apsiginklavę fanatikai būtų neapčiuopę statulos kojų arba jei būtų nuodugniau patikrinę, kunigas galėjo brangiai užmokėti.

...Mano pirmoji tikra mokykla buvo Slučajuje. Čia nuo seniau veikė trijų skyrių „Selskoje narodnoje učilišče“ (Kaimo liaudies mokykla). Kaip dar atmena aplinkiniai gyventojai, joje mokytojavo jau apysenis mokytojas Grečiho. Mokykla turėjo savotišką bendrąbutį, kuriame gyveno vaikai iš tolimesnių kaimų. Lovų ten nebuvo. Visi mes gyvenome pailgame koridoriuje, kurio vienoje pusėje buvo sukalti dvejų aukštų mediniai „narai“ miegoti. Atvežant mokinį, atveždavo jam ir čiužinį. Kiekvienas mokinyas maistą visai savaitei laikė mediniame lagaminėlyje. Mažoje virtuvėje galima buvo šio to išsivirti. Vakais čia būdavo tikrinama kumščių jėga, nes kiekvienas norėjo būti pirmas. Puodų skeveldras aplaistydavome ašaromis.

Mokykla turėjo didoką salę su trim eilėmis suolų. Pirmoje eilėje sėdėjo pirmokai, antroje – antras skyrius ir paskutinėje –

trečias. Buvome mokomi rusiškai skaityti ir rašyti, aritmetikos, šiek tiek geografijos. Trečiokams mokytojas dėstydavo Rusijos istoriją ir, be to, turėjome atmintinai iškalti visos caro giminės sudėtį, pradedant pačiu caru su visais jo titulais ir baigiant tetomis ir dėdėmis. Prieš ir po pamokų kuris nors trečio skyriaus mokinys kalbėdavo maldą, o kartais reikėdavo giedoti „Bože caria chrani“ („Dieve, saugok carą“). Trečiojo skyriaus mokiniai himną turėjo mokėti atmintinai.

Už negabumus ir išdykavimą mokytojas taikydavo įvairias bausmes: statydavo kampan, išvarydavo už durų, klupdydavo visai pamokai arba, ką labiausiai mėgo, – „derži lapu!“ („laikyk leteną“). O liniuotę jis turėjo storoką ir su ja niekuomet nesiskyrė. Jei buvo gero ūpo, pasitenkindavo ausį užsukęs, nors mokiniui irgi ašaros pasirodydavo, bet užtat nereikėdavo visą valandą klūpėti. Jei mokytojas ateidavo be ūpo, žinojome, kad liniutei bus darbo. O žinote, šis gražiai nuobliuotas medžio gabalas yra labai nemalonus. Kuo nors prasiškai – ir čia pat girdi: „derži lapu!“ Verk neverkės, o ranką duok. Senis mokytojas, beveik šypsodamasis, paima tavo ranką į savo sausus lyg grėblio dantys pirštus išlenkia delnu viršun ir iš peties šeria. Visa mokykla stebi nelaimingąjį nusikaltėlį, kuris, gavęs smūgį, arba surinka nesavu balsu, arba, dantis sukančęs ir šluostydamas rankove ašaras, tyli. Greičio paprastai mušdavo į kairę ranką, kad nubaustasis galėtų rašyti...

Buvau jau dvylikos metų, kai 1913 metų pavasarį baigiau šią mokyklą. Baigiamuosius egzaminus laikėme Kalesnykuose, kur buvo suvežti keliolikos aplinkinių mokyklų mokiniai. Grįžus po egzaminų namo, teko įsikinkyti į visokius darbus: ganiau kiaules, avis, karves, arklius, mėginau arti, akėjau, o likęs namie vėl turėjau budėti prie lopšio. Ten gulėjo neseniai atsiradęs ketvirtas iš eilės vaikas, kuriam tėvas seniai buvo parinkęs Konstantino didžiojo vardą.

Kada tik atitrūkęs nuo kasdieninių darbų, vis užsukdavau pas dėdę Kaziukonį. Po keletą kartų perskaičiau kelerių metų „Šaltinį“, kurį tasai šviesus ūkininkas, susiuvęs į knygą, stropiai saugojo. Retkarčiais rašydavau į Ameriką laiškus. Už šį darbą gaudavau tai porą kiaušinių, tai sūrį. Gaila, kad iš mūsų apylinkės į Ameriką ne tiek daug buvo išvykusių.

Atėjus rudeniiui, kaimo gyventojai nutarė pasiūlyti man daraktoriaus vietą, juo labiau, kad baigęs pradžios mokyklą, turėjau įgijęs „stažą“. Tėvas nebuvo linkęs su tuo sutikti, aiškindamas, kad esu dar mažas (turėjau 13 metų) ir negalėsiu suvaldyti vaikų. Ūkininkai neneigė šito argumento, bet čia pat pasižadėjo man padėti prigrasindami savo vaikams visame kame būti „daraktoriui“ paklusniais.

– Kap tu mislini? – kreipėsi į mane tėvas. – Ar duosi rodų?

– Duos, duos, – atsiliepė keli balsai, nelaukdami, ką aš pasakysiu.

Čia pat buvo nutarta, kad iš eilės kiekvienoje pirkioje mokysiu po savaitę, o kas turi dvejetą vaikų – po dvi savaites... Gausiu visą išlaikymą, pavasarį tėvas gaus po rublį nuo kiekvieno vaiko.

Šiandien mažai kas žino apie „daraktorių“, kurių vardas iš mūsų kalbos yra galutinai išnykęs; nežino ir apie anų laikų kaimo mokyklą, kurioje man pačiam teko mokytis ir vėliau tokioje „mokykloje“ daraktoriauti.

Kaip atrodė tokia „mokykla“ dzūkų krašte prieš Pirmąjį pasaulinį karą? Neturėta jokios programos, jokių vadovėlių ir nežinota suolų. Apie programą aš pats nieko nenusimaniau, o dėl vadovėlių – iš karto pareikalavau, kad tėvai parūpintų elementorius, nes nemokančiam skaityti vaikui maldaknygė buvo neprieinama. Mokiniams susirinkus, visi susėdą aplink stalą. Daraktorius sėdi prie stalo kampo ir moko šalia sėdintį mokinį. Šio to paklausus, šį tą paaiškinus, mokinys į dešinę slenka

suolu toliau, o iš kairės prie daraktoriaus prisėda sekantis. Ir taip visą dieną mokiniai slenka aplink stalą, kol vėl prieina prie daraktoriaus, kuris tikrina, ar išmokta „pamoka“. Į pavakarę, kada jau darosi tamsu, balsiai visi kalbame poteries, kurių mokėjimas bent kartą per savaitę buvo tikrinamas individualiai. Ar daug ko per žiemą aš išmokiau? Menu tik tiek, kad pavasarį visi mano ruoštieji mokiniai, eidami pirmosios išpažinties, lengvai išlaikė poteries ir katekizmų „egzaminus“. Tačiau ne visi ūkininkai sumokėjo po suderėtą rublį. Logika buvo aiški. Viskas priejo pirmos išpažinties, ir „mokslas“ baigtas. Einant paskui arklio uodegą su arklų, mokslas nereikalingas.

„KARAS MUMS NETRUKDO“

1914 metų vasara buvo ypač karšta. Seni žmonės kalbėjo, kad nieko gero negalima laukti. Kai kas pastebėjo, jog jau daugelį metų gegutės taip nekukavo kaip tą pavasarį.

– Nebus gero, oi, nebus, – kalbėjo aplinkui, lyg-kažkokių nelaimių laukdami.

Nors ir būdami toli nuo politinių centrų, bemoksliai kaimo gyventojai vis dėlto kažko nerimavo. Ir rugiapjūtei baigiantis pasklido šiurpi žinia – karas. Kaimuose pasirodė raiti uriadnikai ir stražnikai, nešiojantys šaukimus į kariuomenę. Dešimtmečiais ramybėje gyvenęs, skurde paskendęs kaimas sudrebėjo. Pasigirdo raudojimai, nutilo dainos, visus apgaubė žodžiais neapibūdinama slegianti nuotaika.

Rudeniop toli vakaruose buvo jau girdėti nors ir dusli artilerijos kanonada. Kasdien į abi puses žygiavo rusų kariuomenė. Vieną pavakarį visą kaimą užplūdo minios pėstininkų. Kareiviai užėmė ne tik pirkias, bet ir klojimus, kiemuose kūrėno laužus. Nustebome išgirdę kareivius, kalbančius lietuviškai.

Tiesa, ne viską supratome, bet susikalbėti galėjome. Pasiteiravus, kas jie ir iš kur, vienas paaiškino:

– Esame žemaičiai, iš tos pačios Lietuvos kaip ir jūs.

Kas tie žemaičiai, niekas nežinojo. Džiugu buvo tai, kad savi žmonės, su kuriais galėjome susikalbėti. Dar labiau nustebom, kai po vakarienės susirinkęs mūsų pirkioje būrys kareivių susėdo aplink stalą ir užtraukė „karunką“:

*Kas nor panai Marijai tarnaut,
Per jos užtarimą išganymą gaut...*

Kaime pulkas išbuvo kelias dienas ir kas vakaras susirinkę kareiviai giedojo „karunką“ ir kitas giesmes. Žmonės negalėjo atsistebėti, kaip „maskoliškam vaiske“ kareiviai gali giedoti katalikiškas giesmes. Pulkui išžygiavus į Vakarus, kaimas ilgai prisiminė „savus žmonis“.

Po poros savačių kun. Kuzminskio rūpesčiu į mūsų kaimą iš Vilniaus atvažiavo mokytoja steigti „Ryto“ mokyklos. Žmonėms tai buvo tikra staigmena. Iki tol „daraktoriavo“ mano senelis Andrius, po jo Žukauskas, vėliau, kaip minėta, vieną žiemą vaikus mokiau aš. Mokėmės iš maldaknygių. Atvykusi mokytoja atsivežė keliolika lietuviškų elementorių ir keletą „žiupsnelių“, kur buvo trumpi apsakymėliai ir eilėraščiai.

Tą patį vakarą mūsų pirkioje susirinko kaimo vyrai susipažinti su viešnia nebuvėle. Jie negalėjo suprasti, kaip galima mokyti karo metu. Vienas ūkininkų tiesiog paklausė:

– Kap gi cia, panela, išeina? Vaina.

– Karas mums netrukdo, – paaiškino mokytoja. – Jis gali ilgai užtrukti, o vaikai auga.

– O ko jūs, panela, mokinsit? – įsidrąsino kitas.

– Visko mokinsiu, – teisinosi mokytoja. – Atsivežiau elementorių. Prašau pažiūrėti.

Keli drąsesnieji pradėjo vartyti knygeles su paveikslėliais.

– Perprašau, panela, aš čia nieko nesuprantu. Išmoliavoti arkliai, karvės. Va, net šuva stovi vuodegų nulaidis. Argi ir to mokinsit?

– Taip, – atsakė mokytoja. – Tai naminiai gyvuliai. Apie juos reikia vaikams papasakoti.

Pirkioje įsiviešpatavo tylą. Valstiečiai atrodė lyg pritrenkti.

– Persiprašau, panela, – išdrįso vienas, – bet visame lementoriuje neradau nė vieno švento abrozėlio. Mes gi ne pagonys.

Pagyvenusi mokytoja aiškino kaip mokėdama, kad vaikus visko reikia mokyti, kad vienais poteriais niekas negyvena. Į pokalbį įsikišau ir aš, papasakojau, kad „učiliščioje“ mus taip pat visko mokė.

– Ten buvo maskoliška mokykla, – nenusileido tas pats valstietis, – mes gi katalikai.

Diskusijos nusitęsė iki vidurnakčio. Tačiau mokykla pradėjo veikti. Kaip ir mano senelis, Žukauskas bei aš, „Ryto“ mokytoja kiekvienoje pirkioje mokė po savaitę nuo vaiko. Toje pirkioje ir maitinosi. Pamokos vyko vaikams susėdus aplink stalą. Skirtumas buvo tik tas, kad maldaknyges pakeitė elementoriai. Iš pradžių mokytojai* padėdavau, buvau lyg ir „profesoriaus asistentas“. Deja, neilgam.

Kiek vėliau tėvas mane išvežė į Kalesnykus, į rusišką dvi-klasę, aukštesnę už Slučajaus, mokyklą.

Kaimynai šaipėsi, kad Vincėkui turbūt galvoj susimaišė.

Esą artinasi frontas, o tas žmogus veža sūnų už keliolikos kilometrų į mokyklą. Visi kaimynų įkalbinėjimai, motinos baiminimasis nesulaikė tėvo, ir spalio pabaigoje aš atsidūriau Kalesnykuose, kur netoli Titovo dvaro stovėjo nauji namai su didele iškaba „Selskoje dvuchklassnoje učilišče“ (Kaimo dviklasė mokykla). Patekau į ketvirtą skyrių, kur taip pat viskas buvo dės-

* Mokytojos pavardės neatsimenu. Pavasarį ji išvyko, ir per visą vokiečių okupacijos metą jokios mokyklos nebeturėjome.

toma rusiškai, tačiau pasirodė ir šis tas naujo. Nežinau kodėl, būdamas dar pradžios mokykloje, svajoju mokytis trupmenų. Įkibau į šį dalyką labai noriai. Kažkodėl tikėjau, jog išmokęs trupmenas būsiu mokyčiausias pasaulyje žmogus. Kita naujovė – pirmą kartą pamačiau mokykloje kunigą. Buvo tai Kalesnykų klebonas kun. M. Rudzis, kuris, įėjęs į klasę, paklausė:

– Lietuvių yra?

Atsistojome šešiese.

– Tikybos pamokas dėstysiu lietuviškai, – pareiškė kunigas.

Du kartus per savaitę kun. Rudzis ateidavo į mokyklą dėstyti tikybos IV ir V skyrių lietuviams mokiniams, lenkams dėstė skyrium.

1915 metų pavasarį, pabaigęs Kalesnykų dviklasės IV skyrių, pramokęs išsvajotų trupmenų ir susipažinęs su senuoju testamentu bei perskaitęs keletą lietuviškų knygielių, sugrįžau namo ir vėl... piemenavau.

Piemenavimas piemenavimui nelygu. Garbingiausia – ganyti arklius, pusėtina garbė – karves, dar mažiau patrauklus avių ganymas, o jau kiaules – suk jas devynios. Tiesiog gėda, kurios negalėjau išvengti, ir nuo to teko pradėti piemenavimo karjerą. Paeiliui ganydamas kiaules, avis, karves ir arklius, apsipratau su mišku, kuriame ir šiandien jaučiuosi lyg savo kambaryje, gal net jaučiau. Matyt, tokia jau lietuvio prigimtis, tiesiog organiškai susijusi su mišku. O kaip meniškai išmokau pinti... vyžus (dzūkai sako – vyžas, vyžai) iš karklų karnų. Kasdieninis apavas ganant ir darbe buvo vyžai. Poros papinotų* vyžų ilgiausiai užtekdamo savaitei. Taigi, būk malonus kas savaitę pasirūpinti apavu. Ganydami miške, iščiupinėdavome visus karklų krūmus. Be to, reikėjo pagalvoti ir apie žiemą. Kiekvieno sąžiningo piemens pareiga – ne tik turėti gerus vyžus vasarai, bet tiek prisikarnauti, kad turėtum kuo apsiauti ir žiemą, net ir kitų metų pavasarį, kol atšils.

**Papinoti – vyžo padą sustiprinti keliomis karnų eilėmis, tada ilgiau nešiojama.*

Be vyžų, visai žiemai reikėdavo parūpinti beržinių, būtinai su lapais, šluotų ir vantų pirtyje vanotis. Kaime buvo dvi pirtys, kūrenamos maždaug kas dvi savaitės. Apie pirtis irgi pravartu šis tas pasakyti. Pirmieji į pirtį eidavo vyrai, po jų moterys. Vyrai mėgsta vanotis smarkiai įkaitusioje patalpoje. Jiems išsimaudžius, pirtis gerokai ataušta, ir tada eina praustis moterys. Vyrams atėjus iš pirties, buvo sakoma „Dėkui už šilimų“ (tatai primena rusų paprotį „s liogkim parom“), o moterims to nesakydavo, nes jos prausdavosi ataušusioj pirty.

Leiskite užsiminti apie dar vieną kasdieninį rūpestį – maistą. Žemė mano kaime menka, vietomis primenanti Varėnos apylinkių „Sacharą“. Berods iki 1910 metų žmonės nežinojo, ką reiškia lubinas, todėl rugių derlius visada būdavo labai menkutis. Pagerėjo tada, kai atsirado lubinas. Ne iš karto žmonės įtikėjo šia naujove, tačiau po metų kitų įsitikino, kad jis yra labai naudingas. Panaudojus lubiną, pagausėjo rugių derlius, žmonės galėjo sočiai valgyti duonos, kurios anksčiau kasmet stokodavo, ir retas kuris valstietis suvesdavo galą su galu. Be kasdieninės duonos, didelė parama buvo grikliai, kurie nereikalauja geros žemės. Iš grikinių miltų virdavo košę, kepdavo blynus, o iš padarytų kruopų – sriubą. Svarbiausias betgi maistas buvo bulvės, valgomos pusryčiams ir vakarienei.

Kaip atrodė meniu?

Iš ryto sriuba (baltinta, rečiau spirginta), burokai (baltinti) ar kopūstai, taip pat baltinti, retkarčiais paspirginti, o sekmadieniais (tik žiemos metu) su mėsa. Antradieniais, ketvirtadieniais ir sekmadieniais – blynai, kitomis dienomis – keptos krosnyje (žinoma, neluptos) bulvės, valgomos su virtais burokais ar kopūstais. Taip atrodė pusryčiai, mūsų vadinami „abieda“. Sriubą suvalgydavome rytą, o išvirtų burokų ar kopūstų dalį palikdavome pietums. Šis viralas buvo valgomas su duona. Tenka priminti, kad duona buvo ant stalo tik pietums. Vakarie-

nei kasdien – virtos bulvės su pienu (žinoma, rūgusiu) ir retkarčiais praspirginta bulvinė košė.

Kaimo gyventojai laikė po dvi tris karves, retas kuris – keturias. Atrodytų, jog pieno, sūrių, sviesto ir net mėsos turėjo būti iki soties. Deja. Sūrius ir sviestą veždavome parduoti, nes skatikas kaime buvo pernelyg reikalingas, juo labiau neturint jokių uždarbių. Teliukų nei karvių niekas nepjaudavo mėsai, bet parduodavo. Kodėl? Sunku pasakyti. Viena žinau – jautienos kaimas nemėgo, tiesiog bjaurėjosi. Rudeniop, ypač prieš Vėlines, papjaudavo po vieną dvi avis, o žiemą, „mėsaėdo“ pradžioje, tuoj po Kalėdų, paskersdavo po kiaulę. Kokia ta kiaulė bebūtų, bet vidutinei šeimai ilgai neužtekdavo, juo labiau, kad lašiniai ir kumpiai būdavo sūdomi ir paliekami sunkiems vasaros darbams.

Tais laikais vargo prislėgti Dzūkijos gyventojai turėjo skaitytis su kiekvienu maisto trupiniu, kurio visada trūko. Kasmet,

atšilus orui, balandžio 25 dieną visas kaimas išeidavo prie kryžkelės pastatytų kryžių ir suklaupę giedodavo Visų šventų litanią, prašydami Morkų evangelistą išmelsti Dievą gerą derlių. Amžiais žmonės tikėjo savo maldų galia, tuo tikėjimu gyveno, nenuleisdami rankų, nenustodami vilties, kad gal štai šiomet užderės ir bus pakankamai duonos. Gegužės mėnesį kas vakarą giedodami gegužines, eidami pėsti 70 kilometrų į Vilniaus Kalvarijas, spalio mėnesį kasdien vakarais pirkiose suklaupę kalbėdami rožančių, advente tris dienas (trečiadienį, penktadienį ir šeštadienį) neragaudami ne tik mėsos, bet ir pieno, gavėnioje šešias su puse savaitės pasninkaudami vis meldavo Dievą ne už savo nuodėmes, bet duonos, duonos, duonos...

Dabar, po daugelio metų, žiūrėdamas į 1918 metais pavasarį padarytą savo pirmąją nuotrauką, suprantu, kodėl beveik 18 metų jaunuolis atrodžiau kaip 12–14 metų vaikas.

Praėjus metams nuo karo pradžios, caro armija traukėsi iš Lietuvos. Mūsų kraštą užplūdo kaizeriniai „pikelhaubai“ su kuriais netgi susikalbėti nemokėjome. Tęsdamas atsiminimus turėčiau dabar rašyti apie grobuonišką naujo okupanto šeimininkavimą Lietuvoje. Tačiau iš anksto atsiprašau skaitytoją už nukrypimą.

Pirmasis pasaulinis karas atvertė naują Lietuvos istorijos lapą. Dabar, prisimenant anuos Lietuvos gyvenimo persilaužimo laikus, mūsų literatūroje vis daugiau rašoma apie lietuviško kaimo praeitį. Ji vaizduojama ir dramose, ir grožinėje prozoje. Prieš keletą metų atsidėjęs žiūrėjau J. Baltušio pjesę „Gieda gaideliai“, du kartus mačiau A. Vienuolio novelės „Veronika“ inscenizaciją, neatitraukdamas įtempto žvilgsnio ir gaudydamas kiekvieną žodį, sekiau scenoje vykstančią Žemaitės inscenuotos novelės „Marti“ akciją. Taip pat atidžiai perskaičiau J. Baltušio novelių romaną „Parduotos vasaros“.

Šiuose bei kituose gausiuose, aukštesnio ar prastesnio meninio lygio veikaluose vaizduojamas mūsų kaimas. Daugumą savo literatūrinių dalykėlių ir devynias galybes straipsnių tai pačiai tematikai esu paskyręs ir aš. Kita vertus, nerasime turbūt nė vieno Lietuvoje rašytojo, kuris būtų aplenkęs savo kūryboje mūsų kaimą. Ir tatau suprantama, *nes visas mūsų tautinis atgimimas ir su juo organiškai susijęs Lietuvos kultūrėjimas, kaip ir politinis brendimas, turi vieną šaltinį – kaimą*. Neturėjome bajorijos, kuri, išsižadėjusi savo tautos, nuėjo šunims šeko pjauti; neturėjome ir miestiečių luomo. Mums liko tik tai kaimas, kurį aprašinėjome kaip kas išmano ir moka.

Žiūrėdamas teatro scenoje minėtas pjeses ir skaitydamas „Parduotas vasaras“, priėjau prie keistų išvadų. Gal mūsų kaimą reikėtų nušluoti nuo žemės paviršiaus, įkaitinta geležimi išdeginti kaimiečių tamsumą, prietarus, gobšumą, neteisingumą kartu su tais pusžmogiais, kurių išvaizda, juo labiau veiksmai yra tiesiog pasibjaurėtini.

Kartu pradedu galvoti ir ieškoti atsakymo į tokio pobūdžio klausimus:

1) Iš kur atsirado mažvydai, daukšos, donelaičiai, strazdeliai, daukantai, valančiai, basanavičiai, kudirkos, vaižgantai, čiurlioniai, naujaliai, maironiai, šimkai, petrauskai, krėvės, vienuoliai, sruogos, žemaitės, cvirkos, baltušiai ir taip toliau?

2) Kas davė mums visą lietuviškąją inteligentiją?

3) Kas sukūrė mūsų liaudies dainas, kuriomis žavimasi visame pasaulyje?

4) Iš kokių versmių semiasi šimtai liaudies muzikos ansamblių mūsų respublikoje?

Nejaugi tai davė vieno kito rašytojo vaizduojami pusiau urviniai žmonės? Atsakymas yra tik vienas – visa tai pagimdė ir sukūrė mūsų kaimas, kuriam kai kas lyg tyčia randa tik juodžiausias spalvas. Negana to, kad amžiais svetimieji mus kone-

veikė, į tą darbą ir mes įsikinkėme! Kitataučiai stebi mūsų pačių rankomis piešiamus lietuviško kaimo vaizdus, ploja, gėrasi, o mes džiaugiamės ir didžiujamės.

Didžiujamės Žemaitė ir kitais rašytojais, kurių veikluose padoresnio žmogaus ir su žvake nerandame. Ar tokių mūsų kaime nebuvo, ar tie autoriai jų nematė ir nemato? Drįstu teigti, jog – nenorėjo matyti pasirinkę savo herojais tikrai atmatas, ko, beje, atsiranda visose tautose. Tai viena.

Kiekvienam mūsų, bent paviršutiniškai nusivokiančiam Lietuvos istorijoje, turi būti aišku, jog mūsų kultūros plėtrą tolimoje praeityje suparalyžiavo ir ilgiems amžiams suluošino ne vadinamieji buožės: dirdos, tekoniai, kurmeliai ir į juos panašūs, o visai kiti veiksniai. Tuo tarpu pradedant Žemaitė ir baigiant Baltušių ištisa mūsų rašytojų plejada pasirinko lengviausią būdą – dėl visų Lietuvą praeityje ištikusių nelaimių esą kalti praturtėję kaimo žmonelių engėjai. Atleisk, Viešpatie, mūsų naivumą, lėkštą mąstyseną, nepalaikyk nuodėmė iš svetimųjų pasisavinto istorijos klastojimo, kuris mūsų kūryboje pasidarė kertinis akmuo! Tapome panašūs į Krylovo pasakėčios personažą, apsilankiusį zoologijos sode, kuriame jis rado visokių paukščių, vabzdžių ir jų pavadinimus atmintinai išmoko. Paklaustas, ar neteko pamatyti dramblio, atsakė – dramblio nepastebėjau. Ir mes kai ko nepastebėjome, visą savo, kaip dabar vadinama, aistringą demaskuojančią kūrybą skirdami vabzdžiams aprašinėti.

Rašau gerai žinodamas, jog neįstengsiu viešai savo nuomonės paskelbti. Rašau todėl, kad gal kada ateityje, po daugelio metų, šie žodžiai paliudys, jog ne visi taip galvojome, ne visi juodino lietuvišką kaimą, iš kurio patys kilome ir kuris buvo ir dabar dar yra neišsemiamas mūsų kultūros šaltinis bei mūsų inteligentijos rezervas. Rašau dar ir todėl, kad grįždamas į savo jaunystės atsiminimus noriu apibūdinti Lietuvos kaimą

nešališkai, objektyviai, atiduodant kas Dievo – Dievui, kas ciesa-
soriaus – ciesoriui.

Mano giliu įsitikinimu, lietuviškas kaimas, amžiais mie-
gojęs letargo miegu ir XIX amžiaus pabaigoje, o vietomis XX
amžiaus pradžioje atbudęs kaip gyvybingas mūsų tautos gyve-
nimo veiksnys, yra savotiškas feniksas, apie kurį dar ne viską
žinome, nors daug prikalbėta ir nemaža prirašyta.

Neseniai perskaičiau A. Vienuolio prieš pat mirtį išleistą
atsiminimų pluoštą, pavadintą „Iš mano atsiminimų“. Įdomiausi
jų – „Iš atsiminimų apie Baranauską“: „*Paniekintas už savo bo-
čių kalbos vartojimą ir sunkaus vargo prispaustas kaimietis gy-
veno ir nieko nelaukė, nieko nesitikėjo. Savo krašto garbingos
praeities jis nežinojo, dabartį jam atstodavo smuklė ir bažny-
čia, o ateitis atrodė sunki. Taipėjo dienos ir metai*“.

Vargu ar įmanoma tiksliau nusakyti mūsų kaimo istori-
ją. Taip,ėjo dienos ir metai,ėjo dešimtmečiai ir šimtmečiai, o
paniekintas ir vargo prispaustas lietuvis kaimietis žinojo tik
smuklę ir bažnyčią. Smuklėje už kruvinai uždirbtus pinigus nors
trumpam pamiršdavo savo vargus, o bažnyčioje klausė pamoks-
lų svetima ir nesuprantama kalba, meldėsi tikėdamasis geres-
nio gyvenimo po mirties. Kaimo pamaldumas pagimdė daug
aklų prietarų, kuriais beraščiai kaimiečiai tikėjo ir jų laikėsi,
visiškai nesigilindami, iš kur jie atsirado ir ką reiškia. Užteko,
jog taip mokė kunigai. Tarp kitų tiesioginių pareigų bažnyčiai
kaimiečiai buvo raginami uoliai praktikuoti papildomas tiky-
bines apeigas. Pavyzdžiui, visose parapijose veikė tretininkės
(tercijarkos – davatkos) ir gyvo rožančiaus rateliai. Pilna buvo
visokių „brostų“ su įvairiomis maldomis maldelėmis. Pridėki-
me dažnus atlaidus bažnyčiose, gegužines, rožančiaus mėnesį,
pasninkus per adventą su rarotomis ir gavėnioje su gaudžiais
verksmiais – ir suvoksime, jog visa tai kaimui labiau buvo ne
religinės paguodos ieškojimo priemonė, o paviršinė atrakcija,

pramoga. Neturėdami galimybės šviestis, kultūrėti ir taip lengvinti sunkią savo dalį, kaimiečiai įjunko į tokį šimtmečiais skiepytą gyvenimo būdą. Iš kartos į kartą vilko sunkų jungą ir, Vienuolio žodžiais tariant, „...išgyveno savo amžių dorais žmonėmis ir su gryna sąžine užbaigė savo kelionę žemėje“.

Išėjęs, kaip sakoma, į žmones, kaimą dažnai lankydavau, daug apie jį rašiau ir dabar, po daugelio metų, nuolat galvoju apie tą didžiausią mūsų tautos dalį, kuri, nuo šimtmečių užsidariusi savo kiaute, ne tik nesutrūnijo, ne tik liko gyva, bet svarbiausia – gyvybinga. Negalima nenulenkti galvos prieš šį savotišką feniksą, atgimusį po daugelio šimtmečių. Mes, gimę po to pasakų paukščio sparnais, iš pradžių nors ir nesąmoningai, bet tvirtai tikėjome, jog šimtmečiais trukęs letargas, naktis be ryto baigiasi. Jei biologijos moksle vitalizmo ir neovitalizmo šalininkams nepavyko ir vargiai kada nors pavyks įrodyti esminę „gyvybinės jėgos“ reikšmę, tai neapsiriksiu pasakęs, kad šis biologijos veiksnys tikrai glūdėjo mūsų tautos organizme, išliko veiklus ir pradėjo reikštis. Likimas man lėmė bręsti tuo nuostabiu laiku.

...Taigi vėl esu tėviškoje, kuri per praėjusią žiemą niekuo nepasikeitė, išskyrus tai, kad pavasariop kariuomenės dalinių judėjimas dar labiau suaktyvėjo. O rugiapjūtei baigiantis visu frontu pradėjo trauktis rusų kariuomenė. Aplinkui pleškėjo kaimai, naktimis, kiek užmatai, raudonavo gaisrų pašvaistės. Drauge su kariuomene pasirodė pabėgėliai, vykstantys į rytus.

Vieną rytą viskas nutilo, dingo paskutiniai kareiviai. Nežinome, kokio pavojaus laukti, dairomės visi lyg apkvairšę. Ūmai kažkas sušunka:

– Germanai ateina!

Iš tikrųjų, nuo Drūcminių pusės pasirodė priekiniai vokiečių daliniai. Stovime nei gyvi, nei mirę. Atkišę durtuvus prisiartina vokiečiai. Įsitikinę, kad čia civiliniai gyventojai, paklausė:

– Russ veg?

– Ko jie nori? – žiūrime viens į kitą. – Gal duonos prašo? Vokiečiai jau pikčiau ima rekti:

– Russ veg?

Kažkas iš mūsų, išvestas iš kantrybės, sumurma: „Veg“.

– Gut, gut! – nusišypso vokiečiai.

Taip mano kaime ir visoje Lietuvoje baigėsi apie 130 metų trukęs carizmo viešpatavimas. Mažu pamažu viskas sugrįžo į normalias gyvenimo vėžes, ir kaimas vėl įsikinkė į kasdieninius darbus.

Po poros dienų keliese išginėme karves, kurias nusivarėme už kelių kilometrų, iki Nočelės upės. Netoliese dunkso Nočios dvaras, kuris lietuviškajam kaimui nuo senovės buvo kupina paslapčių vietovė. Kaip ten ponai gyveno ir ką jie darė – neturėjome supratimo. Sėdime keliese piemenys prie tilto ir žiūrime į žalumynuose pasislėpusį Nočios dvarą, pro kurį praeinant visada apimdavo kažkokia baimė ir drauge smalsumas.

– Žinot ką? – siūlau savo draugams. – Jūs pridabokit mano karves, o aš šoktersiu dvaran.

– Ko? – klausia draugai.

– Tep sau.

– Dabok, kad ponas nepagautų!

Strimgalviais leidausi į dvarą ir pribėgęs peršokau per tvorą. Bijodamas kiekvieno garso, pradėjau slinkti rūmų pusėn. Aplinkui nė gyvos dvasios. Įėjus į kiemą pasidarė gūdu. Žiūriu, prie gonkų krūva sumestų knygų. Pribėgau ir pradėjau kišti į užantį, mažesnes į kišenę, kitas po pažastimi. Paėmęs kelias į rankas, leidausi atgal pas draugus, kurie nekantariai laukė manęs sugrįžtančio. Pribėgęs sukroviau ant pievos savo laimikį. Visi puolėsi ieškoti paveikslėlių ir mažai jų radę prikišo man, kad be reikalo kojas grūdau. Geriau būčiau sode obuolių prisiskynęs.

– Aš pridabosiu karves, bėkit ir prisiskinkit, – pasiūliau.

Neišdrįso. Tuo tarpu aš įkibau į knygas. Skaitau: „Dzieła Słowackiego“, „Dzieła Mickiewicza“, „Сочинения А.С. Пушкина“. Kiekvienos knygos pradžioje antspaudas: „Ex libris Wandalin Szukiewicz“. Ką tai galėtų reikšti – nežinau. Žinau tik, kad dvaras priklausė ponui Šukevičiui, kurį aplinkiniai gyventojai vadino „Šuke“. O kad šitas „Šukė“ buvo žymus Lietuvos archeologas – man tąsyk ir į galvą neatėjo. Nežinojau ir to, jog šioje parapijoje buvo gimęs ir didesnę savo gyvenimo dalį praleidęs Teodoras Narbutas, garsus Lietuvos istorijos autorius. Nežinojo nei mano tėvai, nei kiti suaugusieji.

Keistas reiškinys, ko gero, vienintelis pasaulyje. Rašė ir teberašo mūsų kalbos gramatikas šleicheriai, otremskiai, apie Lietuvos mitologiją ir kalbos istoriją rašė miežynskiai, briukneriai, apie Lietuvos archeologiją – tiškevičiai, kirkorai, šukevičiai. Lietuvos istoriją studijavo ir rašė kochanovskiai, fijalkai, narbutai. Nei šie, nei daugelis kitų Lietuvos praeities ir kultūros tyrinėtojų nemokėjo lietuviškai. Tuo tarpu milijoninė tauta ir nenutuokė, jog kažkur kažkas tyrinėja jos praeitį, kalbą, kultūrą ir visa tai aprašinėja svetima kalba, savo veikaluose traktuodami lietuvių tautą kaip nykstantį objektą. Kaip tas kitataučių mokslo studijoms pasirinktas objektas gyvena, ko siekia – niekam galvos neskaudėjo.

Kita vertus, ši aplinkybė išgelbėjo mus nuo tautinės mirties. Privalome būti dėkingi nutautėjusiems Lietuvos bajorams, kad per šimtmečius nesusirūpino lietuvių tauta, pamoko ranka į jos likimą. Tik įsivaizduokime tokio susidomėjimo, jeigu jis būtų atsiradęs, pasekmes... Aišku kaip diena, kad lietuviškas kaimas ilgainiui būtų sukultūrejęs, bet tautiniu atžvilgiu – žuvęs, kaip žuvo Mažosios Lietuvos tautinės lietuvių masės. Mes, Didžiosios Lietuvos gyventojai, kultūros srityje negalime lygintis su Mažąjoje Lietuvoje gyvenusiais tautiečiais. Tačiau ne

jie, o mes išlaikėme tautinės egzistencijos egzaminą, per šimtmečius tiesiog stebuklingu būdu išsaugoję tai, be ko jokia pasaulio tauta negali sąmoningai gyventi ir kurti – kalbą. Išsaugojome dėka to, kad mūsų bajorai nuo savo tautiečių – kaimiečių atsiribojo neperžengiama mūro siena.

...Frontui nutolus, ramybė truko neilgai. Praėjo vos pora mėnesių, ir gyventojai pajuto grobuonišką kaizerinių okupantų leteną. Griežtais įsakymais buvo reikalaujama supilti tiek ir tiek rugių, miežių, avižų, pristatyti mėsos, rinkti pušų dervą, uogas. Rudeniop prasidėjo arklių mobilizacija, ir dalis ūkininkų liko be arklių. Už visa tai vokiečiai mokėjo naujais pinigais, keliomis kalbomis išspausdintais. Žmonės pradėjo pamiršti rublius, kuriuos pakeitė „ostai“. Deja, nei už senus caro rublius, nei už naujus „ostus“ nieko negalima buvo pirkti, nes krautuose prekės visiškai išnyko. Diena dienon skurdas darėsi vis didesnis ir baisesnis. Gyventojų ūpas krito.

Rudeniop į Slučajų atvyko mokytojas Dominykas Pieška ir ėmėsi organizuoti lietuvišką pradžios mokyklą. Vaikų susirinko daug, nors dalis ūkininkų negalėjo suprasti, kokia bus nauda iš „lietuviško liežiuvio“. Mokytojas Pieška gerokai paprakaitavo, kol tėvus įtikino, kad jų ir jų vaikų kalba yra lygi su kitomis kalbomis, kaip ir jie lygūs su kitaip kalbančiais žmonėmis.

Sužinojęs apie naują mokyklą, tėvas nusiuntė mane pasiteirauti, ar yra penktas skyrius. Deja, patikrinęs mano žinias, mokytojas pareiškė, kad aš neturėsiąs ką veikti, nes priimti mokiniai daugiausia nemoka netgi skaityti, o baigusiujų pradžios mokyklą nėra. Grįžau nusiminęs, gerai žinodamas, kad, nepatekus į mokyklą, teks dirbti visus ūkio darbus. Taip ir buvo. Beveik nematydamas knygos, namie praleidau antruosius ir trečiuosius karo metus.

Iš to gūdaus laikotarpio prisimenu tik vieną įdomų įvykį. Buvau kažkur suradęs knygelytę, kurioje aptikau trumpą komediją „Girkalnio užgavėnės“. Įsivaizduokite – sumanėme... vaidinti. Su keliais apsukresniais bernais skaitėme po kelis kartus. Visiems labai patiko. Ilgai mokėmės, kas ką turėsime vaidinti ir vieną vakarą Miko Kirkliausko pirkioje suruošėme vakarą. Lokį aprenėme išverstais kailiniais. Žiūrovų prisirinko pilna pirkia, juo labiau, kad į mūsų „vakarą“ atvažiavo klebonas kun. Jonas Kuzminskis. Kaimo moterys niekaip negalėjo suprasti, kad į tokias „durnystas“ važiuotų kunigas. Kas kita – kalėdoti, pas ligonį, o tai „durnystų padaboc“. Vakaras nusisekė.

Sunkūs buvo 1916, bet dar siaubingesni pasirodė 1917 metai, kai šalia vis gilesnio skurdo, vasarą prasidėjo klaiki kruvinosios dizenterijos epidemija. Aplinkui nebuvo jokio gydytojo ir niekas nepamokė, kaip reikia elgtis susirgus, kaip išvengti ligos. Nei okupacinė valdžia ėmėsi kokių priemonių. Žmonės mirė masiškai ir buvo laidojami be karstų, nes nebuvo nei kam, nei iš ko daryti. Vietomis išmirė visos šeimos. Pagaliau pasklido gandas: saulei tekant reikia nueiti miškan, nukirsti kelias pušis, apgenėti, aptašyti, nuobliuoti ir vietoje padaryti tiek kryžių, kiek į kaimą sueina kelių. Padarius kryžius, tą pačią dieną juos aplink kaimą pastatyti ir pašventinti.

Šitaip padarius, ligai kelias į kaimą bus pastotas. Sumanyta – padaryta. Vieną ankstų rytą, vos saulei patekėjus, visas kaimas, nuo seniausio iki jauniausio išėjome į mišką su pjūklais, kirviais, obliais, peiliais, žodžiu – visi turėjo dirbti. Iki popiečio kryžiai buvo gatavi. Vežant į paskirtas vietas, lydėjo visas kaimas. Pastačius, parvežė kunigą Kuzminskį pašventinti.

Dabar visi tikėjome, kad liga kaimo nepalies. Iš tikrųjų, nepalietė, ir niekas nesusirgo! Ar padėjo aprašytu būdu pasta-

tyti ir pašventinti kryžiai, ar veikiau kun. Kuzminskio įspėjimas nesilankyti pas ligonius gretimuose kaimuose. Niekas neturėjo teisės lankyti sergančių giminių už mūsų kaimo ribų. Moterys pasišiaušė, bet susirinkę vyrai nutarė:

– Jei kuri boba išeis, tegul nepareina, kol visi pasveiks.

Nutarimas buvo vykdomas visu griežtumu.

Spalio pabaigoje Nočios klebonas kun. Jonas Kuzminskis pakvietė pas save tėvą ir mane. Ko – nežinojome. „Po visam“* abudu atsidūrėme klebonijoje.

** Pasibaigus mišioms ir mišparams.*

– Tu baigei rusišką pradžios mokyklą? – paklausė manęs klebonas.

– Baigiau, dvasiškas tėveli, – atsakiau. – Be to, prieš porą metų pabaigiau ketvirtą skyrių Kalesnykuose.

– Tai dar geriau. O dabar klausykit. Kalesnykuose yra lietuviška mokykla. Mokytojas renka mokinius, baigusius rusišką pradžios mokyklą. Jie bus ruošiami į gimnaziją. Suprantate, į g i m n a z i j ą.

Tėvas išdrįso paklausti:

– O ką tai znočina gim... galas žino, negaliu pasakyc.

– Yra tai mokykla, kurią baigus gali mokytis daktaru, inžinierium, advokatu.

– O kunigu?

– Galima ir kunigu. Gimnazija yra Vilniuje.

– Vilniuje?.. – vėl nustebo tėvas. – O ką tį mokins? – kamantinėjo tėvas.

– Mokins lietuviškai. Vilniuje jau prieš dvejus metus įsteigta lietuviška gimnazija, į kurią gali stoti baigę pradžios mokyklą mokiniai. Žinoma, juos reikia paruošti. Kalesnykų mokyklos mokytojas ir organizuoja tokį būrelį. Ne vėliau kaip iki kito sekmadienio nuveši sūnų į Kalesnykus. Nuvežęs atiduosi Kalesnykų klebonui šitą laišką.

Kun. Kuzminskis įteikė tėvui laišką.

Audiencija pas kleboną buvo baigta. Išėjome iš klebonijos lyg iš pirties. Eidami ilgai tylėjome ir tik atsidūrus už miestelio tėvas nutraukė tylą:

– Ką gi darysi. Nuvešiu. Mokykis, gal gi Dzies duos išeisi in žmonis.

Į VILNIŲ!

Kalesnykai – ilgas kaip žarna bažnytkaimis, išsimėtęs abipus kelio, einančio iš Eišiškių į Varėną. Didesnioji gyventojų dalis stvarstosi kalbėti lenkiškai, juo labiau, kad čia pat tūno Titovo dvaras. Į pietus nuo Kalesnykų tik keletas kaimų, kalbančių lietuviškai, visi kiti sugudėję. Užtat į šiaurę, Varėnos link, visi kaimai gyvenami lietuvių, iš kurių parapijos klebonas kun. Mykolas Rudzis surinko keliolika mokinių. Jiems ruošti į gimnaziją atsikvietė iš Vilniaus mokytoją Praną Kvetkauską, vėliau daugelio knygų į lietuvių kalbą vertėją. Patikrinęs surinktųjų mokinių žinias, Kvetkauskas iš karto atmetė keletą kaip netinkamus. Kitiems pareiškė:

– Iki Velykų laiko nedaug, o programa didoka. Teks prakaituoti.

Kertu lažybų, kad niekas mūsų nežinojo, kas tai yra programa. Bet klausti neišdrįsome, bijodami, kad pavadins kvailiais. Mokytojas paaiškino, kad turėsime mokytis lietuvių kalbos, geografijos, gamtos, matematikos, Lietuvos istorijos ir tikybos.

Kas mes esame, kur ruošiamės eiti, kas mūsų laukia, – diena po dienos pasakojo ne tiek mokytojas, kaldamas mums į galvas reikiamus dalykus, kiek kun. Rudzis. Jis dažnai atnešdavo gautus iš Vilniaus laikraščius „Lietuvos aidą“ ir „Dabar-tį“, parūpindavo vieną kitą prieinamesnę knygelę, visa tai liepęs perskaityti.

Pagaliau žiema pasibaigė, ir neapsižiūrėjome, kaip išaušo pavasaris. Velykoms mus paleido namo, bet jau antrą dieną turėjome susirinkti žygiui į Vilnių, kurio niekas mūsų nebuvo matęs, neįsivaizdavo, kaip atrodo Lietuvos sostinė, į kurią ryt išeisime pėsti. Ko? Parsivežti saulės, kurios šilumą ir spindulius turėsime atiduoti savo tautai, visų pirma tauriajam dzūkiškam kaimui, šimtmečius pragyvenusiam be šviesos, be rytojaus. Be abejo, tuomet, kai iš įvairių kaimų tėvai suvežė mus į nuskurusį Kalesnykų bažnytkaimį, mes taip plačiai ir giliai negalvojome, jokio ateities darbų plano neturėjome. Vis dėlto mūsų pašamonėje kažkas panašaus jau ruseno. Ar ateityje, išėję „į žmones“, įvykdėme tą užduotį, ar grąžinome tautai skolą, kurią ji mums suteikė kreditan netgi nereikalaudama čekio, – sunku būtų pasakyti. Jei man bus lemta šiuos atsiminimus užbaigti ir, parašius paskutinį sakinį, padėti tašką, – pasistengsiu į šį klausimą atsakyti.

Tą Velykų antros dienos rytą kiekvienas stovinėjome prie savo vežimo kalbėdamiesi su tėvais. Apie ką mes galėjome kalbėtis? Apie viską ir apie nieką.

Žvilgelėjęs į mano batus, tėvas paklausė:

– Ar nenugrauš tau čebatai kojų? Šitokis kelias. Dar gi pacci palaidnyčia*. Jei grauš – persiauk, ba neapsidabosi, kap užvarysi pūsles.

* Dabar gi pats
polaidis.

Vargšas tėvas! Atidavęs man paskutinį savo apavą (namuose buvo vieninteliai batai), rūpinasi, kad kelionėje nenutrinčiau kojų, o pats apsiavęs vyžomis. Man pasidarė gėda, lyg aš jį būčiau apvogęs. Ką pasakys žmonės, pamatę jį einantį bažnyčion su vyžomis?

– Čebatai man kojų nenugrauš. Ale kap tu, tėvuli, likai be čebatų?

– Dzidelio cia daikto. Aš ne bernas. Kam mano vyžai badzys akis – testa nedaboja.

Po valandėlės tėvas išvažiavo. Palydėjau jį iki Titovo dvaro. Vakare likę patys vieni dar kartą patikrinome savo bagažą, kurį rytoj nešimės į Vilnių. Ilgai negalėjome užmigti dalindamiesi įspūdžiais ir šį bei tą prisimindami iš išmoktų dalykų. Kitą dieną – buvo trečioji Velykų diena – anksti ryte kun. Rudzis mūsų intencija atlaikė mišias. Po to visi susirinkome kelionei. Kun. Rudzis pasakė mums trumpą kalbą, primindamas, kad iš šio krašto mes pirmieji didesniu būriu esame paruošti stoti į lietuviškąją gimnaziją Vilniuje. Drauge priminė, kad mes visur elgtumės padoriai, kad gerai mokytumės ir nedarytumėm nei savo tėvams, nei mokytojui, nei jam gėdos.

Leidomės kelionėn. Prieš mus buvo apie 70 kilometrų kelio.

...Dar būdamas vaikas nemaža girdėjau pasakojant apie Vilnių. Daugiausiai pasakojo senelis, per daugelį metų vedžiojęs būrius maldininkų į Kalvarijas. Tačiau jis niekuomet nekalbėjo apie Vilnių kaip apie Lietuvos sostinę. Netgi nepamenu, kad kada nors būtų suminėjęs žodį „Lietuva“. Juo labiau šį sąvoka nebuvo žinoma mano apylinkės gyventojams, nors jie nuo amžių kalbėjo lietuviškai. Aš pirmą kartą radau žinių apie Vilnių ir apie Lietuvą „Šaltinyje“, bet, būdamas vaikas ir mokydamasis svetima kalba, negalėjau įsisąmoninti šių dviejų sąvokų, kurios visame mano gyvenime užėmė svarbiausią vietą. Bet apie tai vėliau. Dabar grįžkime į aną 1918 metų balandžio 10 dienos pavakarį, kada mūsų mokytojas, pats pakopęs į aukštą kalvą šalia kelio, liepė ir mums palypėti.

– Štai, – parodė jis ranka, – matote saulės nušviestus bažnyčių bokštus. Tai Vilnius, senoji Lietuvos sostinė. Netrukus po kojomis pajusime brangią kiekvienam lietuviui žemę. Daug kas jums bus nauja, keista, nesuprantama. Nenusiminkite. Sunkūs bus pirmieji žingsniai, bet, jei norėsite, viską nugalėsite. Ateitis priklauso mums – lietuviams. Nepamirškite to.

Susijaudinęs mokytojas nulipo nuo kalvos, užsimetė kuprinę ir visi, įtempę paskutines jėgas, nužingsniavome į Vilnių, kuriame praleidau visą savo gyvenimą.

Miesto gatvėmis mokytojas vedė mus lyg avinus ir vis dairėsi, ar kuris nors neliko. Vilkomės iš paskutiniųjų, lyg nesavomis kojomis, nes buvome visiškai išvargę. Įėjus į prieglaudą, esančią Subačiaus gatvėje 16, mus apspito būriai vaikų, čiupinėdami mūsų kuprines, nujausdami, kad ten esama šokio tokio maisto. Kai, pasiūlius atrišti, niekas mūsų nekrustelėjo, pasijutome apsupti priešišškai nusiteikusių, kurie čia pat mus išvadino „vesniokais“. Šis vardas iš karto prigijo, ir ilgus metus, kol atsistojome stipriau ant kojų, mūsų kitaip nevadino.

Kad dar kartą negrįžčiau prie šios temos, pamėginsiu ką paaiškinti.

Visas Vilniuje esančias prieglaudas laikė Lietuvių draugija nukentėjusiems dėl karo šelpti. Ši draugija, jei neklystu, buvo įsteigta 1914 metais, kai dalis Lietuvos teritorijos pateko į vokiečių rankas, o kitoje dalyje ėjo karo mūšiai. Nuo fronto nemažai gyventojų traukėsi į rytus, ir tada Vilniuje buvo įsteigta minėta draugija pabėgėliams šelpti.

Karo pradžioje, kol rusai dar laikėsi Lietuvoje, veikė žinomas Tatjanos komitetas, kuris šalia kitų tautų organizacijų duodavo subsidijų ir lietuvių draugijai, šelpiančiai nuo karo nukentėjusius savo tautiečius. Vokiečiams Lietuvą okupavus, tos subsidijos nutrūko, o šimtai pabėgėlių vaikų ir toliau liko Vilniaus prieglaudose. Tiekos vaikų negalima buvo palikti be globos, nevalia buvo negalvoti ir apie jų mokymą. Subsidijų netekusi, minėta draugija atsидūrė sunkioje padėtyje, bet rankų nenuleido, ir tuometiniai jos vedėjai padarė viską, ką įstengė. Tiesa, su mityba buvo labai sunku, tačiau badu niekas nemirė.

Kalbant apie praeitį, nesąžininga ką nors kaltinti bloga valia, vis dėlto negalima nutylėti didelės klaidos, kurią tuo

sunkiųjų metu padarė populiariai vadinamo Komiteto (t. y. draugijos) vadai.

Kaizerinei armijai okupavus Vilnių, 1915 metų spalio 18 dieną buvo įsteigta Vilniaus lietuvių gimnazija. Dalį mokinių sudarė vietos lietuvių gyventojų vaikai, kitą dalį – pabėgėlių nuo fronto. Ilgainiui mokinių skaičius didėjo. Į prieglaudą pradėta priiminėti įvairių apsimetėlių vaikus, daugiausia miestiečių, kurie, atsidūrę sunkioje padėtyje, mielai atiduodavo savo vaikus į prieglaudą ir į gimnaziją. Taip po poros metų miestiečių vaikai tapo beveik dauguma, o vaikai iš kaimų atsidūrė sunkioje padėtyje. Visų pirma todėl, kad lietuviais apsimečiusių miestiečių vaikus ypatingai globojo Komiteto vadovybė. Dauguma jų silpnai kalbėjo lietuviškai. „Išmoks“, – raminosi Komiteto vadai, ir netrukus prieglaudose atsirado daug paauglių, nieko bendro su Lietuva neturinčių. Mes, atvykę iš kaimo, pasijutome tarp jų labai nejaukiai, lyg puslaukinių urve. Aplinkui girdėjome: „vesniokai“, „netašyti vesniokai“, „piemenys“ ir panašiai, o atsikirsti nedrįsime, bijodami atviro puolimo. Prieglaudos vedėjų – Andriaus Miciūno ir jo padėjęjo Adomo Kriaučiūno – simpatijos buvo toli gražu ne mūsų pusėje. Tokią kryptį davė Komiteto vadai, pas kuriuos kaimo vaikui įsiprašyti į prieglaudą buvo labai sunku. Jau vėliau sužinojau, kad vargšas kun. Rudzis jaudinosi ne dėl to, ar mums pasiseks išlaikyti egzaminus, o dėl to, ar pavyks patekti į prieglaudą, kur kaimietukai buvo nepageidaujami, nieko gero iš jų nesitikint. Vos atvykusius abudu minėti prieglaudos vedėjai mus sutiko irgi skeptiškai. Mokytojui paprašius duoti mums bent karštos arbatos ir vietą pasilsėti, Miciūnas susiraukė kaip devynios naginės, pareikšdamas, kad jau vėlu ir vaikai po vakarienės. Nakvynei sutiko duoti kambarėlį, kur buvo ruošiamos pamokos.

Mokytojas, valandėlę su mumis pasėdėjęs, išėjo. Likę vieni pasijutome lyg avys suvarytos į gardą, kur mus Komiteto

pririnkti berniukai galėjo užpulti ir atimti maistą. Mūsų laimei, atsirado simpatingas, aukšto ūgio vyrukas, kuris iš karto pareiškė niekam neduosiąs mūsų nuskriausti.

– Mano pavardė – Juška. Kas iš jūsų išlaikys į trečią klasę, būsime draugai.

Šį trumpalaikį nuoširdų draugą visą laiką menu, dėkingas jam už tai, kad Miciūno ir Kriaučiūno „berniukai“ mūsų neužgujo.

Kliūtys mūsų laukė ir gimnazijoje, kuri tuomet buvo priešais Operos teatrą*, Mindaugo ir Basanavičiaus gatvių kampe. Ši pirmoji lietuvių gimnazija Vilniuje pradėjo darbą 1915 metų spalio 18 dieną, nors Vilniaus lietuvių visuomenės atstovai, dar

* Dabar – Rusų dramos teatras.

valdant rusams, stengėsi įsteigti vidurinę mokyklą. Tada sumanymas nepavyko, ir gimnazija buvo atidaryta Lietuvą užėmus vokiečiams. Iš pradžių ji vadinosi „J. Basanavičiaus, M. Biržiškos ir P. Gaidelionio Vilniaus Lietuvių Gimnazijos Pamokos“. 1916–1917 mokslo metais mokinių skaičius padidėjo iki 144, 1917–1918 mokslo metais vėl pašoko iki 172. Nuo 1918 metų vasaros iš Rusijos pradėjo grįžti lietuviai pabėgėliai, su kuriais atvyko daug mokinių ir mokytojų. Tais mokslo metais mokinių skaičius pasiekė 320. Buvo sudarytos visos aštuonios klasės, netgi lygiagretės. Mokytojavo 21 mokytojas. Pirmykštis gimnazijos pavadinimas dar 1916 metų vasario 16 dieną buvo pakeistas į „Ryto“ Draugijos Vilniaus Lietuvių Gimnaziją“.

...Įžengiau pro jos duris balandžio 12 ar 13 dieną. Čia vėl atsidūrėme lyg avys į krūvą suvartytos, nes siauruose koridoriuose viešpatavo didelis triukšmas. Mums buvo liepta eiti į atskirą tuščią klasę, į kurią netrukus atėjo lietuvių kalbos mokytojas Povilas Gaidelionis. Savo išvaizda jis man pasirodė panašus į carą Nikalojų II, kurio giminės sudėtį Kaniavos pradžios mokykloje turėjau išmokti atmintinai. Įėjęs paklausė, ar turime sąsiuvinius ir plunksnas, o paskui liepė rašyti, kas ką žinome apie arklį. Vėliau laikėme egzaminus iš aritmetikos, gamtos, tikybos ir po kelių dienų sužinojome rezultatus. Gimnazijos direktorius Mykolas Biržiška, susipažinęs su egzaminų pažymiais, suabejojo dėl mano kandidatūros. Išlaikiau egzaminus į trečią klasę eidamas aštuonioliktus metus. Vadinas, buvau ne vaikas, o arti berno. Ir štai esu šaukiamas į direktoriaus kabinetą. Visos blusos nutirpo. Varteliodamas mano bylą, direktorius lyg pats su savim kalba, lyg manęs klausia:

- Peraugai, Mackevičiau. Tau gi aštuoniolikti metai, o stoji tik į trečią klasę. Nežinau, kas su tavimi daryti.
- Ponas direktoriau, aš labai noriu mokytis.
- Gerai, – nusprendė direktorius. – Mokykis.

Ir štai su kitais draugais kas rytas žingsniuoju į gimnaziją kaip trečios klasės mokinys. Vienas niekuomet nėjau, nes negalėjau susigaudyti triukšmingame mieste, nors kelias iš Subačiaus gatvės į gimnaziją nebuvo painus. Miciūno ir Kriaučiūno „berniukai“ su mumis niekuomet neidavo, mat su „vesniokais“ jiems buvo gėda rodytis. Užtat minėtas klasės draugas Juška niekuomet vienų nepaleisdavo.

Keletas žodžių apie trečiąją klasę, kurią jau tuomet visa gimnazija vadino „zingeriais“. Į ją pateko trys kalesnykiečiai: Simas Sužiedėlis, Adomas Stankevičius ir aš (kiti iš pėsčiomis atvykusio būrio pateko į antrąją klasę, dar kiti – į Mokytojų seminariją). Mes ir sudarėme „prieglaudiečių“ grupę. Antrajai grupei priklausė keli privačiai gyvenę mokiniai, ir pagaliau trečioji grupė – „zingeriai“, kurių vardas išnyko tik po šešerių metų. Kas gi tie „zingeriai“? Tai pasiturinčių ir turtinųjų tėvų vaikai: Elena Vileišytė, Petras Vileišis, Laimutė Šlapelytė, Elena Graužinytė, Elena Valterytė, Vladas Kraujelis ir dar keli mažiau išsiskiria. Visi jie buvo gerai apsirengę, visuomet sotūs, į gimnaziją atsinešdavo sumuštinį. Su mokytojais visada drąsūs, pasitikintys savimi. Mes, prieglaudiečiai, o ypač tik ką atvykę iš kaimo, nedrįsdavome netgi rankos jiems paduoti, nors buvome vienoje klasėje. Jie mūsų tarsi ir nematė, nekreipė jokio dėmesio. Visais laikais galiojanti tiesa: sotus alkano neužjaučia.

Mes, kasdien neprivalę, pusiau alkani vos kojas vilkdavome. Anuo metu mums, patekusiems į Vilnių, niekas nepasakė gero žodžio, niekas nepaklausė, kaip mes jaučiamės, nepasiteiravo, ar ko nors mums netrūksta. Komiteto vadai sielojosi dėl savo „berniukų“, „zingeriai“ gyveno savo gyvenimu, o mes blaškėmės, nežinodami, kas mūsų piemuo ir kas vilkas. Ilgainiui suplyšo vieno kito atsivežtieji iš kaimo batai, likau basas ir aš, nedrįsdamas prašyti klumpių, kuriomis pirmon eilėn buvo

aprūpinami „miestiečiai“. Keletą dienų į gimnaziją vaikščiojau basas, ir tik Juškai įsikišus Miciūnas malonėjo parašyti batsiuviui Lebedžiui kortelę, kad man padarytų klumpes.

Tiesioginis mūsų viršininkas buvo Komiteto reikalų vedėjas kun. Pranas Bieliauskas. Šalia jo veikė kun. J. Dogelis, kuris dažnai laikydavo mišias prieglaudos koplyčioje. Nevengdavo pasikalbėti su prieglaudos auklėtiniais. Tuomet dar nežinojau, kad kun. J. Dogelis yra publicistas. Vieną kartą, surinkęs būrį auklėtinių, Miciūnas pranešė, kad kun. Dogelis (kodėl jis vadinosi Dōgelis, o ne Dogelis – nežinau) sumanęs leisti laikraštėlį – „Vaikų draugas“. Drauge paaiškino, kad laikraštėlis spausdinamas ne spaustuvėje, o šapirografuojamas. Pranešdamas tai, Miciūnas paragino mus rašyti į laikraštėlį. Paklausėme jo:

– Apie ką galima rašyti?

Miciūnas paaiškino kaip mokėdamas. Nežinau, kodėl jo pasiūlymas man giliai įsmigo, ir kelias dienas galvojau, apie ką čia parašius. Pagaliau ryžausi ir niekam nieko nesakęs parašiau vaizdelį apie vokiečių žiaurumą, apie kurį daug kalbėta gimtinės apylinkėje. 1917 metų vasarą vokiečių žandarai Dubičiuose du ūkininkus pririšo prie pakinkyto arklio, paleido jį risčia ir bėgančius ūkininkus mušė lazdomis, kol jie pavargę apalpo. Po to dar apie kilometrą arklys vilko žeme sumuštus žmones. Miciūnas pasakojo, kad mano vaizdelis buvo įdėtas į „Vaikų draugą“. Deja. Aš jo nemačiau ir dabar negalėčiau pasakyti, ar pirmas mano publicistinis debiutas pavyko, ar ne. Kun. Dogelis nemanė, jog reikėtų su manimi apie tai pakalbėti, pasakyti savo nuomonę.

Baigiantis pirmajam mokslo metų ketvirčiui, kai kurie mūsų pasidarė panašūs labiau į valkatas negu į gimnazistus. Buvome apdriskę, kaukšėjome klumpėmis, nuolat alkani, o man, visiškai išsekusiam, keletui savaitių teko atsidurti prieglaudos ligoninėje. Pakviestas gydytojas Augevičius nerado jo

kios ligos, pareikšdamas, kad esu tik nusilpęs. Paguodė mane, kad nesijaudinčiau dėl praleistų pamokų, nes pažymiai jau surašyti, ir aš neturiu nė vieno dvejeta.

Birželio pabaigoje, būdamas visiškai silpnas, išdūlinau pėsčias namo. Namus pasiekiau tik trečią dieną. Čia, kaip ir visame kaime, iš visų kampų kyšojo skurdas: daugelis šeimų neturėjo duonos ir paskutines rugių liekanas naudojo tiktai sriubai, apskaičiuodami kiekvieną saują, kad kaip nors sulaukus rugiapjūtės. Vaikai lakstė po laukus, ieškodami ežiose žieminių uogų, landžiojo po miškus, dairydamiės grybų. Retai kas turėjo ir pieno, nes okupantai juo toliau, juo daugiau jo reikalavo. Visi geresnieji arkliai buvo atimti, o likusieji atrodė pusiau išdvėsę. Druska pasidarė brangesnė už auksą. Niekas nebežinojo, kaip atrodo muilas.

Ne kitoks vaizdas 1918 metais buvo ir visoje Lietuvoje, kurią okupantai baigė nualinti. Laikydami kiekviename valsčiuje po keletą raitųjų žandarų, terorizavo gyventojus be jokio pasigailėjimo, atimdami paskutinį duonos kąsnį ir paskutinį pieno šlaką.

Šitokios nuotaikos praleidau vasarą gimtajame kaime ir rudenį vėl iškeliavau Vilniun.

PRARANDAME SAVO SOSTINĘ

Prasidėjus pamokoms, kaip visose gimnazijos klasėse, taip ir pas mus, gerokai padaugėjo mokinių, juos papildė grįžtantieji iš Rusijos lietuviai pabėgėliai. Pagyvėjo gyvenimas ir gimnazijoje, ir prieglaudoje, kur netrukus pasidarė netgi ankšta, nes dalis vaikų ar pasimetę nuo tėvų, ar dėl kitų priežasčių apsistodavo mūsų prieglaudoje, kuri iš visų kitų prieglaudų buvo pati didžiausia. Tačiau po kurio laiko pradėjo mažėti Komiteto

„berniukų“. Paaugliai išnykdavo tyliai, o buvo ir tokių, kurie tų metų rudenį ėmė vaikščioti, prie kepurų ar ant krūtinės prisikabinę... erelius, neslėpdami, kad esą įstosią į lenkų legionus, kurių vis daugiau rodydavosi Vilniaus gatvėse. Jei neklystu, rugsėjo ar spalio mėnesį Katedroje buvo suruoštos iškilmingos pamaldos, po kurių naujai iškepti legionininkai surengė demonstraciją, ruošdamiesi kažkokiai politinei avantiūrai. Tą dieną mums buvo uždrausta eiti į miestą, kuriame patruliuvo raitieji vokiečių kariuomenės būriai.

Šioje vietoje privalau skaitytojui priminti, jog tuo laikotarpiu Europoje ir pačioje Lietuvoje buvo gausu milžiniškos svarbos įvykių.

1917 metų rudenį Rusijoje įvyko socialistinė revoliucija.

1918 metų lapkričio 11 dieną kapituliavo vokiečiai.

Nuo 1917 metų Vilniuje veikė Lietuvos Valstybės Taryba, 1918 metų vasario 16 dieną paskelbusi Lietuvos nepriklausomybę. Tų metų vėlyvą rudenį buvo sudaryta Laikinoji Lietuvos vyriausybė.

Vilniuje pradėjo kelti galvas lenkų legionai atvirai organizuodamiesi. Tuo pačiu metu pradėti organizuoti pirmieji Lietuvos kariuomenės būriai. O dalis Vilniaus darbininkų įsitraukė į revoliucinę kovą už socializmą.

Taigi įvykiai ėjo vienas po kito, vienas su kitu nesuderinami. Deja, mes, mokiniai, apie visa tai beveik nieko nežinojome. Ruošėme pamokas, lankėme gimnaziją, džiaugdamiesi gavę penketą ir liūdėdami parnešę dvejetą. Kas sekmadienis mus vedė į bažnyčią. Ir tai buvo viskas. Netgi jokio laikraščio negaudavome pasiskaityti. Štai kodėl savo atsiminimuose neliečiu tuometinių politinių įvykių.

...1919 metų balandžio pradžioje mus paleido Velykų atostogų. Ir vėl nepaliko mūsų prieglaudoje. Susibūrę keliese į būrelį, leidomės pėsti namo. Kelionė truko 3 dienas. Gavus kelionei po kilogramą duonos, pakeliui teko prašyti pas ūkininkus. Buvo ankstyvas pavasaris, pats palaidinys. Pasirinkę artimesnį kelią, miške priėjome patvinusį upokšnį. Neturėdami kitos išeities, nusirengėme. Surišę rūbus ir batus, nuogi leidomės bristi. Vanduo siekė aukščiau juosmens. Perbridę drebėjome lyg drugio krečiamis, kad sušiltume, šokinėjome, trynėme sustingusius sąnarius ir, skubiai apsirengę, dantimis kalendami, leidomės toliau.

Prieš Velykas, berods Didįjį penktadienį, Lydos pusėje pasigirdo tolimas artilerijos dundėjimas. Kas su kuo kovėsi – nežinojome. Ir tik vėliau paaiškėjo, kad Pilsudskio legionai pradėjo puolimą Vilniaus link.

Velykų atostogoms baigiantis teko galvoti, koku būdu pasiekus Vilnių. Buvau pasiruošęs keliauti pėsčias. Mano laimei, sužinojau, kad netolimo Bieliūnų dvaro ponai net dviem vežimais išvyksta į Vilnių. Tėvas išdrįso kreiptis, prašydamas, ar ponai nenuvežtų bent mano džiūvėsių maišelio. Dvaro savininkas mielai sutiko paimti mane. Kitą dieną pro Eišiškes lei-

domės Vilniaus link. Plentu nuo Eišiškių į Vilnių traukė lenkų kariuomenės būriai. Dvaro savininkai negalėjo atsидžiaugti žiūrėdami į jų raitelius. Senesnioji dama, patogiai sėdėdama plačiam vežime, nuolat kartojo:

* *Mano Dieve, kaip
tai žavū!*

– Mój Boże, jak to cudownie!*

Mano nuotaika buvo visiškai priešinga.

Atvykus į Vilnių, jie sustojo netoli Žaliojo tilto pas gimines, o aš su savo kuklia manta nuėjau į prieglaudą. Gatvėse didelis judėjimas, pilna kariuomenės, visur iškabinti Pilsudskio atsišaukimai į Vilniaus krašto gyventojus. Atsišaukime užtikrinamos lygios teisės visų tautybių gyventojams su šūkiu: „Za naszą wolność i waszą“**. Ko vertas buvo lygių teisių užtikrinimas ir ypač tas šūkis – netrukus paaiškėjo. Be to, tenka atkreipti dėmesį į pačią šūkio reikšmę – „Už mūsų laisvę ir jūsų“. Ką reiškia „jūsų“?.. Sakinys nebaigtas ir po žodžio „waszą“ drąsiai galime pridėti „niewolę“, atseit „už mūsų laisvę ir jūsų vergiją“. Ar šį šūkį aiškinsime gera prasme, ar paslėpta – rezultatai pasirodė vienodi.

** *Už mūsų laisvę
ir jūsų.*

Šalia apgaulingojo šūkio, lenkų spaudoje ir agitacinėse brošiūrose buvo stengiamasi įrodyti, kad Vilniaus kraštas etnografiniu atžvilgiu esąs tikrai... lenkiškas. Aišku, jog įvairaus plauko egzaltuoti plunksnagraužiai per akis melavo, nesiskaitydami su tikrove. Iš tiesų Vilniaus užėmimas buvo paprasčiausia militarinė okupacija. Tatai po trejų metų patvirtino Lenkijos prezidentas Voiciechovskis (Stanisław Wojciechowski) Vilniuje, kur jo garbei buvo suruoštas banketas. Visi dievobaimingai laukė, kad prezidentas pagirs vietos lenkus už jų patriotizmą. Tuo tarpu Voiciechovskis išrėžė:

– Lenkų teisės šiame krašte paremtos visų pirma jėga. Ir jeigu esu tarp jūsų, tai tik dėka lenkų kariuomenės jėgos, užgrūdintos kaip plienas...

Priminiau šiuos žodžius, nes jie nedviprasmiškai paliudi-

jo tai, kas lietuvių tautai iš karto buvo žinoma; įvyko tik eilinė mūsų teritorijos okupacija.

Visa tuometinė ir vėlesnioji lenkų argumentacija, kad Vilnius esąs lenkiškas miestas, buvo tik akių muilinimas. Patsai Pilsudskis, nors ir dalyvavęs lenkų socialistų (PPS) judėjime ir kurį metų buvęs pernelyg veiklus šios organizacijos narys, smurtu okupuodamas svetimos valstybės sostinę turėjo vieną tikslą – išgelbėti lenkų dvarus, kuriems grėsė pavojus. Istorinis Pilsudskio nusikaltimas tarp lietuvių ir lenkų tautų ilgiems metams iškasė gilią bedugnę. Tenka apgailestauti, kad žymi lenkų visuomenės dalis dešimtmečiais negalėjo ateiti į protą ir nusikratyti gėdos, kurią jai padarė mylimas ir garbinamas tautos karvedys.

Anais nepamirštamais 1919 metais lietuvių tauta intuityviai suprato Pilsudskio užmačius bei jo politikos vairuotojų siekius. Viešojo lenkų opinija puolė šitokį mūsų nusistatymą, kaltino mus „apakimu“, „nedėkingumu už suteiktą... kultūrą“ (?), prikišdavo, kad mus „kurstą vokiečiai ir rusai“, žodžiu, kur tik galėdami ardėsi, plyšojo, rūstaudami, kad Pilsudskio legionų nesutikome su... duona ir druska. Pagaliau ko norėti anuo metu, jei, praėjus daugiau kaip dešimtmečiui, nacionalistinio Vilniaus laikraščio „Słowo“ redaktorius S. Mackevičius (Stanisław Mackiewicz) savo straipsnyje patetiškai šaukė: „Lietuvių tauta tik tada laisvai atsikvėps, kai Lietuvos žemėje atsistos lenko karininko koja“. Mūsų laimei, peršamoji „lenko karininko koja“ užminti visą Lietuvą pasirodė per trumpa, tačiau dalį Lietuvos ir jos sostinę Vilnių min-džiojo apie 20 metų.

1919 metų pavasarį okupavus Vilnių ir visą rytinę Lietuvos dalį, slaptoji Pilsudskio žandarmerija, kuriai vadovavo mūsų tautos renegatas Stefanus Kirtiklis, jau pirmomis dienomis pradėjo terorizuoti nelenkus gyventojus. Vėliau Pilsudskio legionų durtyvų atneštas „laisves“ pasaulio viešojo

nuomonė teisingai pavadino „baltuoju teroru“. Vilniuje buvo nuolat suiminėjami lietuvių inteligentai, uždarinėjami lietuviški laikraščiai, o provincijoje susidarė įvairūs lenkų komitetai, į kurių veiklą įsitraukė senieji kovotojai prieš lietuviškas pamaldas. Imtasi represijų prieš atidarytas lietuviškas mokyklas, trukdomas retkarčiais gaunamų iš Vilniaus lietuviškų laikraščių persiuntimas.

Tą pavasarį ir vasarą mano apylinkę užgriuvo dar viena šiurpi nelaimė...

KOVA SU BADO ŠMĖKLA

Vokiečiai per trejus su viršum metų visiškai nualino kraštą, į savo siautėjimo pabaigą palikę jį be duonos kąsnio. Nežinau, kaip atrodė kitos Lietuvos dalys, bet pietinis dzūkų regionas pasijuto... be duonos tiesiogine prasme. Jau gegužės pradžioje daugelis ūkininkų iškepė paskutinę, o rugiapjūtė buvo dar toli. Pasklidus gandams, kad „už Nemuno“ esą pakankamai duonos, šimtai ir tūkstančiai vyrų ir net moterų leidosi į Merkinės ir Leipalingio pusę „duonau“ (ieškoti duonos). Leisdamiesi kelionėn žinojo, kad nei vokiškų „ostų“, nei juo labiau pasirodžiusių lenkiškų „markių“ niekas neima. Kas turėjo nuo caro laikų paslėptą auksinę penkikę ar dešimtikę, tas giliai paslėpęs nešėsi, tikėdamasis gauti keletą kilogramų rugių, o dauguma ėjo... kaip elgetos.

Neišvengė bado ir mūsų šeima, kurioje jau buvo aštuoni žmonės: tėvas su motina ir šešetas vaikų. Vieną dieną pasiėmęs maišą ir mūsų tėvas išėjo „duonau“. Visi žinojome, kad kitokios išeities nėra. Gaila buvo tėvo, pasiryžusio leistis į tokią kelionę. Būdamas vyriausias, pasisiūliau eiti kartu, bet tėvas nė klausyti nenorėjo, pareikšdamas:

– Irgi nešėjas! Sugriūsi kur po maišu ir visi mokslai pasgynės*. Jūs dabokit namų. Dar dzidelių darbų nėra. Šienauc dar anksci, o aš netruksiu suvaikščioc.

* *Pasibaigs.*

Motina paklausė:

– O už ką gi tu pirksi? Aukso neturim.

– Pažebrovosiu**, – nuskambėjo gūdus tėvo balsas.

** *Paelgetausiu.*

Šitas žodis davė mums lyg buože per galvą. Nuo daugelio metų nei senelis, nei tėvas neelgetavo. Sunku buvo, vargas iš namų neišeidavo, tačiau vis kaip nors sudurdavo galus, o dabar... elgetauti. Nuo to laiko praėjo apie 40 metų, bet ir dabar matau tėvą, sėdintį su maišu prie stalo, ir dabar skamba ausyse gūdus, šiurpulingas žodis „pažebrovosiu“. Tėvui išeinant motina pravirko balsu, ją pasekė mažesnieji vaikai, o mes, didesnieji, stovėjome apstulbę. Tėvą palydėjome iki kaimo galo ir su broliu Edvardu ilgai žiūrėjome į Drūcminių pusę, iki tėvas išnyko pusynėlyje. Pirmas prabilo brolis:

– Ir aš eisiu. Cik nieko nesakyk motulai. Aš jau ir maišų radau.

Brolis Edvardas savo žodį ištesėjo ir kitą dieną dar prieš auštant išėjo neva grybauti, o iš tikrųjų leidosi paskui tėvą. Broliui negrįžtant iki pietų, motina pradėjo nerimauti, ir aš jai pasakiau, kur išėjo Edvardas. Motina tylėjo, tik per liesutį jos veidą ėmė byrėti ašaros. Pajutęs, kad ašaros kaupiasi gerklėje, smukau iš pirkios.

Akis pražiūrėjome, laukdami pareinančių tėvo ir brolio. Grįžo jie tik po savaitės. Tėvas parnešė apie 20 kilogramų rugių, o brolis truputį mažiau. Edvardas, kiek menu, dar du kartus vaikščiojo parnešdamas po keliolika kilogramų rugių. Apskaičiavome, kad to, kepant duoną, užteks daugiausia vienam mėnesiui, o iki rugiapjūtės liko dar du mėnesiai. Be to, netrukus žmonės pradėjo grįžti beveik tuščiomis, pasakodami, kad pasakiškieji turtuoliai „už Nemuno“ pasidarė skūpūs ir esą nieko negalima iš-

prašyti. Vadinas, dar kartą eiti nebuvo prasmės ir nutarėme duonos nekepti. Kaip nors pragyvensime virdami sriubą.

Prasidėjo bado dienos. Apie duoną galėjome tik svajoti, dažnai ją sapnuodavome. Apsukrusis Edvardas nuo ryto iki vakaro daužėsi po miškus ieškodamas uogų, grybų, nusi-mezgęs porą bučių, upeliuose gaudydavo žuvis. Visa tai ne-atstojo duonos, ir netrukus ėmėme kvaišti lyg durnaropių ap-sivalgę. Kartais mažieji, ypač Juozas, lakstydamas po kaimą, iš vienos kitos moters gaudavo po gabalą duonos. Gavęs bėg-davo namo šaukdamas:

– Motula, motula, ceta davė kšsnelį duonos.

Ir šiandien kaip gyvą matau motiną. Žiūri ji ne savo-mis akimis į rytę ryjančius duoną vaikus. Džiaugiasi, kad jie gavo „po kšsnelį“, bet drauge degino gėda, kad jos vaikai pasidarė „elgetomis“. Retkarčiais senelė Kaziukonienė at-nešdavo po gabalą duonos, bet motina, negalėdama pamirš-ti padarytos jai skriaudos išleidžiant už vyro, visada kan-džiai primindavo motinai:

– Motula, nenešio! tu duonos. Man škada* mano bro-lio. Dar nubiednės. Nenoriu aš jo loskos**.

* *Gaila.*

** *Malonės.*

Jaunesnieji vaikai negalėjo suprasti, kodėl motina prašo senelę neatnešti jiems duonos. Man šie motinos žodžiai buvo suprantami, nes žinojau apie šeimyninę dramą, kurios motina visą gyvenimą nepamiršo.

Artinantis rugiapjūtei, skaičiavome dienas, kada galėsime nupjauti, iškulti ir sumalti. Tėvas kas dieną parsinešdavo iš lau-kų varpą, vartė ją rankose ir iš visų pusių apžiūrinėjo. Mačiau, kad varpa buvo žalios spalvos, kaip žali buvo ir rugiai, kurie lyg tyčia nebrendo. Pagaliau liepos viduryje tėvas pareiškė:

*** *Galima būtų.*

– Aš mislinu, kad vienai duonai sektųs*** prapjauc.

Visų mūsų akys nušvito. Kitą dieną motina išėjo į lauką, suplovė puskapį pėdų, porą dienų padžiovinome ir parsivežę

iškūlėme. Tą pačią dieną krosnyje išdžiovinome ir tėvas nuvežė į malūną. Dar diena – ir ant stalo atsirado šiltos kvepiančios duonos kepalai.

Tai buvo didelė šventė, didesnė už Velykas. Pavalgius duonos, atrodė, kad mes ir nebadavome, o kai prasidėjo tikroji rugiapjūtė, neskubėjome džiovinti ir kult.

Rugpjūčio pabaigoje išvykau į Vilnių kaip IV klasės gimnazistas. Vėl reikėjo eiti į Komitetą prašyti kortelės-leidimo gyventi prieglaudoje. Nežinau, kokiais sumetimais tą rudenį Komiteto vedėjai pasidarė daug griežtesni, reikalavo tam tikro mokesčio pinigais ir javais. Ilgai aiškinasi žodžiu. Nepadėjo. Teko rašyti prašymą ir jame išdėstyti visą medžiaginę šeimos padėtį. Komiteto nutarimo reikėjo laukti keletą dienų iki valdybos posėdžio. Miciūno jau nebuvo. Jo vietą užėmė kitokio būdo žmogus, kuris niekuomet nesišypsojo. Amatininkas – aulų specialistas – pats save vadino „zagatovščiku“. Vargais nega-

lais perskaitęs kortelę, naujas „auklėtojas“, pažiūrėjęs į mane pro akinius, pareiškė:

– Teks vaikščiot į daržus. Žiūrėk tu man, kad nereikėtų ieškoti.

– Gerai, ponas vedėjau.

Aiškumo dėlei šioje vietoje tenka priminti, kad nuo darbo daržuose buvo atleisti tik tie prieglaudoje gyveną mokiniai, kurių tėvai mokėdavo; visi kiti, išskyrus aštuntos klasės mokinius, beveik kasdien popiet traukdavo į daržus. Tie darbai baisiai apsunkindavo pamokų ruošimą, bet į tai niekas nekreipė dėmesio. Kita vertus, iki gyvo kaulo mums įkyrėję daržai buvo vienintelė ekonominė bazė, be kurios būtų buvę neįmanoma išlaikyti kelių šimtų mokinių, nemokėjusių už prieglaudą. Tuo metu mūsų nemėgstamo Komiteto vairuotojai, kad ir kas jie buvo, atliko didžiulę pareigą, padėdami neturtingiems Vilniaus

krašto moksleiviams eiti vidurinį mokslą. Vėliau šie „vesnio-kai“ lenkų okupuotame Vilniaus krašte tapo pagrindu lietuvių inteligentų kadrams. Man ar kam kitam asmeniškai galėjo nepatikti tas ar kitas Komiteto šulas, tačiau ne kieno kito, tik jų pastangomis įstengėme baigti lietuvišką gimnaziją, kurios abiturientai ilgainiui sugebėjo įveikti ir aukštuosius mokslus. Pasiektas tikslas pateisino mūsų paauglystės metų vargą, kai dažnai pristigdavome skatiko sąsiuviniai ar knygai nusipirkti, kai nešiodavome motinų išaustos medžiagos rūbus iki tol, kol pritrūkdavo vietos lopams. Suplyšus batams, nebuvo už ką pataisyti, ir ne vienas mūsų į gimnaziją eidavo su klumpėmis arba kai kada pavasarį ir rudenį basas.

Skaitydami atsiminimus, dažniausiai ieškome žymių ar tituluotų asmenų gyvenimo vingių. Kaip tas ar kitas generolas laimėjo mūšį, kada kokia markizė ar grafienė tapo karaliaus meiluže, kaip pasiekė šlovės viršūnę vienas ar kitas valstybės vyras. Skaitome ir gėrimės tų žmonių biografijomis, stengiamės juos pamėgdžioti, ieškome jų patirtyje gyvenimo išminčių. Aš mano pilkųjų atsiminimų, nors ir geriausių norų turėdamas, negaliu niekaip pašviesinti. Poetizuodamas savo praeitį, nusikalsčiau tėvams, kurie iš paskutiniųjų stengėsi mus mokyti, nusikalsčiau ir savo bendraamžiams vilniečiams, kopuosiems į laimės žiburį sunkiuoju keliu.

JUODOJI DIENA

Nuo tos dienos praėjo beveik 37 metai, bet ir šiandien menu, kaip vyko negirdėtas pasaulio istorijoje smurtas. Būdami prieglaudoje, mes ir toliau kasdien popiet traukdavome į daržus dirbti, gyvenome uždara prieglaudiečių gyvenimą, visiškai nenučiuokdami, kas darosi pasaulyje. Daugeliui pakako

to, kad Lietuvos kariuomenei po permainingų kovų su lenkais ir bolševikais rugpjūčio 27 dieną užėmus Vilnių, čia pamažu kūrėsi lietuvių valdžios įstaigos. Vilnius iš lėto keitėsi, darėsi artimesnis ir mielesnis. Tačiau mūsų „auklėtojai“ težinojo viena: turime saugotis dvejetainio, reguliariai vaikščioti bažnyčion ir į daržus. Viskas. Nors buvome jau penktoje klasėje, laikraščių skaityti mums neduodavo. Nežinau, kokios nuojautos vedamas, pats pradėjau domėtis spauda. Grįždamas iš gimnazijos sustodavau prie „Vilniaus žinių“ redakcijos namų, kur visada buvo iškabinti laikraščiai. Trumpai peržvelgęs, sukaitęs skubėjau į prieglaudą, kur su laikrodžiu rankoje laukdavo mūsų vedėjas ir pavėlavusiems darydavo pastabas. Kiti jaudindavosi, nuolankiai atsiprašinėdavo, kitas ir ranką siekė bučiuoti. Tokį nuolankumą rodyti neturėjau gabumų ir pavėlavęs iš karto pasakiau:

- Ponas vedėju, buvau laikraščių paskaityti.
- Kur?
- Prie redakcijos namų. Jie ten iškabinti.
- Per jaunas esi. Negerai.

Prisimenu, lyg tai būtų buvę vakar. Po pamokų skubėdamas prie tų iškabintų laikraščių, kaskart labiau nervindavausi, nujausdamas, kad artinasi kažkokia nelaimė. Psichologai teigia, jog pasitaiko žmonių, iš anksto jaučiančių ateities įvykius. Tiesa ar ne, bet aš per ilgoką gyvenimą buvęs ant vežimo ir po vežimu, matęs karšto ir šalto, galiu pasakyti, jog turiu savyje kažkokį keistą netolimos ateities barometrą. Giedros neįspėja, bet audrą visada nujaučia. Taip įvyko ir aną lemtingą rudenį, kai šviečianti virš Vilniaus saulė manęs neramino, ir baimingai laukiau, kad ji greit užges.

Spalio 8 dienos popietę prasidėjo karštligiška Lietuvos vyriausybės įstaigų evakuacija į Kauną. Vakare vyresniųjų klasių mokiniai išėjo į miestą talkinti evakuacijai, jaunesniųjų iš

prieglaudos neišleido. Naktis praėjo ramiai. Spalio 9 dienos rytas buvo saulėtas. Tą dieną į gimnaziją nėjome. Mus nuvedė į daržus bulvių kasti. Dirbau lyg ne savomis rankomis. Ūmai apie 10 valandą Lydos pusėje pasigirdo artilerijos pliūpsniai. Visi apstulbome, metėme kaubtukus. Darbų prižiūrėtojas Kukulys bėgiojo lyg akis išdegęs, ragino dirbti, keikėsi. Neiškenčiau:

– Girdite artileriją? Lenkai ateina.

– Snargly! – suriko jis užsimojęs lazda. – Lenkai ar ne lenkai, ne jūsų reikalas. Kaip Dievas duos, taip ir bus.

Grįžtant pietų, artilerija nutilo, ir dangų užtraukė lietaus debesys. Atrodė, saulė susigėdo besiartinančio smurto. Popiet buvo griežčiausiai įsakyta niekam neišeiti į miestą, nes kitaip būsią pranešta Komitetui. Pradėjo lynoti. Vedėjui nudūlinus į savo kambarį, tyliai išsmukau į kiemą. Pakalne leidausi žemyn ir, peršokęs per tvorą, moviau į miestą, kuris atrodė lyg

išmiręs. Gatvėmis bėgte bėgau Aušros Vartų link, nes žinojau, kad čia praeis, jei jau nepraėjo, paskutiniai lietuvių daliniai. Norėjau dar kartą pamatyti mūsų karius. Ir iš tikrųjų, netrukus pasirodė keli lietuviai raiteliai. Jie jojo ramiai, ant balnų pasistatę šautuvus. Ilgai juos lydėjau akimis, iki išnyko Vokiečių gatvėje. Nieko nelaukdamas leidausi į Katedros pusę. Aikštės sodelyje stovėjo keli lietuviai pėstininkai. Vos pasukau į kairę už dabartinės Vidaus reikalų ministerijos rūmų, kai iš paskos pasigirdo kanopų dundėjimas. Lietuviai pasitiko juos šūviais. Lenkų raiteliai metėsi atgal, o mūsų pėstininkai ramiai nuėjo į dabartinės Mokslų akademijos bibliotekos pusę. Aplinkui nė gyvos dvasios. Kažkokio instinkto skatinamas, nuskubėjau į prospektą, kuris taip pat buvo tuščias. Vilniaus gatve risčia artėjo lenkų kavalerijos būrys. Jiems prisiartinus prie Žaliojo tilto, iš anapus upės sutratėjo kulkosvaidžiai. Būrys pasuko atgal ir sustojo.

Vos pavilkdamas kojas, grįžau į prieglaudą. Kai įžengiau į tuščią kiemą, temo. Visuose languose matyti šviesa. Prieglaudiečiai valgė vakarienę.

Kriaučiūnas ramiai paklausė:

– Kurgi taip ilgai buvai? Rodos, aiškiai sakiau, kad niekam negalima išeiti į miestą.

Stovėjau prie durų lyg žado netekęs.

Peržvelgęs susigūžusius prie stalų jaunesnius ir vyresnius draugus, pajutau kažkokį apmaudą, kad jie lyg niekur nieko šaiposi, kvatojasi, erzina vienas kitą, kai Vilnių užėmė okupantai.

– Vilniuje lenkai! – ištariau užlūžusiu balsu ir balsiai pravirkau. Priėjęs Kriaučiūnas paėmė už rankos ir privedė mane prie stalo. Buvau alkanas, ištroškęs, bet valgio neliečiau. Visą naktį prasiblaščiau lyg karštligėje negalėdamas sumerkti akių. Kitą dieną buvo sekmadienis, diena apsiniaukusi, ūkanota. Pa-

siprašęs vėl išėjau į miestą ir dabar neatmenu, kaip atsidūriau prie dabartinių Lietuvos rašytojų sąjungos namų, kur buvo apsisitojęs Pilsudskio pasiūstas užgrobti Vilnių generolas Želigovskis (Lucjan Żeligowski). Miniai prie šių namų susirinkus, lange pasirodė ir patsai Želigovskis, pasakęs keletą žodžių, nors lenkiškai mažai mokėjo. Miniai šūkaujant dar kartą pasirodė, bet nieko daugiau nepratarė. Ilgai žiūrėjau į šiuos Lietuvos didikų Oginskių rūmus, į kuriuos ir dabar, po 37 metų, dažnai žiūriu. Tik tai žiūriu. Nei tuomet, būdamas Vilniaus lietuvių gimnazijos V klasės mokinys, nei dabar, visą gyvenimą atidavęs Vilniui, gerokai senstelėjęs, negaliu įžengti į šiuos rūmus. Jei anuomet būčiau įėjęs, mane būtų išmetę, jei dabar retkarčiais įeinu, žinoma, neišmeta, bet ir ranką nenoriai paduoda arba ir nepaduoda. Anuomet buvau „przekłęty litwin“, dabar esu „autsaideris“.

Prisiminus juodąją smurto dieną, kuri ilgiems laikams tarp abiejų tautų iškasė nepereinamą bedugnę, neįmanoma nutyliėti esminių šio nusikaltimo priežasčių ir jo šaknų tolimesnėje abiejų tautų praecijoje.

Vadovaujantieji lenkų viešosios nuomonės veiksniai (o jų buvo labai daug) nesugebėjo suprasti mūsų tautinio atgimimo ir, lyg aklas tvoros, laikėsi nuomonės, kad mes be jų globos esą negalime gyvuoti. Kitaip sakant, piršosi mums į amžinas aukles. Kai lietuvių tauta griežtai to atsisakė, pasiryžusi eiti savu keliu – kilo baisus pasipiktinimas.

Bene pirmasis lenkas, kadaise šokęs mums į akis, buvo poetas Sirokomlė-Kondratavičius. Jo laikais (1823–1862) tautinis mūsų atgimimas mezgė dar tik pumpurus, ir vienur kitur vos pasirodė pirmieji žiedai. Turint galvoje lenkų mums peršamą meilę, galima buvo laukti, kad pastarieji lietuvių atgimimu tik pasidžiaugs. Kur tau! Sirokomlė – beveik visą amžių išgyvenęs Lietuvoje, didelę savo kūrybos dalį paskyręs lietuvių tau-

tos praeičiai pavaizduoti – negalėjo pakęsti to, kad tikrieji lietuviai vartoja gimtąją savo kalbą, istoriją traktuoja ne kaip atitrūkusią romantišką praeitį, bet kaip nenutrūkstamą grandį su dabartimi.

* *Endekai* –
Lenkijos tautinės
demokratų partijos
(Partia narodowej
demokracji) nariai.

Vilniuje prieš karą žinomas lenkų endekų* šulas S. Cyvinskis (Stanisław Cywiński) Sirokomlės biografijoje byloja šitaip: „Kaip Sirokomlė traktuotų lietuvių ir gudų emancipacijos srovę, apie tai, aišku, tiksliai pasakyti sunku. Tačiau neabejotina yra viena – litvomaniški mėginimai jam buvo visiškai svetimi ir juokino jį, panašiai kaip ir visus lenkus“.

Iš tikrųjų keistas istorinis reiškiny! Nutautėję Lietuvos bajorai ir visokio plauko plikbajoriai, kur reikia ar nereikia vadinę save „litvinais“, degė nepaaiškinama neapykanta tikriesiems lietuviams. Kartu šią neapykantą ir panieką lietuviams puoselėjo rinktiniai visuomenės atstovai, visų pirma – rašytojai. Nenuostabu tad, kad jų iškrypėliškų įsitikinimų pasėta sėkla tiek daug priaugino kūkalių, iki šiol dar teršiančių mūsų tautą. Ne kas kitas, tik tas pats „Lietuvos lyrininkas“ Sirokomlė savo įspūdžiuose iš kelionės po Vilniaus apylinkes rašė, kad daugelyje vietų su žmonėmis negalėjęs susikalbėti lenkiškai, o pats lietuviškai nemokėjęs. Ir jei, kelioms dešimtims metų praėjus, tose vietose negalima buvo susikalbėti lietuviškai – prie to bus daug prisidėjęs ir šis poetas, ir daugybė kitų „lietuvių“, kurie visą savo gyvenimą ir kūrybą paaukojo keistam lenkiškumo kultui.

Panašiai, nors oficialiai ir nepasisakęs, daug anksčiau yra pasielgęs Adomas Mickevičius. Kol rašė apie Lietuvos praeitį, jo veikaluose Lietuvos vardas buvo visaip linksniuojamas. Mes ir šiandien gerimės „Gražina“, „Konradu Valenrodu“, „Vėlinėmis“, „Ponu Tadu“, tačiau tuometinis lietuvių tautos likimas jam rūpėjo tiek, kiek pernykštis sniegas, nors jo amžininkai – Stanevičius ir Daukantas – dėjo visas pastangas sunkią Lietuvos būklę pagerinti.

Kalbėdami apie Mickevičių, Kraševskį, Sirokomlę, kitų įžymių rašytojų kūrybą, iki šiol neturime vienodos nuomonės ir turbūt niekuomet jos neturėsime. Vieni mūsiškių teigia, kad Mickevičius esą buvęs lietuvis, didelę savo kūrybos dalį paskyręs Lietuvos praeičiai vaizduoti; tą patį daręs Kraševskis bei Sirokomlė. To, be abejo, neigti negalima. Jų veikaluose atkurtoji Lietuvos praeitis ne vienam lietuviui atvėrė akis, jų veikalais ugdėme ir stiprinome patriotizmą. Ir ne tik. Amžiais mūsų tauta tirpo lenkiškumo jūroje, ir daugelio XIX amžiaus lenkų rašytojų veikalai padėjo mums tautiškai susiprasti bei sustiprėti. Šitą laimingą sutapimą vertiname su didžiule pagarba. Tačiau jokių būdu negalime (bent aš taip manau) tų rašytojų savintis ir daryti jų lietuviais, kadangi visas jų gyvenimas rodo priešingas nuostatas. Tos iškilios asmenybės veikė kaip lenkai, negalintys ne tik įsivaizduoti, bet ir pakęsti sąmoningos lietuvių tautos kaip etnografinio, kultūrinio ir juo labiau politinio vieneto.

Be abejo, ne jie kalti, kad ilgainiui lenkų ir mūsų keliai išsiskyrė. Tačiau negalime merkti akių prieš apgailėtiną aplinkybę, kada vėlesnieji viešosios lenkų opinijos organizatoriai, užuot padavę mums ranką, mus įnirtingai puolė. Poznanė, tarkime, toli nuo Lietuvos, o 1883 metais, išėjus Basanavičiaus „Aušrai“, dienraštis „Dziennik Poznański“ išpylė ant jos visą kibirą pamazgų, prie kurių prisidėjo ir „Anykščių šilelio“ autorius, stojęs į tautinio lietuvių atgimimo priešų eiles.

Praėjusiame amžiuje įsibėgėjusi dvikova nusitęsė dešimtmečiais. Po 1905 metų revoliucijos Rusijoje, nusikračius gėdingo Kaufmano aplinkraščio, draudžiančio mums spaudą lotynų abėcėle, ir Vilniuje prasidėjus kultūriniam lietuvių gyvenimui visa šio žodžio prasme, lenkai pakėlė dar didesnę triukšmą. Tęsdami antilietuvišką kampaniją, į ją įtraukė visus visuomenės sluoksnius. Kas tuo netiki, malonėkite susipažinti su 1905–1915 metų lietuvių ir lenkų spaudos polemika, kurios

svarbesnieji aspektai yra išleisti paskiromis brošiūromis. Tarp daugelio to meto poleminių leidinėlių noriu paminėti vieną, kuris savo turiniu daro žodžiais neapibūdinamą įspūdį. Pavadinama ji taip: „Manja litewska w kwestji tejże“*. Išversti į lietuvių kalbą šį pavadinimą labai sunku, bet apytikriai mintis yra tokia: „Lietuviškoji manija tuo pačiu klausimu“.

* Ks. Feliks
Mieszkis. „Manja
litewska w kwestji
tejże“. – 1906.

Kaip matome, tautos pasiryžimas gyventi sąmoningą gyvenimą vertinamas kaip manija, o visa lietuvių inteligentija vadinama maniakais. Kas tas autorius, pasivadinęs kunigu Feliksu Mieškiu? Tokio kunigo anuo metu nebuvo. Tai slapyvardis. Spėjama, jog tai Mykolas Brenšteinas, kuris, nešališkai kalbant, daug ir netgi objektyviai yra rašęs lietuvių kultūros istorijos temomis. Nedrįstu tvirtinti, jog tai jis. Viena aišku: autorius

švaistosi lotyniškėmis, itališkėmis ir kitomis užsienio kalbų citatomis. Vadinasi, rašė inteligentas. Bet kas iš to? Rašė degdamas gilia neapykanta.

Skaitytojai prašomi trupučio kantrybės. Noriu pateikti keletą autoriaus išvedžiojimų.

„Yra manijų nekenksmingų, bet juokingų, kurių tenka gailėtis; yra kenksmingų, taigi pavojingų. Prie paskutinių, turinčių daug ką bendro su pirmąja (manija) priklauso ir lietuviškoji manija.“

„Lietuva tai kraštas, kuris nedidele savo dalimi kalba lietuviškai, yra, buvo ir, aišku, visada bus ne tiek Lenkijos provincija, kiek tolesne Lenkijos tąsa; gyvena ir gyvens jos (Lenkijos) gyvenimu, jos kultūra, istorija ir, pasakysime – jos ateitimi.“

„Norėdamas išvengti nesusipratimų, dar kartą pareiškiu, kad lietuvių klausimą traktuojau kaip politinį iškrypimą, kas yra lygu triukšmadarystei ir šovinizmui.“

„Kaip piktas ir bailys šunėkas laikosi botago nuotolio, nenustodamas lojęs, taip ir vidutinė litvomanija per daug nerizikuoja, pasitenkindama kandžiojimu iš kampo.“

Šių „teiginių“ autorius savo brošiūrą baigia taip:

„Caeterum censeo: lietuvių klausimas dabartiniais dirbtiniais savo reiškiniiais kenkia pačiai tautai, daro skriaudą katalikų religijai, o judėjimo vadus maloniai apibūdina nemirštamam vardu – maniakais“.

Iš visų suminėty citatų nedarau jokių išvadų. Tai palieku padaryti pačiam skaitytojui.

Atgimusios mūsų tautos inteligentija savo pažiūras taip pat dėstė. Dar 1902 metais kun. A. Dambrauskas parašė ir iš-

leido programinio pobūdžio knygelę „Głos Litwinów do młodej generacji magnatów, obywateli i szlachty na Litwie“ („Lietuvių balsas jaunajai Lietuvos didikų, dvarininkų ir bajorų kartai“). Autorius kreipėsi į lenkiškai kalbančią bajoriją, kviesdamas į bendrą darbą. Ir ką gi?

Netrukus gyvenęs Vilniuje daktaras Carkovskis lenkų vardu atsakė brošiūra „Przenigdy“ („Niekuomet“). Visi lietuvių argumentai lenkų neįtikino, ištiestą ranką jie atstūmė.

Kaip būdingą faktą galime prisiminti 1910 metais Žalgirio jubiliejaus proga Krokuvoje atidengtą paminklą. Jo projektą sukūrė skulptorius Antanas Vivulskis. Paminklo viršuje ant artilerinio arklio pasodino Jogailą. Žalgirio mūšyje Jogailai nereikėjo arklio. Karalius tik meldėsi savo palapinėje, klausydamas vieno po kitų mišių. Tuo tarpu vadovavęs mūšiui ir pats jame dalyvavęs Vytautas Vivulskio valia prilipdytas paminklo šone, žemiau Jogailos. (Mateika buvo daug teisingesnis.) O ir lietuvis karys pavaizduotas su buože, be kelnų... Į to paminklo atidarymo iškilmes buvo sukviesta visa lenkų ponija. Ilgai derėtasi, ar kviesti lietuvius. Po ilgų derybų nutarta kviesti, bet taip, kad nespėtų atvykti. Vienas tik Tumas-Vaižgantas suskubo ir kaip „Vilties“ korespondentas prisikasė laiku į Krokuvą. Apie iškilmes Tumas parašė keletą straipsnių, pažymėdamas, kad jose dominavo kontušais ir viduramžiškais kardais pasiūšę ponai, o liaudies kaip ir nebuvo.

Lenkų spauda, žinoma, reagavo. Kampaniją prieš Tumą pradėjo endekų dienraštis „Gazeta Narodowa“, kuri tarp kitko šitaip samprotavo: „Niekas jam (Tumui – R. M.) ten (Krokuvoje – R. M.) nepatiko, griebiasi išreikšti savo nuomonę, žiūrėdamas pro siauros savo doktrinos akinius. Kun. Tumo idealas, kaip išpažįsta pradžioje savo straipsnio, yra valstiečių tauta („naród chłopski“). Kun. Tumą, papratusį žiūrėti į pasaulį pro muzikiškus akinius, žeidė minios juodarubių... Taip pat nesistebėsime, jog kunigui T. buvo

nejauku Krokuvoje, nes ten viešpatavo istoriškoji nuotaika... Tiesiog visas suvažiavimas Krokuvoje rodėsi jam per mažai muzikiškas. Nes ir kas gi yra visa litvomanybė, jei ne paniekinimas istorijos, visos gražios veikimo praeities tam tikslui, kad pradėjus tautos gyvenimą nuo šios dienos ir nuo muziko.“ (Vaižgantas, Rinktiniai raštai, t. II. – Vilnius, 1957, p. 271–272).

Nesistebime, kad carinės Rusijos valdovams bei administracijos šulams lietuvių tautinis atgimimas buvo tolygus antivalstybinei maištininkų veiklai. Carizmas iš politinio žemėlapiu buvo išbraukęs Lietuvos vardą, pakeisdamas jį „Severo-zapadnym krajam“ („Šiaurės vakarų kraštu“). Tačiau šiuo keliu nuėjo ir lenkų politikai! Muilindami pasauliui akis, iš pradžių okupuotą Vilniaus kraštą pavadino „Litwa Środkowa“. Vėliau „išrinktas“ Vilniaus seimas, kuriame nedalyvavo lietuviai, gudai ir žydai, priėmė nutarimą – „Litvą Środkovą“ inkorporuoti į Lenkiją. Vietoj „Litvos Środkovos“ sugalvotas naujas vardas „Kresy Wschodnie“ („Rytiniai pakraščiai“). Dalis atkaklesnių endekų, o visų pirma jų heroldas S. Cyvinskis nebuvo patenkintas ir šituo pavadinimu, nes žodžiai „Rytiniai pakraščiai“ neva per mažai pabrėžia Vilniaus krašto lenkiškumą. Po ilgų svarstymų okupuotą Vilniaus kraštą sumanyta pavadinti „Białopolska“ („Baltlenkija“). Tačiau, nepaisant endekų pastangų, šis iš tiesų nesveiko proto žmonių sulipdytas pavadinimas neprigijo. Teko verstis „wschodniais kresais“, gyvai primenančiais „severozapadną krajų“. Taigi, pilsudskiai, želigovskiai ir visi kiti meištaivičiai bei civinskiai pasirodė tikrai gabūs carizmo mokiniai.

Baigdamas šį liūdniąsį atsiminimų skyrių, negaliu nesusiminėti nepamirštos saulėtos spalio dienos, kai gausi Vilniaus lietuvių visuomenė laidojo kritusius už Vilniaus laisvę Lietuvos karius. Laidotuves vedė kanauninkas Juozapas Kukta. Vainikus nešėme mes, mokiniai. Rasų kapinėse, nuleidus karstus į duobes, kan. Kukta prabilo:

– Kalbos šiose laidotuvėse uždraustos. Tegu jas pavaduoja girdimas artilerijos dundesys.

Galbūt mano nurodyti faktai ir pareikštos nuomonės yra subjektyvūs, gal vienas kitas galvoja kitaip? Aš apie tai rašau, nejausdamas mūsų pietiniam kaimynui jokios neapykantos. Priešingai, už daug ką esu dėkingas, o visų pirma už didžiulę ir iš tiesų nuostabią literatūrą, kuri man praplėtė siaurą gyvenimo akiratį. Bet tai nereiškia, jog kaip lietuvis turėčiau jausti dėkingumą už tai, ką tuometiniai Lenkijos valdovai yra padarę Lietuvai. O padarė tokią žalą, kad jos pėdsakus dar ir šiandien jaučiame. Tų politikų pasiryžimas nušluoti nuo žemės paviršiaus Lietuvą juo labiau yra nepaaiškinamas, turint galvoje iš tikrųjų didvyrišką pačios lenkų tautos kovą už savo laisvę, žymiųjų lenkų – Kosciuškos (Tadeusz Kościuszko) ir Pulaskio (Kazimierz Pułaski) herojiškus žygius Amerikoje, generolo Bemo (J. Z. Bem) dalyvavimą vengrų tautos kovoje, daugelio lenkų kovas už italų tautos laisvę. Ir po viso to didžiausiu įnirtimu pulti mažą lietuvių tautą, stengiantis ją pavergti, visų pirma smurto keliu išplėšiant iš Lietuvos jos sostinę! Po Pirmojo pasaulinio karo kovojo už savo laisvę suomiai – gerai, kovojo estai – gerai, kovojo latviai – gerai, bet lietuviai – ne! Vis dėlto čia esama kažkokios mįslės...

SKURDAS PER PRIEVARTĄ

Pirmas didysis karas baigėsi 1918 metų lapkričio 11 dieną. Kitais – 1919 metais – birželio 28 dieną Paryžiuje, Prancūzijos karalių rūmuose Versalyje, buvo pasirašyta taikos sutartis. Karo nuvargintos tautos pradėjo ramaus gyvenimo laikotarpį, gydydamos praūžusio kruvinojo viesulo padarytas žaizdas.

Tuo tarpu Lietuvoje karas tęsėsi toliau.

1920 metų spalio mėnesį užėmęs Vilnių Želigovskis, be abejo, turėjo instrukcijas brautis toliau į Lietuvos gilumą. Ir tik po garsaus mūšio ties Giedraičiais, kur lietuviai okupantams gerokai įkūrė į kailį, lenkų puolimas buvo sustabdytas. Karo veiksmus oficialiai sustabdė Tautų Sąjungos atstovai, nenorėdami kompromituotis, leisdami galutinai pavergti Lietuvą. Nutraukus karą buvo nurodyta demarkacinė linija ir drauge pripažinta Vilniaus, kaip Lietuvos sostinės, okupacija. Porai metų praėjus, garsioji anų laikų vadinamoji „Ambasadorių Taryba“ oficialiai šią okupaciją sankcionavo.

Tiksliai neatsimenu, kada buvo nutraukti mūšiai, menu tik vieną įvykį, kuris man atsiėjo porą mėnesių kalėjimo. Didžiojoje gatvėje, priešais cerkvę, dideliuose nykiuose namuose buvo pusbadžiu laikomi Lietuvos kariuomenės kariai, patekę į lenkų nelaisvę. Sužinoję apie tai, Vilniaus lietuviai ėmė šelpti belaisvius nešdami jiems maisto ir baltinių. Drauge buvo organizuojamas jų pabėgimas. Tuo tikslu mes, keli mokiniai, pasiūlėme savo paslaugą. Savo gimnazijos liudijimuose pamėginome pakeisti pavardes ir drauge su maistu perduoti juos belaisviams, kad pabėgę turėtų kokį nors liudijimą. Savo pavardę „Mackevičius“ pamėginau pakeisti į „Alackevičius“, raidę „M“ padalindamas į dvi dalis – raides „A“ ir lenkišką „l“. Pabėgusį kareivį, aprūpintą mano suklastotu liudijimu, sugavo, ir štai vieną gražią dieną du žandarai išsivedė mane tiesiog iš klasės. Dviejų žandarų eskortuojamas atsidūriau Universiteto gatvėje priešais Universitetą. Čia kažkoks karininkas mane apkaltino, kad aš, užuot mokėsis, užsiiminėju dokumentų klastojimu. Nenujausdamas, kas atsitiko, išsigyniau. Karininkas išplūdo mane „przeklęty m litwinem“ ir čia pat parodė mano liudijimą.

– Tavo? – paklausė.

– Mano, – prisipažinau.

– O žinai, kiek tau gresia už dokumentų klastojimą? Ne-

žinau, kaip į tai pažiūrės tardytojas. Man tik įdomu, kodėl tu taip padarei.

– Aš juk esu lietuvis, – ėmiau aiškinti. – Man buvo gaila lietuvių belaisvių, kuriems nors taip norėjau padėti.

– Psiakrew* su tais visais litvinais. Patriotai, psiakrew.

Išsityčiojęs riebiais žodžiais, karininkas liepė kareiviui mane nuvesti į Lukiškių kalėjimą. 11-oje kalėjimo kameroje radau kelis vyresniųjų klasių draugus: Jurašaitį, Kauzą, Jankauską ir mūsų gimnazijos raštinės vedėją Aleknavičių. Po poros savaitių Jurašaitis ir Aleknavičius buvo paleisti, o mums teko išsėdėti keletą mėnesių. Tik kovo 19 dieną, nesudarę bylos, paleido.

Žiauri okupantų priespauda stiprėjo. Buvo uždaryti visi lietuviškieji laikraščiai, prie daugelio inteligentų pradėta kibti dėl pilietybės. Ir norėdamas neįrodyti, kad tau priklauso „Litvos Šrodkovos“ pilietybė, o be pilietybės negalima dirbti.

Susidarius tokiai padėčiai, vienas po kito mūsų inteligentai pradėjo keltis į Kauną, o 1922 metais iš vasario 5-osios naktį buvo suimti 33 žmonės ir permesti per demarkacinę liniją. Kaune leidžiamas dienraštis „Lietuva“ šį faktą apibūdino šitaip: „Smurtą įvykdė tie, kurie vadina save mūsų broliais“.

Būdinga detalė rodo, kaip buvo įkaitinta antilietuviška atmosfera Vilniuje. Ištrėmus tuos 33 asmenis (lietuvius ir gudus), vietos lenkiškoji spauda ardėsi, išpildama kibirus pamazgų. Į antilietuvišką akciją įsitraukė net inteligentės moterys. Trys jų – B. Moračevska, Broel-Pliaterova ir caro laikų generolo de Bondy žmona – paskelbė protestą, kodėl, girdi, „valstybės nusikalteliai“ nebuvo nubausti, o tik ištremti.

Po šios, normaliai galvojant, nei paaiškinamos, nei juo labiau pateisinamos visuotinės antilietuviškos kampanijos mieste įsivyravo tokia nuotaika, jog net gatvėse pavojinga buvo prabilti lietuviškai. Ne tik paaugliai, moksleiviai ir studentai, bet

* Pažodžiui: „šuns kraujas“, populiarius lenkiškas keiksmažodis.

netgi suaugusieji apkoliodavo: „sakė – pasakė“, „chamy“, „poganie“. Kiti ir pagrasindavo.

Nuo 1915 metų Subačiaus gatvės 16-ame name veikė vadinamoji didžioji lietuvių prieglauda, kurioje gyveno keli šimtai mokinių. Į šią prieglaudą aš patekau 1918 metų pavasarį ir išgyvenau joje labai sunkius laikus. Nepraėjo nė pusmetis nuo juodosios spalio dienos, kai buvo gautas įsakymas prieglaudą iškraustyti, nes jos patalpos reikalingos lenkų prieglaudai. Paklausus, kur apgyvendinti kelis šimtus vaikų, lenkų administracijos atstovas atsakė:

* Nors gatvėje.

– Chociażby na ulicy*.

Komiteto valdyba griežtai atsisakė vykdyti įsakymą iki bus suteiktos atitinkamos patalpos, juk buvo dar žiema. Okupantai įsakė policijai jėga ištuštinti patalpas. Ir štai vieną vakarą prieglaudos kieme atsirado kelios dešimtys lazdomis ginkluotų policininkų. Kaip šiandien menu: prie durų stovi kun. Bieliauskas, dr. Augevičius, kanauninkas Kukta, dr. Basanavičius ir kiti. Miesto viršininko įgaliotinis kreipiasi į prieglaudos globėjus, reikalaudamas geruoju nedelsiant ištuštinti patalpas. Daktaras Augevičius atsako:

– Duokite tinkamas patalpas ir laiką, tada galėsime perkelti.

– Aš nesu įgaliotas vesti su jumis, pone daktare, derybų, – atsako miesto viršininko įgaliotinis. – Man duotas įsakymas pasiūlyti jums geruoju ištuštinti patalpas šiandien. Jeigu atsisakote, būsiu priverstas panaudoti jėgą.

– Pas mus keli šimtai vaikų, – mėgina derėtis daktaras Augevičius. – Be to, vakaras, lyja, sniega. Ką jūs, ponai, darote? Tai negirdėta.

– Pretenzijas pareikškite aukštesniems valdžios organams. Aš tik žinau, kas man įsakyta. Klausiu dar kartą. Kaip?

– Darykite, ką norite.

Keliasdešimt uniformuotų žaliūkų suėjo į namus. Prasi-
dėjo vaikų medžioklė. Policininkai gaudė besislapstančius vai-
kus, tempė į kiemą, statė į būrį, kurį saugojo keli policininkai.
Vaikų varymas iš prieglaudos nusitęsė iki vidurnakčio. Tada
kelių šimtų mažų, vidutinio amžiaus bei vyresniųjų mokinių
procesija leidosi Subačiaus gatve, pasuko į Aušros Vartų gatvę,
ir čia suėjome į mergaičių prieglaudą. Nakvojome koridoriuo-
se suvirtę vienas prie kito, susispaudę, kad būtų šilčiau. Kitą
dieną prasidėjo skirstymas po kitas prieglaudas.

Atsikratyti nepakenčiamų „brolių lietuvių“ vaikų suma-
nė anuo metu žinoma Vilniuje „labdarybės veikėja“ Brenštei-
nienė, Lietuvos praeities tyrinėtojo Mykolo Brenšteino žmo-
na. „Kilniam“ jos sumanymui mielai pritarė administracija, vyk-
dė policija. Apie tokį „humanišką“ žygį vietos lenkų spauda
neprasidėjo, lyg burnon vandens prisipylusi. Trumpai apie tai
prasitarė tik žinomas „Vadovo po Vilnių“ autorius V. Zahors-
kis, savo knygelėje paminėjęs, kad šią prieglaudą vienuolėms
„šaritkoms“ p a v y k o a t g a u t i tik 1921 metais.

Kaip matome, prieglauda buvo reikalinga šioms vienuo-
lėms. Matyt, pačioms buvo nepatogu imtis tokios iniciatyvos –
išmesti lietuvių vaikus į gatvę. Šį juodą darbą atliko ponia
Brenšteinienė.

Kaip minėjau, už liudijimo „suklastojimą“ teko išbūti po-
rą mėnesių kalėjime. Išėjęs į laisvę baiminausi, kad galiu likti
antriems metams, tačiau pasitempus pavyko baigti penktąją ir
pereiti į šeštąją klasę. Vasarą praleidau gimtajame kaime, padė-
damas dirbti tėvų ūkyje, o rugpjūčio pabaigoje nuėjau pėsčias
40 kilometrų į Bastūnus, o iš čia traukiniu į Vilnių.

Vilniuje viskas atrodė po senam. Mokinių vėl padaugė-
jo, nes Komiteto akcija pritraukti miestiečius baigėsi nesėkmin-
gai, ir norom nenorom teko atkreipti dėmesį į kaimą. Deja.
Vėl atsirado kliūčių. Naujas Komiteto vadovas, tuometinis

šv. Mikalojaus parapijos klebonas kun. Jazukevičius nuo pirmos dienos pradėjo spausti prieglaudiečius, primygtinai reikalaujamas atlyginimo už butą ir išlaikymą. Tačiau daugelis, ypač iš Dzūkijos, buvome vaikai neturtingų tėvų, kurie tik vargais negalais galėjo išmaitinti ir šiaip taip aprengti šeimas. Galite įsivaizduoti, kaip mes atrodėme apsivilkę namų darbo rūbais, pasiūtais rankom, be mašinos. Be abejo, jei mūsų tėvai būtų gyvenę ne lietuviškuose kaimuose, ilgainiui nors kiek būtų įstengę atsistoti ant kojų. O tačiau neįstengė, beveik per visą lenkų okupacijos metą apkrauti nepakeliamais mokesčiais, įpareigoti atlikinėti iki gyvo kaulo įkyrėjusį „šarvarką“, nuolat mokėdami įvairias pabaudas – tai už „nešvarų“ šulinį, tai už „netinkamus“ prietaisus dūmtraukiams valyti, tai už „netaisyklingai“ parašytą lentelę prie vežimo. Lenkiškoji policija, kurios knibždėte knibždėjo lietuvių gyvenamose vietovėse, labai uoliai ėjo savo pareigas, todėl mūsų kaimas tuo laikotarpiu niekaip negalėjo medžiagiškai sustiprėti.

Vis dėlto mokslo metai prasidėjo normaliai, ir mūsų gyvenimas su visais rūpesčiais nuplaukė įprasta vaga. Deja. Po mėnesio viskas pasikeitė. Mes atsidūrėme gatvėje.

Atimti iš lietuvių gimnazijos rūmus įsakė Varšuva. Tiesa, oficialiai „Litwa Środkowa“ buvo laikoma lyg ir... „suvereninė“ valstybė ir muilinant akis, pavyzdžiui, Bastūnų stotyje netgi buvo tikrinami pasai keleivių, vykstančių į Varšuvą. Atseit žiūrėk, pasauli, kad mes, „Litwos Środkows“ valdovai, esame „nepriklausomi“. Be abejo, niekas tuo farsu netikėjo. Pastangos paslėpti smurtu sulaužytą Suvalkų sutartį net lenkams kėlė ironišką šypseną. Kadangi lietuviška gimnazija badė akis „Litwos Środkows“ šeiminkams, jie išrūpino iš Pilsudskio žmonių, sėdinčių Varšuvoje, sutikimą koku nors būdu šią mokymo įstaigą likviduoti. Liepti tiesiog uždaryti gimnaziją – būtų per didelis triukšmas. Tad sugalvota atimti patalpas ir neduoti kitų, panašiai kaip atimant prieglaudą. Vieną rudens popietę, spalio 1 dieną, prie gimnazijos rūmų* atvyko kelios dešimtys policininkų ir didelis būrys baltomis kepuraitėmis pasipuošusių studentų – policijai į pagalbą. Kaip sau norite, o man atrodo, pasaulio studentijos istorija nežino tokių atsitikimų, kad studentai skubėtų į pagalbą policijai. Ne kovoti su kokiais nusikaltėliais, o padėti jėga mesti iš gimnazijos rūmų mokinius, kaltus tik tuo, kad jie... lietuviai. Nėra reikalo smulkiai aprašinėti jungtinio policijos ir uniformuotų lenkų studentų „žygdarbio“ jėga, visu brutalumu, su lazdomis (gerbiantis save lenkas studentas be storos lazdos niekur nesirodydavo) šalinant mokinius iš gimnazijos rūmų.

Pavasarij Komiteto valdybos nariai bejėgiškai stebėjo mėtomus iš prieglaudos vaikus. Dabar ant šaligatvio stovėjo beveik visi mūsų mokytojai, taip pat bejėgiškai žiūrėdami, kaip lenkų policija ir lazdomis apsiginklavę studentai veja mus iš gimnazijos. Jau temo, o suprakaitavę studentai vaišino lazdo-

* Šiuo metu Muzikos akademija.

mis vis dar besibūriuojančius mokinius, šūkaudami „Precz z Litwą! Do Kowna!“ („Šalin Lietuvą! Į Kauną!“).

Mūsų laikraščiai už šio „žygdarbio“ aprašymą buvo konfiskuoti; lenkų spauda nutylėjo. Aprobavo studentų „žygį“ ir Universiteto profesūra. Likimo – o gal istorijos – ironija. Prieš šimtą metų, pirmojoje XIX amžiaus pusėje, Vilniaus universitete veikė dvi lenkų studentų organizacijos – filaretai ir filomatai. Apie šias kilniais pagrindais veikusias studentiško jaunimo bendrijas, oi, kiek daug prirašyta! Tuo tarpu šių organizacijų šimto metų minėjimo proga Vilniaus universiteto lenkai studentai skubėjo policijai į pagalbą eksmituojant besimokančius lietuvius.

Buvusios mūsų gimnazijos patalpose buvo įsteigta realinė gimnazija ir pavadinta Joachimo Lelevelio vardu. Labiau pasityčioti iš šio didžiojo demokrato nebuvo galima.

O mus vėl paleido atostogų, berods dviem savaitėm. Su klasės draugu Viktoru Čėčeta išvykome į Bastūnus, o iš čia pėsti į Nočią. Klampojome visą dieną ir tik sutemus pasiekėme kleboniją, kur Čėčeta, kaip kun. Kuzminskio auklėtinis, pasiliko praleisti numatytas atostogas, o aš išvykau pas tėvus. Ne laiku sugrįžus atostogų, pasklido įvairiausių gandų, o pavydesni kaimynai pradėjo atvirai šaipytis, kad, girdi, štai kaip baigėsi užsispyrimas „mokycis ponu“. Panašios kalbos mūsų nejaudino, nes buvome įsitikinę, kad numatytu laiku vėl grįšime į Vilnių tęsti mokslo. Taip ir padarėme. Sutartą dieną atvyko klasės draugė Marytė Čenytė su savo tėvo bernu, kuris nešė didelį maišą džiuvėsių ir kitų produktų. Man irgi buvo pridžiovinta duonos, motina įdėjo porą džiovintų sūrių, ir iš pat ryto leidomės pėsti į Bastūnus. Man padėjo nešti brolis Edvardas. Diena pasitaikė saulėta, bet kelias drėgnas, slidus, o keljonės apie 40 kilometrų. Perėjus Nočią, Marytės produktų nešėjas pareiškė toliau neisias, tegu sau panelė pati neša.

– Jei dar turėčiau ko rūkyt, galėčiau nešti, – spyrėsi. – Be dūmo negaliu.

Kur čia dabar atvirame lauke gausi tabokos! Žingsnia-
vome tylėdami. Ūmai – stebuklas! Mano brolis pamatė smėlyje
pamestą portsigarą, pilną popirosų. Pažadėjo atiduoti visus pa-
pirosus, jei tik nešėjas sutiks lydėti mus iki Bastūnų.

– O kaip bus su tabakine?

– Viskų atiduosiu, cik nešk.

Tik vakarop vos besilaiką ant kojų pasiekėme Bastūnus,
iš kur naktį išvykome į Vilnių.

Kitą dieną (spalio 15) prasidėjo pamokos popietinėmis
valandomis žydų gimnazijoje (Arklių gatvėje). Šios gimnazi-
jos direkcija pati pasiūlė patalpas, už kurias neėmė jokios nuo-
mos. Žydų gimnazijos patalpose mokėmės iki lapkričio pa-
baigos. Per tą laiką buvo išnuomoti ir suremontuoti namai
Pilypo* gatvėje. Ir jau gruodžio 2 dienos rytą susirinkome į
naujus gimnazijos rūmus. Nebuvo tai rūmai, kokiuose mokė-
mės iki spalio pirmosios. Visų pirma maži ir mokyklai ne-
pritaikyti, per du mėnesius skubiai perdirbti į 12 nedidelių
klasių. Visuose namuose tvyrojo neišdžiūvusių dažų kvapas.
Koridoriai statūs ir siauri, erdvės labai maža. Bet džiaugėmės
ir tuo, žinodami, kad dabar jokie policininkai ir studentai ne-
ateis mūsų išmesti.

Į pirmame aukšte įrengtą nedidutę salę tos atmintinos
dienos rytą sugužėjome penkiolikos klasių mokiniai, neskai-
tant prieklasių (apie 400) ir visa pedagogų taryba, iš viso 24
žmonės. Gimnazijos direktorius Mykolas Biržiška pasakė kal-
bą, kurioje ragino mus nenusiminti, nenuleisti rankų ir su dar
didesniu atkaklumu mokytis.

– Iki šiol, – pareiškė direktorius, – mūsų gimnazija vadi-
nosi Pirmoji Vilniaus vyrų gimnazija. Nuo dabar mūsų gimna-
zija vadinsis Vytauto Didžiojo gimnazija. Šį vardą parinkome
ne atsitiktinai. Kaip Vytautas Didysis nebijojo jokių gyvenimo
audrų, taip nebijosisime ir mes.

* Dabar –
Šermukšnių.

Keli šimtai mokinių direktoriaus pranešimą palydėjo audringu plojimu.

** Antrame tu
namų aukšte buvo
įsisteigęs kažkoks
bankelis, tačiau
greitai bankrutavo.
Nuo to laikinoji
mūsų prieglauda
ir buvo vadinama
„Banko“
bendrabačiu.*

Po to buvo pranešta, kad dėl klasių stokos jaunesnieji mokiniai iki IV klasės mokysis priešpietinėmis valandomis, nuo V iki VIII klasių – popiet. Gyvenome tuomet Didžiojoje g. 12, vadinamajame „Banko“* bendrabautyje, o pusryčių, pietų ir vakarienės eidavome valgyti į Subačiaus g. 23, kuris laikinai buvo dar „Komiteto“ žinioje. Nuolatinis vaikščiojimas atimdavo daug laiko, bet gerai buvo ir tai. Maistas šioje prieglaudoje visą laiką buvo ir negausus, ir menkas. Nesiimu spręsti, ar iš tikrųjų tuomet buvo sunki medžiaginė padėtis, ar veikė plačiai žinomas dėsniš „visi nori gyventi“, po kuriuo slėpėsi giliai viešajame mūsų gyvenime įsišaknijęs nesąžiningumas.

Taip maitinami, dažnai kentėme alkį. Kol dar klasėje ramiai sėdėdavome – pusė bėdos. Blogiau būdavo per gimnastiką, ypač kai tekdavo pabėgioti. Silpna, ant kojų nenustovi, o širdis, rodos, iššoks. Gimnastikos mokytojas Stasys Kairiūkštis sumanė sudaryti futbolo komandą. Visą mūsų klasę išvedė į Lukiškių aikštę, kur tuo metu buvo pusiau smėlis, pusiau grindys. Pradėjome žaisti. Stengiuosi bėgioti ir aš, bet po kelių minučių nematau nei kamuolio, nei žmonių... Mokytojas, matyt, pastebėjo mano nusilpimą ir pašaukė pas save. Priėjus arčiau, prie mano krūtinės pridėjo savo ranką ir pareiškė:

– Tu nežaisk, nes, ko gero, stačia nosimi į žemę nunersi. Šis žaidimas ne tavo sveikatai.

Nuo to laiko nustoja domėjęsis futbolu ir ateityje niekuomet netgi nemėginau šio sporto.

Gamtą mūsų gimnazijoje kurį laiką dėstė Motiejus Stankevičius, kuris yra parašęs ne vieną gamtos vadovėlį. Vėliau, jam iš gimnazijos pasitraukus, jo vietą užėmė kun. Mečislovas Reinys. Po vienos pamokos kun. Reinys netikėtai išsikvietė mane į koridorių ir įteikė kažką, suvyniotą į popierių.

– Tamsta blogai atrodo. Atnešiau sūrį. Padžiovintas, vis ne sausa duona.

Pasijutau labai nejaukiai, ir visa klasė negalėjo atsistebėti, iš kur kunigui Reiniui atėjo į galvą mintis sušelpiti mane sūriu. Manau, kad greičiausiai atrodžiau pernelyg suvargęs.

Tebeturiu vieną 1922 metų savo nuotrauką, padarytą Katedros sode. Nusifotografavau su artimu bičiuliu Juršėnu, kuris, nuolat filosofuodamas, darė keistuolio įspūdį. Po medžių stovime dviese: gerai apsirengęs Juršėnas ir su trumpom, sulopytom kelnėm, truputį persikreipęs stoviu aš. Kitoje nuotraukos pusėje parašyta: „Skurdaus gyvenimo laikais, 1922 m. pavasarį, originalas Juršėnas Juozas ir aš“.

Praėjus 35 metams, prie šitokio užrašo negalėčiau nieko nei pridėti, nei atimti.

PASKUTINIAI PABĖGĖLIAI

Nežinau, kam rekomendavus, mokslo metams baigiantis, mane išsikvietė į Vilnių atvykęs Geranainių klebonas kun. Juozas Šimkūnas. Aukšto ūgio, stambus, truputį praplikęs. Susipažinus iš karto pareiškė:

– Matai, tamsta, iki šiol trankausi po gudiškai-lenkiškas parapijas, o savajai tautai nieko naudingo negaliu padaryti, nors labai norėčiau. Ir priėjau tokią išvadą. Mano parapijoje yra keletas gabių vaikų, kuriuos norėčiau paruošti į mūsų gimnaziją. Manau, kad tamsta padėsi. Per vasarą šis tas galima būtų padaryti. Gyvensite pas mane klebonijoje. Nenuskriausiu.

Mielai sutikau su tokiu pasiūlymu. Apsirūpinęs vadovėliais bei gimnazijos programa, birželio pabaigoje išvykau į laikiną darbo vietą.

Geranainiai... Kelių dešimčių medinių pirkių bažnytkaimis, niekuo nesiskirias nuo daugelio panašių, išsimėčiusių po visą Lietuvą. Nedidelė mūrinė bažnyčia, klebonija, valsčius, medinė mokykla, karčema. Tai ir visos miesteliūkščio įžymybės. Tačiau šis Dievo ir žmonių pamirštas kampelis yra viena iš istorinių Lietuvos vietų, jau žinoma nuo Vytauto laikų, kai 1411 metais čia buvo pastatyta bažnyčia, o netrukus ir pilis, susijusi su Barboros Radvilaitės-Goštautienės asmenybe. Žiūrint į pilies griuvėsius, pasidarė graudu, kad nebuvo savos rankos apsaugoti istorines Lietuvos pilis, kurios, patekusios svetimiems, ilgainiui sunyko, kaip sunyko ir didelė lietuvių tautos dalis, paskendusi slaviškose bangose.

Tikros mūsų praeities kapinės, kuriose žilagalviai seniai slankiojo lyg dvasios, būdami gyvi liudytojai to, kad čia prieš kelias dešimtis metų visur buvo kalbama lietuviškai. Bendraudamas su jų palikuoniais, jau tada ieškojau atsakymo į iki šiol jaudinantį klausimą. Kodėl taip atsitiko? Kodėl mes nesiprie-

šindami traukėmės nuo mus slegiančio slavizmo? Kodėl nesugebėjome įeigu jau ne pulti, tai bent atsilaikyti?

Nuo anų 1922 metų upėmis nutekėjo daug vandens, per tą laiką subrendau ir pasenau, ne kartą ir ne du ieškodamas į minėtą klausimą atsakymo, kurio iki šiol nerandu. Neranda jo niekas, nors iki šiol apie tai daug prikalbėta, o dar daugiau prirašyta.

Man atvykus į Geranainius, kitą dieną į kleboniją atėjo trys berniukai: V. Kosciuška, Č. Tijūnaitis ir A. Smaliauskas. Kaip ir maniau, nė vienas jų lietuviškai nemokėjo, todėl teko dvigubai dirbti: mokyti reikalingų dalykų ir lietuvių kalbos. Darbas ėjo gana sunkiai, juo labiau, kad nebuvo joks pedagogas. Ir vis dėlto rudenį visus tris išvežiau į Vilnių laikyti egzaminų, žinoma, į pirmąją klasę.

Visi trys įstojo į gimnaziją ir ją baigė. Pirmas atkrito Smaliauskas. Pajutęs pagrindą po kojomis, pasitraukė nuo tautinio lietuvių gyvenimo. Tijūnaitis kurį laiką buvo studentas ir netgi naudojosi stipendija, bet ilginiui ir jis nuo mūsų nutolo. Liko tik V Kosciuška, neapvylęs lietuvių visuomenės.

Kun. Šimkūnas savo žodį tesėjo. Džiaugdamasis, kad jo „pupiliams“ pavyko įstoti į gimnaziją, noriai atlygino už mano triūsą. Pirmą kartą gyvenime pasijutau turįs pinigų. Kiek tuomet gavau, nebeatsimenu. Žinau tik tiek, kad pirmiausia apsi-rengiau, numetęs visus lopytus skudurus ir, kaip rodo nuotrauka, daryta 1922 metų rudenį, atrodžiau tikras frantas. Taip apsitaisius nebuvo gėdos ateiti į klasę, kurioje ir toliau dominavo minėtieji „zingeriai“. Jei neklystu, tais pačiais metais išsi-pustė dar du draugai: A. Stankevičius ir V. Rygertas, prie kurių prisidėjo VI klasės mokinys Antanas Juknevičius.

Gal ne pro šalį bus nors keli žodžiai apie Adomą Stankevičių, su kuriuo nuo 1917 metų (Kalesnykuose) iki 1924 metų (tais metais pabaigėme gimnaziją) buvome klasės draugai. Nei

tuomet, nei dabar, praėjus kelioms dešimtims metų, negaliu pasakyti, kodėl netapome nuoširdžiais draugais. Aš jam dedikavau pirmąjį savo literatūrinį darbą „Sulaukė“ (baudžiosios laikų drama). Deja, ilgainiui santykiai atšalo ir iširo. Ne todėl, kad Stankevičius išvyko į Kauną, o aš likau Vilniuje, bet todėl, kad neradome bendros kalbos. Kiek kartų teko susitikti Kaune ir 1939–1940 metais Vilniuje, kur jis ėjo muitinės viršininko pareigas, mūsų susitikimai buvo šalti. 1941 metų pavasarį Stankevičius „repatriavosi“ į Vokietiją ir nuo to laiko iki šiai dienai nieko apie jį nesu girdėjęs. Kaip jis pasidarė „vokiečiu“, man paslaptis. Tiesa, keletą metų ir pačiam teko būti „lenku“, taigi esame „abu labu“.

Neminėčiau šios aplinkybės, jeigu ne keista pranašystė, kuri giliai man įstrigo į makaulę.

Berods 1923 metais, kai mokėmės Pilypo (Šermukšnių) gatvėje, vieną vakarą po pamokų su Stankevičiumi ėjome namo. Lukiškių aikštėje buvo nedidelė mažmenų krautuvė. Užsukome kai ko nusipirkti. Pardavėja sena, juoda kaip čigonė. Pažinusi, kad esame lietuviai (turėjome savo uniformą), kreipėsi į mane:

– Prašau parodyti kairės rankos delną. Pabursiu.

Senė ilgai vedžiojo pirštu po mano delną ir po to pareiškė:

– Prašau įsidėmėti. Po daugelio metų, gyvenimo aplinkybių verčiamas, tamsta laikinai turėsite pasidaryti lenkas.

– Niekuomet! – griežtai pareiškiau.

– Tuomet pasaulyje manęs jau nebus, – tęsė ramiai juodukė, – bet taip atsitiks, kaip sakau. Prašau nepamiršti.

Suintriguotas Stankevičius pakišo savo delną. Senė pažiūrėjusi pareiškė:

– Tamstos toksai įvykis neištiks.

Kas ištiko Stankevičių, jau minėjau. O man senė tiksliai išpranašavo. Bet apie tai teks rašyti daug daug vėliau, dabar grįžtu į mokyklą.

Neturėdamas jokių gabumų dailės dalykams – piešimui ir muzikai, nesijaudinau, žinodamas, kad šių sričių pagrindų man niekuomet neprireiks. Blogiau buvo su matematika, kurios nemokėjimas buvo didžiausias rūpestis. Menu tokį atsitikimą. Henrikas Horodničius, geriausias mūsų klasės fizikas ir matematikas, kažko manęs pasiteiravo apie Maironį. Pradėjau jam priekaištauti, kaip tu, girdi, nežinai esminių dalykų apie mūsų tautos dainių. Horodničius čia pat privedė mane prie lentos ir parašė lygtį su dviem nežinomaisiais.

– Išspręsk, – pasiūlė.

– Ne mano galvai.

– Ką? Nežinai elementarių algebros taisyklių, kurias ėjome trečioje klasėje? – atkeršijo man Horodničius. Jis buvo teisus. Mano žinios iš matematikos šlubavo jau nuo trečiosios klasės, kada buvau susirgęs ir to, ką ligos metu praleidau, nebeišmokau. Kol pabaigiau gimnaziją, matematika buvo vienas iš sunkiausių dalykų, nors ir atsidėjęs kaliau. Užtat su kitais dalykais neturėjau jokio vargo ir niekuomet blogo pažymio negaudavau. Ypač sekėsi istorija ir literatūra.

Istoriją mėgau, domėjausi praeities įvykiais, kurių ir šiandien pilna galva, tačiau studijuoti jos nesiruošiau. Užtat literatūra iš karto tapo artima, brangi. Deja. Pats buvau dar jaunas, mažai ką šioje meno srityje nusimaniau. Po truputį, iš pradžių paviršutiniškai susipažindamas su pasaulinės literatūros galiūnais, pasijutau lyg nykštukas, atsistojęs prieš milžinus. Kaipgi troškau nors kiek paūgėti! Svajoju ilgainiui nors vienu dalyku praturtinti gimtąją literatūrą, kuri jau tuomet, palyginti su kitų tautų literatūromis, man atrodė esanti mažutė ir menkutė.

Labiausiai krito į akį štai kas. Tuometiniuose visuotinės literatūros vadovėliuose niekur neaptikau nė vieno žodžio apie mūsų literatūrą. Vadinasi, dar nesukūrėme tokių dalykų, kurie būtų verti visuotinės literatūros veikalų vardo. Kodėl taip įvy-

ko, – man tuomet buvo neaišku, o paklausti neturėjau ko. Tiesa, buvo lietuvių kalbos mokytojai, tačiau kas iš to? Iš pradžių, kiek menu, lietuvių kalbą dėstė Stasys Naginskas, dėl fantazijos pasivadinęs Stajė Naginskasai, po to jį pakeitė nieko mūsų neišmokęs Povilas Gaidelionis, o po jo paėmė į nagą kun. Vincas Zajančkauskas. Šis buvo daug didesnio intelekto negu pirmieji du. Deja. Ar nemokėjo, o gal greičiau nenorėjo sudominti mokinių, išsiskyrusių iš kitų savo pamėgimu rašinėti. Kodėl jis nesuorganizavo jaunųjų literatų kuopelės, lieka paslaptis. Įkurti tokią kuopelę buvo tiesiog gyvybinis reikalas. Visų pirma todėl, kad buvome atskirti nuo tautos kamieno ir iš esmės palikti patys sau. Privalėjo kas nors galvoti apie jaunųjų kadrų ruošimą, nes, šiaip ar taip, okupacijoje gyvenančių lietuvių negalima buvo palikti be gimtąja kalba spausdinto žodžio. Tiesa, buvo leidžiami laikraščiai, tačiau niekas nedžiovino sau galvos, kaip duoti lietuviškam kaimui lietuvišką knygą, be kurios jam gresia pavojus nutautėti.

Buvo tai nedovanotina klaida, už kurią yra atsakingi tuometiniai Vilniaus lietuvių visuomenės vadai. Jie, mano giliu įsitikinimu, neturėjo jokių ateities planų, gyveno ir dirbo šiaip stumdami dienas. Tai patvirtina ir šitoks faktas. Maždaug iki 1924 metų visi baigusieji Vilniaus lietuvių gimnaziją vykdavo į Kauną, kur studavo į aukštąsias mokyklas, o Vilniuje, kaip ir visame krašte, lietuvių inteligentų skaičius diena diene mažėjo. Ir senesnės kartos inteligentai vienas po kito skubėdavo į Kauną, suvilioti karjeros ir ramaus gyvenimo perspektyvos. Be abejo, tokiai emigracijai okupacinė lenkų valdžia netrukdytų, būdama patenkinta, kad ramiai, be triukšmo mažėja išprususių lietuvių.

Kad šį procesą dar pagreitinėtų, vieną gražią dieną lenkų valdžia surinko keliasdešimt lietuvių inteligentų ir, nuvežusi juos prie demarkacinės linijos, paleido į aną pusę. Triukšmo

dėl to buvo sukelta daug, bet nė vienas iš išvežtųjų nepasirūpino sugrįžti, visi neblogai įsitaisė. Paskui juos nusekė nauji būreliai kitų, savo noru išvykusių. Žodžiu, ilgainiui ne stiprėjo, o menkėjo, ir, kaip sakiau, niekam dėl to galvos neskau-dėjo, niekas nepasirūpino užkirsti tai dezercijai kelio, nesirūpi-no ir sąmoningesniu augančios naujos kartos ruošimu įvairioms gyvenimo sritims. Visi mokytojai siaurai dėstė jiems pavestus dalykus bijodami nukrypti į šalį. Absoliuti mokinių dauguma laikraščių neskaitė ir buvo visiški politiniai analfabetai.

Ne tik nebuvome auklėjami politiškai, niekas neskatin-o mumyse net paprasčiausių kūrybinių bandymų, pavyzdžiui, pa-sireiškusio noro rašyti. Maža to. Vinco Uždavinio iniciatyva prie šiaip taip išsilaikiusios kuopelės „Milda“ netrukus buvo suorganizuota literatūros mėgėjų sekcija. Susibūrę į sekciją, tie, kas šiek tiek valdė plunksną, kartkartėmis rinkdavomės paklau-syti kokio nors referato iš literatūros srities. Kartais vienas ki-tas paskaitydavo trumpąją prozos vaizdelį ar eilėraštį. Manote, kas nors iš mokytojų susidomėjo mūsų sumanymu? Nieko pa-našaus! Netgi pasišaipydavo.

Suprantama, jog vyraujant priešiškomis kai kurių moky-tojų nuotaikoms „Mildos“ dienos buvo suskaitytos, nors dar spėjome išleisti savo rašinėlių rinkinį atskiru leidiniu. Ir badė-gi mums akis už tai! Nors gyvas žemėn lįsk. Daugiausia dėl to sielojosi sekcijos steigėjas Uždavinys. Kaip ir galima buvo tikė-tis, išskyrus pastarąjį ir šių atsiminimų autorių, nesusilaukėme iš daugelio sekcijos narių nei literatų, nei publicistų. Kitaip bū-tume brendę, jeigu mūsų mokytojai ir auklėtojai būtų mums nors kiek padėję. Deja...

Keletą žodžių reikia pasakyti apie pačią kuopelę. Ji buvo įsteigta 1919 metais mokytojo Antano Krutulio sumanymu. „Mildos“ tikslai buvo labai kilnūs: auklėti mokinius skiepijant taurumą ir kilnumą. Kuopelė turėjo 6 sekcijas: muzikos, dra-

mos, dainybos, piešimo, sporto ir literatūros. Pirmosioms trimis sekcijoms vadovavo nenuilstantis A. Krutulys. Jis ir vaidinimus režisavo. Piešimo sekcijai vadovavo Vytautas Kairiūkštis, sporto sekcijai – V. Bucevičius. Tik literatūros sekcija buvo savotiška našlaitė, be vyresnio globėjo.

1923 metų pavasarį perėjęs į VIII, paskutinę, klasę, vasaros atostogas vėl praleidau pas kun. Šimkūną, tik šiuo žygiu mokinių neruošiau, nors buvau tam pasiryžęs, nenorėdamas veltui valgyti duonos. Kun. Šimkūnas to nebenorėjo, aiškina masis, jog dėl pernai vasarą paruoštų mokinių jam daromi priekaištai, esą užsiimęs neleistinu lenkų vaikų verbavimu į lietuvišką gimnaziją. O Vilniuje, sugrįžus po atostogų, buvo kaip iki tol – nyku. Jaunų inteligentų ir su žvake nesurasi, nes, kaip sakyta, baigusieji mūsų gimnaziją visi išvykdavo į Kauną. Lietuviški laikraščiai nuolatos konfiskuojami, redaktoriai tardomi ir teisiami. Be to, provincijos paštai neįteikdavo šių laikraščių prenumeratoriams, pastaruosius nuolat lankydavo policija, ieškodama visokių priekabių ir skirdama pinigines baudas.

Prie viso to tenka paminėti kaskart priešiškesnį lenkų spaudos toną Lietuvos atžvilgiu. Pirmenybė šioje akcijoje priklausė endekų laikraščiui „Dziennik Wileński“, redaguojamam Leipzigo vokiečio Johannesso von Obsto, ir monarchistų dienraščiui „Słowo“, kurį redagavo vienas aršiausių Lietuvos priešų S. Mackevičius.

Iš to, kas iki šiol papasakota, skaitytojas, manau, susidarys vaizdą, kokiomis sąlygomis teko mums siekti mokslo. O betgi dauguma mūsų sugebėjo nugalėti visas kliūtis bei vargą. Tarp laimingų užsispyrėlių buvau ir aš, 1924 metų pavasarį pabaigęs Vilniaus lietuvių gimnaziją. Kai paaiškėjo egzaminų rezultatai, parašiau tėvui laišką, prašydamas jį atvykti į išleistuvių iškilmės. Paskirtą dieną tėvas atvyko į Vilnių, be abejojimo, neturėdamas supratimo, kaip atrodys iškilmės ir kas ten bus.

Šeštadienį popiet išėjome abudu į gimnaziją. Mieste tėvas pasijuto lyg nežinomam miške. Dairosi į visas puses išsigandęs. Ką jis galvojo sėdėdamas gimnazijos salėje ir klausydamas sakomų kalbų – nemokėčiau atpasakoti. Man kalbant abiturientų vardu, mačiau, kaip rankove braukė ašaras. Be abejo, jei būtų atsidūręs mano primicijose*, būtų pasijutęs laimingiausias pasaulyje žmogus. Deja. Jo ir motinos svajonės susilaukti iš manęs kunigo neišsipildė. Tiesa, nei vienas, nei kitas primygtinai to nereikalavo, tačiau dažnokai užsimindavo, jog visa širdimi trokšta matyti mane prie altoriaus. Tokių pasikalbėjimų metu turėjau būti ir kantrus, ir atsargus, kad neįžeisčiau tėvų jausmų. Įrodinėdavau, kad ir be kunigų pasaulyje esama gerų žmonių, o būti kunigu be pašaukimo – būsiąs tik Dievo rūstinimas. Pamažu mano gimdytojai susitaikė su tuo, kad kunigu aš nebūsiu. Tačiau tėvas, atvykęs į išleistuvių iškilmės, nesijautė patenkintas sūnumi, pabaigusių gimnaziją, ir gal apsiašarojo ne iš džiaugsmo. Oficialioms iškilmėms pasibaigus, visi puolė mus sveikinti, kiekvienam įteikė gėlių puokštes. Sveikino ir mano tėvą, kuris nustebęs žiūrėjo kiekvienam į akis, nesuvokdamas, kas gi čia darosi...

* Pirmosios
būsimą kunigo
mišios.

Kitą dieną po iškilmių visi abiturientai išsiskirstėme kas sau. Nuo pirmosios laidos (1919) iki 1924 metų mūsų gimnaziją baigė 86 mokiniai. Iš šešiasdešimties baigusį ją iki 1923 metų Vilniuje liko tik trys: B. Cicėnaitė, B. Vildžiūtė ir Mačionytė. O iš palyginti gausios mūsų, t. y. 1924 metų, laidos (17 asmenų) jau kitą dieną 10 draugų iškilmingai išžygiavo į... Kauną. Visų pirma – visi „zingeriai“. Vilniuje likome septynios: M. Čenytė, E. Čibiraitė, H. Horodničius, R. Mackevičius, A. Stankevičius, L. Šlapelytė ir E. Valterytė.

Negalima pasakyti, kad Kaune kandidatų į aukštuosius mokslus būtų buvę per daug, tačiau okupuotame Vilniuje kiekvienas lietuvis inteligentas buvo brangesnis už auksą. Deja, be-

* *Dabar* – Miesto
plėtros departa-
mentas (Gedimino
35/1).

veik visas tas auksas iš sostinės dingo. Tuometiniai atsakingi mūsų visuomenės veiksniai apie Lietuvos sostinės ateitį plačiau ir nuodugniau negalvojo.

1925 metais iškilmingai buvo paminėtas gimnazijos įsteigimo dešimtmetis. Ta proga dabartiniuose miesto Vykdomojo komiteto namuose* buvo suruošta iškilminga akademija ir išleista informacinio pobūdžio brošiūra „Vilniaus lietuvių gimnazija“. Pasidžiaugta, jog per 10 metų gimnazija davė lietuviams 101 abiturientą. Iš šešiolikos jubiliejiniais metais ją baigusių Vilniuje liko dešimt. Tokia tad negailestinga statistika. Iš 101 abituriento Vilniaus gimnazija Vilniui tedavė vos 20, o 81 iškeliavo į Kauną. Visa laimė, kad bent 1924–1925 metais bėgusių skaičius pradėjo mažėti ir taip ėmė megztis pirmieji būsiosios Vilniaus krašto lietuvių inteligentijos žiedai.

Baigęs gimnaziją pasijutau kryžkelėje, aiškiau nesuvokdamas, kuria kryptimi nublokš mane likimas. Žinojau tik vieną: iš Vilniaus nesitrauksiu. Žinojau, kad likus Vilniuje dar ilgai teks vargti. Politinė padėtis nusistovėjo ir žadėjo tęstis daug daug metų. Vakarų didžiosioms valstybėms sankcionavus Vilniaus okupaciją, lenkų valdžia jautėsi nevaržoma valdovė.

Nei anksčiau suminėti draugai abiturientai, likę Vilniuje, nei aš neturėjome jokių perspektyvų patekti į aukštąsias mokyklas. Visų pirma todėl, kad mūsų gimnazija neturėjo valstybinių teisių. Apsimetęs naiviu, Varšuvoje užsukau į švietimo ministeriją pasiteirauti, ką gi mes, lietuviai abiturientai, turime daryti. Aukštųjų mokyklų departamento direktorius priėmė mane labai maloniai. Deja, pareiškė niekuo negalįs padėti, nes mūsų gimnazija esanti privati.

– Jūs, be abejo, nekalti, – kalbėjo jisai. – Kalti jūsų visuomenės vadai, kurie, įsitraukę į aukštosios politikos sūkurį dėl Vilniaus klausimo, nepagalvojo apie tai, kaip sutvarkius šį elementarų dalyką. Smulkiai visos tos istorijos aš nežinau, tačiau nesuklysiu pasakęs, kad čia bus padaryta kažkokia klaida.

– Gal ir taip, – pareiškiau. – Esu jaunas ir man dar sunku spręsti apie klaidas ar laimėjimus. Vieno dalyko nesuprantu. Esame Lenkijos piliečiai, pagal konstituciją turime lygias teises, o praktiškai liekame beteisiai vien todėl, kad esame... lietuviai. Kaip į tai tamsta, pone direktoriau, žiūríte?

– Deja, – išskėtė rankas direktorius. – Aš nesu vyriausybės narys, o tik jos potvarkių vykdytojas ir susidariusios padėties pakeisti negaliu. Galiu patarti tik viena: stokite į kurį nors mūsų universitetą laisvuoju klausytoju. Be to, paspauskite savo vadovus, kad jie konkrečiau pasirūpintų nepavydėtina jūsų padėtimi.

Buvau teisus aš, teisus buvo ir departamento direktorius, padaręs man labai gerą įspūdį. Tačiau netrukus sužinojau kitą lemtingą mano situacijoje dalyką: laisviesiems klausytojams neatidedama karinės tarnybos prievolė.

Taigi rudeniop gavau kvietimą atvykti į naujokų ėmimo komisiją Lydoje. Ten komisija paskyrė mane į... kavaleriją. Kitą dieną išvykau į 24-ą ulonų pulką Krasniko mieste, Liublino vaivadijoje.

Nemėgau kariuomenės tarnybos, tačiau, pasiryžęs pasilikti Vilniuje, negalėjau išvengti šios nemalonios pareigos ir štai esu ketvirtame pulko eskadrone. Pagalvokite: aš raitelis. Ir karys, ir raitelis iš manęs – kaip už skatiką pistoletas. Prasidėjo pilkas, nuobodus ir įkyrus iki gyvo kaulo kareiviškas gyvenimas. Kelkis pagal komandą, skubiai klok lovą, prauskis, renkis, stok į rikiuotę, eik į arklidę arklių valyti, po valandos atgal į kareivines pusryčių, aštuntą valandą balnok arklį – ir į maniežą. Sustojame raiti ratu ir prasideda pratimai. Iš karto žingsniu, vėliau risčia. Kojų į kilpą nekišk, tegul jos laisvai tabaluoja. Kas netarnavo kavalerijoje, tam sunku suprasti, kad šitokie pratimai yra baisi kankynė: iškrato vidurius, iki kraujo nutrina šlaunis. Iš pradžių vienas kitas ieškojo pagalbos ambulatorijoje, bet iš čia sprukdavo stačia galva. Felčeri gerai žinojo tokius pacientus. Liepęs nuleisti kelnes, įvilgydavo teptuką į jodą ir perbraukdavo per nutrintas vietas. Tegul ji griausmas su tokia pagalba. Kitas sprukdavo nespėjęs ir kelnų užsisegti. Pasigirdus komandai „z konia“ (nuo arklio), stipresnieji nušokdavo, o silpnesnieji nukrisdavo lyg pėdas. Atsivedus arklius į arklides, prasidėdavo valymas. Suprakaitavę šveisdavome iki arklys pasidaro visai sausas ir švarus. Popiet pratimai pagal pėstininkų rikiuotės mokslą su šautuvais. Vakarė vėl arklidėse arklių apžiūrėjimas, šėrimas. Ir taip kasdien nuo tamsos iki tamsos.

Žmogus ir kariamas apsipranta. Apsipratau ir aš, nors geru kareivių netapau. Laimė, prieš pat Kalėdas baigė savo tarnybą mūsų eskadrono raštininkas. Toms pareigoms eskadrono vadas paskyrė mane. Taip išsigelbėjau nuo įkyrios rikiuotės pratimų ir bent kiek galėjau atsikvėpti, būdamas dažnas... virtuvės svečias.

Praėjo žiema, 1925 metų pavasaris ir vasara. Rudeniop išvykome į didžiuosius kavalerijos manevrus Vakarų Ukrainos srityse. Čia pirmą kartą susitikau su ukrainiečiais gyventojais, kurie lenkų kariuomenės ir apskritai lenkų atžvilgiu buvo nusiteikę toli gražu ne draugiškai. Laisvomis nuo darbo dienomis lankiausi pas ūkininkus, kurie, sužinoję, kad esu lietuvis, vaišindavo lyg savo žmogų, pasidarydavo atviri. Svarbu, kad nebuvau „liachas“. Nustebau daugelyje pirkių radęs garbingoje vietoje kabantį Austrijos ciesoriaus Prano Juozapo portretą, nors nuo jo mirties buvo praėję apie aštuoneta metų ir jau šešeri metai valdė lenkai.

Sugrįžus iš manevrų, parašiau savo įspūdžius į „Vilniaus aidą“. Straipsniai buvo įdėti. Už juos gavau 50 zlotų, kurie man tikrai labai pravertė, nes buvau be skatiko. Rudeniop pulko vadas pulkininkas Liangas įsakė surašyti turinčius brandos atestatus. Visi abiturientai būsią siunčiami į karininkų mokyklą Lvo-ve. Eskadrono vadas leitenantas Kaminskas (būta padoraus žmogaus) užrašė ir mane. Ta proga pareiškiau, kad esu baigęs lietuvių gimnaziją, neturinčią valstybinių gimnazijų teisių. Nežinodamas, ką daryti, mano bylą pristatė pulkininkui, kuris skubos keliu užklausė Krašto apsaugos ministeriją Varšuvoje. Po kelių dienų buvo atsakyta, kad turimame Lenkijos gimnazijų sąrašė Vilniaus lietuvių gimnazija nefigūruoja ir mano kandidatūra į karininkus esanti... neaktuali. Biesas žino, ką aš būčiau daręs, jeigu kandidatūra būtų buvusi priimta. Kišenėje turėjau vos kelis zlotus, o vykstam į karo mokyklą savo lėšomis reikėjo įsigy-

ti dvi naujas kariškas eilutes. Kiti kandidatai į karininkų mokyklą apsirengė kaip reikiant. Visi buvo dvarininkų vaikai. Tai gi nebuvo man lemta tapti karininku.

Tarnyba kariuomenėje truko dvejus metus, turėjau ją baigti tik 1926 metų rudenį. Nelaukta 1925 metų pabaigoje Krašto apsaugos ministerija įsakė trečdalį kariuomenės sumažinti. Sužinojęs apie tai, apsilankiau eskadrono vado bute ir į paleidžiamųjų sąrašą paprašiau įtraukti ir mane. Leitenantas Kaminskas noriai sutiko, pažadėjęs, jei ir būtų reikalas, nešaukti baigti tarnybos.

Į Vilnių sugrįžau kariškais rūbais, nes savų neturėjau. Kol pradžiai sumedžiojau šiuokius tokius skarmalus, vaikščiojau kaip kareivis. Po to kareiviškus rūbus nusiunčiau atgal į pulką ir pradėjau dairytis, kur užsikabinti. Nuo 1925–1926 mokslo metų mūsų gimnazijos abiturientai gavo teises laikyti valstybinius brandos egzaminus, kuriems Mokyklų kuratorija turėjo skirti komisiją. Aštuntos klasės mokiniai visu tempu ruošėsi egzaminams. Drauge ruošėsi egzaminams ir keli mano klasės draugai, kurie buvo laisvi klausytojai Vilniaus universitete.

Kas daryti? Pinigų neturėjau, rūbų neturėjau, kambario taip pat. Be to, jaučiausi visiškai nusilpęs. Mokytis ir dirbti? Daktaras Vytautas Legeika, nuodugniai mane apžiūrėjęs, pareiškė, kad dviem frontais gyventi nepajėgsiu. Vadinasi, reikėjo pasirinkti: arba – arba. Jei ryžčiaus mokytis – reikia eiti į Komitetą ir žemai lenktis kun. Bieliauskui, maldauti kortelės. Atsiminėš netolimą praeitį, kai keletą metų reikėjo mindžioti Komiteto slenksčius, šito sumanymo atsisakiau. Pakako klausytis pamokslų ir moralų. Geriau aš pamėginsiu kai kam kai ką pasakyti, nes ranką niežėjo.

Atsisakius mokytis, kitaip sakant, įgyti „teisėtą“ brandos atestatą, pradėjau dairytis darbo. „Ryto“ pirmininkas kun. P. Kraujelis pasiūlė važiuoti į kaimą mokytojauti. Nieko nesuvokdamas

pedagogikoje ir pasiryžęs gyventi ir dirbti Vilniuje, atsisakiau. Likau Vilniuje. Iš pradžių pradėjau mokyti lietuvių kalbos daktarą V. Legeiką, gaudamas po 5 zlotus už pamoką. Taip per savaitę užsidirbdavau po 15 zlotų. Darbas, aišku, nepastovus, bet pradžiai duonos gabalą turėjau ir netrukus nusisamdžiau kambarį pas Vaivadas, Kalvarijų g. 30. Doktorui Alseikai, kuris tuomet buvo Laikinojo Vilniaus lietuvių komiteto pirmininkas, pasiūlius, P. Karazija priėmė mane dirbti „Vilniaus aidą“ redakcijoje. Ir taip 1926 metu pradžioje tapau žurnalistu...

Žurnalistas... Esu jau minėjęs, kad dar 1918 metais pavasarį parašiau vaizdelį į „Vaikų draugą“. Vėliau aktyviai dalyvavau „Mildos“ kuopelės literatų sekcijoje, kur vieną kartą skaičiau referatą apie... graikų literatūrą, sukompiliavęs straipsnį iš graikų literatūros žinovo Zielinskio veikalo. Jau būdamas šeštoje klasėje, o juo labiau septintoje ir aštuntoje, domėjausi spauda ir mėginau rašyti. Rašiau dažniausiai dainavimo pamokų metu, nes mielasis šio dalyko dėstytojas A. Krutylus į mano „dainavimą“ pamojo ranka, nieko iš manęs nereikalaudamas. Dėl savo rašinių kartą patekau į nemalonią padėtį.

Visą tuometinį lietuvių visuomenės gyvenimą Vilniuje tvarkė beveik vieni kunigai. Gal tuomet ir ne visai supratau kunigų vaidmenį mūsų tautos gyvenime. Vis man atrodė, kad jie yra arčiau Vatikano negu Lietuvos. Ir štai vieną kartą, rašydamas apie Vilniaus gyvenimą į Amerikoje leidžiamą „Tėvynę“, vietos lietuvius kunigus taip ir pavadiniau – „Vatikano piliečiai“. Kilo triukšmas. „Tėvynė“ gavo mūsų visuomenės atstovų protestą, po kuriuo pasirašė keletas asmenų, tarp jų ir J. Basanavičius. Užstojo kunigus ir D. Alseika, kuris, jei neklystu, „Tėvynės“ redaktoriui Vitaičiui parašė asmenišką laišką, kad korespondencijoje iš Vilniaus kunigai nepelnytai įžeisti. Kaip ir galima buvo laukti, „Tėvynė“ mano straipsnių daugiau nespausdino.

Tačiau kilusi audra tuo nesibaigė. Pradėta ieškoti kaltininko. Kaip apie tai sužinota, ir šiandien negalėčiau pasakyti. Gal tik spėliota? Vieną gražią dieną atėjęs į mūsų klasę mokytojas Stasys Kairiūkštis pamoką pradėjo maždaug taip:

– Šiandien pakalbėsime apie nemalonų dalyką.

Visa klasė pastatė ausis.

– Amerikos lietuvių laikraštyje „Tėvynė“ vienas iš jūsų klasės apšmeižė mūsų kunigus.

Mane išpylė šaltas prakaitas ir visas nukaitau.

– Tasai jūsų klasės draugas mūsų kunigus pavadino Vatikano piliečiais. Kas kunigą vadina Vatikano piliečiu, tuo tarsi tvirtina, jog kunigui labiau rūpi Vatikano negu Lietuvos reikalai. Minėto straipsnio autorius be pagrindo apkaltino mūsų kunigus.

Kalbėdamas Kairiūkštis beveik nenuleido nuo manęs akių, o aš, žinoma, buvau raudonas lyg keptas vėžys. Laukiau tik, kad Kairiūkštis paminės mano pavardę. Tačiau pavardės jis nepaminėjo, tik pusiau šypsodamasis tęsė:

– Negerai ir negražiai pasielgė jūsų draugas. Labai negerai.

Kažkas atsistojęs paklausė:

– Ponas mokytojau, kodėl būtent iš mūsų klasės, o kodėl ne iš kurios kitos? Jei iš mūsų klasės, prašome pasakyti pavardę.

– Jūs patys jį pažįstate. Jis mėgsta rašinėti, – intrigavo Kairiūkštis.

Visi sužiuro į mane, tačiau niekas nediršo pasakyti, kad aš parašiau. Aš pats nei prisipažinau, nei paneigiau. Kairiūkštis ilgai kalbėjo teisindamas kunigus, kurie daug dirba tėvynės labui.

Kaip matyti, jau būdamas gimnazijoje pridariau žurnalistinių nuodėmių, įsitraukiau į šią savotišką recidyvinę veiklą, kurios iki šiol negaliu atsikratyti. O kadaise ketinau. Sugrįžęs iš kariuomenės, iš kažkur gavau italų rašytojo apysaką „Žurnalistų gyvenimas“. Ten vaizduojamu žurnalisto darbu tiesiog pa-

sibjaurėjau. Kas iš to? Žmogus šaudo, Dievas kulkas gaudo. Taip atsitiko ir man, kai netrukus pasidariau profesionalus žurnalistas. Jei tuo metu būčiau gavęs valdininko vietą, gal šiuo metu sirgčiau nepagydomu hemorojom. Valdininku netapau susirgęs nepagydoma azartiška žurnalistikos liga. Nuo tol be plunksnos rankoje būčiau negalėjęs gyventi.

Ką tuometinėmis sąlygomis reiškė redakcija? Dabar kiekvienas žino, kokia tai vieta. Anuo metu Vilniuje lietuviškų laikraščių redakcijos buvo užmaskuotos, pusiau anonimišės. Tikrasis redaktorius mažai kam buvo žinomas. Laikraščiai, nors dažnai konfiskuojami ir netgi uždaromi, ėjo, straipsniai ir žinios buvo spausdinami, bet kas visa tai darė – ne visi susigaudė. Prieš valdžią už viską atsakydavo vadinamasis „atsakingas redaktorius“. Apie vieną tokį „redaktorių“ teks kalbėti vėliau. Beje, panašiais „redaktoriais“ vertėsi beveik visi Lenkijoje leidžiami laikraščiai. Policija dažnokai šiuos „redaktorius“ tampusdavo, nes jie tik figūruodavo laikraščio metrike kaip „atsakingi redaktoriai“ patys nieko nerašydami. Būdavo ir tokių „redaktorių“, kurie rašyti išvis nemokėjo. Toksai „redaktorius“ pasirodydavo redakcijoje tik tuo atveju, jei laikraštis būdavo konfiskuojamas, ir kartą per mėnesį ateidavo pasiimti algos. Juos vadindavo „zicredaktoriais“*. Prie tikrųjų redaktorių nei policija, nei teismo organai nekibo, jų pavardės nebuvo niekur minimos.

Kaip jau minėjau, tikrasis „Vilniaus aido“ redaktorius buvo Povilas Karazija, žymus publicistas, didelės erudicijos humanistas ir tikrai pažangus žmogus. Su juo ir pradėjau dirbti 1926 metų pradžioje.

* Sėdinčiais, atseit
atliekančiais
bausmę.

AUDRINGIEJI DVIDEŠIMT ŠEŠTIEJI

Nuo 1924 metų rudens iki 1926 metų pradžios Vilniuje nevyko jokių žymesnių pasikeitimų, juo labiau politiniame gyvenime. Lenkų viešąją nuomonę toliau formavo trys nacionalistiniai dienraščiai, sistemingai kurstę antilietuviškas nuotakas. Tariamų demokratų organas „Kurjer Wileński“, kurį ilgus metus redagavo Lietuvos eksdvarininkas K. Okuličius (K. Okulicz), dar kartais pasirodydavo lyg ir nuosaikus. Užtat monarchijos ir lenkiško imperializmo propaguotojas – „Słowo“ buvo itin aršus Lietuvos ir lietuvių tautos priešinys. Dienraštį redagavo jau minėtas Stanislovas Mackevičius, kuris kiekviena proga iš lietuvių tyčiojosi. Štai jo stiliaus pavyzdys: „...Mūsų tautinių mažumų mokyklose siaučia bolševizmas, siaučia šnipavimas Kauno Respublikos naudai, siaučia kitos politinės aistros“. Ne mažiau tulžingą dienraštį „Dziennik Wileński“ redagavo lyg lenkas, lyg vokietis Johannesas von Obstas, gimęs ir augęs Leipcige. Tiesa, jis koneveikė ir kitų tautybių gyventojus: žydus, baltarusius, rusus, bet lietuvius aršiausiai.

„Słowo“ skaitė dvarininkai, turtingieji miesčionys, inteligentija. Jo redaktorius S. Mackevičius ištisus 17 metų nuo 1922 iki karo pradžios garsėjo ne tik kaip tautinių mažumų ėdikas, bet visų pirma kaip Lenkijos „didžiavalstybingumo“ (mocarstwo) apaštalas. Jo svajonė buvo nemenka: užgrobti Ukrainą, Baltarusiją ir Lietuvą, nes tose teritorijose nemaža darų buvo praradę jo darbdaviai.

Nustojęs vilties Varšuvos soste pasodinti karalių, visus savo lūkesčius sudėjo į Pilsudskį, ir mielai pats jam būtų uždėjęs ant galvos karaliaus vainiką. 1926 metais žiaurokai susidorojęs su savo idėjos priešiniais, J. Pilsudskis pradėjo lankytis pas stambius dvarininkus Dzikove ir Nesvyžiuje. Pilsudskiui atvykus pas Radvilą į Nesvyžių, „Słowo“ redaktorius išspausdino savo laik-

raštyje paskutiniojo Lenkijos karaliaus Stanislovo Augusto ir Pil-sudskio portretus puošniose vinjetėse, leisdamas suprasti, jog abu yra lygūs. Vėliau, įsitikinęs, kad jo svajonės yra tik tuščios iliuzijos, pats prisipažino, kad „didžiavalstybingumo“ idėja žlugo.

Be šių šovinistinių dienraščių į antilietuvišką akciją buvo įtraukta visa administracija, pradedant vaivada ir baigiant valsčiaus namų sargu, visa policija. Taip pat labai priešišškai lietuvių atžvilgiu elgėsi dvasininkai. Kol dar arkidieceziją valdė arkivyskupas Jurgis Matulevičius, buvo pusė bėdos. Bet 1925 metais Matulevičių privertė palikti aukštą postą. Prieš šį bažnyčios hierarchą beatodairišką, kupiną įvairių insinuacijų akciją vykdė vyriausias visos Lenkijos endekų (katalikų) organas „Gazeta Warszawska“. Jame dažnokai pasirodydavo „XYZ“ pasirašyti straipsniai, reikalaujantys kuo greičiau Matulevičių pašalinti. 1925 metais Matulevičiaus nusikračius, Vilniaus endekiškoji dvasininkija pasijuto turinti laisvas rankas. Nuo šiol antilietuviška kampanija buvo vykdoma nieko nesivaržant. Kaip giliai ši akcija buvo įleidusi šaknis rodo ir tai, kad susirinkusi minia prie Aušros Vartų koplyčios triukšmingai reikšdavo nusistebėjimą, kodėl lietuviams kunigams leidžiama laikyti mišias.

– Przecie to poganie! (Juk tai pagonys!) – šaukdavo minia.

Tebus mano liudininkas S. Vyslouchas, 1926 metų 295-ame „Kurjer Wileński“ numeryje rašęs:

„Juodoji nacionalistinė reakcija pjudo pilietį prieš pilietį, niekina kitų jausmus, tradicijas ir papročius, vykdo aklą antisemitizmą, ugdo neapykantą tautinėms mažumoms, neapkenčia viso to, kas nelenkiška, visame kame garbina brutalumą ir jėgos kultą, lengvai pasiduoda stipresniems ir darosi begėdiškai drąsūs su silpnesniais – štai visos ypatingos šių dienų lenkų „kriščiioniškos“ visuomenės žymės“.

Taip tuometinę nuotaiką įvertino blaiviai galvojantis lenkas.

Gaila, neturime lietuviškos sąvokos „koltūnerija“. Gal šioks toks aritikmuo būtų „davatkų diktatūra“. Šia sąvoka tiksliausiai galima būtų apibūdinti tuometinę padėtį visame okupuotame Vilniaus krašte, o labiausiai pačiame Vilniuje, kuriame 1926 metų pradžioje atsisėdau už redakcijos stalo.

Tuo metu dažniau einančių lietuviškų laikraščių redakcija buvo šv. Jono gatvėje. Antrame aukšte turėjome du kambarius: vieną administracijai, kitą – redakcijai. Kitoje pusėje buvo sandėlis ir kambarys tarnaitėi. Administracijos kambaryje dirbo ilgametis administratorius Kazimieras Krikščiukaitis (rašytojo A.Krikščiukaičio-Aišbės brolis). Tarnaitės pareigas ėjo Ona Juodelytė (profesoriaus Juodelės sesuo), kuri tris kartus per savaitę išnešiodavo mieste gyvenantiems prenumeratoriams „Vilniaus aidą“ ir vieną kartą „Kelią“. Redakcijos kambaryje atsisėdau aš.

Skaitytojas gali paklausti, kur dirbo vyriausiasis redaktorius. Minėjau, kad jau keleri metai vyriausiuoju dažniau einančių laikraščių redaktoriumi buvo Povilas Karazija. (Tai nereikia, kad mes turėjome daug laikraščių. Turėjome tik vieną, tris kartus per savaitę išeinantį, bet kadangi laikraštis dažnokai būdavo uždaromas ir vėl leistas įvairiais vardais, todėl kalbu daugiskaita.) Konspiracijos sumetimais Karazija redakcijoje retai pasirodydavo, dirbo namie (gyveno Skapo gatvėje). O. Juodelytė iš ten atnešdavo jo rankraščius į spaustuvę (Totorių g. 6). Aš iki pietų sėdėdavau redakcijoje. Priimdavau interesantus, peržiūrėdavau gaunamus laiškus, kuriuose būdavo korespondencijos iš lietuvių gyvenimo provincijoje, ruošdavau kroniką ir, aišku, pradėjau rašyti straipsnius.

Atsidūręs redakcijos glėbyje, jame išbuvau ilgus ilgus metus. Nuplikau, pasenau, dantų netekau vis rašydamas. Per keiliolika publicistinio darbo metų prirašyta labai daug. Neturiu nei to laikotarpio laikraščių, kuriuose dirbau, komplektų, nei

* Padariau, ką
galečiau.

surinktų straipsnių, ir todėl negaliu tiksliai pasakyti, kiek jų prisirinko per beveik 14 metų. Neapsilenkdamas su tiesa, pasakysiu tik tiek: per tą laikotarpį išspausdinti įvairiausiais klausimais straipsniai sudarytų keletą storų tomų. Neketinu įdėti darbo nei per daug vertinti, nei menkinti. Yra tai nors ir nedidelė kovos už sąmoningą mūsų nacijos egzistenciją dalelė. Ar visuomenės man pavestą darbą atlikau tinkamai – ne man apie tai spręsti. Galiu tik pasakyti seną lotynų patarlę: *Feci, quod potui**. Anuo savotiško dvasinio maro metuėjome klupdami ir keldamiesi, verkdami ir džiaugdamiesi, prakišdami ir laimėdami. Eidami tikėjome. Kuo? Teisingumu. Nežinojome, kada, kas ir kaip nusuks smurtui sprandą ir atstatys sutryptą teisingumą. Mes tik tikėjome, kad tai turi įvykti.

Čia norėčiau atsiprašyti skaitytoją už galimus nukrypimus ir neišvengiamas ekskursijas į praeitį ar kartais į ateitį. Tie nukrypimai ar ekskursijos, mano manymu, padės susidaryti tiklesnį aprašomojo laikotarpio vaizdą, kurį privalau sąmoningai atpasakoti.

Trumpai apibūdinau mus puolusią jėgą ir moralinį jos veidą. Toji jėga buvo didelė, organizuota ir viską, kas netilpo kariaujančio lenkiško nacionalizmo rėmuose, be atodairos naikinti. Kas liūdniausia – nesiskaityta su priemonėmis siekiant tikslo. Žinoma, tautinės mažumos persekiotos vienodai, plaktos vienu botagu, bet kaltinta įvairiai: baltarusiams ir rusams visą laiką prikišant bolševizmą, žydai persekioti todėl, kad jie buvo žydai, lietuviai – už ištikimybę Lietuvai. Norint mušti, lazda atsiras. Mušti tautines mažumas lazdu niekuomet ir niekam netrūko. Nelygioje kovoje puolančioji pusė nesilaikė jokių, netgi elementarių etikos dėsnių. Dar vakar kentėjusi nuo carizmo, šiandien su buožėmis rankose užpuolė silpnesnius. Lenkų nacionalizmo „riteriai“ pamiršo ne tik tai, kas jie buvo vakar, bet ir tai, kaip vakar elgėsi. Želigovskiados siautė-

jimo metu neribotas Vilniaus valdovas Meištavičius (Aleksander Meysztowicz) anksčiau, caro laikais, šliaužiojo prieš gubernatorių, nusiėmęs cilindrą giedojo „Bože, caria chрани“, o po keliolikos metų iš visų tautinių mažumų reikalavo giedoti himnus jo atstovaujamai okupacinei valdžiai.

Puolančiosios jėgos nagus jutome seniai, nuo to laiko, kai 1919 metais Pilsudskio baltieji legionai užgrobė Vilnių. Kol mokiausi, vėliau – tarnavau kariuomenėje, mūsų jėgų tiksliai nežinojau. Todėl pradėjęs publicistinį darbą, visų pirma nutariau susivokti, kas mes esame.

[Šį klausimą tenka atsakyti kiek plačiau, prisiminus nerolimą praeitį.

Pirmuosiuose atsiminimų skyriuose apibūdinau 1919–1925 metų padėtį okupuotame Vilniaus krašte. Nuolatiniai, iki gyvo kaulo įkyrėję persekiojimai, priekabės, kiekviename žingsnyje juntama neapykanta lietuviams sudarė nepakenčiamas gyvenimo ir darbo sąlygas. Daugelis lietuvių to neištvėrė ir vienas po kito, kas važiuotas, kas pėsčias traukdavo į Vakarus. Be to, nemaža dalis negalėjo gauti pasų ir vien todėl turėjo nešdintis. Dar kitus prievarta išstremdavo.

Taip metai po metų lietuvių gyventojų skaičius mažėjo. Į jų vietas būriais į Vilnių traukė anuomet vadinamieji „galileuškai“ (iš Galicijos), nuspalvindami mūsų sostinę „ciesoriškai karališka kultūra“. Žymią tos kultūros dalį sudarė įvairių ordinų vienuoliai. Vilnius tapo pusiau vienuolišku miestu. Deja, įvairiaspalviai vienuoliai bei vienuolės buvo taip pat įtraukti į anti-lietuvišką akciją.

Tuo tarpu, kaip minėta, mūsų inteligentų gretos tirpo, o papildyti naujomis, jaunomis jėgomis nebuvo iš ko. Didžiausią viltį teikė Vytauto Didžiojo gimnazija. Tačiau ji iki 1926 metų neturėjo valstybinių teisių, ir baigę gimnaziją abiturientai negalėjo stoti į Vilniaus universitetą. Tai buvo didžiulis nuostolis,

kurį galėjome nors maža dalimi pradėti išlyginti tik nuo 1925 metų. Šia proga pravartu suminėti oficialius Vilniaus universiteto duomenis apie studentų tautybę. Pagal tą statistiką Universitete buvo lietuvių studentų: 1919–1920 metais – 6, 1920–1921 – 4, 1921–1922 – 7, 1922–1923 – 16, 1923–1924 – 12, 1924–1925 – 14, 1925–1926 – 15, 1926–1927 – 4, 1927–1928 – 32, 1928–1929 – 42.

Duomenys mažai įtikėtini, ypač iki 1925–1926 metų, kol mūsų gimnazija neturėjo teisių. Iš kur tada atsirado lietuvių studentų? Tik ne iš mūsų gimnazijos. Tiesa, galėjo būti iš kitų gimnazijų, kodėl ne. Bet kol aš mokiausi gimnazijoje, o ir vėliau viešame mūsų visuomenės gyvenime neteko matyti jokio lietuvių studento ne iš Vytauto Didžiojo gimnazijos. Šią keistenybę galėtų paaiškinti gal toks faktas. 1926–1927 metais Universiteto „Polonistų ratelio“ pirmininkais buvo A. Petraitis ir V. Gasiulis. Ko gero, čia būta „*gente lithuanus, natione polonus*“, kurie nieko bendro su lietuvių tauta neturėjo. Galiu pasikliauti ir savo atmintimi. 1926 metais rudenį kaip laisvas klausytojas (neturėjau valstybinio gimnazijos baigimo atestato) įstojau į Filologijos fakultetą, kurį metų buvau besikuriančios Lietuvių studentų sąjungos pirmojoje valdyboje (Marija Karužaitė, Antanas Juknevičius, Marija Čenytė, Kajetonas Blažys ir Rapolas Mackevičius), bet lietuvių studentų – ne mūsų gimnazijos abiturientų neteko nei matyti, nei apie juos girdėti. O jeigu vienas kitas, a la Petraitis ar Gasiulis ir buvo užsirašę lietuviais, tai tik dėl „fanaberijos“ ar kitais kokiais sumetimais.

Iš tikrųjų nauja mūsų inteligentijos karta Vilniuje pradėjo formotis tik nuo 1925 metų. Jos kelias į šviesesnę ateitį nebuvo rožėmis klotas, bet lietuvis nebūtų lietuvis, jeigu, siekdamas tikslo, nenugalėtų visų kliūčių. Jas įveikė ir metai po metų didėjančios lietuvių studentijos gretos. Jos būtų buvusios

dar gausesnės, jeigu ne... būsimasis „Lietuvių kalbos gramatikos“ autorius prof. J. Otremskis (Jan Otrębski).

Lietuvių studentų sąjungos pirmasis kuratorius, chemijos profesorius J. Retingeris (Jan Rettinger) ir vėlesnis – žymus matematikas prof. J. Rudnickis (Julian Rudnicki) mūsų studijoms paliko gražiausią atminimą, ne kartą gynė jų reikalus. Gaila, negalima to pasakyti apie ilgametį valstybinės egzaminų komisijos pirmininką prof. J. Otremskį. Kaip vienintelis iš profesorių suprantas lietuviškai, jis buvo paskirtas pirmininkauti brandos egzaminų komisijai Vytauto Didžiojo gimnazijoje. Vilniaus lietuvių visuomenė tikėjosi iš šio žmogaus jei ne palankumo, tai bent nešališkumo. Apsivilta. Per daugelį metų Otremskis nepamiršo esąs gryno kraujo endekas ir egzaminuojamus lietuvius pjovė be peilio. Ilgainiui įgijo skerdko (rzeźnik) vardą. Turbūt negalėjo ramiai miegoti nesukirtęs bent kelių abiturientų. Nepadėdavo ne tik gimnazijos direktoriaus ir lietuvių mokytojų intervencijos, bet niekais ėjo ir lenkų mokytojų – Puciatos ir Pizlos – pastangos. Otremskis savo neapykanta buvo kietas kaip uola.

O štai kaip susikūrė minėtoji Lietuvių studentų sąjunga.

1924 metų rudenį išvykus man į kariuomenę, iš mano laidos Vilniuje liko 6 draugai: M. Čenytė, E. Čibiraitė, H. Horodničius, A. Stankevičius, L. Šlapelytė ir L. E. Valterytė. Pirmieji keturi tą patį rudenį įstojo į Universitetą laisvais klausytojais ir sėkmingai studijavo.

Kitų, 1925, metų pavasarį Vytauto Didžiojo gimnaziją baigė 16 abiturientų, gavo atestatus be valstybinių teisių. Iš jų 6, vieni tuojau, kiti kiek vėliau, atsidūrė už demarkacinės linijos. Likęs dešimtukas rudenį laikė egzaminus į Universitetą prie Kuratorijos* paskirtos komisijos, kuriai pirmininkavo vėlgi Otrembskis. Išlaikė tik 5: K. Bielinis, A. Birinčikas, J. Gaivenis, V. Subačius ir A. Juknevičius. Be to, šiuos egzaminus išlaikė trys 1924 metų abiturientai: M. Čenytė, H. Horodničius ir L. Šlapelytė. Taigi 1925 metais rudenį Universitete lietuvių buvo 8 studentai ir 2 laisvi klausytojai – Z. Mikalauskaitė ir E. Valterytė.

1926 metų rudenį Kuratorija vėl paskyrė komisiją, prie kurios laikė egzaminus 20 tų metų Vytauto Didžiojo gimnazijos

* Švietimo reikalų
valdyba.

abiturientų. Otrembskis sukirto „tik“ 13, praleidęs 7: A. Bielinį, A. Juškevičių, M. Babilių, K. Pukėną, P. Kunavičių, M. Karužaitę ir K. Blažį.

Tų pačių metų rudenį keturi jų įstojo į Universitetą. Tai: 1926–1927 metais Vilniaus universitete turėjome jau 16 studentų: A. Bielinis, K. Bielinis, K. Blažys, A. Birinčikas, M. Čenytė, J. Gaivenis, H. Horodničius, A. Juknevičius, A. Juškevičius, P. Kunavičius, M. Karužaitė, A. Mačionis, V. Subačius – tikrieji klausytojai ir Z. Mikaluskaitė, E. Valterytė bei R. Mackonis – laisvieji klausytojai.

Skaitytojui tikriausiai neaišku, kodėl taip smulkiai rašau apie 1924–1926 metų laikotarpio studentus. Pirma – tuo metu, kaip anksčiau minėjau, abiturientai liovėsi bėgę anapus demarkacinės linijos. Antra – buvo žengti pirmieji žingsniai stojant į Vilniaus universitetą. Trečia – 1926 metų rudenį įsteigėme savo Sąjungą, pavadinę ją Lietuvių studentų sąjunga.

Šešiolikos jaunuolių įsteigta Lietuvių studentų sąjunga metai po metų plėtėsi. Anuo metu Vilniaus universitete šis būrys iš karto tapo savotiška egzotika. Vieni mumis stebėjosi lyg intruzais, kiti susidomėjo. Buvo tai teisių fakulteto docentai: S. Vyslouchas, S. Svianevičius (Stanisław Swianiewicz) ir O. Svianevičienė (O. Swianiewicz). Pirmieji du buvo atšiauroko prof. S. Erenkroico (Stefan Ehrenkreutz) asistentai, trečioji dirbo be-rods geografijos mokslų katedroje. Šios trijulės pastangomis susikūrė „Krašto pažinimo ratelis“ („Kółko krajoznawcze“), į kurį jie stengėsi pritraukti visų tautybių studentus. Keliese ir mes patekome. Dabar neatmenu, kuris iš steigėjų pasiūlė parašyti referatą apie lietuvių literatūrą. Ši pareiga teko man. Artimiausiame ratelio narių susirinkime pasakojau apie lietuvių literatūrą. Deja. Išskyrus minėtus tris asmenis, šia tema niekas daugiau nesidomėjo. Ilgainiui ratelis iširo nepalikęs jokių veiklos pėdsakų. Galimas dalykas, kad ratelio sumanytojai ir

steigėjai turėjo gerų norų, bet vien norais nieko konkretaus nepadarysi.

Tuo, jei neklystu, Universiteto gyvenime ir baigėsi lenkų ir lietuvių „bendradarbiavimas“, kurį po 5–6 metų pamėgino galvanizuoti grupė lenkų studentų, susimetę į „Włóczęgi“ („Valkatų“) klubą.

Nuo anų siaubingų egzaminų praėjus dešimtmečiams, daug kas Otremskio žiaurumą pamiršo, juo labiau, kai dabar garsėja jo „Lietuviška gramatika“, dėl kurios netelpa savo kailyje net žymiausi mūsų filologai. Ką gi! Jei mūsų filologai labiau mėgsta versti pasakas, o iš tolo kratosi rašyti savo kalbos gramatiką, tegul žinosi. Bet kai patys nieko neveikia, privalėtų turėti bent kiek išdidumo ir neliaupsinti tokių, nors ir labai mokytų, kaip Otremskis. Juk tai žmogus, ne vienas, o daugeliui lietuvių jaunuolių užtrenkęs duris į aukštąjį mokslą.

Nerūstauk, mielas skaitytojai, už nukrypimą. Negaliu tenkintis sausų faktų registracija. Viena, nemėgstu kronikos, antra, žinau, kad daugeliui nūdienos inteligentų Vilniaus lietuvių golgota yra arba „terra incognita“, arba menkavertis mažmožis, dėl kurio nėra prasmės džiiovinti galvą. Buvau ir esu kitos nuomonės. Bendra, kartais beviltiška atgimusios mūsų tautos kova, pasakyčiau, mūsų už savo egzistenciją ir lygias teises su kitomis pasaulio tautomis nebuvo mažmožis, bet gyvybinis reikalas. Negalėjome nuošaliai likti ir mes, lenkų nacionalistų engiami. Rašau apie tai, kaip dirbome ir kovojome. Gal kartais mano žodžiuose pajusite kartėlį, apmaudą. Prašau nesistebėti.

Prieš pradėdamas rašyti atsiminimų dalį, skirtą 1926–1939 metų laikotarpiui, atsidėjęs peržiūrėjau tų metų Vilniaus lietuvių periodikos komplektus. Kas įtartą mane šališkumu, prašau pavartyti ano laikotarpio „Vilniaus aidą“ rinkinį ir perskaityti vieną kitą straipsnį. Tada suprasite mano atsiminimų dvasią.

JĖGŲ BALANSAS

Taigi esu redakcijoje, kurioje nėra nei telefono, nei radijo, nei mašininkės. Iš pradžių, kaip sakiau, nutariau susiorientuoti, kas mes esame ir – daug svarbiau – ką turime.

Žinojome, kad studentų skaičius kasmet didės, nes turėjome dvi gimnazijas: Vilniuje maždaug 300 mokinių, Švenčionyse – apie 200. Be to, veikė Mokytojų seminarija, turėjusi irgi apie 300 mokinių. Kur buvo galima, steigėme pradinės mokyklas. Kadangi tos mokyklos tai vienur, tai kitur buvo uždaromos, kilo sumanymas įkurti liaudies švietimo draugiją. Tokia draugija buvo įsteigta 1925 metų pabaigoje ir pavadinta Švento Kazimiero draugija. Jos iniciatoriumi ir ilgamečiu pirmininku buvo kun. Antanas Viskantas, apie kurį teks kalbėti vėliau. Tikruoju šios draugijos *spiritus movens* buvo

* Romuald
Jalbrzykowski –
Vilniaus
arkivyskupas
1926–1940
metais.

kun. Nikodemas Raštutis, kurį tuomet vadinome „jėzuitu“, nors jis ir nebuvo vienuolis. Viešai rodytis nemėgo, veikė už kulisų, per posėdžius sėdėdavo užsimerkęs ir atrodė miegąs. Iš tiesų tik apsimesdavo. Apsilankęs redakcijoje, niekuomet su kuo nors neišėdavo kartu, bet sprukdavo pats vienas ir atsidūręs gatvėje atrodė lyg kulniuotų nuolankus vienuolino „brolukas“. Neatsimenu, kad ką nors būtų parašęs, bet spaudą sekė atsidėjęs. Buvo vienintelis kunigas, niekuomet man neprikišęs, kad savo straipsniuose nerašau apie Jalbžikovskį* su pagarba. Priešingai, kelis kartus pats pakišdavo man mintį parašyti vienaip ar kitaip, patardamas nepadaryti klaidos, prie kurios Jalbžikovskis galėtų prikibti ir uždrausti tikintiesiems skaityti laikraštį.

1926 metų pradžioje veikė šios draugijos:

1. Lietuvių mokslo draugija, iki šiol bene žinomiausia;
2. Lietuvių švietimo „Ryto“ draugija;
3. Lietuvių labdarybės draugija (nukentėjusiems dėl karo šelpti);
4. Lietuvių katalikų blaivybės draugija;
5. Lietuvių šv. Kazimiero draugija;
6. Lietuvių sanitarinės pagalbos draugija;
7. Lietuvių mokytojų sąjunga;
8. Lietuvių šv. Zitos tarnaičių draugija;
9. Lietuvių klubas;
10. Švenčionyse – „Ryto“ draugija.

„Ryto“ ir Nukentėjusiems dėl karo šelpti draugijos susikūrė Vilniuje 1914–1915 metais. „Ryto“ draugija visą laiką buvo vidurinių ir pradinių mokyklų koncesionierė. Tuo tarpu Draugija nukentėjusiems dėl karo šelpti tuoj po Pirmojo pasaulinio karo nustojo savo pirmąsias reikšmes ir vėliau buvo pertvarkyta į Labdarybės draugiją. Jos žinioje buvo prieglaudos ir bendrabučiai, kuriuose gyveno Vytauto Didžiojo gimnazijos ir Mokytojų seminarijos mokiniai.

Abi šias draugijas pasikeisdami tvarkė kunigai P. Bieliauskas, P. Kraujelis, K. Čibiras, ir iki jų uždarymo (1939 m.), iš savo rankų neišleido.

Sanitarinės pagalbos draugija buvo įsteigta 1918 metais Minske. Tais pačiais metais draugija su visu turtu grįžo į Vilnių ir įsteigė čia polikliniką-ligoninę, kuri vėliau įsikūrė dabartiniuose miesto Vykdomojo komiteto namuose* ir veikė iki 1940 metų. Daugelį metų Lietuvių poliklinika buvo viena pavyzdgingiausių Vilniaus miesto ligoninių. Iki savo mirties (1936 m.) draugijai ir poliklinikai vadovavo dr. Danielius Alseika.

Katalikų blaivybės draugija, įsteigta Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse, gyvavo labiau popieriuje ir didesnio veiklumo neparodė.

Šv. Zitostarnaičių draugija atsirado jau kaizerinės okupacijos metu. Jos pirmininku visą laiką buvo kun. Pranas Bieliauskas. Daug kas iš tos draugijos šaipėsi, traukė per dantį, o iš

* Dabar Miesto
plėtros departa-
mentas.

tikrųjų tuo metu ji buvo reikalinga. Nelaimingos merginos ir moterys, sunkiai tarnaujančios pas visokius ponus, turėjo kur nors susieiti, praleisti laisvalaikį. Draugija turėjo savišalpos kasą ir paliegusias tarnaites šelpdavo, net išlaikydavo.

Lietuvių mokytojų sąjunga, įsisteigusi 1926 metais, subūrė visus okupuotame Vilniaus krašte dirbančius lietuvių mokytojus.

Lieka paminėti Lietuvių klubą.

Iki paskutiniųjų Pirmojo pasaulinio karo metų Vilniaus lietuviai turėjo „Rūtos“ klubą šv. Jono gatvėje. Patalpos buvo erdvios, salė didelė, tinkanti susirinkimams ir vaidinimams. Po karo „Rūtos“ patalpose įsikūrė lenkų policija. Teko ieškoti naujos buveinės. Apsistota Dominikonų gatvėje, berods 3-o namo antrame aukšte. Keturkampė salė vaidinimams netiko, buvo naudojama susirinkimams ir pobūviams. Kasmet ten sutikdavome Naujuosius metus. Kartą per metus rinkdavome klubo šeimininką. Čia daug metų turėjo savo raštinę Laikinasis Vilniaus lietuvių komitetas, kol, įsigijus Petro Vileišio rūmus, persikėlė į naujas patalpas.

Visos suminėtos organizacijos, išskyrus Blaivybės ir ži-
tietes, buvo tiesioginėje Laikinojo komiteto žinioje. Skaityto-
jui gali būti nesuprantama, kodėl Komitetas vadinosi „Laiki-
nasis“. 1919 metais lenkams okupavus Vilnių, balandžio 22
dieną šis Komitetas buvo sudarytas kaip vyriausioji Vilniaus krašto
lietuvių organizacija, pasakyčiau – reprezentacinė atstovybė. Žo-
dis „Laikinas“ buvo įdėtas siekiant aiškiai ir nedviprasmiškai
pabrėžti, kad susidariusi padėtis yra laikina – okupacinė. Vei-
kęs iki 1938 metų pabaigos Komitetas nuo kitų organizacijų
skyrėsi tuo, kad neturėjo okupacinės valdžios patvirtintų įsta-
tų. Iki 1922 metų Komitetui visą laiką pirmininkavo M. Bir-
žiška. Jį ištrėmus už demarkacinės linijos, tą postą iki 1928
metų užėmė daktaras D. Alseika, daug nusipelnęs mūsų kul-
tūros gyvenime. Jo idealas buvo anglų leiboristai, ypač popu-
liarusis Mac Donaldas. Plunksną Alseika valdė lengvai, rašė
paprastai, suprantamai. 1927 metais Varšuvoje pradėjo eiti žur-

nalas „Natio“. Tai buvo Lenkijos tautinių mažumų organas, kuriame Alseika nušviesdavo lietuvių padėtį.

Dr. Alseikos priešas varžybose dėl Laikinojo komiteto pirmininko kėdės buvo provizorius bei pedagogas Konstantinas Stašys. Šis visuomenės veikėjas ilgai neišgijo nemaža nejudomybių. Apie tai kalbėta labai plačiai. Todėl viename Komiteto posėdyje tiesiog paklausiau:

– Ponas pirmininke! Tamstai gerai žinoma viešoji opinija apie jūsų namus ir vilas. Ar ne laikas šiuo nemaloniu klausimu susirūpinti?

Stašys atsakė trumpai:

– Mano sąžinė rami, o kas kalba, tegul sau kalba. Aš tuo nepersiimu. Dar sykį kartoju: mano sąžinė rami.

Daugiau apie tai nesiimu rašyti, nes jokių duomenų neturiu. Viena reikėtų pasakyti: K. Stašys buvo iš seno artimas A. Smetonos ir J. Tūbelio pažįstamas. Galbūt čia slypi dalies jo turtų mįslė.

...Grįžtu prie tiesioginio savo darbo, kurį pradėjau dirbti 1926 metų pradžioje, jokioje mokykloje žurnalistikos nesi-mokęs. Šiandien bepiga būti žurnalistu, kai tave ruošia keletą metų Universitete, duoda stipendijas, komandiruotes. Mes mokėmės patys iš gyvenimo. Tai geriausia mokykla, kažin ar ne vertingesnė už žurnalistikos katedras. Seniai patikrinta tiesa: kas negimė žurnalistu, tam šios profesijos paslapčių neįdiegs jokie universitetai.

Menu tokį įvykį. Praėjus keletui darbo metų, kai jau pasidariau „senas vilkas“, apsilankęs redakcijoje Stašys pranešė, kad netrukus gausime kvalifikuotą spaudos darbininką E. P., neseniai baigusį Miuncheno universitetą.

* Silvestras
Urbonavičius,
tarpukariu dirbęs
Vilniaus lietuvių
spaudoje.

Po poros dienų atėjo pats „profesionalas“, po pažastimi nešinas pundu vokiškų laikraščių. Visų pirma paklausė, kur jis turėsiąs darbo kabinetą. Su Urbonu* susižvalgėme.

– Ir telefono nematau, – pastebėjo naujasis kolega.

Urbonas neiškentė:

– Turime tris kambarius. Štai šitame sėdime dviese. Suglaudus galime pastatyti dar vieną rašomąjį stalą.

– O apie ką reikės rašyti? – paklausė E. P.

– Pradžiai ką nors parašykite, – pasiūlėme.

– Apie ką?

– Apie ką norite.

Po dviejų ar trijų dienų atnešė „straipsnį“. Palikęs savo kūrinį, daugiau nereikalavo nei atskiro kambario, nei telefono. Perskaičiau rašinį ir ničnieko nesupratau, nors buvo parašytas lietuviškai.

Kvalifikuoto žurnalisto straipsnio neišspausdinome, ir autorius mūsų redakcijoje nebepasirodė.

Kažkodėl man niekada nebuvo kilęs toks juokingas klausimas: apie ką rašyti? Be plunksnos neįsivaizduoju gyvenimo, kuris, nustojus rašyti, netektų prasmės. Yra žinomas Evangelijos posakis: „Kas kardu kariauja, nuo kardo ir žūna“. Ar aš žūsiu nuo plunksnos – nežinau. Tai parodys ateitis. Žinau tik viena: nuo plunksnos esu daug kartų nukentėjęs ar, kaip sakoma, nusvilęs pirštus. Bet jeigu šiandien tektų dar kartą pradėti gyventi, pradėčiau tik taip, kaip pradėjau 1926 metais.

Vyriausiajam (tiesa, jis buvo vienintelis) „Vilniaus aidą“ redaktoriui, nepamirštamam Povilui Karazijai buvau jau pažįstamas ne tik asmeniškai, bet ir iš šiokių tokių publicistinių bandymų.

– Ką gi, – pasitiko mane Karazija, – tęsime bendrą darbą. Ginsimės ir pulsime. Tiesa, esame silpni, bet teisybė mūsų pusėje. Kaip ir apie ką teks rašyti, neaiškinsiu. Medžiagos dar ilgus metus duos gyvenimas.

Pirmiausia kibau į kroniką, nes Karazija kompiliavo politines žinias. Kaip ir dabar, anais laikais laikraščiams žinių pa-

rūpindavo oficiali telegramų agentūra PAT (Polska Agencja Telegraficzna).

– Kuriem velniam už tai mokėti? – paaiškino Karazija. – Galime sutaupyti, o žinių netrūks.

Apsikrovęs laikraščiais, jis parengdavo politines naujienas, rašė vedamuosius. Dirbome sutartinai. Per trejetą bendro darbo metų nekildavo jokių nesusipratimų. Tris kartus per savaitę popietinėmis valandomis ateidavome į spaustuvių skaityti korektūrą.

Spaustuvių korektūrą skaitė ir kun. Kraujelis, redagavęs savo savaitinį „Kelią“.

Galingas „Ryto“ draugijos valdovas gyveno tuomet Tilto gatvėje, kunigų seminarijos namuose, turėjo didelį gražų butą. Seminarijoje dėstė lotynų ir lietuvių kalbas. Tenka pastebėti, kad nuo karo pabaigos Vilniaus kunigų seminarijoje buvo įvesta lietuvių kalba kaip privalomas dalykas. Klierikai raukėsi, keikėsi, ypač atvykę iš Galicijos, bet turėjo mokytis. Be lietuvių kalbos pažymio negaudavo šventimų. Įvesdami lietuvių kalbą endekai norėjo paruošti šiaip taip lietuviškai pramokusius kunigus, kuriuos galima būtų skirti į mišrias ir lietuviškas parapijas. Okupuoto Vilniaus krašto nutautinimo plane, šalia mokyklų, ši sritis buvo labai svarbi.

Šiuos endekų tikslus kun. Kraujelis iki savo mirties gudriai ir atkakliai sabotavo. Kelis kartus apsilankęs gimtajame kaime girdėjau, kaip valstiečiai piktinosi atsiųstuoju vikaru. Nemokėdamas lietuvių kalbos, tasai mėgino ruošti vaikus pirmajai išpažinčiai. Vaikai – kaip vaikai. Klausosi ir kvatojasi, o parėję namo pasakoja:

– Kunigėlis mokino gerai daryti Dievą.

Tėvus pila prakaitas.

– Meluojate.

– Nemeluojame. Kunigėlis pasakė: „Vaikai, gerai darykite Dievą“.

Tėvai – pas kleboną kun. J. Kuzminskį. Tas ima į nagą vikarą:

– Ką pasakojate vaikams?

– Nieko ypatingo. Sakinį: „Dzieci, czyńcie dobrze Bogu“ išverčiau: „Vaikai, gerai darykite Dievą“.

– Skandal! – sušuko klebonas Kuzminskis ir pats ėmėsi ruošti vaikus.

Vėl kurį sekmadienį jaunas entuziastas pamėgino pasakyti trumpą pamokslą ir toliau klupo. Kai ištare: „Dievo ir bažnyčios prisakymų laižymas“ (vietoje laužymo), bažnyčia prapliupo juokais. Vikaras kažką kalbėjo toliau ir pakeltu balsu užbaigė:

– Dievo Motina buvo apvainikuota vaikinu.

Bažnyčioje vėl nuvilnijo juokas.

Man apie tai pasakojant, kun. Kraujelis taip pat ėmė nuoširdžiai kvatotis.

– Taip ir reikia, taip ir reikia, – kartojo lietuvių kalbos profesorius ir prisipažino tyčia nemokinas seminarijos auklėtinių lietuviškai, žinodamas, kad tokie kunigai mišrioje, o ypač lietuviškose parapijose ilgai kojų nešils.

– Endekai turi savo tikslus, aš savo, – paaiškino.

Kaip jau minėjau, 1926 metų pradžioje Vilniuje ėjo du lietuviški laikraščiai: tris kartus per savaitę „Vilniaus aidas“, inteligentijai skiriamas, ir savaitinis „Kelias“ – kaimui. „Vilniaus aidas“ tada buvo laikomas kairiųjų laikraščiu, „Kelias“ – dešiniųjų. Iš tikrųjų nei pirmasis kairumu, nei antras kovingu klerikalizmu nepasižymėjo. Mums rūpėjo kas kita. Pagrindinis tikslas buvo – neleisti Vilniaus krašto lietuvių visuomenei paskęsti lenkiškumo bangose. Tos bangos plakė mus iš visų pusių, o kartais kildavo tikros audros, su žaibais ir perkūnijomis. Visa tai reikėjo atlaikyti ir tam tikslui skyrėme visas mūsų jėgas bei priemones. Kovodami su daug pajėgesniu, daug geriau organizuotu, koncentrinėmis jėgomis mus puolančiu nacionalizmu, vis dėlto ilgai neišlaikėme vieningos linijos.

Tais – 1926 – metais sausio viduryje pasirodė jaunimui skiriamas mėnesinis laikraštis „Jaunimo draugas“. Šiuo leidiniu ketinta burti vyresniųjų gimnazijų klasių mokinius, o dar labiau studentus, atgaivinant savo rūšies ateitininkus su šūkiu

* Viską atnaujinti
Kristuje.

„*Omnia instaurare in Christo*“¹⁰. Ateitininkiškai katalikiška akcija nieko nenustebino, nes tuo metu Lietuvą valdė krikščionys demokratai, pavasariop ruošdamiesi rinkimams, kuriuos laimėsiant neabejojo.

Naujo laikraščio redaktorius A. Juknevičius (redaktoriumi iš pradžių buvo tik formaliai, o laikraštį tvarkė ir redagavo kun. K. Čibiras) pradėjo gaivinti kitados iširusią gimnazijos mokinių saviveiklos kuopelę „Milda“, pakeitus jos pavadinimą į „Atžalą“. Kurį metų dalyvavau susirinkimuose, kur tarp Juknevičiaus ir manęs dažniausiai įvykdavo aštrios žodžių dvikovos, mėginant „ciceroniškus“ gabumus. Juknevičius buvo oficialus „Jaunimo draugo“ redaktorius, tačiau beveik nieko nerasė. Tuo tarpu aš „Vilniaus aide“ pyliau kaip iš rankovės. Be to, susirinkimuose skaitydavau paskaitas apie lietuvių rašytojus ir vėliau išspausdindavau jas „Vilniaus aide“. Pasinėręs į studijas, Juknevičius literatūros klausimais beveik nesidomėjo, o aš priešingai – nestudijuodamas daugiausia laiko skyriau literatūrai ir taip sudomindavau moksleiviją. Beveik po kiekvienos paskaitos kildavo diskusijos. Juknevičius man dažniausiai prikišdavo, kad referatuose aš prasilenkiąs su katalikiška etika. Nelikdavau skolingas, ir bematant susikibdavome kaip gaidžiai.

Tačiau tie ginčai buvo greitai pamiršti, kai užgriuvo svarbūs politiniai įvykiai. Varšuvoje Pilsudskis įvykdė kruvinąjį perversmą. Lietuvoje Seimo rinkimus pralaimėjo krikdemai. Mūsų kunigai ilgai negalėjo suvirškinti Seimo rinkimuose išryškėjusio Lietuvos kairėjimo. O Vilniaus lietuvių gyvenime ramybės ir toliau nebuvo. Pilsudskio diktatoriška valdžia pasirodė esanti ne mažiau persunkta kraštutinio nacionalizmo negu buvusioji endekiška. Išsilaikęs iki tol lietuvių mokinių bendrabutis ir centrinis visų bendrabučių valgomųjų sandėlis Subačiaus g. 23 buvo brutaliai likviduotas. Ateityje mūsų laukė dar liūdnesni dalykai.

Kai Vilniaus arkivyskupu tapo Romualdas Jalbžikovskis,

jo įgaliotinis ūkio reikalams pareikalavo ištuštinti lietuvių vaikų prieglaudą Trinapolyje, kuriame turįs būti įsteigtas vyskupo ūkis. Toksai „krikščioniškas“ žygdarbis vyskupui dar neatvykus aiškiai rodė, kokio sulauksime ganytojo.

Aiškumo dėlei čia tenka kai ką priminti. 1925 metais vasarą išvykus iš Vilniaus arkivyskupui Jurgiui Matulevičiui, iki kitų metų pavasario arkivyskupiją valdė kun. Michalkevičius. Tada popiežius arkivyskupu paskyrė kun. Ciepliaką, neseniai grįžusį iš įkalinimo Tarybų Sąjungoje. Bet prieš tai Ciepliakas sumanė apsilankyti Amerikoje, ir ten mirė. Po to gavome Jalbžikovskį.

Rudeniop jis atvyko į Vilnių. Endekai triumfavo, žinodami, kad dabar galės veikti nesivarždami. Mūsų, lietuvių, prognozės buvo nevienodos. Kai kurie veikėjai, ypač „Žycie ludu“ redaktorius K. Veleckas dėl naujo arkivyskupo buvo geriausios nuomonės. „Kelias“, o ypač „Jaunimo draugas“ taip pat džiaugėsi, kad Vilniaus arkidiecezija turės ganytoją. Laukiant ingresso, apie naująjį arkivyskupą P. Karaziją parašė informacinio pobūdžio straipsnį. Kitame „Vilniaus aido“ numeryje aš G. Ainio slapyvardžiu išspausdinau straipsnį „Naujam Vilniaus arkivyskupui atvažiuojant“. Pirmas mane užsipoilė Veleckas, atėjęs į redakciją:

– Jūsų straipsnio tonas toli gražu nesiderina su katalikiškais jausmais. Juk rašome apie vyskupą.

– Dėkui už pastabas, – tepasakė Karazija. – Nepasinaudosime.

Po kelių dienų Katedroje įvyko iškilmingas naujo arkivyskupo ingresas*. Visa jo eiga buvo panašesnė į endekiškai valstybinę demonstraciją negu į religinę ceremoniją. Mat Lenkijoje nuo seno galiojo taisyklė, kad „geru kataliku gali būti tik geras lenkas“ ir „geru lenku – geras katalikas“. Šiuo lozungu spekuliuodama, koltūniškoji endekija ilgainiui nustojo skyrusi tautybę

* Naujo arkivyskupo sielovados pradžia skirtas ceremonijas.

** Plačiau buvo
žinomas jo
pasakis: „Gimiau
lenku, o kataliku
tapau vėliau“.*

nuo tikybos, sudarydama pagrindą naujai sąvokai – „polska wiara“ (lenkiškas tikėjimas). Tuo keliu ėjo ir Jalbžikovskis*, viską, kas nelenkiška, naikindamas. Tai parodė ir ingresas. Iki tol laikytasi papročio, kad Vilniaus Katedroje popiežiaus bulė buvo skaitoma lotyniškai, lenkiškai ir lietuviškai. Jalbžikovskis perskaitė tik lotyniškai ir lenkiškai, ignoruodamas lietuvių kalbą.

Šitokią jo nuostatą atitinkamai įvertinau „V. A.“ 106-ame nr., straipsnyje „Pirmieji naujojo arkivyskupo žygiai prieš lietuvius“.

Po kelių dienų mišrioje parapijose naujasis arkivyskupas pradėjo mažinti lietuviškų pamaldų. Pats jis buvo labai gyvo būdo. Judrus kaip vijurkas, po ingresso iš karto pradėjo vizituoti parapijas. Mišrioje ir lietuviškose parapijose pats sakydavo lietuviškus pamokslus, su lietuviais kalbėjosi gimtąja jų kalba, noriai klausėsi jaunimo dainuojamų lietuviškų dainų ir daug kur prašė pagiedoti „Lietuva, tėvyne mūsų“. Meilinosi ir apsimetė esąs tik dvasios ganytojas. Iš tikrųjų būta visai kitaip. Arčiau susipažinęs su kai kuriomis parapijomis, įsakė klebonams organizuoti kaimo jaunimą į „Stowarzyszenie młodzieży Polskiej“ (Lenkų jaunimo draugija). Į šią draugiją turėjo stoti ir lietuvių jaunimas. Tokių gudriai sugalvotų sląstų pagalba, prisidengus katalikybės skraiste, būtų galima vykdyti nutautinimą.

Tuo klausimu 119-ame nr. išspausdinau straipsnį, aiškiai įspėdamas kaimo jaunimą. Reakcijos susilaukiau iš kun. Čibiro, kuris visu smarkumu pasisakė prieš mano straipsnyje pareikštas mintis ir drauge įrodinėjo, kad naujai steigiamą katalikišką jaunimo draugiją turinti tik tikybinio pobūdžio tikslų. Su oponentu teko stipriai susikibti, bet nei jis manęs, nei aš jo neįtikinau.

Taip įvykiams ir nuomonėms klostantis, paminėjome dr. J. Basanavičiaus septyniasdešimtmetį. Minėjimas praėjo labai iškilmingai. Didžiulėje pirklių namų salėje buvo sausakimša. Prezidiumo pirmininkas dr. Alseika kiekvieną kalbėtoją įspėjo

trumpinti sveikinimus, nes jubilatas esąs nesveikas ir negalįs ilgai sėdėti.

Minėjimo iškilmes plačiai nušvietė spauda, o gyvenimas vėl nuėjo įprastu, atkaklios kovos keliu.

...O gruodžio 18 dieną pasiekė žinia apie perversmą Kaune! Labai daug apie tai rašė vietinė lenkų spauda. Ypatingai susinervinęs atrodė P. Karazija, nežinodamas, kaip tą įvykį komentuoti. Iš tiesų, padėtis keblė. Viena, neturėjome tikslių žinių; antra – nepatogu buvo užimti griežtą poziciją.

– Kažkas negerai, – pasakiau savo nuomonę.

– Ne, broliuk, – pareiškė Karazija. – Žodis „negerai“ čia netinka. Turime reikalą su antiparlamentiniu smurtu, tik, vėliau griebtų, negali žmogus viso to, ką manai, pasakyti. Perversmai, kokie jie bebūtų, jokiai valstybei į naudą neišeina. Neišeis į naudą ir Lietuvai.

Naujuosius 1927 metus sutikome kaip kasmet, Lietuvių klube. Išmušus dvyliktai nakties, buvo pasakyta daug kalbų, linkėta laimingesnių metų. Linkėjimai neišsipildė, Naujieji nieko šviesesnio neatnešė. Vėl pasipylė laikraščių konfiskavimai, atsakingų redaktorių tardymai, teismų bylos. Tų bylų nukamuota Marija Žukauskaitė atsisakė toliau pasirašinėti atsakingą „Vilniaus aidą“ redaktore. Teko ieškoti kito asmens. „Redaktoriumi“ sutiko būti Jonas Urbonavičius, kurį beveik dujus metus tampė policija. Be to, visus toliau slėgė gruodžio perversmas, apie kurį tikslesnių žinių vis dar neturėjome.

Kaskart naujos nemalonios žinios ateidavo iš provincijos, kur daugelyje vietų taikos teismai nagrinėjo lietuviams iškeltas bylas už vaikų mokymą lietuviškai. Toksai tėvų „nusi kaltimas“ oficialiai buvo vadinamas „nielegalne nauczanie“ (nėlegalus mokymas). Ypač uolūs teisėjai buvo Lentupyje ir Švenčionyse, masiškai bausdami lietuvius po 100 ir daugiau zlotų.

Be to, juo toliau, juo labiau šėlo Jalbžikovskis naikindamas lietuviškas pamaldas. Į tai teko reaguoti mūsų laikraščio puslapiuose.

Sausio 15 dieną į redakciją įsiveržė kun. Kraujelis. Žvilgtelėjęs į aukštą svečią, supratau, kad įvyko kažkas nepaprasta. Šleptelėjęs į fotelį, triukšmingai numetė ant stalo lazda, skrybėlę ir pirštines. Sėdėjau, nekantriai laukdamas, kada sprogs bomba. Minutę kitą patylėjęs, svečias prabilo:

– Privirei košės.

Košė, pagalvojau, ne bomba. Galima išverti.

– O įspėjau, – tęsė po valandėlės, – kad apie jo ekscelenciją reikėtų rašyti su didesne pagarba. Dabar šė, kad nori. Žinoma, to galima buvo tikėtis. Tamsta privirei košės, o mums, kunigams, reikia valgyti. Amžių pragyvenau, o tokios gėdos nereko patirti.

Sėdėjau kaip apstulbęs, nesuvokdamas, kas iš tiesų galėjo atsitikti. Klausinėti nedrįsau.

– Šiandien, – pradėjo iš naujo svečias, – jo ekscelencija pakvietė pas save keletą mūsiškių kunigų. Ir manęs neaplenkė. Sustatė kaip piemenis ir prie visos kapitulos pradėjo barti. Žinoma, kaip ganytojas, jis turi teisę tai daryti. Bet skaudu, kai tokio viešo išbarimo mes neužsitarnavome. Jei jo ekscelencija visą savo pyktį būtų išliejęs tik mums, tiek to. Bet didesniame pažeminime tai padarė prie visos kapitulos. Visų pirma apkalmino už tai, kad nepaveikiame „Vilniaus aidą“ redaktorių, idant rašytų katalikiška dvasia. Jo ekscelencijos nuomone, laikraštis esąs ciciikiškas!

Apie lietuvių kunigų viešą išbarimą kurioje tasyk Vilniuje buvo daug ir plačiai kalbėta, bet netrukus užgriuvo nauji įvykiai.

Vasario 5 dieną įvyko nelaimė dr. Basanavičiui: siekdamas aukštoje lentynoje knygos, nukrito nuo kėdės, gerokai susitrenkė ir po dviejų dienų buvo nugabentas į ligoninę. Ligonio sveikata diena diena blogėjo, įsimetė plaučių uždegimas ir vasario 16 dieną dr. Basanavičius mirė. Tą patį vakarą mes, studentai, susirinkome nuspręsti, kas studentų ir jaunimo vardu kalbės kapinėse.

Po poros dienų gavome žinią, kad iš Kauno į laidotuves atvyksta 12 asmenų delegacija. A. Juknevičius ir aš buvome pasiūsti pasitikti delegaciją prie demarkacinės linijos. Deja. Prie pat linijos mūsų neleido, tad delegacijos laukėme Zaviasų stotyje. Delegaciją sudarė šie asmenys: M. Biržiška, J. Vileišis, kun. Tumas, A. Janulaitis, Z. Žemaitis, dr. K. Jokantas, inžinierius S. Kairys, E. Turauskas, J. Čibiras, T. Basanavičiūtė-Sereikienė, operos artistai – V. Grigaitienė ir A. Sodeika.

Visus nustebino nelauktas Jalbžikovskio gestas. Basanavičiaus kūną leido pašarvoti Katedroje. Laidotuvių dieną pats asmeniškai atvyko į Katedrą ir dalyvavo giedant prie karsto „Libera“.

Keletas žodžių apie pamaldas. Neatsimenu, kad kokia nors mirusi asmenybė, išskyrus vyskupus, būtų šarvojama Katedroje. Toji garbė teko Basanavičiui, kurio karstas į Katedrą buvo atgabentas vasario 20-osios vakare. Kas laikė pamaldas, neatsimenu. Pamokslą pasakė berods kun. Kraujelis. Pamaldų metu abipus presbiterijos stovį kapitulos krėsmai buvo tušti, nors tokiais atvejais visi kapitulos nariai – prelatai, pasi-puošę šventiniais apdarais, sėdėdavo kiekvienas minkštame krėsele. Tik Šv. Jono parapijos klebonas (jis buvo kapitulos narys) Milkovskis, vilkintis šventiškai, per pamaldas sėdėjo savo krėsele.

Nežinia, kodėl išsiskyrė iš savo kolegų. Ar buvo dr. Basanavičiaus gerbėjas, ar, laikydamasis tautiniu atžvilgiu liberalių pažiūrų, pagerbė lietuvių tautą, netekusią „Aušros“ įsteigėjo – sunku būtų pasakyti. Viena betgi tenka priminti. Kun. Milkovskis bene vienintelis iš aukštų dvasininkų nebuvo endekų politikos šalininkas. Beje, už dalyvavimą gedulingose pamaldose jam nuo pastarųjų gerokai kliuvo.

Kaip žinoma, katalikų bažnyčioje veikia nuostata, jog su religinėmis apeigomis laidojami tik praktikuojantieji katalikai. Tuo tarpu ne paslaptis, kad dr. Basanavičius buvo ateistas. Kyla klausimas, kokių būdu jis buvo ne tik katalikiškai palaidotas, bet ir Katedroje pašarvotas? Tai kun. Antano Viskanto nuopelnas. Basanavičiui silpstant, ligoninėje jį aplankė direktorius M. Šikšnys, dr. D. Alseika ir kun. A. Viskantas. Kaip pasakoja M. Šikšnys, jiems atėjus į palatą, Basanavičius susijaudinęs, dėkojęs, kad ligoje jo nepamiršta. Ta proga padiktavęs savo testamentą, pareikšdamas, kad iš tos ligos neatsikelsias. Atsisveikinant su ligoniu, kun. Viskantas pareiškė valandėlei dar pasiliksiąs. Kiek ilgai pats vienas kalbėjo su Basanavičiumi ir apie ką kalbėjo – niekas nežino. Basanavičiui mirus, kun. Viskantas pareiškė, kad ligonis atlikęs išpažintį ir būsiąs palaidotas katalikiškai. Aišku, kad kun. Viskantas apie tai painformavo ir arkivyskupą, priešingu atveju Jalbžikovskis nebūtų leidęs velionio pašarvoti Katedroje.

Laidotuvės įvyko vasario 21 dieną. Jose dalyvavo visi Vilniaus lietuvių kunigai, kai kurie iš provincijos atvykę lietuviai kunigai ir Vilniaus kunigų seminarijos lietuviai klierikai. Nuo Katedros Pilies gatvė Rasų link susidarė ilga eiseną. Buvo nešama apie 70 vainikų nuo Vilniaus ir viso krašto lietuvių organizacijų, nuo Amerikos lietuvių, vainikus užsakiusių telegrafu, taip pat nuo baltarusių visuomenės. Tarp daugelio kitų, buvo vainikas „Od litwinów mówiących po polsku“ („Nuo lietu-

vių, kalbančių lenkiškai“). Kiek menu, buvo tai revoliucionierės Filomenos Grincevičiūtės sumanymas. Kiek nustebino Emilijos Vileišienės vainikas, ant kurio kaspino buvo užrašyta: „Lietuvos Mozei – Emilija Vileišienė“.

Supylus kapą, pasakyta 15 kalbų. Iš jų vienuolika asmenų kalbėjo lietuviškai, du – lenkiškai, vienas – baltarusiškai ir vienas – žydiškai. Vilniaus universiteto lietuvių studentų vardu pasakyti kalbą buvau įgaliotas aš*.

Po laidotuvių tą pačią dieną salėje (Dombrovskio g. 5)** įvyko gedulinga akademija, kurios metu, kaip ir Katedroje, giedojo Kauno operos solistai – V. Grigaitienė ir A. Sodeika.

Vasario 23 dieną visa delegacija išvyko į Kauną, ir mūsų gyvenimas vėl įėjo į „normalias“ vėžes, tai yra – buvo tęsiami laikraščių konfiskavimai, lietuviai tremiami už demarkacijos linijos, viena po kitos tyliai likviduojamos pradžios mokyklos, mišrioje parapijose mažinama lietuviškų pamaldų, lietuviško-se parapijose įvedamos lenkiškos.

Balandžio 21 dieną buvo sukvietas XX Lietuvių mokslo draugijos visuotinis susirinkimas, skirtas jo steigėjui ir ilgamečiui pirmininkui dr. Jonui Basanavičiui atminti. Šiame susirinkime skaičiau paskaitą „Dr. J. Basanavičius, jo gyvenimas ir darbai“. Kadangi laiko buvo nedaug, turėjau gerokai padirbėti, o visų pirma teko atidžiai perskaityti Basanavičiaus autobiografiją, kurią jis parašė po karo.

Tuo tarpu Vilniaus endekai pavasarį nutarė suruošti Aušros Vartų Marijos paveikslo iškilmingą vainikavimą. Kodėl paveikslui prireikė vainiko – niekas nesidomėjo. Svarbu politinio pobūdžio iškilmės, kurioms pradėta ruošti su visu kruopštumu, negailint lėšų. Iš esmės paveikslo vainikavimas tebuvo eilinis maskaradas, kuriuo norėta nuslėpti nepavydėtiną Vilniaus padėtį. Nuo 1919-ųjų praėjo aštuoneri metai, o miestas ne tik neaugo, nesiplėtė, bet smuko. Nė vienos padoriai išgrįstos gat-

**Daugelis kalbų buvo paskelbta mūsų spaudoje, vėliau*

J. Basanavičiaus atminimui skirtame metraščio „Lietuvių tauta“ numeryje.

*** Dabar Jakšto g.*

vės, nė vieno lygaus šaligatvio, nė vieno naujų namų. Ir suprantama. Vilnius atsidūrė aklinau užsiūtoje rankovėje. Neseniai buvęs gubernijos, dabar tapo vaivadijos miestu. Pavadinimai pasikeitė, padėtis liko ta pati – provincijos miestas, kurį lenkų buržuazija valdė kolonijos teisėmis: viską ėmė, nieko nedavė.

Endekai negalėjo nematyti, kaip smunka Vilnius. Nenorėdami imtis kokių konkrečių veiksmų, sugalvodavo įvairių pompastiškų „liaudies švenčių“ ir taip atitraukdavo gyventojų dėmesį nuo skurdo.

Dar toli iki vainikavimo iškilmių arkivyskupas Jalbžikovskis atėmė „Ryto“ draugijos vaikų prieglaudą Trinapolyje ir ten įsitaisė gražų ūkelį. Be to, Krokuvos vadinamieji „basieji karmelitai“ kreipėsi į Vilniaus vaivadą V. Račkevičių, prašydami iškraustyti lietuvių prieglaudą iš Aušros Vartų g. 12. Tokiam vienuolių žygiui Jalbžikovskis taip pat mielai pritarė.

...Vasara su visais gamtos malonumais, o mums su nuolatiniiais rūpesčiais bei skaudžiais smūgiais baigėsi. Artinosi ruduo, kuris per dvidešimt okupacijos metų buvo vienas iš skaudžiausių. Kitaip kaip pogromu to pavadinti negalima.

Rugsėjo pirmą dieną mokyklose prasidėjo pamokos. Vytauto Didžiojo gimnazijoje buvo 381 mokinyš, Mokytojų seminarijoje – 291. Pradžios mokyklų turėta – privačių 95 (be Gardino ir Lydos apskričių), valdiškų lietuviškų – 22. Be to, veikė Švenčionių lietuvių gimnazija, turėjusi tais metais 164 mokinius, ir Švenčionių apskrityje apie 60 pradžios mokyklų. Padėtis atrodė lyg ir normali, tačiau ore tvyrojo kažkas negera. Visų pirma nei iš šio, nei iš to iš Vytauto Didžiojo gimnazijos ir Mokytojų seminarijos pareikalauta 5000 zlotų „pelno mokesčio“ („podatek dochodowy“). Abidvi vidurinės lietuvių mokyklos nebuvo nei įmonės, nei parduotuvės. Lenkų vidurinės mokyklos apie tokį mokestį nebuvo ir girdėjusios.

Dar pora faktų. Kaip žinome, nuo pat įsteigimo dienos iki tol Vilniaus universitete nebuvo ne tik lietuvių literatūros katedros, rektoratas neįsileido netgi lietuvių kalbos lektorato, nors sąmatoje tai buvo numatyta. Padidėjus lietuvių studentų skaičiui, šį klausimą vėl iškėlėme. Deja. Tuometinis Lenkijos švietimo ministras Dobruckis nesutiko skirti lėšų, ir viskas liko po senovei.

Rugsėjo 17 dieną Mokytojų seminarijoje baigėsi valstybiniai egzaminai, kurie buvo laikomi prie lenkų komisijos. Iš 15 laikiusiųjų išlaikė 10. Džiaugėmės nors nedideliu kvalifikuotų mokytojų būreliu. Rugsėjo 22 dieną baigė laikyti egzaminus Vytauto Didžiojo gimnazijos abiturientai. Pastarųjų rezultatai priklausė nuo Otremskio malonės. Iš 20 abiturientų Otremskis sukirto penkis.

Po kelių dienų, būtent – rugsėjo 27 dieną, vietos lenkų laikraščiai pranešė sensacingą žinią, kad „Varnių darbo stovyk-

loje esą uždaryti 28 lenkų mokytojai, kurie šaukiasi pasaulio pagalbos“. „Laiške“ nepamirėta nė viena pavardė... nes tuo metu Varniuose nebuvo nė vieno lenko mokytojo.

Mes buvome jau susigyvenę su tuo, jog lenkų spaudoje pasirodžius žinioms apie jų „persekiojimą“ Lietuvoje, mums tikrai bus kirstas smūgis. Nemanėme betgi, kad šiuo žygiu ruošiamas ne smūgis, bet pogromas.

Spalio 1 dienos „Słowo“ numeryje pasirodė „interviu“ su Vilniaus apygardos mokyklų kuratoriumi A. Rinevičiumi (Ryniewicz). Kuratorius išpeikė „Ryto“ mokyklas ir aiškiai pagrasino. Tai buvo dar vienas įrodymas, kad dangus virš mūsų galvų niukiasi. Ilgai laukti nereikėjo. Spalio 5-osios naktį Vilniuje ir visame krašte prasidėjo masiniai suėmimai. Vilniuje suimta daug pasauliečių inteligentų ir kunigų, provincijoje – kunigai, mokytojai, valstiečiai, uždaryta apie 50 pradžios mokyklų ir vienintelė Mokytojų seminarija.

Visos „Ryto“ draugijos ir Laikinojo komiteto pastangos, puldinėjimai į visas puses ieškant teisybės, nuėjo niekais. Vilniaus vaivada Račkevičius (Władysław Raczkiewicz) ciniškai pareiškė šitaip „patvarkęs“ todėl, kad Lietuvoje esą „persekiojami“ lenkai. Pasak jo, „jei Lietuvos vyriausybė nesiliausianti persekioti lenkų, jis ir toliau uždarinėsias lietuviškas mokyklas“.

Taigi, vaivada nesivaržydamas išdėstė savo politiką, tik nė žodžiu neužsiminė apie tariamai Varniuose laikomus 28 lenkus mokytojus. Šią iš piršto išlaužtą provokacinę žinią demaskavo Ūdra, iš Paryžiaus atsiuntęs „Vilniaus aidui“ telegramą, kurioje pranešė, kad Varniuose nėra nė vieno lenko mokytojo. Už tai „Vilniaus aidas“ policijos buvo konfiskuotas, tačiau telegrama savo tikslą pasiekė. Okupantų administracija daugiau nesinaudojo provokaciniu prasimanymu, griebėsi kitų „argumentų“. Mokyklų kuratorius Rinevičius tvirtino uždaręs Mokytojų seminariją, nes ji „buvusi priešiška lenkų valstybingumui įstaiga“.

Aišku, jog visais tais melais norėta pateisinti suruoštą pogromą, kurio rezultatai buvo itin tragiški. Apie 300 Mokytojų seminarijos mokinių atsidūrė gatvėje. Vyresniųjų kursų mokinių pastangos patekti į lenkišką mokytojų seminariją nuėjo niekais. Netekę savo mokyklos, keli šimtai mokinių išsiskirstė po kaimus, kiti griebėsi amatų.

Vietoj uždarytų 50 lietuviškų pradžios mokyklų pradėtos steigti grynai lenkiškos. Kai kurie tėvai neleido vaikų į tas mokyklas ir už tai buvo baudžiami kalėjimu arba piniginėmis bandomis. Vienur kitur pradėtos steigti slaptos mokyklos, kurias medžiojo policija, baudama mokytojus.

Po visų klastingai suplanuotų smūgių Vilniaus krašto lietuviai švietimo srityje daugiau nebeatsigavo. Pasidžiaugti šiuo susidorojimu į Vilnių atvyko patsai Pilsudskis su daugeliu savo satelitų. Vilniuje jiems buvo suruoštas iškilmingas balius.

Į suimtųjų skaičių pateko ir „Vilniaus aidą“ redaktorius P. Karazija. Likau vienas. Redakcijoje sėdėti buvo pavojinga, nes lankėsi įvairūs šnipai, tai šio, tai to teiraudamiesi. Reikėjo pasieškoti saugesnės vietos ir imtis darbo, nes laikraštis negalėjo sustoti.

Kaip sužinojau vėliau, suimdama kun. Čibirą, policija šaipėsi:

– Išvalysim Vilnių nuo litvomanų ir apie tai nebus kam parašyti. Jūsų Karaziją taip pat įkišome į maišą.

– Per anksti, ponai, džiaugiatės, – atsakė ramiai kun. Čibiras. – Valyti galite, bet apie tai bus parašyta rytdienos numeryje.

Netoli spaustuvės gyveno buvusi mano klasės draugė Marija Čenytė. Jos bute nuo ryto iki vakaro sėdėjau ruošdamas eilinius numerius, kurie nė minutės nepavėluodami išeidavo savo metu. Tai padaryti buvo nelengva. Visų pirma reikėjo sugotis knibždančių šnipelių, kurie mūsų iš akių neišleisdavo. Be to, pogromo dienomis visi buvo pasimetę, kiekvienas laukdamas savo eilės. O tačiau negalima buvo parodyti, kad esame parblokšti ir sutrypti. Dabar galbūt nesuvokiama, kaip vienas žmogus kas antrą dieną gali paruošti ir išleisti dienrastinio pobūdžio laikraštį. O iš tiesų taip buvo, ir iki Karazija sugrįžo iš kalėjimo, „Vilniaus aidas“ gulėjo ant mano vieno pečių. Našta ne iš lengvųjų, bet tempdamas ją nejaučiau sunkumo.

Praėjus porai savaitių, vienas po kito suimtieji pradėti leisti iš kalėjimo, kuriame buvo laikomi be prokuroro sankcijos, netardomi, nes nė vienas iš jų nebuvo nusikaltęs. Tie, prie kurių negalėta prikibti dėl pilietybės, iš kalėjimo grįžo į gyvenamąsias vietas. Tačiau keliolika žmonių, kurių pasuose trūko

kablelio ar taško, išstremti už demarkacinės linijos. Taigi mūsų inteligentų gretos brutaliai ir neteisėtai vėl buvo prarėtos.

Po to pogromo pasijutome lyg valstietis po praėjusios audros, kuri nuplėšė trobesių stogus, išvartė medžius, ledais išmušė javus. Padarytų nuostolių negalėjome net įvertinti. Dar skaudžiau, jog negalėjome jų išlyginti. Kaip minėjau, visos partangos atgauti tai, kas tomis siaubingomis dienomis iš mūsų išplėšta, nuėjo niekais.

Tada griebtasi kitų priemonių. Dalis Vilniaus visuomenės narių, kurie save laikė liberaliais demokratais, sumanė steigti naują švietimo draugiją „Kultūra“. Šie žmonės tikėjosi, kad gal taip pavyks atgauti vieną kitą prarastą liaudies švietimo srityje poziciją.

Sužinoję apie tai, ėmė triukšmauti kunigai. „Kultūros“ draugijos steigėjai buvo įtarti sumanę gudriai pasinaudoti liūdinais įvykusio pogromo rezultatais ir visą švietimą paimti į savo rankas. Tokiam, iš tikrųjų niekuo nepagrįstam įtarimui davė pagrindą tuo metu Vilniuje atsiradę „emigrantai“, vadinamieji „plečkaitininkai“. Tai buvo Tauragės riaušėse dalyvavusio Jeronimo Plečkaičio bendražygiai, po riaušių „numalšinimo“ pabėgę ir atsidūrę... Vilniuje. Čia „emigrantai“ pasirodė labai veiklūs. Ruošė kongresus, pradėjo leisti mėnesinį laikraštį „Pirmyn“, kuriame koneveikė Smetonos režimą. Tatai suprantama. Neaiški buvo tik viena aplinkybė. Ir Lietuvoje, ir Lenkijoje valdžią turėjo radikalią nacionalistinę politiką vykdančys asmenys, ir anuo metu, ir šiandien neretai traktuojami kaip fašistai. Taigi kokiais sumetimais Pilsudskio režimas priėmė ir ėmėsi globoti kairiuosius Lietuvos emigrantus, kurie varė akciją prieš Lietuvos „fašizmą“, o tylėjo lyg burnon vandens prisipylę prieš nepalyginti aršesnę fašistinę terorą Lenkijoje? Ši aplinkybė atrodo ypač įtartina Vilniaus krašto kultūrinio lietuvių pogromo metu.

Kad ir kaip ten būtų buvę iš tikrųjų, mūsų kunigai ir jiems pritariantieji pasauliečiai įtarė kairiuosius, kaip juos tada vadinome, vilniečius, kad jie palaiko artimus ryšius su neaiškiais „emigrantais“. Į metų pabaigą šiuo klausimu spaudoje prasidėjo atkakli dvikova. Į ją stojo kun. Kraujelis ir dr. Alseika, vienas puldamas, kitas gindamasis. Žinoma, vienas kito neįtikino. Mūsų visaip engiamoje visuomenėje tarp dešiniųjų ir „kairiųjų“ pasidarė dar didesnė praraja nei iki tol.

SVEČIAI IŠ LAIKINOSIOS SOSTINĖS

Jie atvykdavo nedažnai.

Prisimenu, 1927 metų vasarą Vilniuje atsirado Albinas Herbačiauskas, žmogus, niekur negalėjęs rasti ramybės. Atsidūręs Vilniuje, visų pirma susitiko su dienraščio „Słowo“ redaktoriumi S. Mackevičiumi, kuris, pasinaudodamas naiviu neeilinio svečio plepumu, prirašė visokių niekų. Herbačiauskas

buvo gauruotas, didžiavosi savo artistiška „šukuosena“, tačiau kalbant apie jo politinę nuovoką – neišmanėlis, o gal paprasčiausiai kvailas. Mus smaugte smaugė, o jis, atvykęs viešnagėn, pareiškė esąs patenkintas dabartine Vilniaus krašto lietuvių padėtimi, nes jie turi visas galimybes nevaržomai gyventi ir dirbti. Norom nenorom teko aštriai reaguoti laikraštyje. Gavo nuo mūsų, gavo ir nuo kauniškos spaudos. Po to paikai aiškinosi, kad jis nesąs politikas, bet tik... artistas. Po velnių! Jei esi artistas, vaidink, jei tiki velniais – bendrauk su jais, o nesikišk ten, kur nieko neišmanai, o tik reklamos ieškai.

Sunkiausiu metu, nepakenčiamose sąlygose Herbačiausko plepalai paliko sunkų ir slegiantį įspūdį. Panašių progų įvairaus plauko lenkų spauda atsidėjusi ieškojo. Jai rūpėjo kuo daugiau rasti naivių lietuvių, kurie pateisintų mūsų atžvilgiu vykdomą eksterminacinę politiką.

Visada mūsų laukiamas svečias buvo Mykolas Biržiška. Tačiau... tegu už mane kalba ištraukėlės iš leidinio „Vilniaus Golgota“.

544-ame puslapyje su 1928 m. sausio 25 dienos data įdėta tokia žinia:

„Į Vilnių atvyko iš Kauno Vilniui vaduoti Sąjungos pirmininkas prof. M. Biržiška pakeliui į Varšuvą, kur jis vyko kaip Nepriklausomosios Lietuvos spaudos korespondentas; vasario mėn., grįždamas iš lenkų, vėl kelias dienas buvo sustojęs Vilniuje“.

Su vasario 3 dienos data pateikta tokia žinia (547 psl.):

„Varšuvoje atvykusiam iš Lietuvos prof. Mykolui Biržiškai, Vilniui vaduoti Sąjungos pirmininkui, lenkų švietimo ministeris d-ras Dobruckis pareiškė nebuvęs nusistatęs uždaryti 46 lietuvių pradžios mokyklų ir mokytojų seminarijos, tik Pilsudskis jį vertęs, ir žadėjo teisingai aprūpinti lietuvių seimiečių švietimo reikalus. Jis pripažino taip pat, jog Vilniaus universitetą turėtų aprūpinti lietuvių kalba ir literatūra, tik dalyką kliudą

endekai profesorai. Patiekė žinių apie lietuvių mokyklas Vilniaus kašte: 1926–27 mokslo metais, ligi spalio mėn. įvykių buvo lenkų valdžios lietuviškai lenkiškos 26, lietuviškos 23, privatinės lietuviškos 97 mokyklos. „Vilniaus Aidas“ papildė Varšuvos ministerio žinias, nurodydamas, jog lietuviškai lenkiškose mokyklose lietuvių kalbos nemokoma, bet ir lenkų valdžios lietuviškose kuo mažiausia“.

Toliau, vasario 11 dienos data, skaitome (552 psl.):

„Į Vilnių atvyko prof. M. Biržiška, grįždamas iš Varšuvos, Krokuvos ir Lvovo. Tą pat dieną jis darė pranešimą apie savo kelionę plačiame Laikinojo Vilniaus Lietuvių Komiteto posėdyje“.

Vasario 12 dienos data (552 psl.):

„Vilniuje prof. M. Biržiška buvo sveikinamas Vytauto Didžiojo gimnazijos moksleivių „Atžalos“ kuopelės susirinkime, o 9 val. vak. Lietuvių Studentų Sąjungos surengtame susirinkime darė pranešimą apie kultūrinius lietuvių laimėjimus“.

Vasario 13 dieną (553 psl.):

„Laikinojo Vilniaus Lietuvių Komiteto pirmininko K. Stašio surengtoje vakarienėje komiteto nariai ir artimieji bendradarbiai atsisveikino su išvykstančiu iš Nepriklausomos Lietuvos svečiu, pirmuoju Laikinojo Vilniaus Lietuvių Komiteto pirmininku prof. M. Biržiška“.

Kiek toliau tame pačiame puslapyje su vasario 14 dienos data skaitome paskutinę žinią:

„Iš Vilniaus per Rygą išvyko į Kauną prof. M. Biržiška, grįždamas iš kelionės po okupuotąją Lietuvą ir Lenkus“.

Tiek „Vilniaus Golgotos“ autorius apie save. Aiškumo dėlei – pora žodžių apie patį leidinį. „Vilniaus Golgota“ išėjo 1930 metais. Visas jo pavadinimas yra toks: „Vilniaus Golgota. Okupuotosios Lietuvos lietuvių darbo ir kančių 1919–

1928 metų dienoraštis“. Didokoje 658 puslapių knygoje paeiliui sužymėti įvairūs to laikotarpio įvykiai Vilniuje, Vilniaus bei Suvalkų krašte, susiję su lietuvių visuomenės gyvenimu ir darbais. Leidinį paruošė M. Biržiška, pasivadinęs B. Šėmiu. Tai B. Biržiškienės tėvų pavardė.

Kodėl išrašiau šias žinias apie M. Biržiškos apsilankymą Vilniuje? Norėčiau, ir ne tik sau, išsiaiškinti, kodėl M. Biržiškai, ištremtam iš Vilniaus dar 1922 metais, visada buvo atviros durys į Vilnių ir į Lenkiją? Jis buvo Vilniui vaduoti sąjungos pirmininkas, vadovavęs organizacijai, kuri visiems skelbė savo tikslą – išvaduoti iš lenkų rankų Vilnių, o kol tai įvyks, varė labai plačią, masinę agitaciją dėl Vilniaus. Aptikus pas ką nors tos Sąjungos leidžiamą žurnalą „Mūsų Vilnius“, lenkų teismai rasdavo baudžiamajame statute straipsnį, pagal kurį „Mūsų Vilniaus“ mėgėjas gaudavo keletą metų kalėjimo. Tuo tarpu vyriausias Vilniui vaduoti sąjungos vairuotojas ir tvarkytojas bū-

davo dažnas svečias Vilniuje ir Varšuvoje. Man tai iki šiol mįslė. Tiesa, M. Biržiška buvo profesorius, žinomas mokslininkas, Kauno universiteto rektorius. Kaip toks, galėjo lankytis, kur tik panorėjo, neišskiriant ir Lenkijos. Bet kaip Vilniui vaduoti sąjungos pirmininkas? Iš pateiktų žinių aiškėja, kad jisai konferavo su aukščiausiais pilsudskinio režimo veiksniais. Kaip vėliau sužinota iš jo paties Kaune padarytų pranešimų, viešėjo pas Krokuvos universiteto profesorius, kurie jam ruošė priėmimus-arbatėles. Vėl atvykus Vilniun, klausėme jo paskaitų apie kultūrinius laimėjimus Lietuvoje, suruošėme išleistuvių vakarienę, kėlėme tostus už aukšto svečio sveikatą ir paskui išlydėjome. Rodos, tuo galima buvo tik pasidžiaugti. Vis dėlto negalėjome įveikti kartėlio, jog mūsų teisių gynėjas kaip niekur nieko šnekučiuojasi ir gurkšnoja su tais, kurie brutaliai mindžioja esmines Vilniaus krašto lietuvių teises.

Minėtas pilsudskinio režimo švietimo ministeris Dobruckis dar 1927 metais pats atsisakė skirti lėšų Vilniaus universitete numatytam lietuvių kalbos lektoratui. Tą žinią M. Biržiška pateikė savo knygoje (p. 482–483), o dabar tasai pats Dobruckis svečiui paaiškino, kad jis norėjęs skirti lėšų, tik su tuo mat nesutikę Vilniaus universiteto endekai profesoriai. Biržiška, atrodo, tokį melą priėmė už gryną pinigą. Sugriovus be pagrindo visą mūsų švietimą, pasiteisinta, kad, girdi, Pilsudskis liepęs, ir Biržiškai to pakako! Tomis niūriomis dienomis svečias nuėjo dar toliau. Būdamas Vilniuje, apsilankė pas aršiausius mūsų duobkasių – laikraščio „Słowo“ redaktorius. Pastarieji gudriai pasinaudojo Biržiškos naivumu ir čia pat sulipdė su juo pasikalbėjimą. Užuoť pasakius tiems ponams, kaip pogromo iniciatoriams, tiesos žodį, M. Biržiška tik apgailėstavo, kad dabar, kai Vilniuje nėra jo (Biržiškos), vyriausybė visiškai nesiskaitanti su Vilniaus lietuvių visuomenės atstovais.

Jam iš Vilniaus išvykus, teko parašyti *verba veritatis**. Net nuosaikūs Karazija nesipriešino įdėti mano straipsnį „Ant-ram svečiui išvažiavus“** („Vilniaus aidas“, 1928, Nr. 20). Grį-žęs į Kauną, po kurio meto M. Biržiška padarė plačius praneši-mus apie savo kelionę. Pranešimuose griežtai protestavo prieš mano straipsnyje išdėstytas mintis, pasiaiškindamas, kad, gir-di, „Słowo“ redaktoriai iškraipę jo mintis.

* tiesos žodžiai
(lot.).

** Pirmasis buvo
J. A. Herbačiauskas.

Nespėjus nurimti kalboms dėl keisto Biržiškos elgesio, į Vilnių įgriuvo dar vienas svečias nebuvėlis. Tai „Keturių vėjų“ apaštalas, tikras vėjavaikis, jau tada pagarsėjęs literatūrinis ko-mivojažeris, ne kas kitas, o poetas Juozas Tysliava.

Lietuviai yra vaišingi žmonės, nuoširdžiai, išskėstomis rankomis priima svečius. Ne kitokie buvome ir mes, vilniečiai. Svečių, ypač iš anapus demarkacinės linijos, visada laukdavo-me, džiaugėmės jiems atvykus. Deja. Iš visų svečių turėjome tiek naudos, kiek iš ožio pieno. Visi jie vienaip ar kitaip (neži-nomi Viešpaties keliai) pasirodydavo Vilniuje kaip meteorai, sukeldami triukšmą, kalbas ir vėl išnykdavo kaip nebuvę, kro-nikose pažymėję savo „žygius“.

Tačiau būdavo ir malonių svečių.

...Lenkijos diktatorius Pilsudskis kartkartėm mėgda-vo apsilankyti Vilniuje. Į 1928-ųjų rugpjūčio vidurį taip pat žadėjo atvykti. Pilsudskio garbintojai plačiai apie tai rašė, pranašaudami, kad, būdamas Vilniuje, diktatorius padary-siąs kai kuriuos žygius, bet prieš tai teatre skaitysiąs paskai-tą. Mieste pasklido įvairiausių gandų. Jų suintriguoti keli Kauno laikraščių korespondentai išsiruošė į Vilnių. Rugpjū-čio 11 dieną Vilniuje atsirado „Lietuvos aidas“ korespon-dentas M. Bagdonas, „Lietuvos žinių“ – J. Kardelis, „Naujo žodžio“ – J. Paleckis, „Sekmadienio“ – A. Gričius, „Dzień Kowieński“ – Z. Ugianskis, „Idiše Štime“ – Zoferis ir „Echo“ – J. Šulginas.

Septynių Lietuvos žurnalistų atvykimas į Vilnių mus gerokai nustebino. Dar labiau nustebino nelauktais svečiais įkaušę Pilsudskio adoratoriai, gausiai susirinkę paklausti savo vado paskaitos. Visi laukė, kad Pilsudskis paskelbsias kažką nepaprasto. Apsivylė. Laukiamas svečias pasitenkino papasakojęs vieną kitą savo praeities žygių epizodą, nepagailejo anekdotų, pasėkė pasaką. Klausytojai nuleido nosis ir kalbos apie sensacingus įvykius nutilo.

Tos pačios dienos vakare savo bute P. Karazija suruošė atvykusiems iš Kauno kolegoms vakarienę, kurios metu turėjome progos valandą kitą pasikalbėti, nors, kiek menu, gerokai varžėmės Ugianskio, kurio pažiūros niekuo nesiskyrė nuo endekų.

Svečiams išsiskirsčius, pilkasis mūsų gyvenimas vėl grįždavo į „normalias“ vėžes.

DEŠINIEJI IR „KAIRIEJI“

1928 metų kovo 26 dieną įvyko metinis Šv. Kazimiero draugijos narių susirinkimas. Iš pirmininko kunigo Viskanto pranešimo paaiškėjo, kad draugija turi įsteigusi 150 skyrių, kurie pagal apskritis išsidėstę taip: Ašmenos – 5, Breslavo – 9, Dynos – 1, Gardino – 7, Lydos – 23, Suvalkų – 8, Švenčionių – 53, Vileikos – 1, Vilniaus ir Trakų – 41. Visuose šiuose skyriuose buvo 3 810 narių.

Iš to negalima daryti išvados, kad Vilniaus krašto lietuvių visuomenė pasidarė labai pamaldi ir puolėsi į šventojo vardu pavadintą draugiją. Priežastis buvo kita. 1927 metais lietuviškas kaimas neteko mokyklų, o drauge ir knygų. Sunaikinus mokyklas, žmonės pulė į Šv. Kazimiero draugijos skyrius, kurie parūpindavo organizuojamoms skaitykloms knygų.

Valstiečiams, o visų pirma jaunimui jos buvo kaip kasdieninė duona. Taigi, ši draugija per ilgą laikotarpį daug ką išmokė skaityti lietuviškas knygas bei laikraščius ir kartu nors maža dalele apsaugojo kaimą nuo neraštingumo pavojaus.

Tą patį kultūrinimo darbą dirbo ir kairiosios pakraipos „Kultūros“ draugija, nors skyrių turėjo daug mažiau. Viena su kita lenktyniaujančios abi draugijos kartais ir susipykdavo, pasiginčydavo, tačiau, gindamos ir puoselėdamos valstiečių kultūrą, daug nuveikė.

Tuo metu Vilniaus krašto lietuvių veikloje jau buvo išryškėjusios dvi pagrindinės srovės: dešinieji ir vadinami „kairieji“. Dešinieji buvo sena srovė. Vadovavo jai du kunigai: Kraujelis ir Čibiras. Jiems talkino konfratrai: P. Bieliauskas, N. Raštutis, V. Taškūnas ir A. Viskantas. Prie jų šliejosi nemaža pasauliečių su judriuoju A. Juknevičiumi, kuris uoliai būrė apie save studentus. Visą tą sparną tėviškai globojo ir dosniai šelpė Laikinojo komiteto pirmininkas K. Stašys, kurį už tai dešiniųjų veikėjai rėmė reikšdami visišką pasitikėjimą. Šis blokas, nors ir susiskirstęs įvairiomis draugijomis, buvo vieningas ir solidarus. Be draugijų, savo rankose turėjo du laikraščius: „Jaunimo draugą“ ir „Vilniaus varpą“. Dešiniuosius didžiai piktino „Vilniaus aidas“ ir „Keltas“. Pirmąjį ir toliau redagavo P. Karazija, antrąjį redagavau aš*. „Vilniaus aidas“ buvo laikomas Laikinojo komiteto organu, vyriausiuoju viso krašto lietuvių visuomenės reikalų gynėju ir srovių ginčų vengdavo. Aš, per visą gyvenimą nepritapęs nė prie vienos srovės (vadino mane „laukiniu“), rūpinausi visos visuomenės teisių gynimu.

„Kairiųjų“ ar, tiksliau pasakius, liberaliųjų demokratų spaudos organu tapo D. Alseikos įsteigtas laikraštis „Vilniaus šviesa“. Čia Alseika, kaip jų vadas, turėjo laisvas rankas ir nesivaržydamas galėjo polemizuoti su savo oponentais: „Jaunimo draugu“ ir „Vilniaus varpu“. Tačiau jis vengdavo griežtesnės

* P. Kraujeliui iš „Kelio“ redakcijos pasitraukus, kurį laiką šį savaitraštį dar redagavo kun. V. Zajančkauskas.

* Išgyvenimo
būdas (lot.).

polemikos, nuolat ieškodamas „*modus vivendi*“*. Laikydamas tokios taktikos, neįtikindavo nei savo idėjos pasekėjų, nei dešinio sparno oponentų.

Neliečiu ir neliesiu tikrų kairiųjų – komunistų veiklos, kuri pagyvėjo daug vėliau. Neliečiu todėl, kad jų veikla buvo konspiruota. Toje veikloje nedalyvavęs, nenorėčiau prirašyti fantazijų ar prasimanymų. Tiesa, pažinojau juos, ne kartą teko kalbėtis, tačiau tatai nereiškia, kad apie jų veiklą galiu rašyti. Rašau tai, ką žinau ir gerai prisimenu.

Dirbdamas spaudoje: „Vilniaus aide“ ir redaguodamas „Kelią“, neiškėsdavau neįkišęs vieno kito straipsnio į „Jaunimo draugą“. Vis mat rūpėjo jaunimas, norėjosi vienu ar kitu būdu paliesti sąmoninimo klausimą.

Be to, pamėginau jėgas ir kitur. Būtent – parašiau ir išsiunčiau straipsnį į „Wiadomości Literackie“. Buvo tai literatūros reikalams Varšuvoje leidžiamas savaitinis laikraštis, kuriame bendradarbiavo visų pakraipų lenkų rašytojai. Kadangi lenkų spaudoje, išskyrus Lietuvos koliojimus ir lietuvių kaltinimus, prikišant mums visas septynias didžiąsias nuodėmes, nieko padorus negalima buvo rasti, pasiryžau išmėginti laimę ir nors trumpai apie Lietuvą parašyti taip, kaip iš tiesų buvo. Straipsnį pavadinau „Cierpieniem i miłością zdobyte państwo“ („Kandžia ir meile laimėta valstybė“). Straipsnis buvo įdėtas „W. L.“ 9-ame numeryje. Pirmas ir turbūt vienintelis atsiliepė gyvenęs Paryžiuje rusų poetas Konstantinas Balmontas. Jis man parašė nuoširdų laišką, pritardamas mano straipsnyje išdėstytoms mintims, ragino lenkų spaudoje daugiau rašyti apie Lietuvą, atsiuntė keletą savo knygų su dedikacijomis ir viename eilėraščių rinkinyje parašė:

„I moji praščury brodili v Litvie“ („Ir mano protėviai klajojo Lietuvoj“).

Tą citatą Balmontas paaiškino: esą jo seneliai kilę iš Lietuvos. Turėjau keletą Balmonto laiškų, pats esu kelis jam para-

šęs. Deja. Po keliolikos metų grįžęs į Vilnių sužinojau, jog jie dingę, kaip ir visas mano archyvas*. Todėl, kaip šiuo atveju, taip ir apskritai sunku tiksliau atkurti aną, kupiną skaudžių išgyvenimų laikotarpį. Vienintelis būdas tai padaryti – neišblėsusi atmintis ir Lietuvos Mokslų akademijos bibliotekoje esanti to laikotarpio Vilniaus lietuvių periodika. Deja. Atmintyje ne viskas liko (nuo to laiko praėjo 30 metų), o į periodiką ne viskas pateko. Todėl, ko gero, vienur kitur gali pasitaikyti netikslumų. Pavyzdžiui, toks mažmožis. Nežinau, nuo kada pradėjau redaguoti „Vilniaus kalendorius“, nuo 1927 ar 1928 metų. Žinau tik tiek, kad redagavau iki 1938 metų. Mat tuomet dėl žinomų aplinkybių daug kur vengėme išeiti į viešumą. Ne todėl, kad būtumėm nusikaltę, bet todėl, kad likimas leido mums būti lietuviais ir ginti savo teises.

O teisės diena dienon buvo mažinamos, siaurinamos. Pavyzdžiui, 1927 metais spalio 5 dieną (švietimo pogromo pradžia) bendrabučiuose turėjome 652 mokinius, 1928 metais kovo pabaigoje liko 539, o 113 mokinių, neturėdami kur mokytis, išsiblaškė. Vadinasi, tiek žmonių sumažėjo būsimų mūsų inteligentų gretos. O ir likusių likimas neglostė. Tais metais iš Vytauto Didžiojo gimnazijos abiturientų Otrembskis lengva sąžine nubraukė 8 mokinius.

Po daugelio rūpesčių ir valdžios įstaigų slenksčių mindžiojimo 1928 balandžio 14 dieną įvyko metinis Lietuvių mokytojų sąjungos narių suvažiavimas. Iš pranešimų paaiškėjo, koks yra kirstas liaudies švietimui smūgis. Pradžios mokyklų skaičius sumažėjo beveik per pusę, o naujų, gimtąja kalba, neįsteigta nė vienos. Pasaulis pirmyn, mes atgal. Tokia buvo okupanto valia. Mokytojų suvažiavime pasiūliau tuoju pradėti rašyti mūsų vargo mokyklų istoriją, nes praėjus metams kitiems viskas bus pamiršta. Suvažiavimo dalyviai karštai pritarė, bet, jei neklystu, sumanymas liko tik protokole pažymėtas. Tiesa,

* Dalis šio archyvo, taip pat K. Balmonto laiškai, buvo atrasti Literatūros ir tautosakos institute po R. Mackonio mirties.

kiek vėliau Mokytojų sąjungos valdyba nutarė imtis darbo, ir „Vilniaus aidas“ 131-ame numeryje buvo įdėta mokyklų istorijų rašymo anketa. Veltui.

Šioje vietoje skaitytojas gali paklausti: kas darėsi provincijoje?

Prašau. Galima ir net reikia apie tai kalbėti. Nieko tikslinio negaliu pasakyti apie Suvalkų krašte gyvenančius lietuvius. Užtat Vilniaus krašto mūsų tautiečių gyvenamieji plotai ir padėtis man buvo gerai žinoma. Per 1926–1928 metų vasaras aplankiau daugelį lietuvių gyvenamųjų vietų. Norėjau susiorientuoti, kas ten iš tiesų vyksta.

Visų pirma – kas toji provincija? Šiapus demarkacinės linijos, pradedant nuo Druskininkų ir baigiant Rūdiškėmis išilgai, ir nuo demarkacinės linijos iki Žirmūnų, Varanavo, Benckainių ir Dzeveniškių skersai gyveno kompaktinės lietuvių masės, į kurias tik vietomis nedideliais plotais buvo įsispraudusios baltarusiškai kalbančių gyventojų vietovės. Žinoma, šen bei ten laikėsi koks dvaras ar dvarelis.

Beveik visa Švenčionių apskritis, dalis Breslavos apskrities, tam tikri plotai (Gervėčių apylinkė) Vilniaus–Trakų apskrityje buvo gyvenami lietuvių. Tikro mūsų tautiečių skaičiaus niekuomet nepavyko sužinoti. Iki visuotinio gyventojų surašymo (1931) okupacinė administracija skelbė, kad iš Vilniaus krašte priskaičiuojamų daugiau kaip milijono gyventojų, lietuviais esą užsirašę 62 000 asmenų. Jei oficialiose žiniose būtų paskelbta ne 62, bet 6 tūkstančiai, nebūtume nustebę. Lenkiškos* administracijos organai tautybę užrašinėjo tik pagal savo nuožiūrą, todėl pateikti duomenys yra gryniasias falšas. Ne kitaip atsitiko ir vykdant visuotinį gyventojų surašymą, kurio rezultatai nieko nenustebino.

Ruošiantis visuotiniam gyventojų surašymui, 1928 metų pabaigoje Vilniuje buvo surengtas diskusijų vakaras. Prane-

* Sąvoka „lenkiškas“ neišgalvota. Per 20 metų Lenkijoje į administraciją neįsileista kitų tautybių tarnautojų. Caro laikais Lietuvoje negaudavo vietų katalikai, 1919–1939 metais vadinamuose „Rytiniuose pakraščiuose“ (Kresy Wschodnie) administracijoje negalėjo dirbti lietuviai, baltarusiai, rusai, žydai. O jei kas patekdavo, tai tik išsižadėję savo tautybės, gimtosios kalbos, ir vaikus turėjo leisti į lenkiškas mokyklas.

šimą skaitė vienas iš blaiviausių Vilniaus lenkų, „Przegląd Wileński“ redaktorius Liudvikas Abramavičius. Savo pranešime referentas kiek plačiau sustojo ties sudėtingu tautybių klausimu Vilniaus krašte, įspėdamas, kad surašinėtojai ras dešimtis tūkstančių gyventojų, kuriems sąvoka „tautybė“ yra nesuprantama. Tie žmonės vadina save „tuteišais“, pridėdami – katalikais. Jie kalba lietuviškai haltarusiškai lenkišku žargonu ir paklausti, kokios esą tautybės: lietuviai, baltarusiai ar lenkai, atsako trumpai – „tuteišys“. Jokios kitos tautybės nepripažįsta.

Tuo remdamasis, pranešėjas surašymo lapuose siūlė įvesti dar vieną rubriką – „tuteišy“. Gerai pažinodami Vilniaus krašto gyventojų ne tik tautinę mozaiką, bet ir jų kultūrinį lygį, susirinkusieji pritarė Abramavičiaus pasiūlymui. „Prieš“ pasisakė vienas tik prof. Modelskis (gimęs ir augęs Lvoje). Žodį „tuteišy“ jis girdys pirmą kartą. Kaip vėliau paaiškėjo, rytinėse Lenkijos okupuotose srityse, tarp jų ir Vilniaus krašte, iš tikrųjų buvo užrašyta apie pusantro milijono „tuteišų“. Bet kaip prof. Modelskio, taip ir visų iš Galicijos į Vilnių atsikūstų veikėjų akyse visi „tuteišai“ buvo... lenkai.

Tuo tikslu dirbo ne tik administracija, spauda ir kleras, bet su mažomis išimtimis visa Vilniaus universiteto profesūra.

Šia proga nors trumpai apibūdinsiu tuometinę Vilniaus universiteto profesūros sudėtį. Universitete nebuvo nė vieno lietuvio dėstytojo, išskyrus renegatą kun. B. Žongolavičių, kuris iki Pirmojo pasaulinio karo bendradarbiavo Jakšto redaguojamame „Draugijos“ žurnale ir rašė lietuviškai. Po karo nepriklausomoje Lietuvoje jam pasidarė ankšta ir persikėlė į Vilnių. Čia drauge su kitais iš Galicijos atsikūstais profesoriais pasireiškė kaip aršūs polonizacijos apaštalas. 1919 metais atsidūręs Vilniuje, kun. B. Žongolavičius visom keturiom metėsi organizuoti Vilniaus universitete teologijos fakultetą. Visų pirma pasipriešino arkivyskupo Matulevičiaus sumanymui tą fakul-

tetą pakelti į Dvasinę akademiją, kurioje būtų dėstoma lenkiškai ir lietuviškai ir kurioje galėtų studijuoti teologiją ne tik Vilniaus krašto, bet ir Pabaltijo valstybių piliečiai. Kun. Žongolavičius užsispyrė steigti tik paprastą teologijos fakultetą ir pats kelis kartus važinėjo į Lvovą, Liubliną ir Krokuvą, kalbindamas tų miestų teologus keltis į Vilnių. Be jų nebūtų pavykę suklijuoti net paprasto fakulteto.

Teologijos fakulteto kunigai dėstytojai ir daugelis kitų profesorių bei jų pavaduotojų buvo sugabenti iš įvairių Galicijos vietų. 1928–1929 mokslo metais šešiuose Vilniaus universiteto fakultetuose (Humanitarinių mokslų, Teologijos, Teisės, Gamtos-matematikos, Medicinos ir Dailės) dėstė 107 profesoriai ir jų pavaduotojai. Iš jų 85 asmenys iš Galicijos ir 22 Vilniaus krašto kilmės. Pavyzdžiui, medicinos fakultetui iš Galicijos buvo atgabenta 30 profesorių ir tik vienas (Vladičko) buvo vietinis. Beje, pirmasis po karo Vilniaus universiteto rektorius Siedleckis (Michał Siedlecki) taip pat atgabentas iš Krokuvos. Tokioje atmosferoje besimoką studentai visų pirma buvo akli nacionalizmo skleidėjai, veikę ir mieste, ir Vilniaus krašto provincijoje.

O kaip atrodė pati provincijoje gyvenanti lietuvių visuomenė? Išskyrus vienur kitur pasiturintį ūkininką, absoliuti valstiečių dauguma buvo vidutiniškai ir mažžemiai. Visame Vilniaus krašte neteko matyti lietuvių dvarininko. Tokių neturėjome. Vieninteliai inteligentai buvo mokytojai. Deja. Kaip jau matėme, jų skaičius ne tik nedidėjo, bet metai po metų mažėjo ir taip lietuviškas kaimas likdavo be inteligento. Tiesa, nuo 1927 metų pradėti steigti Šv. Kazimiero draugijos skyriai-bibliotekos, į kaimą buvo siunčiami prelegentai su paskaitomis. Ne vienas jų grįždavo apkultas, sukruvintas. Vietos šovinistinių vadovų prigirdyti chuliganai kaip įmanydami gynėsi nuo „litvomanų“ drauge terorizuodami gyventojus. Be to, ir patys skai-

tyklų vedėjai dažniausiai nebuvo baigę jokių mokyklų. Į skaityklų vedėjus eidavo išblaškyti uždarytos Mokytojų seminarijos mokiniai ir kiti nedidelio išsilavinimo jaunuoliai.

Iš to darosi aišku, kad provincija lietuviškajam Vilniaus aeropagai neturėjo jokios įtakos, nors retkarčiais vienas kitas stebuklingu būdu išlikęs inteligentas pasaulietis ar kunigas apsilankydavo Laikinojo Komiteto plenumo posėdyje. Kiek metu, į Komiteto plenumus kai kada atvykdavo kunigai K. Malinkevičius ir A. Mikaila, iš pasauliečių: iš Švenčionių dr. A. Rymas ir iš Kalesnykų mokytoja B. Šičkaitė. Bet jie Komiteto veiklos nepagyvino.

GRUMTYNĖS SU PLUNKSNA RANKOJE

1928 metais gruodžio pradžioje išleidome pirmąjį „Vilniaus rytojaus“ numerį. Tai buvo dienraščio formato, aštuonių puslapių, „politikos, visuomenės ir literatūros laikraštis“, leidžiamas šeštadieniais. Sudėjus krūvon „Vilniaus aidą“, „Kelio“ ir „Dirvos“ laikraščius, „Vilniaus rytojus“ buvo daug mažesnis*. Dabar niekaip negaliu prisiminti, kas, be V. Budrevičiaus ir manęs, iš pradžių dirbo. Greičiausiai laikraštį ruošti teko tik mums dviem, o teisingiau pasakius, man vienam. Komiteto paskirtas „Vilniaus rytojaus“ vyriausiasis redaktorius iki tol nieko bendro su spauda neturėjo. Be to, dirbdamas gimnazijos sekretorium, buvo gana užsiėmęs. Todėl iš pradžių pasižadėjo tik kiekvienam numeriui paruošti „Politinę kroniką“. Visa kita medžiaga užgulė ant mano sprando. Aštuonių puslapių laikraščiui paruošti medžiagą ne juokai. Šiandien prie tokio dydžio laikraščio dirba 15–20 etatinių redaktorių, anais laikais teko dirbti dviem. Visa laimė, kad daugiau kaip du puslapiai buvo skirti ūkio reikalams. Medžiagą šiam skyriui parūpindavo buvęs „Dir-

* Tais metais
Laikinojo
komiteto
sprendimu vietoje
minėtų periodinių
leidinių buvo
nutarta leisti
vieną.

vos“ redaktorius agronomas Motiejus Stankevičius. Ir kaip parūpindavo! Glėbiais užversdavo, reikalaudamas, kad „šitąjį anąjį“ (turėjo tokį priežodį) viskas būtų įdėta, nieko netrumpinant ir netaisant. Čia aš jaučiausi tiesiog bejėgis. Verkiant tekdavo trumpinti ir taisyti, juo labiau, kad Stankevičius rašė itin natūraliai. Savaime suprantama, kad grynai ūkiški patarimai apie karvių veršiamąsį, mėslo rauginimą ir panašūs nesiderino su laikraščio paskirtimi – „politikos, visuomenės ir literatūros“. Bet neturint kaimui atskiro laikraščio, teko sutikti.

Be to, jau pirmomis dienomis užgriuvo kunigai Čibiras ir Kraujelis. Tiesa, pirmasis savo žinioje turėjo „Jaunimo draugą“, antras retkarčiais už sutaupytus pinigus leisdavo „Vilniaus varpą“, bet dažniau einantis laikraštis juos ypač masino. Taip numeris po numerio leidinys darėsi vis labiau katalikiškas. Abu kunigai nesitenkino teorinio pobūdžio straipsniais, bet vis dar užkabinėjo idėjinį priešą dr. Alseiką, kuris, kaip įmanydamas, gynėsi savo „Vilniaus šviesoje“, nors ir retai, neret guliariai išeinančioje.

Pulti mūsų „kairiuosius“ buvo vis lengviau, nes Vilniuje „emigrantai“ juo toliau, juo labiau įžulėjo, ne tik į šuns dienas dėdami tautininkų režimą Lietuvoje. Kur tik galėdami, kaišiojo kuolus ir į mūsų paskutinėmis jėgomis velkamą vežimą. Okupuoto Vilniaus krašto lietuvių vargai „emigrantams“ nerūpėjo. Asmeniškai nepažinojau ne tik garsaus Plečkaičio, bet nesu kalbėjęs nė su vienu jo pasekėju. Sprendžiau apie juos remdamasis įžūliu „Pirmyn“ tonu, kurio pobūdis atrodė labai įtartinas. Tauragės pučo dalyviams sugužėjus į Vilnių, prasidėjo visokie jų pasitarimai, konferencijos su aukščiausiais lenkų „baltojo teroro“ veiksniais, neišskiriant ir paties Pilsudskio. Gal aš klystu, bet iki šiol įtariu, jog visas tas neva pučas Tauragėje buvo tam tikrų Lenkijos struktūrų darbas, teisingiau pasakius – repeticija. Jai nepavykus ir maištininkų būriui atsidūrus Vilniuje, rei-

kėjo pagalvoti apie tai, kas su jais daryti. Vėl bijau suklysti, bet man rodosi, kad „emigrantams“ Vilniuje buvo pavesta nelabai garbinga misija – demoralizuoti Vilniaus lietuvių visuomenę. Ir jie to ėmėsi visomis keturiomis, pradėję nuo mūsų „kairiųjų“, kurie, nesuvokdami, kas atsitiko, pažiūrų solidarumo vedini pradėjo lyg ir flirtą.

Tai būtent dešiniųjų štabas išnaudojo, nepraleisdamas nė vienos progos įgelti kairiajam sparnui. Pastarieji gynėsi kaip sugėbėdami. Ir kai netrukus susivokė, jog „emigrantų“ reklamuojamas „socialdemokratiškumas“ yra gana neaiškus, – atsiribojo. Tada „emigrantų“ leidžiamas „Pirmyn“ pradėjo pulti ir tuos, kurie iš pradžių savo menamiems broliams buvo ištiesę ranką. Dar vėliau iširo ir pačių „emigrantų“ vienybė. Išsiblaškė kaip avys, vienas kitą kaltindami „išdavyste“ ir „provokacijomis“. Kaip iš tiesų buvo – susigaudyti sunku. Viena tenka pasakyti, kad per keletą savo „veiklos“ metų tie veikėjai pridarė daug žalos.

Tokioje neramioje aplinkoje vilkome sunkų gyvenimo vežimą. Rankoves pasiraitojus teko imtis publicistinės plunksnos, žinoma, ne ką nors puolant, bet ginantis nuo vis dažniau kertamų smūgių. Nors kartą per savaitę stengiausi parašyti rimtesnį straipsnį einamaisiais klausimais, pasirašydamas slapyvardžiu „Mirūnas“. Drauge atkreipėme dėmesį į žinias iš provincijos, todėl netrukus pagausėjo „Korespondencijų“ skyrius. Gaila, literatūros klausimų beveik neteko liesti, nes vyriausiajam redaktoriui šios temos atrodė nebūtinės. Šalia retų publicistinio pobūdžio straipsnių liko viena nevaržoma sritis – kova už gimtąją kalbą. Šiuo klausimu parašiau ciklą straipsnių, kuriuos išleidau atskira knygele „Kovoje už gimtąją kalbą“. Be to, tų metų pavasarį išleidau apysakos „Pilkieji didvyriai“ pirmąją dalį. Buvau sumanęs parašyti trilogiją, skirtą mūsų tautos kovai už spaudos laisvę. Sumanymą pavyko įvykdyti tik iš dalies. 1930 metais išėjo antroji dalis. Trečios nebaigiau rašyti, nors buvau

įpusėjęs. Neskubėjau, gerai žinodamas, kad kol Vilniaus kraštas bus okupuotas – nepavyks išleisti, kadangi trečioje dalyje ketinau pavaizduoti šios nelaimingos Lietuvos dalies nepavaldėtiną padėtį. Tuometinis cenzorius, bėglys iš Lietuvos Žilinskis (Mikołaj Żylinski) būtų puolęs kaip vanagas. Apie dešimt metų dirbdamas miesto viršininko (starosta grodzki) įstaigoje, šis ponas buvo įkyrėjęs iki gyvo kaulo. Visų pirma organiškai nepakentė lietuvių. Tai buvo aiškiai matyti iš jo laikysenos įvairiuose mūsų draugijų susirinkimuose, kuriuose jis visada dalyvaudavo, o dažnai niekieno nekviečiamas atsisėdavo prie prezidiumo stalo. Ne kartą ir ne du nutraukdavo kalbėtoją, retkarčiais trinkteldamas kumščiu į stalą. Nesigėdindavo ateiti į Šv. Mikalojaus bažnyčioje ruošiamas iškilmingas pamaldas pasiklausyti pamokslų. O gavęs iš spaustuvės naują lietuviško laikraščio numerį, tyrinėdavo lyg per mikroskopą ir įsiusdavo teismui nepatvirtinus konfiskavimo.

Nemalonu buvo klausyti jo pastabų, vis dėlto retkarčiais neišvengdavome „pasikalbėjimų“. Ypač kai konfiskavimo rašte nebūdavo tiksliai nurodyta, kuri straipsnio dalis užkliuvo. Tokiais atvejais tą pačią dieną po konfiskavimo negalėdavome išleisti „pakoreguoto“ laikraščio, nes jis išeidavo popiet, o įstaigoje Žilinskio neberasdavome. Tekdavo laukti kitos dienos ryto. Oi, kliūdavo tada! Arsimenu du Žilinskio įsiutimus. Pirmą kartą kliuvo už... ministro Dovo Zauniaus kalbą Vilniaus klausimu.

– Po velnių! – nirto cenzorius. – Tai ne ministras, o zau-nytojas. Akiplėša! Ir ko jis nori?

Neiškenčiau nepastebėjęs:

– Ponas referente! Zaunius yra Lietuvos ministras ir gin-lyti lietuvių tautos interesus.

– Kokia ten Lietuva? – suriko Žilinskis. – Vilnius jums kvepia. Išmuškite iš savo galvų Vilnių!

Diskutuoti nebuvo prasmės.

Kitą kartą užkliuvo mūsų laikraštyje įdėta žinia apie „antilietuvišką mitingą“. Čia tenka pastebėti, kad Vilniuje ilgą laiką kasmet po kelis kartus buvo ruošiami „antilietuviški mitingai“ (taip ir vadinosi: „wiece antylitewskie“), kuriuose dažniausiai kalbėdavo Obstas ir kiti endekų šulai. Mitingai vyko dartinės Filharmonijos salėje.

Aprašydami vieną tokį mitingą, pažymėjome, kad salėje buvo susirinkę apie 100 žmonių. Už tokią žinią Žilinskis negalėjo konfiskuoti, nes nebuvo juridinio pagrindo. Užtat kitą dieną apsiputojęs prikaišiojo, kad visa žinia paremta begėdišku melu („bezczelnym kłamstwem“). Girdi, jis pats buvęs mitinge ir matęs pilnutėlę salę žmonių. Taigi, kaip galima meluoti?

– O ką parašė Obstas? – paklausiau. – Jo nuomone, mitinge dalyvavo keliolika tūkstančių.

– Jis taip pat sumelavo, – nusileido Žilinskis, – bet ne taip begėdiškai kaip jūs. Kada ateisite į protą?

– Negreit, pone referente, negreit, – atsakiau.

Vėliau Žilinskis pateko į kažkokią nemalonią padėtį ir buvo paskirtas eiliniu referentu į Torunės vaivadiją. Prieš išvykdamas į Pamarį, atėjo į Komiteto raštinę... atsisveikinti. Atrodė malonus, švelnus, nors prie žaizdos dėk. Žodžiais palinkėjome laimingos kelionės, o širdyje – nusisukti sprandą.

Žilinskio vietą užėmė neseniai iš anapus demarkacinės linijos atbėgęs į Vilnių Jonas Kviatkovskis (Jan Kwiatkowski).

Aš kartais save klausiu, ar ateities smalsuolis, vartydamas anų dienų periodiką, susidarys aiškų mūsų veiklos vaizdą? Nepailsdami gynėme nuolat puolamas nepavydėtino mūsų gyvenimo pozicijas ir drauge velniai žino už ką vis įkyriau tarp savęs pešėmės, badėme viens kitą yломis. 1929 metų pabaigoje užgeso neilgai švietusi „Vilniaus šviesa“. Dr. Alseika netesėjo toliau leisti laikraščio iš savo kišenės. Kol galėjo, laikėsi vis kaltinda-

mas dešiniuosius savo oponentus. Paskutiniame „Vilniaus šviesos“ numeryje pranešė, kad laikraščio leidimas sustabdomas ir netrukus pradėsias eiti naujas demokratinių pažiūrų laikraštis. Ilgai laukti nereikėjo ir berods gruodžio pirmomis dienomis pasirodė tris kartus per mėnesį leidžiamas „Vilniaus žodis“. Taip „kairieji“ gavo galimybę reikšti savo nuomonę, ir pirmiausia teko Laikinajam komitetui. Kaip ir galima buvo tikėtis, „Vilniaus rytojus“ ir „Jaunimo draugas“ neliko skolingi.

Audra stiklinėje vandens vėl pradėjo šniokšti. Anais laikais tokios audros dalyviams atrodė, kad atliekame kone didvyriškus žygius. Iš tiesų tarpusavis mūsų badymasis buvo tai vaikų darbas. Vienas dalykas buvo rimtas – kova prieš okupacijos užmačias, prieš jos svarbiausią tikslą – priversti mus išsižadėti savo kalbos ir tautybės. Šioje kovojeėjome ranka rankon, nors kiekvienas laikėmės kitokios taktikos. Pavyzdžiui, gruodžio pradžioje suėjo 30 metų nuo Kudirkos mirties. Sukaktuves minėjome visi bendrai. Gruodžio 31 dienos vakare Lietuvių klube vėl susirinkome bendrai sutikti Naujuosius 1930 metus.

Per 1929 metus „Vilniaus rytojus“ buvo konfiskuotas 7 kartus. Tiek kartų buvo tardytas, tiek kartų sėdėjo kaltinamųjų suole atsakingasis laikraščio redaktorius Julius Navikas. Seniai jis jau ilsisi Vilniaus žemėlėje, už kurią gal ir nesąmoningai vargo ir kentėjo. Septyniasdešimtmetis Julius Navikas buvo kalvis. Kalvę jis turėjo Antakalnio priemiestyje. Į redakciją ateidavo kartą per mėnesį gauti algą. Ateidavo ir laikraštį konfiskavus, kadangi tą pačią dieną policija apsilankydavo jo kalvėje ištardyti ir surašyti protokolą. Iš vakaro konfiskavus laikraštį, kitą dieną žinojome, kad Navikas iš pat ryto bus pas mus. Įėjęs pasakydavo „Labas“, pasisveikindavo ir prašomas nesėsdavo. Peržvelgęs mus, pradėdavo:

– Ponai! Jūs vėl kažką negero pripeckelinate. Kiek kartų prašiau, ko nereikia – nerašykite. Supūdysite senį kalėjime.

Kaip mokėdami „redaktorių“ guosdavome, ramindavome, užtikrindami, kad kalėjime ne tik nesupus, bet ir nesėdės.

– Velniai juos žino, – lyg ir nusileisdavo. – Bet nusibodo. Žiūrėk – ir šliaužia kaip utelės. Įlenda, apsidairo, paprašo vietos atsisėsti ir tuojau traukia popierių protokolui rašyti. Pradedą klausinėti kas ir kaip? O aš trumpai: nieko nežinau. Koks tamsta redaktorius, sako, jeigu nežinai, kas laikraštyje parašyta?

– Dabar jau ir to neklausia, – tęsia Navikas. – Ateina ir rašo, o aš pasirašau.

– Nebijokite, ponas redaktoriau, – guodžiame toliau, – nieko blogo.

– Bet ir nieko gero, – nenusileidžia „redaktorius“, gerai žinodamas, kad teismo neišvengs. Teisme Navikas labiausiai nemėgo jaunų advokatų ir visada reikalaudavo, kad jį gintų seni, kurie esą savo amžiaus žmogų labiau užjaučia.

Spaudos bylos buvo svarstomos miesto teismuose, kurių tuomet Vilniuje buvo berods šeši. Kiekvienas teisėjas per dieną spręsdavo nuo 20 iki 30 bylų, daugiausia smulkaus pobūdžio.

Teismai vykdavo be prokuroro, kuris dalyvaudavo tik spaudos byloje. Navikas teisėją gerbė, o prokuroro tiesiog nepakęsdavo, negalėdamas suprasti:

– Ko tas gyvatė nuo manęs nori? Toks jaunas snarglys kaltina mane, pagyvenusį žmogų.

Naviko bylos teisme būdavo savotiška komedija. Teisėjui paklausus, kodėl kaltinamasis, kaip redaktorius, leidžia dėti tokius straipsnius, Navikas dažniausiai atsakydavo:

– Ką gi, pone teisėjau, aš padarysiu? Redakcijoje sėdi jaunuoliai ir rašo, kas jiems patinka. Neklauso senio ir gana.

Salė kvatojasi, teisėjas skambina, liepdamas nutilti, nors ir pats juokiasi. Nuraminęs salę, klausia:

– Ar kaltinamasis skaitėte parašytą straipsnį?

– Ne, pone teisėjau, neskaičiau.

– Kodėl?

– Aš mažai raštingas. Spausdintą šiaip taip prasleibizuoju, o raštiškai nieko negaliu paskaityti. Raidžių nepažįstu.

– Rašyti mokate?

– Pavardę pasirašau. Daugiau negaliu.

Prokuroras nervinasi. Pagal teismo eigą, po prokuroro ir gynėjo kalbų teisėjas suteikia paskutinį žodį kaltinamajam. Visada paklausdavo ir Naviką, ko jis norėtų prašyti. Į tai mūsų redaktorius kartą pareiškė:

– Ar aš ką jums, ponai, pasakysiu, ar tylėsiu, vis tiek nu- teisite.

Teisėjas pasijuto įžeistas ir įspėjo, kad kitą kartą už tokius žodžius kaltinamasis bus nubaustas.

Prokuroras puola lietuvius, kad jie tyčia juokiasi iš teismo. Advokatas teisina, primindamas, kad visi laikraščiai naudojami panašiais redaktoriais. Teisėjas kasosi pakaušį, nežinodamas, kaip pasielgti. Beveik visos bylos baigdavosi nedidelėmis piniginėmis bandomis. Ilgainiui su tokia procedūra Navikas apsirato.

Mums iškeltas bylas gindavo lenkai advokatai. Kol buvo gyvas Tadas Vrublevskis (Tadeusz Wróblewski), gindavo jįsai. Jam mirus (1925), gindavo ilgametis Vrublevskio aplikantas, vėliau savarankiškas advokatas S. Sadkovskis (S. Sadkowski). Mano laikais lietuvių spaudos bylas gynė advokatai B. Kšiżanovskis (B. Krzyżanowski) ir Z. Jasinskis (Z. Jasiński). Pirmasis keletą metų buvo Lenkijos senato narys, demokratinių pažiūrų, didelės erudicijos juristas. Su juo labai skaitėsi teisėjai.

Kalbėdamas apie šią iš tikrųjų šviesią asmenybę, priminsiu mažai kam žinomą faktą, kuris liudija, kad B. Kšiżanovskis buvo vienas iš negausių Vilniaus lenkų, kurie stengėsi, kad visi turėtų lygias teises.

1919 metų spalio 10 dieną atidarytas Vilniaus universitetas iš karto buvo nudažytas endekiškai nacionalistinėm spalvomis. Tokia buvo Pilsudskio valia, su kuria sutiko iš Krokuvos atvežtas minėtas pirmasis Vilniaus universiteto rektorius Siedleckis. Jis pats apie tai rašo:

* „Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego“, tom II, str. 62.

„Sužinojęs, kad esu paskirtas pirmuoju Vilniaus universiteto Rektoriumi, apsilankiau pas tuometinį Valstybės viršininką Juzefą Pilsudskį ir su juo trumpai, bet itin maloniai pasikalbėjau. Abu priėjome prie bendros išvados, kad Vilniaus universitetas turi būti grynai lenkiškos kultūros įstaiga“*.

Iš šių žodžių aiškėja, kodėl į naujai įsteigtą Vilniaus universitetą per 20 metų neįsileista nė vieno ne lenko profesoriaus. Neįsileista ir nelenkų kalbų, bent pirmąjį dešimtmetį.

Tame pačiame straipsnyje (p. 92) Siedleckis užsimena, jog 1920 metais pas jį apsilankė Vytautas Abramavičius (vėliau su lietuviais nieko bendro neturėjęs – R. M.) ir Bronislovas Kšiżanovskis, kurie pareikalavę įsteigti lietuvių ir žydų kalbų katedras bei pakviesti dėstytojais bent po vieną lietuvių ir žydų profesorių. Kaip toliau aiškėja iš Siedleckio žodžių, jis tokį sumanymą be jokių diskusijų atmetęs.

VYTAUTINIŲ METŲ REALIJOS

Berods 1930 metų sausio pabaigoje į Vilnių atvyko vienas iš negausių Lietuvos dvarininkų, dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą įsitraukusių į mūsų tautos gyvenimą, Donatas Malinauskas. Atvyko ne šiaip sau, bet sumanęs Vilniaus Katedroje pastatyti Vytauto Didžiojo sarkofagą. D. Malinauskas pranešė, kad Čekoslovakijoje užsakytas sidabrinis sarkofagas Vytauto Didžiojo palaikams sudėti. Po kurio meto sarkofagas buvo gautas Vilniuje ir, kiek menu, Lenkijos finansų ministro nurodymu už tai nereikėjo mokėti maito.

Deja, trūko palaikų...

Kitais – 1931 – metais didžiojo potvynio metu Katedros požemiuose rasti poros karalių palaikai. Vilniuje netrūko gandų, kad esą rasti ir Vytauto Didžiojo palaikai, tačiau tokius gandus oficialūs veiksniai neigė. Reikia manyti, kad iš tikrųjų neaptikta, nes užslėpti šiuos palaikus būtų buvus didžiausia niekšybė, juo labiau, kad Vytautas Didysis yra laikomas Vilniaus Katedros fundatoriumi. Vis dėlto ir tada, ir vėliau D. Malinauskas laikėsi tos nuomonės, jog palaikai rasti, ir todėl jis papūpinęs sarkofagą.

Kelis kartus mūsų Laikinojo komiteto prezidentas drauge su 1929 metais sudarytu Vytauto Didžiojo atminimui pagerbti komitetu svarstė susidariusią padėtį. Po ilgų debatų buvo nutarta kreiptis į Vilniaus arkivyskupijos kuriją prašant leidimo pastatyti Katedroje Vytauto Didžiojo sarkofagą. Kaip ir reikėjo tikėtis, kurija davė neigiamą atsakymą, motyvuodama tuo, kad Vytauto Didžiojo palaikai nerasti, o Katedroje jau esanti jo garbei memorialinė lenta. Todėl nesą jokios prasmės padėti tuščią sarkofagą. Nieko nepesęs D. Malinauskas išvažiavo, palikęs mums tuščią sarkofagą, kuris šiuo metu yra Lietuvių kalbos ir Literatūros instituto žinioje.

Nepavykus su sarkofagu, teko tenkintis kuklesniu Vytauto Didžiojo paminėjimu. Buvo nutarta pastatyti marmurinį paminklą Šv. Mikalojaus bažnyčioje. Projektą paruošė ir nuliedino skulptorius R. Jakimavičius (Rafał Jachimowicz), ir spalio 25 dieną Vytauto Didžiojo biustas buvo iškilmingai atidengtas. Tą dieną ant geresnio popieriaus išleidome padidintą „Vilniaus rytojaus“ numerį, skirtą Vytautui Didžiajam. Aš parašiau vedamąjį. Be to, Vytauto Didžiojo atminimas daug kur paminėtas provincijoje.

Tuometiniai Vilniaus valdovai gėdingai išsisuko, neradę reikalo paminėti atminimo asmens, kurio genijaus dėka prieš šimtmečius buvo sutriuškinta nepasotinamų kryžiuočių galybė. Tiesa, muilindami akis, buvo įsteigę Vytauto Didžiojo komitetą, kurio nariai retkarčiais posėdžiaudavo. Apie ką jie kalbėjo – neaišku, bet, nieko konkretaus nepadarę, berods 1931 metais Vytauto komitetą... likvidavo.

Netrukus po Naujų metų į Lietuvą atvyko pirmasis Varšuvos spaudos („Kurjer Poranny“) korespondentas V. Mergelis (Władysław Mergiel). Sustojęs porai dienų Vilniuje, apsilankė redakcijoje ir pasikalbėjęs pareiškė norą pasimatyti su kun. Kraujeliu. Tą patį pavakarį nuvykome pas „Ryto“ pirmininką. Priėmė mus maloniai, nuoširdžiai. Pasikalbėjęs apie šį ir tą, Mergelis paklausė:

- Išaiškinkite, ponai, vieną jūsų taktikos paslaptį.
- Neturime jokių paslapčių, – atsakė kun. Kraujelis.
- Jums gal ir neatrodo paslaptis, o mums, lenkams – mįslė.

Mažai nusivokiu lietuvių kalboje, bet pastebėjau tokių reiškinių. Jūsų spaudoje nuolat rašoma: „lenkų policija“, „lenkų teismai“, „Lenkijos kariuomenė“, „Lenkijos prezidentas“ ir taip toliau. Niekur nerandu žodžio „mūsų“.

- Ir nerasite, pone redaktoriau, – įterpia.

– Ponai, juk esate Lenkijos piliečiai. Turite tokius pačius pasus kaip ir mes. Kuo tatai paaiškinti?

– Spalio devintąją, – pareiškė kun. Kraujelis. – Sutiksime, pone redaktoriau, – tęsė toliau šeimininkas, – kad, sulaužę jūsų pačių pasirašytą Suvalkų sutartį, Vilnių užėmėte smurtu. Ar manėte, kad po to mes nulenksime galvas ir sakysime „mūsų policija“ ar „mūsų prezidentas“.

– Jei aš gerai supratau, – įterpė Mergelis, – jūsų nuomone, Vilnius yra okupuotas?

– Dubium non est*, – atsakė lotyniškai kun. Kraujelis. – Tatai aišku ne tik mums, lietuviams, bet ir visam pasauliui.

– Vis dėlto, – prieštaravo Mergelis, – Ambasadorių Taryba Vilnių pripažino Lenkijai. Vadinasi, byla baigta.

Kun. Kraujelis nusikvatojo:

– Tamsta, pone redaktoriau, esate skaitęs Senkevičių ir žinote, kaip Zagloba padovanojo Nyderlandus. Tokie zaglobos yra ir liūdno atminimo Ambasadorių Taryba, padovanojusi Lietuvos sostinę Lenkijai. Ne, pone redaktoriau, nesame tokie naivūs, kaip daugelis jūsų mano, ir niekšybių nepripažįstame.

Šiais klausimais kitą dieną dar ilgiau diskutavome, bet Mergelio neįtikinau nei prie stikliuko baltosios „Buketė“, nei prie juodos kavos puodelio „Rudnickio“ kavinėje.

V. Mergelis Kaune išbuvo keletą savaitių, parašė visą ciklą straipsnių, iš kurių labiausiai jam pavyko „Nuo „Aušros“ iki enciklopedijos“. Ta proga tenka pasakyti, kad Mergelio straipsniai, palyginti su tuometiniu lenkų spaudos tonu lietuvių atžvilgiu, buvo nešališki, nors ir jis neiškentė nenubraukęs ašaros dėl lietuvių atskilimo nuo lenkų**.

Nuo pat tų metų pradžios nuotaiką gadino ne tik sunki padėtis visose srityse, bet ir nuolatiniai jau minėti disonansai tarp mūsų pačių. Būta ir dar vienos priežasties. Tai vienas, tai kitas lietuvių visuomenės lėšomis išauklėtas mokytojas persimesdavo į lenkiškas mokyklas. Aišku, ne be pagrindo, nes mū-

* *Néra abejonés* (lot.).

** *Veliau, apsigyvenęs Vilniuje, Mergelis įsivėlė į antilietuvišką kampaniją.*

sų mokyklų skaičius vis mažėjo ir netekę vietų mokytojai pradėjo ieškoti išeities. Tokius bėglius lenkiška mokyklų kuratoria noriai priimdavo, bet pradžiai paskirdavo į mišrias tautiniu požiūriu mokyklas arba į naujai steigiamas valdiškas uždarytų lietuviškų vietoje.

Kovojant už paskutines pradžios mokyklas, pamėginau paliesti tą klausimą dvisavaitiniame laikraštyje „Przegląd Wileński“. 6-ame nr. buvo išspausdintas mano straipsnis „Priminimas“ („Przypomnienie“).

Aštuonių puslapių „Przegląd Wileński“ eidavo kas dvi savaitės ir buvo skiriamas „krašto reikalams“ („sprawom krajowym“). Pravartu paskirti jam keletą žodžių. „Przegląd Wileński“ pradėtas leisti dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą. Kaizerinės okupacijos metu buvo sustabdytas, po karo vėl pradėjo eiti. Redagavo jį Liudvikas Abramavičius, vienas iš Vilniaus lenkų eruditų, bene žymiausias Lenkijoje stilistas. Visą gyvenimą

liko vienas iš nedaugelio ištikimų Didžiosios Lietuvos Kuni-
gaikštystės šalininkų, galima sakyti, mohikanas. Kovojo prieš
Varšuvos imperializmą, negailėdavo piktų pastabų ir tuometi-
niams Lietuvos valdovams, jeigu, jo nuomone, pastarieji pasielg-
davo neteisingai. Visa nelaimė, kad „Prz. Wil.“ buvo skiriamas
ne plačiosioms visuomenės masėms, bet intelektualams, kurių
vienas kitas paskaitydavo iš tiesų kandžius Abramavičiaus straips-
nius, bet tuo viskas ir baigdavosi. Jam nepavyko sudaryti bent
kiek didesnio savo šalininkų būrelio, nes bendradarbiavimas Ab-
ramavičiaus laikraštyje buvo traktuojamas labai įtariai. Be to,
šovinizmu persisunkę Vilniuje leidžiami lenkų laikraščiai „Prz.
Wil.“ boikotavo niekuomet apie jį neprasitardami.

Todėl jo įtaka buvo labai ribota. Vis dėlto kartkartėmis
šį tą ten išspausdindavau, paliesdamas skaudžius klausimus. Vė-
liau už mano straipsnius „Prz. Wil.“ kelis sykius buvo konfis-
kuotas, ir man drauge su Abramavičiumi teko sėdėti kaltina-
mųjų suole.

Varteliodamas 1930 metų „Vilniaus rytojaus“ komplek-
tą, radau vieną kitą žinią ir apie Vilniaus universitete įsteigtą
lietuvių kalbos lektoratą.

Esu minėjęs, kad tuometinis pilsudskinis švietimo mi-
nistras Dobruckis buvo griežtai atsisakęs skirti tokiam lektora-
tui lėšų. Vėliau ar jis, ar kas kitas neigiamą nuomonę pakeitė. Į
lektorių pateko kun. V. Zajančkauskas.

Naudos iš to lektorato neturėjome. Tuo metu Vilniaus
universitete buvo arti šimto lietuvių studentų, kurie mielai bū-
tų gilinę savo kalbos žinias. Rektoratas laikėsi kitos nuomonės.
Lektoriumi jis leido mokyti lietuvių kalbos tuos studentus, kurie
panorėtų jos pramokti. Vadinas, lektorius turėjo teisę dėstyti
pirmos klasės kursą. Lietuviams studentams tatau buvo nereiš-
kalinga, o lenkai studentai nė nemanė susidomėti „chamskim

jėzykiem“. Vargšas lektorius atsidūrė keblioje padėtyje, nežinodamas kaip elgtis. Viskas išsisprendė nelauktai. Kun. V. Zajančkauskas buvo nepaprastai gyvo būdo. Apie tokius sakoma: netelpa savo kailyje. Reikia manyti, kad į kunigus pateko per nesusipratimą ir todėl visą gyvenimą kur galėdamas stengėsi pamišti esąs *sacerdos*. Kartais taip užsimiršdavo, jog kitą dieną tekdavo aiškintis ganytojui. Kol Vilniuje buvo arkivyskupas J. Matulevičius, žmogus nuolaidus, gerai pažįstas savo konfratų silpnybes, nesunku būdavo pasiaiškinti karštai pažadėjus pasitaisyti. Kas kita kietas kaip titnagas Jalbžikovskis. Po vienos linksmos eskapados kun. Zajančkauskui išsisukti nepavyko, nors ir buvo Universiteto lektorius. Gal ir todėl, kad Jalbžikovskiui atsirado proga atsikratyti dar vieno lietuvio inteligento. Prasižengęs kunigas buvo išsiųstas vikaru į Kalesnykus. Vyskupo valiai negalėjo pasipriešinti, ir iš Vilniaus atsidūrė paprastoje parapijoje, netgi ne klebonu.

Aplankiau Kalesnykuose savo buvusį mokytoją, populiaraus „Lietuvių literatūros vadovėlio“ autorių, trumpaamžį „Kelio“ redaktorių. Sėdime su kun. Zajančkausku sode ant suolelio ir dalijamės įspūdžiais, prisimename Vilniaus laikus.

– Ak, po velnių! Vilnius! – dūsauja „tremtinys“. – Tai ne šita Dievo ir žmonių užmiršta provincijos skylė, kur didžiausia atrakcija – pasiutusios davaltkos. Nors, – susigriebia po valandėlės, – gal ir gerai. Pailsėsiu, nervus sutvarkysiu. O Vilniaus nepamirštu. Kartkartėmis nuvykstu, supranti, tamsta... išsimiegoti. Čia kažkodėl sergu nemiga. Vilniuje miegu kaip išvystytas kūdikis.

Kun. Zajančkauskas vėl grįžta į parapiją:

– Blogiausia, kaip sakiau, su davaltkėlėmis, kurių čia labai daug. Įsivaizduok, tamsta, atšliaužia tokia boba, papt į vieną, į kitą ranką ir barba:

– Dvasiškas tėveli, noriu užpirkti mišias.

- Pirk, sakau. Kokių nori?
- Tylių, dvasiškas tėveli, calaunų.
- Klok, sakau, pinigų. Atlaikysiu.

Boba vėl papt į ranką.

– Tik jau, dvasiškas tėveli, kai laikysite mišias, tai ne taip greit. Jei ilgiau – galiu primokėti.

Kaip žinai, esu gana kantrus, bet neišlaikęs išdrožiau, kad suprastų:

– Žinai ką, moč. Ar aš iš lėto pasakysiu: „Kvaila boba“, „kvaila boba“, ar greitai – „kvaila boba, kvaila boba“. Ar ne vis tiek?

Kun. Zajančkauskas, kaip tikras aktorius, atkūrė pasikalbėjimo su kaimo moterimi sceną. Abudu nusikvatojome.

Neatsimenu tiksliai, 1928 ar 1929 metais Varšuvoje buvo pradėtas leisti daugiatomis leidinys „Didžioji visuotinė literatūra“ („Wielka Literatura Powszechna“), kurioje buvo numatyta ir lietuvių literatūrai skyrius.

Susidomėjęs šiuo klausimu, vyriausiam redaktoriui Liamui parašiau laišką, išdėstydamas savo nuomonę, kad būtų geresnė šių skyrių pavesti parašyti prof. M. Biržiškai ir kun. V. Zajančkauskui. Redaktorius Liamas tuojau man atsakė. Padėkojęs už laišką pranešė, kad tam darbui atlikti buvo norima kvies-ti žinomą filologą Požezinskį (Wiktor Porzeziński), bet jis neseniai mirė. Dėl M. Biržiškos, gyvenančio užsienyje, būsią nepatogumų. Už V. Zajančkausko adresą būtų dėkingas.

Kun. Zajančkauskas iš pradžių pasišiaušė, aiškindamas neturįs laiko. Įtikinau, jog bus daug geriau, jeigu apie mūsų literatūrą parašys lietuvis, o ne menkai ją išmanantis kitatautis. Zajančkauskas sutiko, ir tada Liamui pranešiau adresą. Kun. Zajančkauskas neapvylė. Po poros metų didžiuliame penkių tomų leidinyje pasirodė išsamus straipsnis apie mūsų literatūrą. Lenkų kalba turbūt pirma nešališka publikacija apie artimiausių kaimynų literatūrą.

Į metų pabaigą Vilniaus magistratas paskelbė miesto statistikos duomenis. Pagal juos tais metais Vilniuje gyveno 192 629 asmenys. Tautybėmis atrodė taip: lenkų – 55%, žydų – 35,8%, rusų – 5,9%, lietuvių – 1,3%, baltarusių – 0,6%. Nuo pradžios iki pabaigos statistika suklastota. Tuomet okupacinė administracija laikėsi savotiškos taktikos. Į nelenkams gyventojams išduodamus pasus nerašydavo tautybės, nors rubrika „Narodowość“ buvo. Vietoje žodžio „Litewska“, rašydavo didžiąją Z (!). Galvok kaip nori, o statistikos duomenyse tave įrašo lenku. Tikslas „kilnus“, priemonės „pateisinamos“.

Taigi Vytauto Didžiojo metai nuslinko į negrįžtamą praeitį, nieko ypatingo mums nedavę. Pažymėtini tik tuo, jog ir okupuoto krašto lietuvių visuomenėje pavyko sužadinti Vytauto, kaip nenuilstamo Lietuvos valstybės kūrėjo, kultą. Kai kur, netgi kaimuose, buvo pastatyti Vytauto paminklai. Taip labiausiai užguitoje lietuvių tautos dalyje pavyko atgaivinti patriotinę sąmonę, kuri dar nebuvo galutinai sunaikinta.

ŠIAPUS IR ANAPUS DEMARKACINĖS UŽTVAROS

Neapsiriksiu nujausdamas, kad minorinis mano atsiminimų tonas mielam skaitytojui bus jau nusibodęs. Suprantu, nes ir pats nemėgstu niūrių aprašymų, daug noriau skaitau lengvo žanro atsiminimus, kuriuose randu ir įdomių žinių, ir anekdotų, kurių ypač gausu žymių žmonių gyvenimų aprašymuose. Nieko nepadarysi! Niūrioje okupuoto Vilniaus krašto padangėje ne vienai stipresnei asmenybei subręsti dideliems, istoriniams darbams sutrukdė ir individualios būdo silpnybės, perdėtos ambicijos, ir politinės sąlygos.

Esu jau minėjęs apie du nuolatinius, jei taip galima pasakyti, patentuotus kandidatus į Komiteto pirmininkus: D. Alseiką ir

K. Stašį, kurie atkakliai kovojo už tą postą. 1928 metais pasitraukęs iš Komiteto, dr. Alseika ne tik pasidarė opozicijos lyderis. Kartu dėjo visas pastangas išsodinti Stašį iš pirmininko kėdės. Turėdamas galingų bičiulių anapus demarkacinės linijos ir vilniečių kunigų pasitikėjimą, Stašys Prezidiumo sosto sėdėjo tvirtai. Pagaliau, 1932 metų pradžioje... Bet geriau paskaitykite tų metų sausio 30 dienos „Vilniaus rytojuje“:

„Šio mėn. (sausio) 26 d. įvyko Laikinojo Vilniaus Lietuvos Komiteto pilnumos posėdis. Jame tarp kitko buvo išrinktas naujas Komiteto prezidiumas. Prezidiuman įėjo: pirmininkas Konstantinas Stašys, vicepirmininkais: kun. prof. Petras Kraujelis ir d-ras Danielius Alseika, sekretorium R. Mackevičius“.

Sensacija! Stašys šalia Alseikos! Ranka rankon! Vadinausi, *pax nobiscum!** Galėsime kovoti su bendru priešu nesipešdami, be reikalo jėgų necekvodami. Juo labiau, kad nuo tos dienos ir Alseikos „Vilniaus žodis“ nepuldinėjo Komiteto, kurio prezidiume po trijų metų vėl yra „Kultūros“ pirmininkas. Stašiui „kabineto“ rekonstrukcija nebuvo prie širdies. Bet jis jau buvo išmokęs kantrybės.

* *Taika mums!*
(lot.)

Iš šalies žiūrint, viskas atrodė kuo geriausiai. Posėdžio susirinkdavome ne keturiese kaip ligi tol, bet penkiese: pirmininkas, du vicepirmininkai, išdininkas ir sekretorius. Deja, kalbos nesiklijavo. Dr. Alseika dažnai nervindavosi, daug apie ką klausinėjo, teiravosi. V. Budrevičius, kaip paprastai, daugiausia tylėdavo, kun. Kraujelis pirštais barbendavo į stalą, o Stašys į visus klausimus atsakinėdavo trumpai, nelinkęs daug ką pasakoti.

Kitaip ir būti negalėjo. Stašys, Kraujelis ir Budrevičius visus svarbesnius klausimus aptardavo iš anksto ir todėl posėdyje laikėsi vieningai. Visi jie atstovavo dešiniajam sparnui, Alseika – kairiajam. Ką aš atstovavau – negalėčiau pasakyti. Jokiai grupei nepriklausiau ir tiesiog neįsivaizdavau, kad kurioje nors galėčiau tilpti. Kaip tuomet, taip ir dabar esu tos nuomonės, kad į

bet kokią partiją ar grupę patekęs žmogus netenka savo individualybės ir darosi tik galįs balsuoti asmuo, kurio nuomonę ir įsitikinimus gali trypti bet koks avingalvis. Atsimenu tokį atsitikimą. Dar ankstesnės sudėties Komiteto posėdyje svarstėme kažkokį klausimą. Aš dėstau savo nuomonę aiškiai, paremiu ją, o Stašys, Budrevičius ir Juknevičius tik pečiais maigo.

– Kaipgi, – klausiu, – mes elgiamės? Nejaugi ir čia negalime atvirai pareikšti savo nuomonės?

– Čia tik asilas ateina su savo nuomone, – kaip kirviu nukirto Juknevičius.

– O aš manau, – neiškenčiau, – kad tik asilas negali pareikšti savo nuomonės.

Balsavimo rezultatai: trys prieš vieną. Dėl to nesijaudinau. Man tik pasidarė aišku, kad net mūsų veiklos sąlygomis būta kažkokių neįvardytų grupių, nuo kurių įtakos priklausė Prezidiumo nariai. Niekas ir niekuomet nepateikdavo man jokių instrukcijų, niekas neinspiravo, kaip turiau elgtis, balsuoti „už“ ar „prieš“. Dariau kaip man atrodė geriau. Turbūt visų „laukinių“ panašus likimas. Alseika, atsidūręs „monolitinio“ sparno atstovų draugystėje, iš karto pasijuto lyg Danielius (jis ir buvo vardu Danielius) liūtų urve. Kaip turinčiam politinės ir visuomeninės veiklos stažą, Alseikai greitai paaiškėjo, kad nieko ypatingo jis nenuveiks. Tačiau apsiginklavo geležine kantrybe ir ne juokais išsilaikė dvejus metus. Tiesiog didvyris.

Tuo tarpu Stašys juo toliau, juo rečiau ateidavo į prezidiumo raštinę, nors buvo paskyręs priėmimo valandas. Susidarė įspūdis, kad Komitetas buvo jam tik oficialus paravanas, už kurio pasislėpęs galėjo elgtis kaip tinkamas. Priminus, kad interesantai pasigenda pirmininko, Stašys pareiškė:

– Jeigu paskirtomis valandomis lankysiuos, Vilniaus klausimo sprendimas į priekį nepasistūmės. Jei nesilankysiu – nepablogės.

Kalbant apie du nesutaikomus pretendentes į Komiteto prezidiumo pirmininkus, negalima pamiršti ir kitų dviejų aršių priešų, apie kuriuos tuo metu Vilniuje daug buvo kalbama. Turiu galvoje du ištikimus pilsudskinio režimo adoratorius: S. Mackevičių ir K. Okuličią. Abu kilę iš Lietuvos dvarininkų, abu nuėję tarnauti lenkams. Tarp savęs skyrėsi tik tuo, jog pirmasis savo publicistinį talentą paskyrė Lenkijos imperijai sulipdyti, pašlijusiems dvarams gelbėti ir visus, kas laikėsi kitos nuomonės, be peilio pjovė, ypač nelenkus; antrasis dėvėjo demokratizmo dažais išmargintą liberalo togą ir savo laikraštyje kartkartėm leisdavo pasakyti tiesos žodį apie padėtį, bet iš esmės buvo toks pat imperialistas kaip ir jo kolega Mackevičius.

Pilsudskiniam režimui besmilkindami, ilgainiui jie susipyko dėl pirmenybės Vilniuje, tiksliau pasakius, dėl vietų į Varšuvos seimą. Vienas kitą puolė kaip įmanydami ir visą gyvenimą liko priešais, nors režimo viršūnės mėgino juos sutaisyti. Niekas nesutaikė Alseikos su Stašiu, nesutaikė ir Okuličiaus su Mackevičiumi.

1932 metų pradžioje okupacinės valdžios mokyklų kuratoriai vėl mums kirto stiprų smūgį. Vienu plunksnos brūkštelėjimu buvo uždaryta vienintelė privati mūsų pradžios mokykla Vilniuje ir aštuonios mokyklos provincijoje. Visos partangos jas atgauti nuėjo niekais. Vietoj uždarytų lietuviškų mokyklų įsteigtos lenkiškos. Atsisakę į jas leisti vaikus, tėvai buvo nubausti piniginėmis baudomis, kai kuriems sudarytos bylos. Panašios represijos pasikartojo ir kitais, 1933, metais.

Tais metais visoje Europoje tapo itin aktualus tautinių mažumų klausimas. Ne itin vykusios Versalio sutarties pagrindais sudarytose valstybėse atsidūrė milijoninės tautinių mažumų masės. Europoje jų buvo priskaičiuojama iki 40 milijonų,

iš kurių vien Lenkijoje, oficialiais duomenimis, buvo apie 10 milijonų. Siaučiant nacionalizmui tautinių mažumų gyventojai neturėjo lygių teisių, negalėdavo gauti tarnybų valdiškose įstaigose, mokyti vaikų gimtąja kalba.

Vokiečių statistiko Geslerio surinktais duomenimis, nuo karo pabaigos iki 1932 metų Europoje buvo uždaryta 7000 tautinių mažumų mokyklų ir 2500 bažnyčių panaikintos pamaldos gimtąja kalba. Apie tą nenormalią daugelio milijonų žmonių padėtį, apie jų elementarių žmogaus teisių mindžiojimą retkarčiais buvo kalbama Tautų Sąjungoje, bet nuo tų kalbų mūsų padėtis negerėjo. Priešingai – diena dienan darėsi vis labiau nepakenčiama. Nepavydėtinos padėties nepataisė ir vadinamieji Tautinių mažumų kongresai, beveik kasmet šaukiami Ženevoje. Tuose kongresuose sakomos kalbos ir priimamos rezoliucijos valstybių valdovų nejaudino.

Tačiau tai nereiškė, kad mes tylėjome. Gerai suvokdamas, jog grumiamės nelygioje, iš pažiūros beviltiškoje kovoje,

esu parašęs nemaža straipsnių, kuriuose dėsčiau nepakenčiamą tautinių mažumų padėtį. Praėjus keleriems metams, 20 esmingiausių straipsnių „Vilniaus rytojaus“ lešomis buvo išleista atskira knygele. Apie tą rinkinį ir jo peripetijas dar teks užsiminti vėliau.

Tų pačių metų kovo mėnesį visa Lietuva plačiai minėjo „Aušros“ 50 metų sukaktuves. Neatsilikome ir mes. 22-ame „Vilniaus rytojaus“ numeryje išspausdinau vedamąjį, Ksaveras Vanaagėlis parašė atsiminimų pluoštą, įdėjome Basanavičiaus nuotrauką ir straipsnį apie jį. Visas numeris buvo skirtas „Aušrai“.

Šiaip gyvenimas ėjo įprastu vargų keliu. Niūrią padėtį įvairinome tai vakarais, tai paskaitomis. Toliau tvarkiau „Vilniaus rytojaus“ puslapį „Knygų pasaulis“. Viena nr. (32) parašiau entuziastingą recenziją apie tik ką pasirodžiusį romaną „Altorių šešėly“. Tuomet Lietuvos šventieivų plejada dar nebuvo susiorientavusi, ką reiškia šis romanas. Vėliau sukeltas Jakšto triukšmas dėl trečios romano dalies pasiekė ir mus. Pasirodžius trečiajai daliai, taip pat parašiau recenziją. Deja, išspausdinti jos nepavyko. Kunigai užprotestavo, nors patys po kelis kartus skaitė. Gaudė romaną net tie Vilniaus ir provincijos kunigai, kurie lietuviškai tesugebėjo slebizuoti.

Taigi oficialiai puolė, o patylomis gėrėjosi. Mano žmonos dėdė kun. Petras Budra irgi perskaitė. Atvykęs svečiuosna, oi, kaip jis puolė autorių! Išvadino visokiais žodžiais. Ne už patį romaną apskritai, bet... už kanauninką Kimšą!

– Kaip jis drįso! – nervinosi Kamajų parapijos ganytojas. – Suprantu, jeigu dukters susilauktų paprastas vikaras, net klebonas, tai dar būtų pateisinama. O dabar kanauninkas! Šitaip apšmeižti bažnyčios atstovus! Negirdėta. Ir nachališkumas gi autoriaus!

Įsikarščiavusiam klebonui priminiau Halevy operą „Žydė“. Apie tokią operą jis nebuvo girdėjęs. Papasakojus, kad ten

ant laužo merginą siunčia ne kanauninkas, bet kardinolas, gerai žinodamas, kad pasmerktoji žūti liepsnose yra jo duktė, – kun. Budra pašoko kaip įgeltas.

– Šmeižtas! Tokios operos negali būti! Ar jūs iš proto išėjote? Tasai prirašė niekų apie kanauninką, o tu čia kardinolą išgalvojai. Bedieviai jūs, bepoteriai! Jums tik šventą bažnyčią šmeižti.

Įsivaizduoju, ką pasakytų garbusis klebonas, pamates „Žydę“ scenoje.

1933 metai mano atmintyje susiję ir su skaudžiausiomis netektimis. Kovo mėnesį mirė kun. J. Tumas, kuriam pagerbti suruošėme akademiją. Paskaitą apie velionį skaitė V. Dasys, o direktorius M. Šikšnys papasakojo atsiminimus.

Vasaros pradžioje – Dariaus ir Girėno tragiška žūtis. Rugpjūčio mėnesį mirė ilgametis „Ryto“ pirmininkas kun. P. Kraujelis, o rudenį – Kalesnykų klebonas M. Rudzis, kurio dėka 1918 metais patekau į gimnaziją.

Kun. Kraujeliui mirus, buvau Kaune ir laidotuvėse nedalyvavau. Sprendžiant iš vėliau matytų nuotraukų, jos buvo įspūdingos. Dalyvavo Vilniaus lietuvių visuomenė ir beveik visi iš provincijos suvažiavę lietuviai mokytojai, kurie atvyko atsisveikinti su ilgamečiu „Ryto“ draugijos pirmininku.

Kun. Kraujelis buvo savotiškas žmogus, bene vienintelis Vilniuje užsilikęs monarchijos šalininkas. Iš esmės vertinant, jo būta didelio intelektualo, puikiai valdžiusio plunksną ir svarbiausia – daug nuveikuso švietimo srityje. Vadovaudamas Vilniaus krašto lietuviškoms mokykloms, už šias pradžios mokslo įstaigas kovojo kaip įmanydamas, negailėjo jokių pastangų. Be to, sunkiais momentais mokytojams visada rasdavo paguodos žodį, nesipuikavo, nors iš šalies atrodė išdidus. Tenka pažymėti ir tai, kad Mokyklų kuratorijoje kunigo Kraujelio buvo paisyta kaip asmenybės, mokančios ginti savo pozicijas. Ne jo

kaltę, kad ilgainiui lietuviškų mokyklų nuolat mažėjo. Dėl kiekvienos uždarytos mokyklos, dėl kiekvieno nušalinto mokytojo kun. Kraujelis kovėsi visomis prieinamomis priemonėmis. Tikėjo, jog kur nors būtinai suras teisybę. 1928 metais, puldinėdamas į visas puses ir nustojęs vilties ką nors laimėti, išsiuntė Pilsudskiui beveik puslapio didumo telegramą, glaustai išdėstęs savo mintis apie padarytą lietuvių švietimui žalą. Kaip ir galima buvo tikėtis, jokio atsakymo negavo. Liko tik istorinis dokumentas, kurio originalą paskelbė savo redaguojamame „Vilniaus varpe“. Apie šią telegramą sužinojome tik išėjus eiliniam „Vilniaus varpo“ numeriui. Paklaustas tuomet, ar ko nors tikėjosi iš tos milžiniškos telegramos, kun. Kraujelis atsakė:

– Telegrama kaštavo kelis šimtus zlotų. Dievai su jais. Negaila. Bet negalėjau neišmėginti visų priemonių, kitaip nebūčiau atlikęs savo pareigos.

Kun. Kraujelis iš tiesų buvo pareigos žmogus. Tų metų birželio 29 dieną aplankiau jį Lietuvių poliklinikoje norėdamas pasveikinti vardinių progą. Ilgametis „Ryto“ pirmininkas, lygiai prieš metus iškilmingai atšventęs keturgubą savo jubiliejų, gulėjo mirties patale, pats jau negalėdamas valgyti. Pažinojome atletiškos išvaizdos ir, kaip rodėsi, nepalaužiamai sveiką žmogų, garsų pamokslininką, didelį intelektualą, nuo 1922 metų skiriantį visas savo jėgas švietimo reikalams, o dabar rankos nepakelia šaukštui paimti... Guodžiau kaip išmanydamas, bet ligonis buvo nusiteikęs pesimistiškai. Pavalgydintas pareiškė:

– Tikejau, kad nieko blogo, o pasirodo, tikra velniava. Gydytojai tyli lyg burnon vandens prisipylę arba numykia puše žodžio, ir žinok, kas čia darosi. O aš jaučiuosi vis silpniau. Gal dar kiek ir patrauksiu, bet išsikrapštyti nesitikiu.

Ligonis nujautė savo likimą. Lyg kerdžius Lapinas, nukirtus mėgstamą liepą, taip ir jis, netekęs mokyklų, mirė, pradėjęs vos 52-uosius metus.

...Grįžęs iš Kauno nutariau pasitraukti iš Komiteto prezidiumo ir rudenį, spalio 25 dienos visuotiniame posėdyje pasiūliau rinkti kitą sekretorių. Į mano vietą buvo išrinktas Juozas Maceika, vicepirmininku vietoj mirusio kun. Kraujelio – V. Budrevičius, kuris ir toliau ėjo išdininko pareigas.

1934 metų vasario pradžioje Mackevičius, von Obstas ir Okuličius lyg susitarę ėmė garsiai šaukti apie naujas lenkų „skriaudas“ anapus demarkacinės linijos. Jų įkandin sumaurojo Varšuvos spauda. Vadinas, esame naujų represijų išvakarėse. Neapsirikome.

Visų pirma buvo mobilizuoti „sanitarinės komisijos“ darbuotojai, paskirstyti grupėmis. Kiekviena su policininku priešakyje užgriuvo bendrabučius ir lietuvių valdas tikrinti „švarą“. Visur buvo rasta „nešvara“, visiems, kam tik galima, surašyti protokolai, uždėtos didelės baudos.

Tuo pačiu metu Vilniuje ir provincijoje prasidėjo gausūs suėmimai už „nelegalų“ vaikų mokymą. Vieną vakarą užgriuvo ir į mano butą. Išvertę viską viršum kojom, surašę protokolą, pareiškė, kad esu sulaikomas. Tą pačią naktį atsidūriau policijos arešto namuose, kur radau A. Cicėną ir J. Kanopką. Po dviejų dienų nuvedė mus pas tardytoją Labanosą. Nuo Trakų kilęs karaimas iš karto kibo į reikalą:

– Turime įrodymų, kad priklausote Vilniui vaduoti sąjungai. Prisipažįstate?

– Aš manau, – atsakiau, – kad ponas tardytojas juokus krečiate.

– Kaip tai? – pašoko Labanosas. – Čia ne teatras, bet valdiška įstaiga.

– Nejaugi nieko rimtesnio negalima sugalvoti? – paklausiau savo ruožtu. – Gyvenu Vilniuje nuo 1918 metų ir staiga girdžiu sensaciją: neva aš priklausau Vilniui vaduoti sąjungai!

Čia kažkas ne taip. Jeigu vietoj manęs pakviestumėt pasiaiškinti Mykolą Biržišką, būtų suprantamiau. Jis tikrai nesigintų priklausęs tai organizacijai. Jai netgi vadovauja.

– *A propòs*, Biržiška, – nusitvėrė Labanosas. – Pažįstate jį? Gal matėtės?

– Pažįstu, mačiau, kalbėjausi.

– Įdomu, apie ką? Kalbėkite. Ką bendro turite su Biržiška?

– Keletą metų buvo mano gimnazijos direktorius.

– Tik tiek?

– Ne daugiau. Leiskite, pone tardytojau, paklausti.

– Prašau.

– Kodėl nesulaikote Biržiškos, o tampote mus, kurie, kaip gerai žinote, su minėta organizacija nieko bendro neturi? Mes juk esame paprasti, eiliniai žmonės.

Labanosas teikėsi paaiškinti:

– Dėl Biržiškos, deja, jo asmuo ne mūsų kompetencijoje.

Bet ne tai man svarbu, – pakeitė toną. – Aš dabar jus tardau. Kadangi neprisipažįstate kaltas, įsakau jus uždaryti Lukiškių kalėjime. Aha! – susigriebė tardytojas. – Sakėte, jog esate tik eiliniai žmonės. O čia kas?

Jis atkišo man pundą V. Bičiūno laiškų, paimtų kratos metu.

– Nieko ypatingo, – paaiškinau. – Pažįstamo rašytojo privatūs laiškai.

– Ne visai privatus, – užginčijo tardytojas. – Štai čia Bičiūnas rašo, kad Vilniaus krašto lietuvių gyvenime jūs užimate toli gražu ne eilinę vietą.

– Ar tai irgi nusikaltimas? – paklausiau.

– Aš to netvirtinu, – atsakė Labanosas. – Tačiau tasai Bičiūnas, matyt, neblogai jus žino.

– Jei Bičiūno laiške pareikštą apie mane nuomonę galite kvalifikuoti kaip nusikaltimą – labai prašau.

– Baigta! – nutraukė Labanosas.

Temstant visus tris nuvedė į kalėjimą, kuriame be jokios prokuroro sankcijos ir netardomas išbuvo apie mėnesį. Be sankcijų ir netardomi kalėjime ilgiau ar trumpiau išsėdėjo dar kelios dešimtys niekuo dėtų lietuvių.

Kam tos represijos, anuomet vadintos „retorsijomis“, buvo reikalingos – niekas, gal net von Obstas su Mackevičiumi nebūtų galėję atsakyti. Reikia manyti, kad dirvą tokiems veiksmams visada ruošdavo kažkokios jėgos, kurių tikslas buvo vienas – erzinti ir pjudyti abi tautas.

Kovo pabaigoje pasirodė padidintas savaitraščio „Wiadości Literackie“ numeris, skirtas lietuvių literatūrai. Numerį suorganizavo mano minėtas V. Mergelis. Deja. Numeris išėjo tendencingas. Visi straipsniai surinkti iš Kaune gyvenančių lietuvių rašytojų ir žurnalistų. Vilniaus lietuviai sąmoningai buvo aplenkti, kartu leidžiant suprasti, kad Lietuva tėra tik plotas už demarkacinės linijos. Į mano atkreiptą į tai dėmesį („Vilniaus rytas“ Nr. 26). V. Mergelis laišku pasiaiškino, kad apie tai nepagalvojęs ir esą mes, vilniečiai, laiku tuo nepasirūpinome. Tolesnis susirašinėjimas buvo beprasmis, nes to, kas padaryta, neatitaisysi.

TOLI NUO PASAULIO ĮVYKIŲ

1934 metų pavasarį Vilniaus visuomenė plačiai paminėjo Vytauto Didžiojo gimnazijos direktoriaus, žymaus matematiko Marcelino Šikšnio 60 metų gimimo sukaktuves. Gimnazijos salėje buvo suruošta iškilminga akademija. Ta proga „Vilniaus rytas“ įdėjau brangiam jubilatui skirtą straipsnį.

Naudodamasis proga nors trumpai apibūdinsiu šią dieną jau 86-uosius metus einantį mieląjį ir brangų asmenį Marceliną Šikšnį.

1918 metų rudenį mūsų gimnazijoje atsirado naujas mokytojas. Tuo metu nauji mokytojai nebuvo naujiena. Ne vienas jų, dar nespėjęs susipažinti, išnykdavo kaip kamparas. Kur jie dingdavo, nežinojome. Tai paaiškėjo tik vėliau. Daugeliui Vilnius buvo tik etapo punktas, beveik karantinas, iš kurio ištrūkę dūmė į Kauną. Apie tą nelemtą bėgimą iš Vilniaus esu jau rašęs. Dabar priminiau tik todėl, kad naujasis matematikos mokytojas Marcelinas Šikšnys iš Vilniaus nesijudino. Keitėsi valdžios, keitėsi politinė miesto padėtis, bet M. Šikšnys nejudėjo. Atsidūrę Kaune daug mažesnių gabumų žmonės padarė karjeras: išsimušė į profesorius, į rektorius, į ministrus, susikrovė turtus, tapo plačiai žinomomis asmenybėmis. M. Šikšnys pasielgė kitaip. Jis liko Vilniuje, kur nuo 1922 metų ant savo silpnų pečių užsidėjo labai sunkią naštą – Vytauto Didžiojo gimnaziją. Dešimtmečius ne tik gimnazijoje dėstė matematiką, ne tik rašė vidurinėms mokykloms matematikos vadovėlius, kuriuos naudojo visi Lietuva, bet svarbiausia – savo taktu, savo išties didele išmintimi ir intelektu, savo inteligencija išsaugojo gimnaziją nuo visokiųjų pavojų.

Prisimindamas praėjusį kelių dešimčių metų laikotarpį ir dabar dažnai su mieluoju direktoriumi susitikdamas, vis galvoju, kaip tiksliau apibūdinti jo nuopelnus ne tik Vilniui, bet ir visai tautai. Vis dėlto sunku tai padaryti. Viena aišku: Lietuvai Marcelinas Šikšnys yra labai daug nusipelnęs. Kitados Mykolas Biržiška buvo pasirinkęs „Vilniaus kelmo“ slapyvardį. Gal ir teisinga, nes M. Biržiška buvo ne apkerpėjęs kelmas, bet gyvas ir gajus, išleidęs nemažą kūrybingų atžalų. Dar stipresnis, gyvybingesnis ir gajesnis Vilniaus kelmas yra M. Šikšnys, kuris nesigirdamas savo darbais ir nesireklamuodamas išleido šimtus kūrybinių atžalų.

Per visą laiką Vilniuje M. Šikšnys saugojosi įvairių partinių rietenų, kurios juo toliau, darėsi juo atkaklesnės. Kaip ne-

pavaduojamas ir drauge autoritetingas gimnazijos direktorius visų pakraipų buvo gerbiamas.

Apibūdinant M. Šikšnio vaidmenį Vilniaus krašto lietuvių gyvenime, *volens nolens* tenka paminėti štai kas. 1957 metais išėjo M. Šikšnio raštų rinktinė, kuriai pratarinę parašė Aldona Liobytė. Parašė gražiai, nuoširdžiai, bet, gal nieko apie anuos laikus nenusivokdama, pripliauškę niekų. Suminėjusi tų metų sunkią lietuvių padėtį, A. Liobytė rašo:

„Kas gali apsaityti, kiek atsakingumo, rūpesčių ir kantybės reikėjo M. Šikšniui, ilgus metus laviruojant tarp buržuazinės lenkų švietimo vadovybės ir besiriejančių Vilniaus lietuvių „komitetų“, „draugijų“ ir „valdybų“, norint išlaikyti šį vietintelį Vilniaus lietuvių švietimo postą“.

Šiais žodžiais į nuoširdžią pratarinę, lyg į asotį medaus, leptelėjo šaukštą deguto, nuo kurio ir dabar čiaudo M. Šikšnys, čiaudo visi, anuos laikus meną Vilniaus lietuviai. Ir tai suprantama. Per 20 lenkų okupacijos metų riejomės kaip katės maiše, bet neatsimenu nė vieno asmens, pradedant kraštutiniaisiais klerikalais ir baigiant idėjiniais komunistais, kad kas nors būtų M. Šikšniui kenkęs. Maža to: prieš jį niekas blogo žodžio nepasakė. Tarp savų galėjome akis draskytis, bet visi, kas kaip mokėjo ir galėjo, branginome ir gynėme gimnaziją. Autorė, ko gero, tik viena ausimi girdėjo apie „komitetus“, „draugijas“ ir „valdybas“, nežinodama, kad, jei ne tos kabutės suminėtos įstaigos, gimnazija nebūtų išsilaikiusi.

Šiomis pastabomis norėjau baigti skyrių, susijusį su M. Šikšnio asmeniu. Deja. Ir verkiant tenka dar šis tas pridėti.

1959 metų gegužės 2 dieną M. Šikšnys minėjo 85-metį. Tarp kitų daugmaž santūrių publikacijų penktame „Pergalės“ numeryje pasirodė Albino Žukausko neregėtas negirdėtas straipsnis, kuriame autorius tarp kitko rašė:

„1939 m. rudenį, atėję į Vilnių, Kauno fašistai pradėjo

Vytauto gimnazijos „valymą“. Pirmiausia nemalonėn pateko ilgametis jos direktorius M. Šikšnys. Jį išvijo lauk, net neleidę mokytojauti. Sunku įsivaizduoti vilniečių pasipiktinimą, kurį sukėlė šis faktas“.

Ir toliau:

„Apskritai vilniečiai lietuviai tuos septynis smetoninių fašistų viešpatavimo Vilniuje mėnesius prisimena kaip juodžiausią naktį. Įsidėmėtina, kad buvo uždaryti net visi Vilniaus lietuvių laikraščiai, o jų redakcijos išblaškytos. Paliktas tik vienas – profašistinis „Vilniaus balsas“, vadovaujamas tų pačių žmonių, kurie anksčiau įvairiais pavadinimais leido Vilniuje nacionalistinius laikraščius“.

Perskaitęs šią pastraipą, nenoromis prisiminiau Biblijos posakį „Atleisk jiems, Viešpatie, nes jie nežino, ką daro“. Niekaip negaliu suvokti, ką tuo norėjo pasiekti senas mano pažįstamas, plunksnos draugas, su kuriuo kadaise teko dirbti.

Stebiuosi ir negaliu suprasti dar kai ko. 1940 metų birželio 2 dieną Vilniaus universiteto kolonų salėje A. Žukauskui, J. Kanopkai ir man buvo įteiktos Vilniaus miesto literatūrinės premijos. Kodėl rašydamas apie „juodžiausią smetoninių fašistų naktį“, viešai nepareiškė atgailos, kad iš tų pačių fašistų rankų gavo literatūrinę premiją? Toliau autorius sako, kad „buvo uždaryti net visi Vilniaus lietuvių laikraščiai“. Iš tiesų visi mūsų leistieji laikraščiai sustojo 1939 metų rugsėjo 18 dieną*. „Vilniaus balsas“, kurį A. Žukauskas pakrikštijo „profašistiniu“, buvo visai naujai įsteigtas dienraštis, kurį nuo pirmojo numerio (1939.X.28) iki 1940 m. birželio 22 d. redagavau aš. Vadinasi, A. Žukauskas geria į mane, nors pats mielai „Vilniaus bal- se“ bendradarbiavo.

Prie viso to dar viena pastaba. Per aštuonis mėnesius (1939.X–1940.VI) Vilniuje ėjo: vienas lietuviškas dienraštis, du lenkiški dienraščiai, du žydiški ir vienas baltarusiškas savaitraštis.

* 1939 m.
rugsėjo 18 d.
Vilnių užėmė
Raudonoji
armija.

Atleisk, mielas skaitytojai, už ekskursiją net 25 metus į priekį. Bet kitaip pasielgti negalėjau. Žinau, kad ekskursuoti į tolimą ateitį (iš 1934-ųjų į 1959-uosius) atsiminimuose ne labai priimtina, bet jei kitaip negalima kitų asmenų prasimany-
mų atitaisyti, tenka tai daryti nors atsiminimuose.

Tų pačių 1934 metų rudenį Švenčionių lietuvių gimnazijai suėjo 15 metų. Dar toli iki sukaktuvių gimnazijos direktorius A. Petraitis apsilankė pas mane prašydamas parašyti trumpą monografiją apie gimnaziją. Sutvarkęs Petraičio pateiktą medžiagą, ėmiausi darbo ir sutartu laiku įteikiau rankraštį. Po poros savaitžių monografija buvo išspausdinta. Netrukus Švenčionyse buvo surengtas iškilmingas gimnazijos sukaktuvių minėjimas, kuriame pranešimą apie gimnazijos veiklą skaitė ne sykių mano minėtas kun. V. Zajančkauskas. Tai buvo paskutinis viešas jo pasirodymas. Rudeniop išdūmė už demarkacinės linijos. Kaip jau esu minėjęs, kun. Zajančkauskas netilpo sutanoje, nuolat iš jos veržėsi ir verždamasis dažnokai pamiršdavo, kas esąs. Padalydavęs eilinėje linksmoje eskapadoje su dailiosios lyties atstovėmis, nesugebėjo išsiteisinti ir privalėjo važiuoti į vienuolyną atgailai. Tačiau pasirinko kitą kelią ir slapta per demarkacinę liniją atsidūrė Kaune. Manė kur nors įsitaisyti, bet apsiriko. Kaune taip pat buvo vyskupija, ir vargšas nenuorama, neišdrįsęs mesti sutanos, buvo priverstas užsivilkti vienuolio rūbus Kretingos pranciškonų vienuolyne. Ką jis ten darė ir kaip gyveno – nežinau, nes vėliau neteko susitikti. Ta proga galima pasakyti viena. Gabus, didelio intelekto žmogus galėjo daug padaryti. Galbūt trukdė sutana.

„Vilniaus rytojuje“ nuo 58-ojo nr. pradėjau spausdinti naują apysaką „Čia mūsų žemė“, kurioje paliečiau vieną iš skaudžiausių mūsų tautos klausimų – emigraciją. Baigus spausdinti laikraščio atkarpose, 1935 metais tokiu pavadinimu buvo iš-

leista atskira knyga, kurioje išspausdinta dar viena apysaka „Likimas“. 1934 metų rudenį atskiru leidiniu išėjo ir mano „Laiškai jaunimui“, berods 19 straipsnių.

Kaip jau esu minėjęs, pirmoji mano knyga – drama „Sulaukė“ – išėjo 1926 metais, apysakos „Pilkieji didvyriai“ I dalis – 1929 metais, II dalis – 1930 metais, „Daktaras Jonas Basanavičius“ – 1930 metais. Tuomet Vilniuje lietuviškų knygų leidyklos neturėjome. Vienintelis J. Šlapelio lietuvių knygynas leido tik tokias, kurioms negrėsė konfiskavimas. Todėl pirmąsias keturias knygas išleidau savo vardu, o išlaidas padengė Laikinasis komitetas. Apysaką „Liepto galas“ (1931) išleido Blaivybės draugija. Visos kitos, išskyrus 1939 metais išėjusią monografiją „Teodoras Narbutas“, buvo išleistos „Vilniaus rytojaus“ lėšomis.

Dabartinės kartos rašytojams gali atrodyti keista ir nesuprantama, bet anais laikais nei aš, nei kiti už parašytas ir išleistas knygas jokio honoraro negavome. Džiaugėmės, nors ir nereguliariai, gaudami algas.

Ištisus du dešimtmečius nuo 1919 iki 1940 metų iš sostinės į provincijos miestą degraduotas Vilnius nevaidino jokio politinio vaidmens. Netgi lenkų kalba Vilniuje leidžiami laikraščiai Lenkijos politikai nedarė jokios įtakos. Varšuva juos ignoravo, juo labiau tuometinė vilniškė spauda nebuvo kotiruojama tarptautinės politikos arenoje. Šiokį tokį triukšmą kartais sukeldavo tik dvarininkų organas „Słowo“, tiksliau pasakius, vyriausiasis jo redaktorius S. Mackevičius. Šiaip jau visų pamirštame Vilniaus kiemelyje („na podwórku wileńskim“) įvairiomis kalbomis išeinančioje spaudoje didieji pasauliniai įvykiai buvo aptariami tik kronikoje, vertinant juos kartais teigiamai, kartais neigiamai. Ne kitaip buvo ir įsigalėjus Vokietijoje Hitleriui. Apie tą istorinio pobūdžio faktą rašėme visaip, bet, gyvendami nuo pasaulio izoliuotame užkampyje, negalėjome

susivokti, kas darosi Vokietijoje, o jei vienas kitas orientavosi, tai jų nuomonė mažai ką domino.

Nesukėlė didesnio susidomėjimo 1934 metais atvykęs į Vilnių žydų sionistų vadas Nachumas Sokolovas, sukvietęs „Žoržo“ viešbutyje* vilniškės spaudos atstovų konferenciją. Į didelį viešbučio apartamentą sugužėjo didokas mūsų būrys. Kiekvienam norėjosi pamatyti, kaip atrodo vadas žmonių, pasiryžusių atkurti žydų valstybę. Netikėtai atsiradęs Vilniuje žydų sionistų vadas atrodė tikras senovės žydų patriarchas. Prabilęs hebrajiškai, toliau kalbėjo lenkiškai, paliesdamas du esminius klausimus: 1) žydų persekiojimą Vokietijoje ir 2) žydų valstybės atkūrimą. Smulkiai papasakojęs apie tai, kas darosi Vokietijoje, Sokolovas pareiškė:

– Adolfas Hitleris yra didžiausias žmonijos istorijoje blogis, ir šiuo metu sunku būtų pasakyti, kiek tai kaštuos Europos tautoms. Aišku yra viena. Praeis šimtmečiai, ir būsimosios kartos negalės suprasti, kaip ir koku būdu Europos centre civilizuota tauta pakluso vienam patologiniam sadistui.

Kalbėdamas apie būsimą žydų valstybę (Sokolovas vadino ją Palestina), sionistų vadas primygtinai teigė, kad žydai į Palestiną ne emigruoja, bet grįžta į tėvynę, iš kurios yra išvykę prieš tūkstančius metų. „Grįžę anksčiau ar vėliau suorganizuos savo valstybę. Gal aš to nesulauksiu, bet tikiu“, – užbaigė Sokolovas.

Po pranešimo prasidėjo klausimai. Kažkurio laikraščio korespondentas paklausė:

– Kaip ponas pirmininkas įsivaizduojate žydų valstybės atstatymą? Viena – neturite politinio gyvenimo patyrimo ir tradicijų. Antra – pačioje Palestinoje gyvena daug arabų, ir trečia – aplink Palestiną milžiniški vienu arabų gyvenamieji plotai. Tai gi norėčiau paklausti, kaip ponas pirmininkas manote? Susidorsite su arabais?

– Klausimas, – pradėjo Sokolovas, – labai rimtas. Atsakysiu paeiliui. Tiesa, nuo Jeruzalės sugriovimo praėjo apie du tūkstančius metų, ir per tą laiką valstybės neturėjome. Iš to būtų galima daryti išvadą, kad politiniu atžvilgiu nesame patyrę. Bet taip tik atrodo. Kai reikės, turėsime viską, o visų pirma ginkluotas pajėgas.

Kažkuris korespondentų prunkštelėjo. Sokolovas iš karto suprato juoką ir ramiai paaiškino:

– Nesistebiu pono juoku, nes Europoje, o gal ir visame pasaulyje, užsiminus apie žydų karingumą, juokiamasi. Užtikrinu ponus žila savo galva, kad, atkuriant žydų valstybę, mūsų vyresnioji karta įrodys savo politinį subrendimą, o žydų jaunimas – karingumą. Paminėsite, ponai, mano žodį, kad ne mes arabų, bet arabai mūsų bijos. Kodėl? Ne todėl, kad žydams padės prieš tūkstančius metų išmirę patriarchai ar pranašai. Nepadės ir rabinai. Padės visos mūsų tautos pasiryžimas atkurti savo valstybę, kurią mokėsime ne tik suorganizuoti, bet ir apginti.

Sokolovas noriai atsakinėjo ir į kitus klausimus. Baigiantis konferencijai, kreipėsi į spaudos atstovus, prašydamas nepamiršti žydų problemos, kuri anksčiau ar vėliau turėsianti būti išspręsta.

Sionistų vado suruošta konferencija ir jo kreipimasis į Vilniaus spaudos atstovus didesnio susidomėjimo nesukėlė. Ir tai buvo suprantama. Tuometiniai valdžios veiksniai turėjo „svarbesnių“ klausimų, iš kurių pirmą vietą užėmė tautinių mažumų persekiojimas. Jau po dvejų metų Stepono Batoro universiteto studentai, apsiginklavę lazdomis, žydų studentų neįsileido į paskaitų auditorijas, kelias dienas siautėjo mieste daužydami žydų krautuvių langus.

Pora žodžių apie mūsų studentus. 1934 metų rudenį Vilniaus Lietuvių studentų sąjunga turėjo 179 narius. Kaip matome, skaičius didokas, nors, palyginti su keliais tūkstančiais len-

kų studentų, daugiausia suvežtų iš Galicijos, mūsų studentai sudarė vos kelintą nuošimtį. Mes betgi džiaugėmės ir tuo. Liūdniau atrodė jau keletą metų Vilniaus universitete praktikuojamas „*numerus clausus*“. Pagal šį juodašimtišką sumanymą į Universitetą, visų pirma į Medicinos fakultetą, tautinių mažumų studentų leidžiama buvo priimti tik pagal oficialius gyventojų surašymo duomenis. Kaip tie duomenys atrodė, jau minėjau. Praktikoje ir to nesilaikyta. Tais metais į Medicinos fakultetą įstojo 120 studentų, bet nepateko nė vienas lietuvis. Sutrukdė „*numerus clausus*“, kuris praktikoje dažnai pavirsdavo „*numerus nullus*“.

* Dabar
Prezidentūra.

Į tų pačių metų pabaigą lenkų spauda džiaugsmingai pranešė, kad jo ekscelencija Jalbžikovskis persikėlė į naujus kurijos rūmus. Įdomi šių rūmų istorija. Kol Vilniuje buvo arkivyskupas Matulevičius, tenkintasi kuklia patalpa (Pilies g. 6). Atvykus į Vilnių Jalbžikovskiui, šis pareikalavo atiduoti jo žinion reprezentacinius rūmus, kurie kadaise priklausė Vilniaus vyskupams*. Kadangi šiuose rūmuose visada apsistodavo Pilsudskis, Varšuvos valdžia nesutiko. Nenorėdama su Jalbžikovskiū bylinėtis, pasiūlė piniginę paramą, už kurią jo ekscelencija galės įsigyti namus ir pagal savo skonį įrengti. Patingiausi Jalbžikovskiui pasirodė trijų aukštų namai priešais Katedrą. Iš jų buvo iškraustyta Ligonų kasa ir prasidėjo remontas. Netrukus paaiškėjo, kad gautų iš Varšuvos lėšų nepakaks, nes užsimota labai plačiai, visų pirma nepamiršus tokių smulkmenų kaip... marmuras. Jalbžikovskis rado išeitį: suėmė į savo rankas kunigams išmokamas algas. Jam pasiūlius, kas mėnuo išdas kurijai perleisdavo visos arkidiecezijos kunigų algas, ir kurija pati išmokėdavo. Kol Jalbžikovskis neturėjo įsigijęs namų, algas kunigai gaudavo reguliariai. Įsigijus namus ir pradėjus remontą, gaunamą iš išdo algų sumą kurija pasi-

likdavo sau. Kunigams buvo palikta teisė pasirašyti, kad algą gavo, nors jos ir akyse nematė. Taip per keletą metų seni namai tapo prašmatniais rūmais, kuriuos vilniečiai vadino „Mazuoju Vatikanu“.

VĖL TAIKINYJE ATEINANTI KARTA

Pirmosiomis 1935 metų sausio dienomis įvyko jubiliejinis Lietuvių mokytojų sąjungos narių suvažiavimas jos veiklos dešimtmečiui paminėti. Tapo akivaizdu, jog po daugelio metų nuoseklių represijų mūsų mokytojų gretos gerokai praretėjo ir juo toliau, juo labiau tirpsta. Ypač tai buvo juntama mišrioje mokyklose, o labiausiai pulti Lydos apskrityje gyvenantieji lietuviai. „Vilniaus rytojaus“ 2-ame nr. apie tai paskelbėme platų straipsnį „Kas darosi Lydos apskrityje“. Įsiveržusi į spaustuvę policija numerį konfiskavo. Kitą dieną pilsudskinio režimo oficiozas „Gazeta Polska“ užsipuolė „Vilniaus rytojų“, prikišdama mums „tendencingų žinių skleidimą“. „Gazeta Polska“ Kaune turėjo savo korespondentą T. Katelbachą. Varšuvoje tuo metu dirbo „Lietuvos aidas“ korespondentas Valentinas Gustainis. Kiekvienas nešališkas vertintojas pripažins, kad spausdinamos „Lietuvos aide“ V. Gustainio korespondencijos buvo objektyvios, aukšto publicistinio lygio. Vėliau išėjęs tų korespondencijų rinkinys buvo ir tebėra įdomi, vertinga knyga. Kitaip elgėsi T. Katelbachas (Tadeusz Katelbach). Jo korespondencijos lenkų oficioze „Gazeta Polska“ ir vėliau išėjęs jų rinkinys dvelkė, tiesiai pasakius, visada sudirgusio dvaro ekonomo riksmu, kad kumečiai elgiasi ne taip, kaip nori ponas. Šis autorius nuolat lietuvius mokė ir, kai niekas jo neklausė, kaltino neretai įžeidžiančiu tonu. Kodėl tuometinės Lietuvos valdovai neparodė Katelbachui durų – lieka paslaptis.

Tuo pačiu metu visa lenkų spauda įrodinėjo, kad Vilniaus krašto lietuviams esą trūksta tik paukščių pieno. Iš tikrųjų mums trūko tik elementarių teisių. Pavyzdžiui, per pirmuosius tris tų metų mėnesius vien Švenčionių apskrityje už nelegalių vaikų mokymą lietuviškai buvo nubausta 360 asmenų, dažniausiai tėvai; Vilniaus-Trakų apskrityje už tą patį „nusikaltimą“ nubausta 200 asmenų.

Uždarinėjant lietuviškas pradžios mokyklas, gelbėjomės Šv. Kazimiero draugijos steigiamais skyriais ir... ruošiamais vaidinimais.

Kaip jau minėta, oficialus šios draugijos pirmininkas buvo kun. Viskantas, neoficialus ir tikrasis jos tvarkytojas – kun. Raštutis. Įdomus ir kažkiek paslaptingas buvo žmogus. Iš šalies atrodė niekuo nesidomįs, visam kam abejingas, per posėdžius sakytum snaudžiantis. Apgaulingas įspūdis. Keli šimtai draugijos skyrių kaimuose buvo kun. Raštučio nuopelnas. Bala žino, kaip jis suuodavo, kur galima steigti skyrių. Tai buvo jo paslaptis. Taip metai po metų skyrių skaičius augo, visi turėjo bibliotekėles, visus lankydavo prelegentai, kuriuos Raštutis ne tik instruodavo, bet iš anksto įspėdavo, kaip į tą ar kitą kaimą nuvykus reikia laikytis, kuo pasitikėti ir ko vengti. Žodžiu, nuo pat draugijos įsteigimo iki ji buvo sulikviduota, kun. Raštutis atidavė visas jėgas ir organizacinius savo gabumus, ap rūpindamas kaimą lietuviškomis knygomis. Tuo tikslu kun. Raštučio pastangomis Aušros Vartų g. 17 buvo įsteigtas Šv. Kazimiero knygynas, kuris, jei neklustu, išsilaikė iki 1944 metų.

Tačiau administracijai visi draugijos skyriai ilgainiui pasidarė kaulu gerklėje ir mažu pamažu pradėta juos likviduoti.

Paminėjau vaidinimus. Tuo metu net tolimiausiuose kaimuose buvo ruošiami lietuviški vaidinimai, kuriems taip pat reikėjo gauti valdžios leidimą. Daugeliu atvejų šauniausi kaimo jaunimo sumanymai eidavo niekais, nes apskrities storas-

tos (viršininkai) gautuose dėl vaidinimų pareiškimuose parašydavo trumpai: „Załatwiono odmownie“*. Vis dėlto vienur kitur pavykdavo gauti leidimą. Žmonės buvo ištroškę žodžio gimtąja kalba. Daugėjant vaidinimų, teko susirūpinti ne tik pačiais vakarėliais, bet ir kalbos grynumu. Tuo tikslu 9-ame nr. įdėjau vedamąjį „Lietuvių kalba scenoje“, kuriame raginau rengėjus rūpintis kalbos kultūra scenoje.

* „Išspręsta neigiamai.“

Tų pačių 1935 metų pavasarį Mokyklų kuratorija mūsų mokykloms vėl kirto smūgį. Uždarė keturias pradžios mokyklas, aštuonioms iškėlė tokias sąlygas, kurių niekas negalėjo įvykdyti. Kaip numatėme, ir tos laikinai paliktos veikti aštuonios mokyklos netrukus buvo uždarytos. Vilniaus „Ryto“ žinioje iš viso liko trys pradžios mokyklos. Mūsų turimomis žiniomis Vilniaus krašte buvo 15 000 mokyklinio amžiaus lietuvių vaikų. Tuo tarpu geriausiu laikotarpiu 1925–1926 metais Vilniaus „Rytas“ turėjo apie 90 mokyklų, kuriose mokėsi apie 3000 vai-

kų. Vadinasi, apie 12 000 vaikų negalėjo mokytis gimtąja kalba. Po dešimties metų lietuviškų mokyklų skaičius sumažėjo iki 15, ir jose mokėsi tik 615 vaikų. Pagaliau, kaip minėta, likome su trimis pradžios mokyklomis.

Kėlėme tą skaudų klausimą beveik kiekviename „Vilniaus rytojaus“ numeryje. Tuo pačiu metu padidinome priedą vaikams „Aušrelė“ iki 16 puslapių. Priedą spausdindavome kas antrą savaitę, taigi skaitytojai per metus gaudavo 26 numerius – 416 puslapių knygą. Daugelyje vietų mūsų vaikams „Aušrelė“ atstojo elementorių, pirmuosius geografijos ir istorijos vadovėlius, pasakojimus ir eiles.

Nepasitenkinusi visišku lietuviškų mokyklų likvidavimu, Mokyklų kuratorija kibo į gimnazijas. Paskelbė specialų potvarkį, kuriuo, velniai žino kokiais nuostatais remdamasi, gimnazijų direktijoms uždraudė priimti mokinius, kurie neturi „tautybės liudijimo“ („świadcetwo narodowości“). Pagal šį pasaulio istorijoje negirdėtą potvarkį lietuviai tėvai neturėjo teisės pasirašyti, kad jų vaikai yra lietuviai. Mokyklų kuratorija šias pareigas perdavė... policijai. Jos nuovados atstovai („dzielnicowy“) mieste ir valsčiaus policijos nuovados atstovai kaime rinkdavo žinias apie tai, ar tėvai, kurie nori vaiką atiduoti į lietuvių gimnaziją, namie kalba lietuviškai. Žinias rinko iš kaimynų bei pažįstamų, ir tai nulemdavo, kokią policininkas nustatys „tautybę“. Norintis stoti į lietuvių gimnaziją, iš policijos privalėjo gauti tokį liudijimą:

„N. valsčiaus (magistrato) valdyba šiuo liudija, kad X.Y., atsižvelgiant į tai, kad X.Y. kasdieniniame gyvenime vartoja lietuvių kalbą, yra laikomas lietuvių tautybės“.

„Vilniaus rytojaus“ 40-ame nr. įdėjau vedamąjį straipsnį „Kas turi teisę spręsti apie mane, kas aš esu“. Policija numerį konfiskavo. Tuo pačiu klausimu 44-ame nr. išspausdino Laikinojo komiteto pareiškimą. Ir tą numerį konfiska-

vo. Laimėi, konfiskavimų teismas nepatvirtino, ir konfiskuotą medžiagą pakartojome.

Skaitytojui gali kilti klausimas, kas sugalvojo minėtą juridinį kazusą? Anuomet ir mes nežinojome, kas yra jo autorius. Tai paaiškėjo tik Vilnių atgavus. 1940 metų sausio 16 dieną „Vilniaus balso“ 12-ame nr. buvo įdėti 3 dokumentai, iš kurių sužinojome šio šantažo istoriją.

Likvidavus pradines mūsų mokyklas, liko tik dvi gimnazijos. Dėl vienų ar kitų priežasčių vengiant jas uždaryti ir buvo pradėtas taikyti minėtasis „tautybės liudijimas“, kad į vidurines mokyklas nepatektų lietuvių vaikai. Tuometinis Vilniaus vaivada Jaščoltas (Władysław Jaszczolt) 1935 metų gegužės 29 diena datuotu slaptu raštu pranešė apskričių storastijoms, kad esą iki šiol abi lietuvių gimnazijos priimančios lenkų ir gudų vaikus*, kas yra neleistina. Norint tam padaryti galą, esą negalima pasitenkinti tuo, kad administraciniai organai patvirtina lietuvių tėvų parašus. Nuo šiol reikia elgtis kitaip. Jei kurie tėvai nori leisti vaikus į lietuviškas gimnazijas, būtina patikrinti, kaip toji šeima kalba namie. Paskyrus tą pareigą administracijos organams, juos reikią griežtai įspėti, kad namų kalbos vartojimą privalu iširti smulkiai, o aplaidumo atveju pagrasinti sankcijomis. Tame pačiame rašte Jaščoltas sakosi tuo klausimu susitaręs su mokyklų kuratorija. Iš rašto taip ir nepaaiškėja, kas tokį šantažą sugalvojo: mokyklų kuratorius ar vaivada? Kita vertus, tatau ir nesvarbu. Svarbu pažymėti, kad nuo tų – 1935 – metų lietuvių vaikai galėjo stoti į lietuvišką gimnaziją tik tuo atveju, jei leido... policija.

Kadangi lietuviai tėvai nenusileido, po trejų metų nueita dar toliau. 1938 metų lapkričio 24 dieną tuometinis Vilniaus storasta J. Černichovskis paskelbė slaptą tokio turinio raštą:

„Atsižvelgiant į tai, kad oficialus lietuvių tautybės liudijimas yra labai nepageidaujamas, remiantis administracinių įstatų 71 str., tokie prašymai reikia palikti be sprendimų“.

* Buvo tai akipelėsiškas melas.

Po savaitės (XI.31) Vilniaus burmistras V. Mališevskis slapto raštu įsakė tokių liudijimų daugiau nebeišduoti.

1938 metais Jaščolto nebebuvo. Jo kėdėje sėdėjo Liudvikas Bocianskis (Ludwik Bociański), ir tada J. Černichovskis su V. Mališevskiu galutinai nusikratė nemalonių liudijimų, be kurių negalima buvo įstoti į lietuvišką gimnaziją.

Visi mūsų protestai liko be atgarsio. Kad okupacinė valdžia buvo pasiryžusi visiškai likviduoti lietuvių švietimą, paaiškėjo ypač atvykus į Vilnių naujam vaivadaui, pulkininkui Liudvikui Bocianskiui.

Sužinojęs, kad čia esama „kažkokių lietuvių“, norinčių turėti savo mokyklas, Bocianskis ryžosi mus „sutvarkyti“. Tuo tikslu pasikvietė pas save Laikinojo komiteto pirmininką K. Stašį. Net rankos nepadaavęs ir atsisėsti nepaprašęs, pareiškė:

– Įspėju, kad jei Lietuvos vyriausybė ir toliau persekios lenkus, aš jus visus užrakinsiu, į ožio ragą suvarysiu („wszystkich was pozamykam, w kozi róg zapędzę“).

Stašiui atsakius, kad jis nėra Lietuvos vyriausybės įgaliojtinis nei jos atstovas, o eilinis Lenkijos pilietis, pakeltu balsu Bocianskis atšovė:

– Audiencija baigta. Padarysiu, kaip sakiau!

Ir padarė. Žinoma, net lenkų spaudoje pasirodžiusi žinia, kad iš Lietuvos išdo privačioms mokykloms paskirtos 170 000 litų sumos lenkų mokyklos gavo 30 000 litų, o mes iš Lenkijos išdo tam reikalui ir sulaužyto grošo negavome – Bocianskiui nebuvo joks argumentas.

Kaip ir iki tol, kiek galėdamas aptardavau įdomesnes knygas skyriuje „Knygų pasaulis“. 18-ame nr. išspausdinau straipsnį apie Vladislovo Abramavičiaus parengtus ir tais metais Naugarduke išleistus lietuvių poetų eilėraščių vertimus į lenkų kal-

bą. Leidinys buvo pavadintas „Wybór najmłodszej poezji litewskiej“ („Naujausios lietuvių poezijos rinktinė“).

Be S. Jablonskienės, buvo tai vienintelis mėginimas su pažindinti skaitančiąją lenkų visuomenę su mūsų poezijos laimėjimais. Mes jau tada iš lenkų kalbos turėjome prisivertę ir prozos, ir poezijos devynias galybes, o Petras Vaičiūnas išvertė netgi Chšanovskio „Lenkų literatūros istoriją“, nors be to lengvai galėjome apsieiti. Savitarpio kultūros pažinimo srityje susidariusią padėtį galima buvo apibūdinti sena mūsų patarlė: „Aš pas Šimą visados, pas man' Šimas niekados“. Vienas kitą lenkdami iš lenkų kalbos vertėme ką reikia ir ko nereikia. Tuo tarpu lenkai iš visos mūsų kūrybos tik šaipėsi arba geriausiu atveju traktavo ją kaip nesubrendusių, o gal kiek ir padūkusių vaikų žaidimą, nevertą jokio dėmesio.

Tai patvirtino ir V. Abramavičiaus paruoštas mūsų poezijos rinkinys, apie kurį lenkų spauda beveik nutylėjo kaip apie nereikalingą balastą. Ir kaip čia kalbėsi apie lietuvių bei jų kultūrą, jei endekų lenkų spauda savo ištūžyje buvo priėjusi iki sunkiai įsivaizduojamų kuriozų.

Dabar gerai neatsimenu, ar 1936 metais, ar kiek anksčiau von Obstas pakėlė triukšmą dėl vienos Vilniaus gatvės pavadinimo. Po karo Žvėryno rajone viena gatvė buvo pavadinta „Litewska“* („Lietuvių“). Žodžio „Litewska“ von Obstas negalėjo suvirškinti ir viešai „Dziennik Wileński“ skiltyse užprotestavo, įrodinėdamas, kad gatvės pavadinimas „Litewska“ be žalos gali būti pakeistas bet koku kitu, nors ir „Cygańska“, juo labiau, kad jo, Obsto, nuomone, su Vilniumi lietuviai nieko bendro... neturi. Gal praeityje ir turėjo, bet dabar „przec z nazwami litewskimi“ („šalin lietuviškus pavadinimus“).

* Šiuo metu
Traidienio g.

Jau trisdešimt penktaisiais Vakaruose vis labiau ėmė niauktis dangus. Tų metų rudenį Italijos fašistinis diktatorius Musolinis užpuolė ramią abisinų tautą, ugnimi ir kardu viską pakeliui naikindamas. Jo kolega Hitleris toliau visiems grasi-
no, skubiai ginkluodamasis. Mūsų padangė irgi buvo niūri. To-
kio vaivados kaip L. Bocianskis iki tol neturėjome. Vieni jų
buvo nuolaidesni, bent kiek sukalbamesni, kiti griežtesni, bet
vis dėlto retkarčiais galima buvo nors pasiskųsti. Kas kita Bo-
cianskis. Jau „pokalbis“ su Stašiu parodė, kad į Vilnių šis Var-
šuvos valdininkas atvyko su neribotais įgaliojimais... galutinai
likviduoti Vilniaus krašto kultūrinį lietuvių gyvenimą. Būdin-
ga buvo tik viena. Dėl kažkokių sumetimų Bocianskis to nepa-
darė vienu smūgiu. Jis pasirinko kitą taktiką – nuleidinėti kraują
po lašelį.

Iki šiol neminėjau iš anapus demarkacinės linijos subė-
gusių dvarininkų bei jų politikos pakalikų. Vilniuje jie buvo
susibūrę į atskirą organizaciją, kuri vadinosi „Związek Polaków
Ziem Kowieńskiej“ (Kauno žemės lenkų sąjunga). Žodžio Lie-
tuva jie vengė kaip velnias kryžiaus, visur sakydami ir rašyda-
mi „Kauno žemė“. Šios kompanijos vadai urmu apsilankė pas
naująjį vaivadą. Apie ką buvo kalbėtasi – nežinia, bet netrukus
rezultatai paaiškėjo.

Laikinasis Vilniaus lietuvių komitetas gavo įsakymą iš sa-
vo pavadinimo išmesti žodį „Laikinasis“, įsakyta nevartoti spau-
doje žodžių samplaikos „Nepriklausoma Lietuva“, paliekant tik
„Lietuva“. Bala žino, koku būdu atsidūręs Kaune toksai Sta-
churskis (Leon Stachórski), Varšuvoje leidžiamo dienraščio „Kur-
jer Poranny“ bendradarbis, ant Lietuvos pylė šlykščiausią melą.
J. Ostrovskis per Vilniaus radiją putojo šaukdamasis dangaus
keršto; endekų kurstomi sukruto Vilniaus universiteto studen-

tai, sušaukę antilietuvišką mitingą, kuriame kažkoks Matuševskis pasiūlė priimti rezoliuciją, reikalaujančią Vilniaus lietuviams pritaikyti naujas retorsijas. Mitinge dalyvavęs prof. Ivo Javorskis pareiškė:

– Jei Lietuvoje daromos lenkams skriaudos, galime protestuoti. O dėl Vilniuje gyvenančių lietuvių, draudžiu apie tai kalbėti.

– Kodėl? – pradėjo rékti įsikarščiavę studentai.

– Todėl, – užbaigė prof. Javorskis, – kad mes ne policija ir ne prokuratūra, bet universitetas.

Blaivus profesoriaus pareiškimas nenuramino studentų, ir po kelių dienų gatvėse pasirodė atsišaukimai, ragina griebti Vilniaus lietuvius už gerklės. Atsišaukime figūravo ir Lenkijos rašytojų sąjungos Vilniaus skyrius. Kitą dieną rašytojai: T. Bujnicki, Cz. Miłosz, A. Mikółko, J. Putrament ir A. Rymkiewicz, viešai pareiškė, kad prieš lietuvius nukreipto atsišaukimo jie nepasirašė. Pranešdami tą žinią savo spaudoje, paklausėme, kodėl jie, kaip rašytojai, tos nešvankios akcijos atžvilgiu neužėmė aiškesnės pozicijos. Atsakymo negavome.

Po kelių dienų prasidėjo kratos, dokumentų tikrinimai ir kaimuose iki tol veikusių Šv. Kazimiero, Kultūros ir „Ryto“ draugijų skyrių uždarinėjimai. Ši akcija tęsėsi tol, kol buvo uždaryti visi skyriai. Dešimtys tūkstančių lietuviškų knygų pateko į policijos rankas, ir visos buvo sunaikintos.

Lygiagrečiai prasidėjo trėmimai. Tarp kitų asmenų įsakyta iš Vilniaus išvažiuoti ir P. Karazijai, kuris apsigyveno Varšuvoje. Bet ir ten neturėjo ramybės – dažnai buvo kratomas. Kitais – 1937 – metais buvo atvežtas į Vilnių ir iš čia per demarkacinę liniją ištremtas į Kauną. Padažnėjo ir laikraščių konfiskavimai sudarant bylas.

Iki šiol nors iš dalies atpasakojau svarbesnius įvykius. Blogiau su 1936 metais, kai prasidėję persekiojimai nesiliovė

nė vienai dienai. Kas panorėtų susidaryti tikrą to laikotarpio vaizdą, tam galiu patarti tik viena: tegul peržiūri 1936 metų Vilniaus lietuvių spaudą.

Vasaros metu bulvariniame Krokuvos dienraštyje „IKC“ pasirodė straipsnis, kuriame anoniminis autorius Vilniaus lietuviams prikišo nebūtus nusikaltimus, nerasdamas tarp mūsų nė vieno padoraus žmogaus. „Vilniaus rytojaus“ 55-ame nr. atsakiau ilgu straipsniu, „IKC“ teiginius pavadindamas trumpai – provokacija.

Prie įvairiausių insinuacijų mes jau buvome įpratę. Tačiau minėtasis Krokuvos dienraščio straipsnis buvo ypač bjaurus, ir, be abejo, atliko savo juodą darbą. Mano žiniomis, prieš tą provokaciją pasisakė spaudoje tik vienas lenkas – Varšuvoje gyvenantis inžinierius Jonas Straševičius, bet tai buvo balsas tyruose. Įsismaginę antilietuviškoje kampanijoje visokie anoniminiai autoriai prikišo jam kone „valstybės išdavystę“.

Skaitytojui gali būti įdomu, kas tasai inžinierius Straševičius (Jan Straszewicz), išdrįsęs pasmerkti Krokuvos bulvarinio laikraščio rašliavą? Deja, tik kartą teko su juo susitikti Vilniuje. Vieną dieną jis apsilankė mūsų laikraščio redakcijoje. Pasisakė esąs varšuvietis. Kalbėjo lietuviškai, bet iš karto pareiškė esąs lenkas, netgi ne iš Lietuvos. Lyg supratęs mūsų smalsumą paaiškino:

– Jaunystėje ir netgi pradėjęs dirbti niekuomet nebuvau girdėjęs lietuvių kalbos. Patsai pradėjau mokytis lietuviškai po dvidešimtųjų metų. Mokiausi nuosekliai ir, kaip ponai matote, neblogai išmokau. Prenumeruoju ir skaitau visus Vilniuje leidžiamus lietuviškus laikraščius. Ir taip mažu pamažu pasidariau lietuvių tautos bičiuliu. Gaila, kad nesu publicistas. Pravartu būtų mūsų plunksnos žmonėms išmokyti gražiąją lietuvių kalbą. Gal tada ne visi drabstytų jus purvais vien už tai, kad esate lietuviai.

Dėl aršios antilietuviškos akcijos ir mums taikomų represijų diena dienon siaurėjo kultūrinis Vilniaus krašto lietuvių gyvenimas. Suminėsiu keletą duomenų. 1926–1927 metais Vilniaus krašte turėjome 147 pradžios mokyklas su 4 997 mokiniais. Po dešimties metų, 1936–1937 metais liko 21 mokykla (Vilniaus „Ryto“ – 1, „Kultūros“ – 2 ir Švenčionių „Ryto“ – 18) su 700 mokinių.

Mažėjo mokinių skaičius ir gimnazijose. 1926–1927 metais Vytauto Didžiojo gimnazijoje buvo apie 400 mokinių, o Švenčionių lietuvių gimnazijoje – 222, tuo tarpu 1936–1937 metais sostinės gimnazijoje liko tik 218, o Švenčionių lietuvių gimnazijoje – 112. Vadinasi, per dešimt metų mokinių sumažėjo per pusę. Ne todėl, kad būtume nutautėję ar nenorėję savo vaikų mokyti, bet todėl, kad policija daugelio tėvų įžūliai nepripažino lietuviais.

Į tą griaunamąjį darbą reagavome kaip įmanydami. Gynėmės spaudoje, demaskavome išpuolius ir provokacijas, rašėme skundus. Tų pačių 1936 metų kovo 24 dieną vyriausybės nariams Varšuvoje buvo įteiktas platus memorialas, kuriame smulkiai išdėstėme susidariusią padėtį. Visa tai Bocianskiui neturėjo jokios reikšmės, ir jis darė, ką norėjo.

Lapkričio 23 dieną vėl prasidėjo kratos. Politinės policijos atstovai ištisas naktis rausėsi privačiuose lietuvių butuose. Gruodžio 4 dieną Baltstogės vaivada Kirtiklis (Stefan Kirtiklis) ir Vilniaus vaivada Bocianskis paskelbė įsakymus, kuriais remiantis daugelyje apskričių buvo sustabdyta mūsų kultūros ir švietimo draugijų skyrių veikla. Netrukus buvo uždarytas Tautinis* Vilniaus lietuvių komitetas. Liko nepaliesta tik Ūkio draugija, kuri tais metais turėjo 109 skyrius ir 10 pieninių. Be abejo, jos likimas taip pat buvo išspręstas, tik Bocianskis, kaip prusiškas žandaras, nenorėdamas likti be „darbo“, naikinamąją akciją išdėstė dalimis („na raty“).

* Uždraudus
vartoti „Laikina-
sis“ komitetas
buvo pavadintas
„Tautiniu“.

Aš ir šiandien negaliu suprasti, kaip mes laikėmės. Niekam iš mūsų neatėjo į galvą mintis nuleisti rankų, nors padėtis atrodė be išeities. Likę be mokyklų, spaudoje raginame tautiečius nenusiminti ir nepasiduoti. „Vilniaus rytojaus“ 88-ame nr. išspausdinome didelį „Ryto“ draugijos valdybos atsišaukimą, raginantį tėvus mokyti savo vaikus gimtąja kalba.

Tais metais atskira knygele išėjo mano apysaka „Kapi-nės“. O rudenį pradėjau rašyti apysaką „Sunkus kelias“. Joje pavaizdavau iš tiesų sunkų Vilniaus krašto lietuvių inteligento kelią į geresnę ir šviesesnę ateitį. Tokiu keliuėjau ne aš vienas, taip veržėsi ir prasiveržė į ateitį beveik visi iš šio krašto kilę lietuviai inteligentai.

Tų metų pavasarį netikėtai mirė dr. Danielius Alseika, kurį ne kartą esu minėjęs. Visada buvo sveikas, gerai atrodė. Gegužės pradžioje susirgo angina ir to paties mėnesio 9 dieną mirė. Kadaisė kartu dirbome, buvome susipykę, pasiginčydavome, bet visada tą žmogų gerbiau, juo labiau, kad mūsų ap-linkoje buvo nemažas intelektualas, Vilniaus krašto lietuvių gyvenime turėjęs didelių nuopelnų.

Vasarai baigiantis, sulaukus 75 metų, mirė dar vienas ar-timas lietuvių tautai žmogus – Stefanija Jablonskienė. Šios mo-teris asmeniškai nepažinojau. Visą gyvenimą praleidusi Lietu-voje, dvarininkė Jablonskienė buvo lenkė, bet dar jaunystėje išmoko lietuviškai. Ne vien tam, kad galėtų su kaimynais susi-kalbėti. Ši moteris susidomėjo mūsų literatūra, menu, apskritai lietuvių tautos gyvenimu ir pasiryžo supažindinti su mūsų kul-tūra lenkiškai kalbančią visuomenę. 1919–1921 metais nema-ža lietuvių literatūros kūrinių ji išvertė į lenkų kalbą. Kadangi turėjo literatūrinių gabumų, šie vertimai tikrai vykę.

Deja. Kaip Konstancija Skirmuntaitė savo veikalais iš Lie-tuvos praeities, taip ir Stefanija Jablonskienė vertimais nerado

kelio į tuometinę lenkų visuomenę. Į jų darbus beveik niekas neatsiliepė, o netrukė ir tokių, kurie piktinosi šių moterų veikla.

Ne kitaip atsitiko su jau mano minėtu dvisavaitinio laikraščio „Przegląd Wileński“ redaktoriumi Liudviku Abramavičiumi, kuris per kelias dešimtis metų plakėsi už visų gyventojų lygias teises. Lenkų nacionalizmo apaštalai ne tik ignoravo blaivų Abramavičiaus balsą, bet netgi plūdo, kaip „parsidavusį Kaunui“. Iš tiesų Abramavičius niekuomet neparašė nė vieno netiesos žodžio. Tų metų vasario 29 dieną Abramavičius minėjo žurnalistinio darbo 30-ąsias metines. 1906 metais pradėjęs leisti laikraštį „Przegląd Wileński“, su nedidelėmis pertraukomis leido jį daugiau kaip 30 metų. Savo pažiūromis L. Abramavičius atstovavo vadinamajai „krajovcų“* grupei, kurios nariai buvo paskutiniai Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės mohikanai. Pasakiau „nariai“. Kiek jų buvo – turbūt nežinojo ir patsai Abramavičius, o nežinojo todėl, kad jų buvo labai mažai ir tie patys neaiškūs. Vienas tik advokatas Šyškovskis buvo nuoseklus Abramavičiaus politinio kurso šalininkas ir nuolatinis „Przegląd Wileński“ bendradarbis. Daugiau tikrųjų „krajovcų“ nepažinojau.

1936 metai buvo gana liūdni ir Vilniaus žydams. Tarp daugelio kitų nacionalistinio blūdo priemonių ne paskutinę reikšmę turėjo jau minėtas vadinamasis „*numerus clausus*“, vėliau – „*numerus nullus*“. Šį kitataučių teisių apribojimą Vilniaus universitete įvedė endekai profesoriai, sugalvoję priimti žydų studentų tiek, kiek, imant procentais, Vilniaus krašte gyvena žydų. Tai turėjo būti neva legalus būdas apginti Universitetą nuo pernelyg didelio žydų studentų skaičiaus.

Tokią priemonę galima būtų pateisinti, jeigu ji būtų taikoma visoms Vilniaus krašte gyvenančioms tautybėms, taigi ir lenkams. Tačiau lenkai studentai buvo priimami nevaržomai. Jau 1928–1929 mokslo metais Vilniaus universitete studijavo

* Krajovcai (nuo žodžio „kraj“ – „kraštas“) laikėsi nuomonės, jog svarbiausia – ištikimybė Vilniaus kraštui ir LDK paveldui.

28% studentų, atgabentų iš Lenkijos gilumos, neskaitant 52% lenkų studentų, kilusių iš Vilniaus krašto. Likusią studentų dalį sudarė žydai, lietuviai, rusai, baltarusiai. Kadangi iš tautinių mažumų daugumą sudarė žydai, tai profesūra ir ėmėsi klastingojo „*numerus clausus*“. Ši taisyklė buvo taikoma ir kitoms tautybėms, tik ne oficialiai, o individualiai, sijoiant lietuvius, rusus ir baltarusius be pasigailejimo. Tuo tarpu žydams „*numerus clausus*“ pradėta taikyti oficialiai. Gelbėdamiesi nuo diskriminacijos, žydai po rubrika „gimtoji kalba“ įrašydavo „lenkų“, bet tai endekų profesorių neįtikino, ir metai po metų padėtis vis labiau kaito. Į akciją įsitraukė nacionalistinė lenkų studentų sąjunga – „Młodzież wszechpolska“, turinti savo centrą Poznanėje. Neilgai trukus kai kuriuose fakultetuose žydams studentams buvo paskirti atskiri suolai. Jie pasijuto įžeisti ir paskaitų klausydavo... stovėdami.

Prasidėjusi antižydiška diskriminacija išsiplėtė visuose Lenkijos universitetuose. Kaip ir reikėjo laukti, universitetais nepasitenkinta. Į akciją buvo įtraukti gatvės gaivalai. Vilniuje ją pradėjo bambukinėmis lazdomis apsiginklavę... studentai. Pirmon ugnin pateko Vokiečių ir Vilniaus gatvėse žydų krautuvių langai, iš kurių, pražygiavus dideliame uniformuotų studentų būriui, liko tik stiklų šukės. Dieną kitą pailsėję, kibo į kavines. Visų pirma įsiveržė į populiarią Rudnickio* kavinę. Sustojęs tarpduryje studentų būrys (visi su lazdomis) pareikalavo tučtuojau išeiti žydams ir „w przyszłości w chrześcijańskiej kawiarni nie pokazywać się“ (ateityje krikščioniškoje kaviniėje nesirodyti). Kitą dieną apie 200 lazdomis apsiginklavusių studentų sugužėjo į „Žaliojo Štralio“ kavinę**.

*Dabar „Literatų svetainė“.

** Gedimino 22.

Po tokių „žygių“ endekiškoji studentija ultimatyviai pareikalavo visu griežtumu pritaikyti žydams „*numerus nullus*“. Universiteto senatui svyruojant, įsismaginę studentai nutarė imtis dar vienos priemonės – išmesti žydus iš laboratorijų. Prie

chemijos ir fizikos fakultetų įvyko muštynės. Jų metu nuo akmens smūgio galvon žuvo studentas iš Poznanės endekas Vroclavskis. Padėtis pasiekė kulminacinį tašką jį laidojant. Laidotuvisė dalyvavo visi, kiek tuomet Vilniuje buvo, vienuoliai, o visa pėsčioji ir raitoji policija buvo sukelta ant kojų. Tą dieną buvo uždarytos visos žydų krautuvės.

• Dabar
Gedimino pr.

Pagaliau endekai studentai griebėsi paskutinės priemonės – „bado streiko“. Prie centrinių Universiteto rūmų jie suformavo eiseną į studentų neseniai pastatytą bendrabutį Tauro gatvėje. Minios studentų žygiavo A. Mickevičiaus gatve*. Nuo Lukiškių aikštės pasuko į kairę. Prieję bendrabučio rūmus („dom akademicki“), sugužėjo į vidų ir paskelbė badausią, iki žydams bus pritaikytas „*numerus nullus*“.

Statant tą namą, kažkodėl buvo palikta prie jo prisiglaudusi mažytė žydo laikoma valgomųjų produktų krautuvėlė. Prieš užsibarikaduodami studentai spėjo iškulti krautuvėlės langus (per kelias „bado streiko“ dienas nukentėjusios krautuvėlės savininkas „badaujantiems“ pristatydavo maistą). Endekų spauda bendrabučio namą pavadino „Alkazaro“ tvirtove, o „badaujančius“ studentus didvyriais. Vis dėlto „didvyriai“ neišlaikę kapituliavo.

Kam buvo reikalingas visas tas archikvailas triukšmas – pasakyti sunku. Mes į jį nesikišome, pakankamai slegiami savo vargų ir rūpesčių.

CENZORIAI IR TEISĖJAI

1937 metų pradžioje Mokslo ir Šv. Kazimiero draugijų raštinėse prasidėjo smulki revizija. Darė ją tuometinis Vilniaus lietuvių spaudos cenzorius J. Kviatkovskis (Jan Kwiatkowski) ir kažkoks Krymas.

Pora žodžių apie Kviatkovskį, užėmusį ilgamečio cenzoriaus Žilinskio vietą. Ankstesniųjų letenos man neteko patirti. 1919–1921 metais Vilniuje leidžiamus lietuviškus laikraščius lenkų kalba cenzūravo L. Abramavičius, Č. Jankovskis ir Svierčevskis. Vėliau, tuos laikraščius likvidavus, cenzoriai pasidarė nereikalingi. Vietoj jų miesto viršininko („starosta grodzki“) įstaigoje buvo paskirti trys referentai: lietuvių, lenkų ir žydų spaudai. Lietuvių spaudos referentas minėtasis Žilinskis daug metų ėjo tas pareigas labai uoliai. Jo vietą užėmęs palyginti jaunas vyrukas Jonas Kviatkovskis buvo itin atsargus ir toks pat uolus, nors juo toliau, juo dažniau teismas nepatvirtindavo jo konfiskavimų. Kviatkovskis tokiais atvejais ypač jaudindavosi ir dažnai priekaištaudavo, kam mes spausdiname teismo nepatvirtintus konfiskuotus straipsnius.

Gavęs misiją patikrinti, kas vyksta Mokslo draugijoje, kelias dienas rausėsi, išlandžiojo visas pakampes. Gerai žinojome, kad iš nuodugnios revizijos nieko gero laukti negalima. Ta proga priminsiu, kad lenkų administracija iki tol Mokslo draugijos nelietė. Dabar, matyt, ir mokslas pasidarė pavojingas.

Darant abiejose draugijose revizijas, prisiminta, kad Vilniuje yra lietuvių vaikų darželis. Į jį taip pat įgriuvo revizoriai. Iki tol buvo palikta ramybėje Lietuvių ūkio draugija, kurioje dirbantieji agronomai visomis išgalėmis stengėsi pakelti valstiečių žemės ūkį. Tam steigė skyrius, pienines, lankėsi su paskaitomis. Bocianskiui ir tai nepatiko. Vienas po kito pradėta uždarinėti skyrius, konfiskuoti ūkiškas knygas ir pieninių mašinas.

Sausio 9 dieną, padarius bute kratą, buvo suimtas Laikinojo komiteto pirmininkas K. Stašys. Įmokėjus 1000 zlotų kaučijos, po kelių dienų paleistas.

Represijoms nesiliaujant, vasario 24 dieną Lenkijos prezidento vardu paštu išsiuntėme išsamų memoriamą, kuriame išdėstėme susidariusią padėtį, prašydami atkreipti dėmesį į pi-

liečių teisių laužymą ir atitaisyti padarytas skriaudas. Nepraėjus nė mėnesiui, dvarininkų organe „Słowo“ (kovo 11 d. nr.) pasirodė tokia žinėlė:

„Parengiamieji Vilniaus lietuvių tardymo darbai jau pabaigti. Lietuvių komiteto pirmininkas K. Stašys ir kartu su juo 15 asmenų patraukti atsakomybėn už lenkų tautos įžeidimą“.

Dar niekada niekam iš mūsų nebuvo atėjusi į galvą mintis įžeidinėti lenkų tautą, todėl kurį laiką negalėjome suprasti, kas toje paslaptingoje žinėlėje glūdi. Guodėmės, jog tai yra eilinė insinuacija, kuri „Słowo“ redaktoriams buvo kasdieninė duona. Kol paaiškėjo, kur šuo pakastas, gyvenimas ėjo išmintu persekiojimų keliu.

Vasaros pradžioje buvo uždaryti leidiniai „Jaunimo draugas“ ir „Gedimino pilis“. E. Paukštė padavė pareiškimą leisti laikraštį „Šviesa“, V. Umbrasas – „Švyturį“. Abu gavo neigiamus atsakymus.

Mokslo metams baigiantis, spaudoje pasirodė žinių, kurioms privačioms gimnazijoms ir toliau paliktos valstybinių gimnazijų teisės. Paskelbtame sąraše Vytauto Didžiojo gimnazijos nebuvo. Taigi teisės buvo atimtos vienintelei Vilniaus krašte likusiai lietuvių gimnazijai (Švenčionių lietuvių gimnazija buvo jau uždaryta). Nepamiršta ir Lietuvių mokytojų sąjunga. Bocianskio įsakymu vienuolika metų niekam netrukdydžiusi ši sąjunga buvo uždaryta. Ilgai ruošta ir tais metais išleista iliustruota A. Juškevičiaus ir J. Maceikos knyga „Vilnius ir jo apylinkės“ konfiskuota.

Atvykusi į K. Stašio butą mokesčių inspekcijos komisija pareikalavo sumokėti 88 000 zlotų mokesčių. Atsisakius mokėti, komisijos nariai aprašė visus baldus ir knygas. Birželio 22 dieną K. Stašys buvo suimtas ir pasodintas Lukiškių kalėjime. Tuo pačiu metu daugelis lietuvių vėl pradėta tardyti ir skirti jiems baudas.

Pagaliau liepos pradžioje paaiškėjo prieš kelis mėnesius „Słowo“ pranešimo apie parengiamuosius tardymus neva už „lenkų tautos įžeidimą“ esmė. Kaltinimas buvo suformuluotas šiek tiek kitaip. Liepos 3 dieną didelis būrys lietuvių buvome pašaukti į miesto viršininko įstaigą. Čia išgirdome, kad mes, pasirašiusieji Lenkijos prezidentui memorialą, esą neleistinu būdu įžeidėme lenkiškos administracijos organus („obrazą organów administracji polskiej“).

Šia proga noriu priminti žodžio „polski“ (lenkiškas) specifinę reikšmę. Kaip matome, nekalbama apie Lenkijos, kaip valstybės, administraciją, bet apie l e n k i š k ą j ą. Šis būdvardis buvo taikomas visose viešojo gyvenimo srityse, neišskiriant ir meno. Neatsimenu, kuriais metais kreipiausi į Lenkijos žurnalistų sąjungą, klausdamas, ar kaip lietuvis galiu būti jos narys. Gavau neigiamą atsakymą, kuriame, remiantis tam tikru įstatų straipsniu, buvo pranešta, kad kitataučiai žurnalistai negali būti sąjungos nariais. Pagrindas – sąjungos pavadinimas: „Związek dziennikarzy polskich“ („Lenkų žurnalistų sąjunga“). Vadinasi, ne Lenkijos, bet lenkų, atseit lenkiškųjų žurnalistų sąjunga. Buvo tai bene vienintelė pasaulyje valstybė, pripažįstanti lygias teises tik viešpataujančios tautos žmonėms. Visi kiti turėjo tenkintis vien pareigomis. Kai reikalaudavome sau esminių pilietinių teisių, mus apkaltino „lenkiškos administracijos įžeidimu“. Minėtame memoriale mes tikrai nieko neįžeidėme, o tik išdėstėme mūsų kultūros ir švietimo gyvenimui padarytas skriaudas. Miesto viršininkas laikėsi kitos nuomonės ir čia pat paskelbė savo sprendimą:

„K. Stašys, kun. P. Bieliauskas, J. Maceika, R. Bagdonas, kun. K. Čibiras nubausti po 100 zlotų baudos arba po 3 dienas arešto; kun. V. Taškūnas, J. Jankauskas, kun. A. Viskantas, A. Krutulyš ir R. Mackevičius – po 50 zlotų baudos arba po 3 dienas arešto“.

Kaip matyti, bauda nedidelė ir galima būtų sumokėti, tačiau mokėti atsisakėme, žinodami, kas už tų baudų slepiasi.

Jau keletą metų veikė speciali lietuviams pritaikyta nuostata, kuria remiantis kiekvieną gyvenantį ne toliau kaip 100 kilometrų nuo demarkacinės linijos galima buvo ištremti, jei jis nubaustas nors vienu grošu. Taigi sumokėjus mums paskirtą baudą, visi būtų mėm buvę ištremti.

Atsisakius mokėti, miesto viršininkas bylą perdavė teismui. Kaip ši byla baigėsi, dar teks kalbėti, o dabar grįžtu prie to, kas vyko toliau.

Naujų 1937–1938 mokslo metų išvakarėse šešių Vytauto Didžiojo gimnazijos mokytojų pareikalauta pristatyti... „dorovės liudijimus“ („świadectwo moralności“). Kaip „tautybės“ liudijimas, taip ir „dorovės liudijimas“ priklausė tik nuo policijos, kuri savo ruožtu buvo pamokinta elgtis labai budriai. Skaitytojui gali pasirodyti neaišku, kas gi tas „dorovės liudijimas“. Nepamanykite, kad lenkų administracijai rūpėjo, ar lietuviai inteligentai laikosi šeštojo Dievo įsakymo. Nieko panašaus! Turėta galvoje dar caro laikais žinoma „blagonadiožnost“, atseit ar tas bei kitas asmuo valstybės atžvilgiu yra... lojalus, patikimas. Kuo remiantis carizmo laikais buvo duodami tokie liudijimai – nežinau. Pilsudskiados laikais tokio liudijimo gavimas priklausė vien nuo policijos malonės. Kaip ir galima buvo laukti, nė vienas iš šešių mokytojų „dorovės liudijimų“ negavo ir dėl to negalėjo mokytojauti.

Taip vienintelė lietuvių gimnazija atsidūrė labai keblioje padėtyje, kurią dar sunkino vadinamosios vizitacijos. Gimnaziją vizituodavo daugiausia bėgliai iš anapus demarkacinės linijos ir visada „rasdavo“ ką nors ne taip, ieškodami, kaip tuomet sakydavome, danguje skylės.

Priekabių ir skylių beieškodami, rudenį jie vėl užgriuvo „Ryto“ ir Šv. Kazimiero draugijų raštines. Šiuo žygiu Kviat-

kovskis atsivedė ne vieną, bet tris sėbrus, ir vien „Ryto“ raštinėje rausėsi tris dienas. Abiejose draugijose užantspaudavo raštines ir bibliotekas, kuriose, esą rasta „antivalstybinės“ literatūros: Vaižganto, Vienuolio, Žemaitės, Maironio ir kitų raštai.

Lapkričio 5 dieną Vilniaus apygardos teisme prasidėjo sensacingas K. Stašio bylos nagrinėjimas. Kaltino net du prokurorai: Popovas ir Kšyštońis, gynė keturi advokatai: iš Varšuvos atvykęs Niedzielskis (Marian Niedzielski) ir vilniečiai Engelis (Mieczysław Engel), Kovalskis (Kazimierz Kowalski) ir A. Juknevičius. Apklausta keliasdešimt liudytojų, kurių svarbiausias buvo bėglys iš anapus demarkacinės linijos M. Bauermanas, kaltinęs Stašį visomis septyniomis didžiosiomis nuodėmėmis. Kaltinamosiose kalbose abu prokurorai, ypač Popovas, iš kailio nėrėsi. Prabilus gynėjams, abu susigūžė. Vienas iš Varšuvos palestros įžymybių advokatas Niedzielskis, kaip sakoma, ant kojų nunešė visą kaltinamąją medžiagą. Ypač kliuvo Bauermanui.

Kalbant apie tą bylą, pravartu paminėti trumpą prokuroro Popovo dialogą su kaltinamuoju K. Stašiu. Prokuroras Popovas buvo nelenkas, bet teisme pasirodė kaip aršiausias endekas. Kalbėjo pompastiškai, grėsmingai. Bylai baigiantis, paklausė Stašį, iš kur jis pažįsta prezidentą Smetoną. K. Stašys atsakė:

– Ponas prokuroras jaunas ir neatsimena caro laikų. Su dabartiniu Lietuvos prezidentu mokėmės Mintaujos gimnazijoje. Drauge kovojome prieš maskolių uždraudimą melstis gimtąja kalba.

– Dosyć!* – riktelėjo Popovas.

* Gana!

Teisėjai prikando lūpas, o pilnutėlė žiūrovų salė nusikvatojo.

Po ilgo pasitarimo, apie pirmą valandą nakties, teismas paskelbė sprendimą, atmetęs politinį kaltinimą. Už tai, kad gavęs bene iš Biržiškos 100 zlotų sumokėti už liaudies dainų

rinkimą, nusikalto devizų įstatymui – Stašys buvo nuteistas vie-
nerius metus kalėti ir 10 000 zlotų pinigine bauda. Drauge
paskelbta, kad iki apeliacinio teismo galys būti paleistas už 10 000
zlotų kauciją.

Sprendimą perskaičius, visi keturi advokatai išsiėmė pi-
nigines ir, kuris kiek turėjo, čia pat sudėjo pinigus.

Pagarsėjusios tuo metu K. Stašio bylos proga – pora žo-
džių apie lenkų teismą. Teismai buvo palyginti nešališki ir daž-
niausiai laikėsi įstatymo raidės. Padėtis pasikeitė Bocianskiui
įsigalėjus. Ne visi teisėjai galėjo atsispirti suįžūlėjusio vaivados
spaudimui. Taip įvyko ir Stašio byloje, iš kurios norėta padary-
ti didelį politinį triukšmą. Triukšmas, tiksliau pasakius, naujos
represijos, buvo jau suplanuotos. Bylai baigiantis prokuroras
Popovas teismo pirmininkui įteikė oficialų prokuratūros raštą,
skelbiantį, jog prieš daugelį lietuvių visuomenės veikėjų, kaip
prieš politinius nusikaltėlius, esą pradėti tardymo veiksmai.

Perskaitęs raštą, teismo pirmininkas grąžino jį prokuro-
rui, pareikšdamas, kad toks dokumentas šioje byloje neturi jo-
kios reikšmės. Teismas gali priimti dėmesin tik baigto tardymo
duomenis, o pradėtas tardymas nesąs joks argumentas. Baig-
damas teismo pirmininkas pridūrė:

– Ši teismo sesija remiasi tik medžiaga, liečiančia kalti-
namąjį K. Stašį.

Paminėjau tą faktą kaip ryškų įrodymą, kad, nepaisant
administracijos spaudimo, teismai, ypač aukštesnės instanci-
jos, iš tiesų buvo nepriklausomi ir rėmėsi tik neginčijamais
įrodymais.

Lapkričio 20 dieną Bocianskio įsakymu buvo uždaryta Lie-
tuvų labdarybės draugija, kuri išlaikė bendrabučius. Netrukus
užkliuvo ir lietuviai studentai. Negalėdamas pakęsti lietuvių stu-
dentų dėvimų kepuraičių, Bocianskis įsakė jų nenešioti. Atsaky-

dami į tai, iškilmingame susirinkime lietuviai studentai nutarė savo Sąjungos vėliavą deponuoti Mokslo draugijoje.

Taip maždaug atrodė 1937 metai Vilniuje ir visame krašte, kurį valdė jokiems įstatymams neatsakingas Bocianskis. Net pagal oficialius statistikos 1937 metų duomenis, apie 90 000 lietuvių liko be knygų ir be mokyklų.

Tačiau nesijautėme palaužti. Tais metais buvo padaryta geroka pažanga teatro srityje. Teatro meno mėgėjų pastangomis, Antanui Krutuliui vadovaujant, Vytauto Didžiojo gimnazijos salėje buvo suvaidinta P. Vaičiūno „Sudrumstoji ramybė“ ir „Patriotai“, Kazio Inčiūros „Painiava“, Keturakio „Amerika pirtyje“, Gogolio „Piršlybos“ ir mano „Likimas“. Apie visus vaidinimus, išskyrus „Likimą“, rašiau išsamias recenzijas. Apie „Likimą“ parašė A. Pangonis, tarp kitko pažymėdamas, kad „kai kurie dalykai buvo išleisti, net ir prieš autoriaus ir režisierių norą“.

Kai kurie dalykai tikrai „buvo išleisti“. Tai Kviatkovskio nuopelnas. Inscenizavus apysaką „Likimas“ ir įteikus egzempliorių Kviatkovskiui, jis ilgai blusinėjo ir begėdiškai daug scenų išbraukė. Jokie mano argumentai, kad į pjesę įdėjau tik tai, kas buvo apysakoje, Kviatkovskio neįtikino. Aiškindamasis pareiškė, kad viena yra apysaka, o kas kita – pjesė, kuri pernelyg išryškina drastišką lietuvių mokyklų klausimą.

„Vilniaus rytojuje“ nuo 9 iki 69 nr. su tęsiniais buvo spausdinama nauja mano apysaka „Sunkus kelias“, kuri netrukus pasirodė atskiru leidiniu.

Pabaigus „Sunkų kelią“, nuo 70-ojo nr. pradėjome spausdinti Vlodo Radziulio apysaką „Sūnus šaukė“. Deja, nepavyko išspausdinti iki galo. Visi Vilniuje lenkų kalba leidžiami laikraščiai jau nuo seniau griežė dantį prieš „Vilniaus rytoją“. Labiausiai betgi buvo įnirtęs patsai „gubernatorius“ Bocianskis. Kadangi nenorėjo, o gal nerado atitinkamo straipsnio „Vilniaus rytojui“ padaryti galą, pasistengė, kad šį „žygį“ atliktų teismas, kurio aktuose gulėjo krūvos mūsų laikraščio bylų.

Sutarta – padaryta. 1937 metais spalio 26 dieną gavome Apygardos teismo nutarimą, kad nuo tos dienos „Vilniaus rytojaus“ leidimas sustabdomas. Tą dieną išėjo 874-as nr.

Pateikdamas šią žinią, „Vilniaus žodis“ rašė:

„Mūsų laikraščio santykiai su „Vilniaus rytojumi“ gerai skaitytojams žinomi. Dažnai tekdavo su juo kovoti, kartais net ir labai griežtai, tačiau negalime nepripažinti, kad Vilniaus krašte seniausias ir dažniausiai einąs lietuvių laikraštis turėjo didelės reikšmės ir todėl jo sulaikymas bus visos lietuvių visuomenės skaudžiai atjautas“.

Uždarius „Vilniaus rytoją“, skubiai peržiūrėjau per paskutinius keletą metų parašytus straipsnius apie tautines mažumas. Iš jų galima buvo sudaryti didžiulis tomas, bet tam reikalingas

buvo laikas, kurio trūko. Be to, valstiečiai nemėgsta skaityti storų knygų. Buvo ir dar viena priežastis. Bijojome konfiskavimo. Tiesa, konfiskuotų straipsnių nemaniau dėti, tačiau kur garantija, kad Kviatkovskis neįsigeis įsiteikti savo darbdaviams. Turėdamas visa tai galvoje, išrinkau, mano nuomone, aktualiausius straipsnius, iš viso 20. Straipsnių rinkinį pavadinau „40.000.000 vergų“, nes tuo metu Europoje tiek buvo priskaičiuojama tautinėms mažumoms priklausančių žmonių, kurie neturėjo elementarių piliečio teisių.

Nespėjus knygos nunešti į miesto viršininko įstaigą, į spaustuvę kelių policininkų lydimas įgriuvo patsai Kviatkovskis ir čia mane puolė:

– To jest bezczelność! (Tai akiplėšiškumas!)

– Kame, ponas referente? – paklausiau.

– Kame? Pačiame pavadinime „40 000 000 vergų“! Juk tai provokacija! Ponas storasta pasirašė įsakymą knygą konfiskuoti. Štai raštas.

– Bet, – pasipriešinau, – ponas referentas gerai žinote, kad nė vienas rinkinyje įdėtas straipsnis nebuvo konfiskuotas. Prašau, patikrinkite savo archyvus. Po kiekvienu straipsniu yra pateikti metai, mėnuo ir laikraščio numeris. Teismas konfiskavimo nepatvirtins.

– Aš tik referavau. Įsakymą konfiskuoti pasirašė ponas storasta. Mes turime dar vieną argumentą. Paskiri straipsniai nedaro tokio slegiančio įspūdžio, bet rinkinys, o dar taip pavadintas – nepraleistinas.

Pasikalbėjimas su Kviatkovskiu baigėsi tuo, kad keli policininkai išnešė krūvą knygų.

Numatydamas konfiskavimą, didesnę knygų dalį iš anksto paslėpiau kieme esančiame sandėlyje. Kol Kviatkovskis prakaitavo, ruošdamas teismui raštą, parašiau naują įžangą, tyčia pažymėjęs ankstyvesnę datą, pavadinimą pakeičiau į „Tautinės

mažumos“, ir po savaitės spaustuvė vėl įteikė nauju pavadinimu to paties turinio knygą.

Išsikvietęs mane į įstaigą, dar nespėjęs pasisveikinti, Kviatkovskis suriko:

– Co za kpiny! („Kas per patyčios!“)

– Nesityčioju, ponas referente, – atsakiau ramiai, – o tik ieškau teisybės ir ją rasiu.

– Zobaczmy („Pažiūrėsime“).

– Pažiūrėsime.

Dvikova su Kviatkovskiu baigėsi tuo, kad teismas atmetė „Tautinių mažumų“ konfiskavimą. Nenorėdamas supainioti bylos, pats nuvykau į teismą. Mano laimei, teko kalbėti su protingu žmogumi, kuriam nuodugniai išdėsčiau susidariusią padėtį. Teisėjas patarė parašyti išsamų pareiškimą ir jam įteikti. Po kurio meto gavau teismo atsakymą, kad knyga „Tautinės mažumos“ leista platinti, o knygos „40 000 000 vergų“ byla anuliuota.

Šioje vietoje ne pro šalį bus nors trumpai apibūdinti, kas per du dešimtmečius nuveikta knygų leidimo srityje. Atvirai kalbant, nedaug. Visų pirma todėl, kad neturėjome leidyklos. Veikusi „Švyturio“ knygų leidimo bendrovė buvo likviduota „Litwos Środkowos“ laikais, berods 1922 metais. Naujos niekas neįsteigė. Vienintelis lietuviškas M. Šlapelienės knygynas tik retkarčiais išleisdavo vieną kitą knygą. Iš pradžių savo kūrinius leido patys autoriai, vėliau pradėjo leisti „Vilniaus rytus“ ir „Vilniaus žodis“. Kiek per tuos dvidešimt metų Vilniuje pasirodė lietuviškų knygų – sunku susigaudyti, nes nėra išsamios bibliografijos. Pirmajam karui baigiantis ir dar po karo buvo išleista nemaža mokykloms vadovelių. Daug mažiau grožinės literatūros kūrinių, jei neminėsime kun. J. Skruodžio įvairių knygų ir knygelių bei Esmaičio (Stasio Marijošaičio) dviejų

ar trijų solidesnių knygų. Po 1926 metų keletą knygų išleido šių atsiminimų autorius, vėliau po vieną poezijos knygą O. Mičiūtė, A. Žukauskas ir J. Kėkštas (Adomavičius).

Kaip jau minėjau, pirmaisiais okupacijos metais baigusieji Vytauto Didžiojo gimnaziją vykdavo į Kauną, taigi mūsų inteligentų gretos tolydžio retėjo, nes tuo metu ir vyresnioji karta taip pat veržėsi iš tikrosios sostinės į laikinąją. Tačiau ilgainiui padėtis pasikeitė gerojon pusėn, ir metai po metų inteligentų skaičius pradėjo augti. Atsirado istorikų, rašytojų, žurnalistų. Deja. Nėbuvo kam juos nukreipti į organizuotą kūrybinį kelią, nebuvo suteikta jiems finansinė pagalba. Ką jie per tą laiką padarė – padarė savo iniciatyva. Tie, kurie iš tiesų būtų galėję šiuo gyvybiniu klausimu padėti, knygų leidybos svarbos neįvertino.

Kad toksai teiginys neatrodytų tuščias ar nepagrįstai kaltinantis – pailiustruosiu faktais.

Vilniuje ėjo du dažnesni laikraščiai: „Vilniaus rytojus“ ir „Vilniaus žodis“. Dirbdamas visą laiką pirmajame, gerai atsimenu nuolatinę kovą už jo literatūrinį lygį. Redaktorius buvo ne literatas, bet mokytojas, didesnę gyvenimo dalį dirbęs pradžios mokykloje. Niekas tad nuostabaus, kad nesugebėjo suvokti platesnių literatūrinių užmojų. Jokių būdu nesutiko įvesti bent mėnesinio literatūrinio priedo, aiškindamas tuo, kad jau turėjome priedus vaikams ir ūkininkams. Be to, rėmėsi Stašiu, kuris esąs iš viso priešingas tokioms „fatalaškom“ ir tam reikalui pinigų neduosiąs.

– Pagaliau kokie čia rašytojai, – replikavęs Stašys.

Tuo atžvilgiu „Vilniaus žodis“ buvo kiek laimingesnėje padėtyje. Nepriklausydamas nuo Komiteto, galėjo ruošti mėnesinį priedą „Kūryba ir kritika“. Priedas, reikia pasakyti, buvo leidžiamas iš tikrųjų gerai meniškai apipavidalintas ir gana turiningas. Buvo tai aiškus įrodymas, kad kūrybinių pajėgų mes jau turėjome.

Žinoma, nei „Vilniaus rytojuje“ pasirodantieji literatūros klausimais straipsniai ar retkarčiais atkarpose spausdinamos apysakos, nei „Vilniaus žodžio“ priedas netenkino skaitančios visuomenės. Ji reikalavo daugiau, o mes daugiau duoti negalėjome.

Susidariusią spragą tais metais ryžosi užpildyti nei nuo „Vilniaus rytojaus“, nei nuo „Vilniaus žinių“ nepriklausomi jauni plunksnos adeptai. Į forumą išėjo A. Žukauskas, J. Karosas, V. Čepulytė, O. Miciūtė, V. Drėma, Z. Prantkelevičius, J. Petrauskas, J. Adomavičius (slapyvardžiu „Kėkštas“). Jų iniciatyva 1937 metų kovo 22 dieną pasirodė „dailės ir literatūros“ vienkartinis leidinys „Varsnos“, kurio redaktoriumi pasirašė Jonas Petrauskas. Leidinys buvo ne tik meniškai, bet ir naujoviškai apipavidalintas, su iliustracijomis. Svarbią vietą leidinyje užėmė poezija.

Sunku šiandien pasakyti, kodėl šauniai užsirekomendavęs vienkartinis leidinys netapo periodiniu žurnalu. Ar stigo lėšų, ar negavo leidimo? Viena iš dviejų, nes medžiagos netrūko, ir jaunieji plunksnos entuziastai turėjo ką pasakyti. Tais pačiais metais išėjo dar du panašūs vienkartiniai leidiniai: „Varpos“ (redaktorė – Vladė Rusokaitė) ir „Vingis“ (redaktorius – Juozas Pivoriūnas). Beje, „Varpos“ išspausdino visiems didelių įspūdį padariusį V. Drėmos rašinį „Pamaldusis Vilniaus miestas“. Žemai, prie miesto panoramas stovi pakrypęs kryžius, šalia jo – prašydami išmaldos visa gerkle rėkia du jauni elgetos, o viršuje, tarp miesto rūmų, kyšo didžiulė davatkos galva, simbolizuojanti tuometinę užguitos Lietuvos sostinės kultūrinę.

Tais metais pradėti leisti literatūrai ir menui skirti vienkartiniai spaudiniai buvo leidžiami ir vėliau. 1938 metais išėjo trys – „Sėja“ (redaktorius – Juozas Aidulis), „Pjūvis“ (redaktorius – Zigmas Prantkelevičius) ir „Vienkartinis“ (redaktorius – Vladas Drėma). „Pjūvis“ beveik visas buvo skirtas baltarusių literatūrai. Be to, nemaža vietos buvo skirta supažindinti skai-

tytojus su pažangia lenkų literatūra, nors šios literatūros atstovai per dvidešimt metų ir piršto nepajudino dėl mums daromų skriaudų. 1939 metais teisėjo vienas numeris – „Versmė“ (redaktorius – Jonas Karosas).

Vadinasi, į okupacijos pabaigą iš tikrųjų turėjome gausų kūrybinių entuziastų būrį. Deja. Dėl apibūdintų sąlygų jauni kūrėjai neturėjo kur pasireikšti ir paskutinio vienkartinio pačioje pabaigoje Z. Tureika tiksliai pasakė, kad „turime žurnalistų, bet neturime žurnalų“.

Nieko nepadarysi – taip buvo.

KA PAKAITĖ ULTIMATUMAS?

Lenkija paskelbė savo garsųjį ultimatumą Lietuvai 1938 metų kovo mėnesį. Bet jau ilgokai prieš tą lemtingą datą jautėme slegiančią įtampą ir diena po dienos stiprėjančią okupantų neapykantą.

Buvo jau uždarytos šios mūsų draugijos: Tautinis komitetas, Lietuvių mokslo bei „Ryto“ Vilniuje ir Švenčionyse, Šv. Kazimiero, Ūkio, Labdarybės, Mokytojų sąjunga ir net Sporto. Kaip matome, visos iki vienos. Liko tik Kultūros draugija, bet ji negavo leidimo nė vienam skyriui įsteigti.

Uždarymo forma pasirinkta keistoka, pasakyčiau – rafinuota. Draugijos, kurios turėjo turtą, gavo... kuratorius, atseit „globėjus“, kuriems šį turtą buvo leista švaistyti nesivaržant. Jie taip ir darė. Tai, galima sakyti, buvo „prawdziwi spryciarze“ („tikri gudruoliai“). Atsirado Varšuvoje kažkoks atsiprašant lyg ir advokatas Vilianovskis, Vilniuje – Švedas ir Matuševskis. Bocianskis visus tris „kuratorius“ užsodino mūsų draugijoms ant sprando. Visų pirma jie sau pasiskyrė „kuklias“ mėnesines algas – kas 200, kas 800 zlotų. Be to, Vilianovskis,

užstatęs „Ryto“ namų hipoteką, iš banko pasiskolino 60 000 zlotų, Švedas magistratui pardavė Labdarybės draugijos sklypą, kuriame buvo bendrabutis. Už namus ir sklypą gavo tik... 30 000 zlotų. Vienas Matuševskis neturėjo ko parduoti ir tenkinosi „makulatūra“. Pasiryžęs nors iš dalies atsilyginti už „sunkias“ savo pareigas, visą Šv. Kazimiero draugijos biblioteką pardavė silkėms vynioti.

Taip „kuratorių“ triumviratas nesivaržydamas vogė lietuvių visuomenės turtą. Reikia manyti, kad geroka dalis nuberėjo ir į visokių bocianskių kišenes. Kiek tais metais minėtieji vagys prisiplėšė – sunku pasakyti. Be medžiaginių nuostolių, barbariškai sunaikino bibliotekas, archyvus. Žodžiu, būta tai XX amžiaus kultūringų hunų darbo. Maža to, kad užčiaupė burną, surišo rankas, supančiojo kojas, apspardė, apspjaudė, bet ir kišenes iškraustė. Žinoma, „legaliai“.

Papildykime šį kultūros ir švietimo gyvenimo griuvėsių vaizdą tuo, kad jau keletą mėnesių neturėjome dažniau einančio laikraščio, neturėjome pradžios mokyklų, vienintelei gimnazijai atimtos teisės – ir bus aišku, kaip tuomet jautėmės.

Nuo metų pradžios dėjome visas pastangas gauti leidimą laikraščiui leisti. Veltui. Teko gelbėtis vienkartiniais leidiniais. Štai jų sąrašas: „Mūsų dienos“, „Mūsų kelias“, „Mūsų balsas“, „Lietuvis“, „Atbalsiai“, „Tautietis“, „Tautos kelias“, „Kelias“, „Pastangos“, „Takas“, „Šis tas naujo“, „Paskutinės žinios“, „Sąlygos“, „Viltis“, „Gyvenimas“, „Mūsų buitis“, „Mūsų likimas“.

Kiekvieną leidinį turėjo pasirašyti vis naujas asmuo. Dalis tų leidinių buvo konfiskuota, o redaktoriams iškeltos bylos. Och! Tos bylos! Kiek jų būta Vilniuje ir provincijoje – kas jas suskaitys. Vien ant senelio Juliaus Naviko pečių gulėjo keliolika bylų, kurios baigėsi tik tada, kai vasario 13 dieną, eidamas 84-uosius metus, jis mirė.

Dar pora žodžių apie tai, kokia apskritai buvo tarpukario Lenkijoje spaudos padėtis. Tiksliai nepamenu, kada po Pirmojo pasaulinio karo cenzūra Lenkijoje buvo oficialiai panaikinta. Visa atsakomybė už dedamą medžiagą tekdavo atsakingiems redaktoriams, kurie laikraščio konfiskavimo atveju turėjo atsakyti prieš teisną, jei šis konfiskavimą patvirtindavo.

Konfiskuodavo laikraštį (t. y. uždrausdavo platinti) administraciniai organai referento teikimu. Administracijos valdininkai turėjo būti itin atsargūs visų pirma todėl, kad kiekvienam konfiskuotam straipsniui ar jo daliai reikėjo pritaikyti atitinkamą baudžiamojo kodekso straipsnį. Be to teisme nesirodyk, už durų išmes. Ir juo dažniau teismas konfiskavimų nepatvirtindavo, juo nemaloniau jausdavosi „ponas referentas“ (ne cenzorius).

Mes, lietuviai, kaip jau minėjau, turėjome „referentus“ Žilinskį ir Kviatkovskį, žydai – Vulfą. Kas sekė lenkų, baltarusių ir rusų spaudą – negaliu pasakyti.

Kas galėjo leisti laikraštį? Kas tik norėjo. Su viena sąlyga – privalėjo turėti pilietybę. Veikęs berods nuo 1922 metų spaudos įstatymas redaktoriams nebuvo numatęs išsilavinimo cenzos, ir todėl, kaip minėta, beveik visi Lenkijoje leidžiami laikraščiai naudojo vadinamaisiais „atsakingais“ redaktoriais, kurie su laikraščio redagavimu nieko bendro neturėjo. Daugumos laikraščių, o ypač dienraščių redaktoriais buvo dažniausiai raidžių rinkėjai. Mes ilgus metus naudojomes... kalviu. Tokia padėtis tęsėsi iki 1939 metų pradžios. Bet apie tai vėliau.

Mūsų uolusis referentas Kviatkovskis nesitenkino blusinėdamas tik lietuvišką spaudą. Jis dažnai lankydavosi lietuvių draugijose, knaisiojosi archyvuose, ieškodamas to, ko nebuvo, ir neretai, reikalui esant, „rasdavo“.

Tų metų pradžioje Kviatkovskis ypač dažnai oficialiai ir neoficialiai mėgdavo užėti į M. Šlapelienės knygyną. Ten rau-

* Sensacingas
atradimas lietuvių
knygyne.
Užmūrytos durys
vedė į slaptą
nelegalias
lietuviškos
literatūros sandėlį.

sėsi pats vienas arba su dviem trim policininkais. Rausėsi ilgai, ir pagaliau vasario 2 dieną Vilniaus „demokratų“ dienraštis „Kurjer Wileński“ paskelbė ekstra žinią:

„Sensacyjne odkrycie w księgarni litewskiej. Zamurowane drzwi prowadziły do potajemnego składu nielegalnej literatury litewskiej“*.

Kiek už tą „sensaciją“ Kviatkovskis gavo – nežinia, bet M. Šlapelienės knygynas buvo užantspauduotas. „Ponas referentas“ gavo progą įrodyti savo uolumą. Kelis kartus vargšas pervertė knygas, rūšiavo, dėstė, rašė protokolus, ruošė didžiulę bylą, kol po kelių mėnesių atėję miesto viršininko valdininkai nuplėšė lakuotus antspaudus, pareikšdami, kad knygynė nieko įtartino... nerasta.

Be M. Šlapelienės knygyno, kun. Raštučio buvo įsteigtas Šv. Kazimiero knygynas, kuris pirmon galvon parūpindavo knygų to paties pavadinimo draugijos skyriams provincijoje.

Iš lenkų knygynų minėtinas visų pirma seniausias Juozapo Zavadskio knygynas Pilies g. 22, K. Rutskio – Vilniaus g. 38, V. Borkovskio – Mickevičiaus g. 5, Gebetner-Volfo – Mickevičiaus g. 7, „Šv. Vaitiekaus“ – Dominikonų g. 4 (šis knygynas buvo Poznanės endekų knygų leidyklos ekspozitūra).

Be to, veikė keli mažesnieji ir du žydų knygynai, kurie vertėsi vien prekyba senomis rusiškomis knygomis.

Iš visų čia suminėtų knygynų vien J. Zavadskio knygynas turėjo savo spaustuvę ir leido knygas. Su šiuo knygynu glaudžiai yra susijusi ir sunki mūsų knygų raida. Gera būtų, kad kas nors iš jaunų lietuvių mokslininkų plačiau ir išsamiau nušviestų šį įdomų Vilniaus kultūros istorijos klausimą.

Pagaliau 1938 metų kovo 8 dieną anksčiau minėtą dešinties lietuvių bylą ėmėsi nagrinėti Vilniaus apygardos teismas. Bylą mums sudarė miesto viršininkas už „lenkiškos administracijos organų įžeidimą“ po to, kai atsisakėme mokėti piniginę baudą. Ir štai visas mūsų dešimtukas sėdi kaltinamųjų suoluose. Kaltina kažkoks jauniklis prokuroras, kaip iš rankovės berdamas pompastiškas frazes. Atsistoja pagyvenęs advokatas Kšižanovskis ir pakaitomis su advokatu Engeliu prokurorą be-matant „nusodina“. Prokuroras spardosi, bet advokatas Kšižanovskis klausia:

– Prašau poną prokurorą nurodyti tiksliai, kurioje būtent memorialo vietoje įžiūrėte lenkiškos administracijos organų įžeidimą? Atsidėjęs perskaičiau memorialą, bet niekur neradau įžeidimo.

– Visas memorialas dvelkia neapykanta lenkams, – replikavo jaunas prokuroras.

– Aš esu lenkas, – atsistoja Engelis, – memorialą perskaičiau žodis po žodio, bet jokios neapykantos nepastebėjau. Memorialo autoriai išdėstė lietuvių visuomenei padarytas skriaus-

das ir kreipėsi į poną prezidentą, prašydami pagalbos. Daugiau nieko neaptikau.

Mūsų vardu ilgą kalbą pasakė kun. Čibiras. Po to pirmininkaujantis kreipėsi į kiekvieną mūsų. Visi sutiko su kun. Čibiro išdėstytais faktais. Aš paprašiau balso. Prokuroras atstatė ausis. Papildydamas kun. Čibiro kalbą, priminiau, kad jau kelerą metų gyvename nuolatinėje kratų baimėje, kad viskas, ką turėjome, iš mūsų atimta, pagaliau prieita prie to, kad aš, kaip tėvas, neturiu teisės spręsti apie savo vaikų tautybę. Baigdamas kalbėti, tiesiog paklausiau prokurorą:

– Prašau poną prokurorą pasakyti aukštajam teismui savo nuomonę, kas gali spręsti apie tamstos vaikų tautybę? Tamsta pats ar policija?

Pašokęs prokuroras tiesiog suriko:

– Prašau aukštąjį teismą atmesti kaltinamojo klausimą.

– Ponas prokuroras galite neatsakyti, – nusprendė pirmininkaujantis.

Prokuroras toliau įsikarščiaęs kaltino, siūlydamas teismui patvirtinti miesto viršininko skirtas baudas. Visi trys advokatai – Kšižanovskis, Engelis ir Juknevičius, cituodami memorialo tekstą, įrodė, kad jokio įžeidimo nėra. Po pusvalandį trukusio pasitarimo pirmininkaujantis paskelbė sprendimą. Visus mus išteisino. Prokuroras pareiškė paduosiąs apeliaciją į Aukščiausiąjį teismą. Aišku, padavė, bet, kaip vėliau paaiškėjo, prakišo.

Tomis dienomis kaip tik pasklido sensacingų žinių apie kruviną incidentą prie demarkacinės linijos Marcinkonių apylinkėje. Kažkas nušovė lenkų pasienio kareivį. Varšuvos seime užsienio ministras Bekas (Juzef Beck) pasakė kalbą, pabrėždamas, kad Lenkijos vyriausybė tokių reiškinių ilgiau netoleruosianti. Visa lenkų spauda Beko pareiškimą ištrimitavo kaip kažką nepaprasto. Po kelių dienų sužinojome apie Lietuvos vyriausy-

bei įteiktą ultimatumą, ir Vilniuje kilo nauja antilietuviškos isterijos banga. Pradžiai Vytauto Didžiojo gimnazijoje, Lietuvių studentų sąjungoje ir Labdarybės draugijoje „nežinomi“ asmenys akmenimis išdaužė visus langus. Ant tvorų atsirado užrašai: „Kto litwina bije, ten sto lat żyje“ („Kas lietuvių muša, tas šimtą metų gyvena“).

Po to prasidėjo mitingai prieš lietuvius. Spauda neteko pusiausvyros. Visi laikraščiai jau ne puolė, bet koliojo kaip paskutiniai chuliganai. Vidurinių mokyklų mokiniai buvo suvaryti į mitingą, kuriame įvairūs oratoriai, iškėlę kumščius, koneveikė Lietuvą. Tomis košmariškomis dienomis, kai keliolika metų ruošta visuomenė išėjo į gatves, viešai pasirodyti buvo pavojinga.

Sukiršintos minios įtūžimas pasiekė aukščiausią laipsnį, į Vilnių atvykus Rydz-Smiglui (Edward Rydz-Śmigły), kuris su savo štabu apsistojo reprezentaciniuose rūmuose*. Ne sykį mano minėto J. Ostrovskio vedama minia užplūdo aikštę. Pasirodžius balkone medaliais apsikarsčiusiam Smiglui, pradėta klykti: „Na Kowno“, „Na Litwę“ („Į Kauną“, „Į Lietuvą“). Prasispraudęs į priekį J. Ostrovskis paskaitė kreipimąsi į Smiglą, kuris betgi nieko nepažadėjo, tik padėkojo už pasitikėjimą. Pasidarė aišku, kad įsikarščiavusiems mitinguotojams kažkas užmynė ant uodegos. Nuleido nosis ir minia, laukusi kitokios vado reakcijos.

Šeštadienį per pietus Kauno radijas pranešė, kad Lietuvos vyriausybė sutinka užmegzti diplomatinius santykius.

Netrukus į mano butą atėjo iki tol nepažįstami du lenkų žurnalistai pasiteirauti mano nuomonės apie įvykius. Netikėti svečiai jau žinojo, kad Lietuvos vyriausybė priėmė ultimatumą. Tikėdamiesi, kad aš per radiją klausiausi žinių, visų pirma pasiteiravo, kaip skamba ultimatumas ir kiek turi punktų.

– Ultimatumo turinys turi vieną punktą. Lietuvos vyriausybė sutinka užmegzti diplomatinius santykius. Taškas.

* *Dabar*
Prezidentūra.

– Negali būti! – nustebo abu. – Kiek mums žinoma, yra daugiau punktų.

– Gal, – atsakiau, – ir buvo, bet liko tik vienas.

Pokalbis nesimezgė. Pasakiau, jog po tokios sumaišties nežinau, nuo ko pradėti.

– Racja! (Teisingai!) – sutiko svečiai. – Tegul atauš įkaitinta atmosfera.

– Teisingai. Tegul atauš, – pritariau.

Kitą dieną lenkų spaudos tonas pasikeitė: išnyko Lietuvos koliojimai ir niekinimai. Atmosfera atslūgo, įtempimas praejo, baigėsi pamažu ir pablūdimas. Tie, kurie vakar korė ant mūsų šunis, šiandien tiesia ranką, maloniai šypsosi. Koktu buvo žiūrėti.

Beje, tais metais teko matyti dar vieną isteriją – prieš čekus. Tiesiogiai mūsų ji nelietė, bet žiūrėti į visa tai buvo irgi koktu, kai suvaryti į gatves gimnazijų mokiniai ne savo balsais rėkavo „Na Prahę“, „Na Czechy“ („Į Prahą, į Čekiją“). Tie patys vaikėzai, tie patys balsai, kaip „Na Kowno“, „Na Litwę“. Toks pats bjaurus vaizdas kaip pavasarį.

Kaip ir galima buvo laukti, visų pažiūrų lenkų spauda prieš čekus pakėlė isterišką riksmą, iš kurio galima buvo susidaryti įspūdį, kad ne Smiglas ruošiasi užpulti Čekiją, bet čekai nori pulti Lenkiją. Į tą isteriją nesikišome.

Iš pradžių manėme, kad, santykius užmezgus ir padėčiai nusistovėjus, galėsime lengviau atsikvėpti. Skaudžiai apsirikta. Prievartos mašina ir toliau veikė. Suko ją vaivada Bocianskis ir jo padėjėjas Jasinskis (M. Jasiński), vaivadijos politinio administracinio skyriaus viršininkas.

Dar prieš ultimatumą, atsidūrę padėtyje be išeities, nutarėme padaryti vieną žingsnį. Žinodami visos administracijos įtūžį, kai iš jos šaipomasi su kalvių redaktorių pagalba, ryžomės sulošti atviromis kortomis. Reikia inteligentui prašyti leidimo leisti laik-

rašyti. Visi sužiuro į mane. Ilgai nesvyruodamas, parašiau pareiškimą, kad laikraštį redaguosiu aš ir už viską atsakysiu pats.

Su tokiu pareiškimu rankoje atsistočiau prieš visagalį Jasinskį. Jis darė tikro sadisto įspūdį, tačiau akivaizdžiai stengėsi atrodyti švelnus. Neilgam.

– Kodėl Vilniaus krašto lietuviai nenori naudotis lenkiškais laikraščiais? – paklausė.

– Todėl, kad daugelis lietuvių nemoka lenkiškai, – atsakiau ramiai.

– Ką! – trenkė kumščiu į stalą. – Nemoka lenkiškai?

– Nemoka, ponas viršininke, ir netgi nesupranta.

– Kur yra tokie apakėliai šovinistai? Kur? – užriko Jasinskis.

– Jokie šovinistai, o paprasti valstiečiai, – tęsiau. – Ponas viršininkas turite lengvąją mašiną. Dabar tik dešimta valanda. Važiuokite tiesiai į kaimus. Jei susikalbėsite lenkiškai ir man nereikės būti vertėju – nusileidžiu.

– Tai ko jūs, po šimts velnių, norite?

– Kaip piliečiai norime turėti visas mums priklausančias teises.

– Nic z tego! – užbaigė audienciją.

Vis dėlto toliau rūpinomės gauti leidimą leisti laikraštį. Laukėme tos „malonės“ daugiau kaip mėnesį. Pagaliau balandžio 29 dieną pasirodė pirmasis „Aido“ numeris. Iš pradžių leidome du kartus per savaitę su priedais: ūkininkams – „Artojas“ ir vaikams – „Varpelis“. Naujajame laikraštyje įvedėme naują skyrių, kuriame įvairūs autoriai, daugiausia V. Martinkėnas ir A. Pagonis rašinėdavo lietuvių kalbos klausimais. O šiaip... viskas liko po senovei. Negrąžino mums nei uždarytų mokyklų, nei draugijų, kurias toliau plėšė ir alino. Nepagerėjo ir spaudos butis. Abu laikraščiai – „Vilniaus žodis“ bei „Aidas“ ir toliau buvo konfiskuojami, redaktoriai tardomi, sudaromos bylos.

Atrodė, kad nepaisant abiejų valstybių sutarties nieko naujo taip ir neįvyko. Atsiprašau. Šis tas įvyko. Varšuvoje sėdėjo Lietuvos pasiuntinys Kazys Škirpa, Kaune – Lenkijos pasiuntinys Charvatas (Franciszek Charwat). Iš Kauno į Vilnių, iš Vilniaus į Kauną vis daugiau važinėdavo ir pavienių turistų, ir ekskursijų. Pradėjo lankytis vieni pas kitus žurnalistai, lenkų spauda pakeitė toną. Nesikeitė tik mūsų gyvenimo sąlygos. Atrodė, lyg būtume užkeikti.

Pasikeitus pasiuntiniais, atsirado ir anekdotų. Štai pora:

- *Kodėl Lietuvos pasiuntiniu Varšuvoje paskirtas Škirpa?*
- *Todėl, kad lenkai mėgsta pulkininkus.*

Charvatas Kaune sunkiai susirgo. Teko daryti kraujo perpylimą. Atgavęs sąmonę, Charvatas sušuko: „Ei, pasauli, mes be Vilniaus nenurimsim!“

Prisimenu lietingą birželio 20 dieną. Rasų kapinėse laidojome Ksaverą Vanagėlį-Sakalauską, kuris birželio 15 dieną mirė Varšuvoje ir prieš mirdamas pareiškė norą atgulti amžinam poilsiui Vilniuje, Rasų kapinių literatų kalnelyje. Nuo naujai supilto kapo paskutiniai išėjome su velionio žento broliu majoru Malachovskiu. Ties kapinių vartais Malachovskis pareiškė:

- Gerai, kad viskas pasibaigė laimingai.
 - Ką, ponas majore, turite galvoje? – paklausiau.
 - Susitaikėme. Dabar galime ramiai gyventi.
 - Tai dar ne viskas, – atsakiau.
 - O ko gi jūs, ponai lietuviai, dar norėtumėt? – paklausė išdidus majoras.
 - To, ponas majore, kas mums priklauso.
- Atsisveikinome šalta. Dūlindamas namo, visą kelią gal-

vo jau apie prieš keletą metų palaidotą Joną Vengrį, o dabar – Ksaverą Vanagėlį. Išlėkė abu iš tėvų lizdo ir, palikę šeimas sve-
timiams, sugrįžo karstuose. Mes nenorime grįžti karstuose, mes
čia gimę, čia augę. Mūsų vieta Vilniuje...

PASAULINĖS AUDROS IŠVAKARĖSĖ

1939 metų kovo 14 dieną žaibo greitumu aplėkė pasaulį
žinia apie naują tarptautinio masto prievartą. Vokietijos valdo-
vas – feldfebelis Hitleris su didžiule armija užgriuvo Čekoslova-
kiją ir kitą dieną okupavo visą kraštą. Vakarų valstybės Anglija ir
Prancūzija nusiplovė rankas, palikdamos čekus ir slovakus jų pa-
čių likimui. Pasaulis pasipiktino Hitlerio nusikaltėlišku įžūlumu,
o kartu – nustebo dėl čekų pasyvumo. Šiaip ar taip, Čekoslova-
kija turėjo didelę ir puikiai ginkluotą armiją, kuri lyg vilkų už-
klupta avių banda išbėgiojo į visas puses. Kodėl čekai negynė
savo nepriklausomybės – lieka paslaptis. Kai kas teigia, kad ši
tauta niekuomet nekariavo, žinodama, jog ir be kraujo pralieji-
mo gyvens nepriklausoma. Iš tiesų, nuo Huso laikų karų istori-
joje nerasime nė žodžio apie Čekoslovakijos armijos mūšius.

Smurtu užėmęs Čekoslovakiją, Hitleris ištiesė nagus į vie-
nintelį Lietuvos uostą – Klaipėdą. Aptariant šiuos du tų metų
smurto aktus, nešališkai tenka pažymėti, kad Hitlerio štabas
labiau skaitėsi su maža ir ne tiek apsiginklavusia Lietuva negu
su Čekoslovakija, kuri tuo metu turėjo geriausią aviaciją ir nau-
jausiais ginklais aprūpintą armiją. Dėl Klaipėdos Hitleris, tegu
ir dėl akių, derėjosi su Lietuva, pasirašė sutartį, netgi pažadėjo
leisti naudotis uostu.

Sunkiai išgyvenome tai, jog Čekoslovakija, kaip valsty-
bė, buvo išbraukta iš politinio Europos žemėlapiu, dar su di-
desne širdgėla iškentėjome Klaipėdos atplėšimą.

O mūsų padėtis ir toliau nesikeitė į gera: pradžios mokyklų steigti mums neleido, gimnazijai teisių nedavė, laikraščius konfiskavo, įkyrėjusių kuratorių atsikratyti negalėjome.

Balandžio 18 dieną nuvykome į Varšuvą: K. Stašys, kun. K. Čibiras ir aš. Apsistoję „Polonijos“ viešbutyje, nusileidome pavakarieniauti. Kur buvęs kur nebuvęs atsirado dešinioji Bocianskio ranka Jasinskis. Matyt, nugirdęs, kad ruošiamės į Varšuvą, tuo pačiu traukiniu ir jis atidūmė. Atrodė gerai nusiteikęs, linksmi, lyg bičiulis su mumis pasisveikino. Neturėdami kitos išeities, pakvietėme prie savo stalo. Apsidairęs tyliai pasakė:

– Galiu ponams pranešti naujieną. Vaivada Bocianskis, tik tuo tarpu tarp mūsų, atšauktas.

Už tokią žinią būtumėm nepagailėję butelio šampano. Bet nepasiūlėme, įtardami, jog, kaip visada, meluoja. Tačiau paaiškėjo, kad Jasinskis vieną kartą pasakė tiesą.

Kitą dieną nudūlinome į Vidaus reikalų ministeriją. Gauti audienciją pas ministrą nebuvo jokios vilties. Turėjome tenkintis pasikalbėję su departamento direktoriumi, kuris nieko apčiuopiamo mums nepasakė.

Grįžome kaip visada it musę kandę. Vilniuje Bocianskio neberadome. Pranešdami šią visų seniai lauktą žinią, „Aido“ 60-ame nr. parašėme:

„Vaivados Bocianskio iškėlimo proga mes dėl suprantamų priežasčių šioje vietoje nieko daugiau nerašome. Jo buvimą Vilniuje paliekame įvertinti istorijai“.

Mūsų kolega „Vilniaus žodis“ neiškentė ir 22-ame nr. įdėjo straipsnį „Be skausmo ir be gedulo“. Cenzūra numerį konfiskavo.

Čia dar kartą privalau persikelti į šiandieną. Praėjus penkeriems metams po to, kai baigiau rašyti šiuos prisiminimus, Lietuvos Mokslų akademijos bibliotekoje pavyko aptikti nedidelę (47 puslapių) knygelę.

Visas jos pavadinimas skamba taip:

„Ściśle tajny memoriał Wojewody Wileńskiego Bociańskiego go z dnia 11 lutego 1936 r. O posunięciach władz administracji ogólnej w stosunku do mniejszości litewskiej w Polsce oraz o zamierzeniach w tym względzie na przyszłość“. („Itin slapta Vilniaus vaivados Bocianskio 1936 m. vasario 11 d. memoria-las. Apie visuotinės administracinės valdžios poslinkius lietuvių mažumos Lenkijoje atžvilgiu ir tuo požiūriu ketinimus ateičiai.“)

Šiame ypač slaptame dokumente Bocianskis su cinišku atvirumu išdėsto savo planus. Neatpasakosiu čia jo ketinimų likviduoti Vilniaus krašto lietuvių kultūrinį gyvenimą, padaryti mus eksterminacinės politikos aklu įrankiu. Nėra reikalo. Miniu šį memorialą kaip neginčytiną įrodymą, kad priešpas-kutinio Varšuvos statytinio – Vilniaus vaivados Bocianskio – viešpatavimo laikotarpį esu atpasakojęs teisingai.

Kas rimtai domisi mūsų sostinės istorija, gali paskaityti šį memorialą, išleistą atskira knygele. Knygelės numeris biblio-tekoje 1964 metais buvo pažymėtas 36234.

Pats atidžiai jį perskaitęs, jokių staigmenų neradau. Kas kita du slapti, toje pačioje knygelėje įdėti Bocianskio raštai. Vienas datuotas 1938 metų kovo 11 diena, antrasis – tų pačių metų kovo 21 d. Pirmajame įsakoma apskričių viršininkams („storastoms“) kovo 21 dieną padaryti pas lietuvius veikėjus kratas ir, ką nors įtartino aptikus, juos suimti bei perduoti teis-mo organams.

Prisiminkime, jog tai buvo nepamirštamo ultimatumo laikotarpis. Kaip aiškėja iš pirmojo rašto, Bocianskis per vieną dieną ryžosi likviduoti Vilniaus krašto lietuvius inteligentus. Tačiau ultimatas buvo priimtas, ir kovo 21 dieną Bocians-kis skubiai įsakė atšaukti numatytas kratas.

Bocianskio vietą užėmė Maruševskis (Maruszewski). Tai buvo paskutinis okupuotame Vilniuje Lenkijos vyriausybės vai-

vada, kuris mažai skyrėsi nuo savo pirmtakūno. Tačiau atmosfera bent kiek atslūgo jau vien todėl, kad per keletą metų Bocianskis buvo apkartęs lyg karčiausia čemeris.

Paašikėjus, kad ir naujas vaivada nekeičia kurso, sumaniau panaudoti dar vieną būdą. Į „Lietuvos aidą“ pradėjau rašyti „Laiškus iš Vilniaus“, pranešęs, kad pasirašinėsiu „Klemenso“ slapyvarde. Laiškams medžiagos netrūko. Bėriau kaip iš rankovės, nieko neprasimanydamas, o tik pasakodamas apie mūsų gyvenimą. Po kiekvieno laiško į redakciją bėgdavo Lenkijos pasiuntinybės Kaune spaudos atašė Vestfalis. Kryžiuojosi visais šventaisiais, kad Klemenso laišškai gadina gerus dviejų tautų santykius, įneša disonansus. Sužinojęs apie tai, patariau redaktoriams: tegul ponui Vestfaliui pasiūlo atitaisyti mano laiškuose minimus faktus. Nuo to laiko Vestfalis nebesikišo.

Nelauktai pavojus atsirado iš kitos pusės. Laiškus siunčiau apdraustus ir, kiek nusivokiau, jie nebuvo tikrinami. Tačiau netrukus vienas iš lenkų žurnalistų, būtent Juzefas Mackevičius (Józef Mackiewicz) įspėjo būti atsargiam, nes lenkų žvalgyba žinanti, kas yra „Klemensas“. Gali čiupti į nagą.

– Kokia teise remiantis? – paklausiau.

Mackevičius nusikvatojo:

– Kur, ponas kolega, matėte teisę ir kas ji yra? Teisę šiandien atstoja jėga.

Po to pasikalbėjimo ilgai galvojau, kas toliau daryti. Ir vis dėlto ryžausi rizikuoti. Reguliariai kas savaitę arba ir du kartus paštu siunčiau laiškus, ir beveik visi buvo išspausdinti.

Liepos 7 dieną į Vilnių atvyko didokas Kauno žurnalistų būrys, kurį lydėjo tas pats Vestfalis. Stotyje kažkas su juo supažindino. Pasisveikinau lyg niekur nieko. Ar jis nežinojo, kad spaudžia ranką „Klemensui“, ar elgėsi kaip diplomatas? Arvy-

kus į „Žoržo“ viešbutį, kuriame buvo apgyvendinti Kauno žurnalistai, visiems buvo įteikta numatyta programa, kurią ir aš gavau. Vienas iš pirmųjų programos punktų – Rasų kapinių aplankymas. Kodėl pradėta nuo kapinių, paaiškėjo vėliau. Mat šeimininkai buvo sumanę Kauno žurnalistus nufotografuoti prie Pilsudskio širdies ir jo motinos kapo, o po to nuotraukas paskelbti. Lyg kažką nujausdamas, į kapines nenuėjau, juo labiau, kad tą dieną ruošėme cilinį „Aido“ numerį. Vakare atsidūriau Štralio kavinėje. Prie staliuko sėdėjo minėtas J. Mackevičius. Pasisveikinus jis vėl mane nugąsdino:

– Vaivadijos saugumo skyriuje ponas Švigeris atžymėjo jūsų neatvykimą į kapines.

– Kokių velnių Švigeris užsimanė? – nustebau. – Aš juk nesu ekskursijos dalyvis ir neprivalau laikytis nustatytos programos.

– Švigeris kitaip galvoja, – tęsė J. Mackevičius. – Jo nuomone, ten turėjo kas nors būti iš Vilniaus lietuvių žurnalistų.

– O ką jie darė kapuose? – paklausiau.

– Vos neįvyko nesusipratimas. Kauniečiai giežtai atsiskė fotografuoti prie Pilsudskio širdies paminklo. Teko ieškoti išeities. Aplankius Basanavičiaus paminklą, pro Pilsudskio širdies paminklą jie tik žąsele praėjo. Žinoma, juos vis dėlto nufotografavo. O Švigeris pasigedo jūsų. Tikiuosi, kad vakare prie staliuko susitarkysite.

„Žoržo“ viešbutyje suruošta vakarienė buvo, kaip lenkai pasakytų, „owszem, owszem“ („kaip reikiant“). Iki tol vieno iš Jasinskio bendradarbių, būtent Švigerio, visiškai nebuvau matęs. O jis, pasirodo, mane pažįsta. Kalba, žinoma, prasidėjo nuo priekaištų. Švigeris, pagyvenęs, stambus, gerokai pliktelėjęs ponas, kalbėjo nepiktai:

– Vis dėlto, ponas redaktoriau, negerai pasielgėte.

Apsimečiau nieko nežinąs.

– Neapsimeskite, – priekaištavo Švigeris. – Nepanorėjote su kolegomis iš Kauno apsilankyti kapinėse. Tai jau demonstracija.

– Visai nemaniau, – pradėjau aiškintis, – kad nuėjimas į kapines yra toks svarbus programos punktas. Be to, šiandien yra darbo diena. Puikiai žinote, kad mes patys esame ir redaktoriai, ir metrapažai, ir netgi korektoriai. Laikraštis, kaip traukinys, turi išeiti laiku.

– Neįsiveiskite, ponas redaktoriau, – nutraukė Švigeris. – Netikiu. Korektūrą galėjo padaryti kas kitas. Mes jums, panie tego, rodome visą savo širdį, o jūs, ponai lietuviai, vis atbuli.

Tą vasarą buvau nuvykęs į tėviškę. Iš Varėnos aplinkiniu keliuėjau pėsčias, visur pakeliui valandai kitai sustodamas kaimuose. Per dvidešimt metų niekuo jie nepasikeitė. Nuo caro laikų likęs vargas ir skurdas ir toliau laikė savo naguose dzūkų, kuriuos paskutiniu laiku užgriuvo dar viena nelaimė – neteko mokyklų gimtąja kalba. Eidamas iš kaimo į kaimą, prisiminiau, kad per tuos dvidešimt metų Vilniaus kraštas buvo priskirtas kategorijai „C“, t. y. viską imant ir nieko neduodant. Pažangieji lenkų ekonomistai seniai buvo priėję išvadą, kad tuometinės Lenkijos sudėtyje Vilniaus kraštas gyvena kolonijos teisėmis. Užtenka, pavyzdžiui, paminėti, jog pačiame Vilniuje per tuos du dešimtmečius buvo pastatyta ne daugiau kaip 10 valdiškų namų. Juo labiau Varšuvos statytiniai nedžiovino sau galvos dėl kaimo, kuris buvo paliktas policijos ir sekvestratoriaus malonei.

Tomis dienomis dirbome kaip visada. Skubiai baigiau tvarkyti surinktą medžiagą apie istoriką Teodorą Narbutą ir rugsėjo 1 dienos numerį (110) pradėjome ją spausdinti su tęsiniais.

Korektūrą betaisant sučiirkė telefonas. Skambino PAT (Lenkijos telegramų agentūra) Vilniaus skyriaus vedėjas, sku-

biai kviesdamas atvykti į jo įstaigą. Nuėjęs radau susirinkusius visų Vilniaus lenkų laikraščių atstovus. PAT atstovas pareiškė:

– Ponai! Šiandieną Hitlerio armija užpuolė Lenkiją. Prasidėjo karas. Prašau priimti pono prezidento atsišaukimą. Jis turi būti įdėtas visuose rytdienos laikraščiuose, pirmame puslapyje.

Karas...

Jis ne tik nusiaubia porą ar daugiau kraštų, ne tik nuvaro į kapus milijonus nekaltų žmonių, bet pakeičia ir iki tol buvusią padėtį. Ne ką kita lėmė ir tik ką prasidėjęs Antrasis pasaulinis. Tai buvo aišku kaip diena.

Ištvėrę dvidešimties metų naktį be ryto, giliai pasąmonėje tikėjome, kad anksčiau ar vėliau toji naktis baigsis, kad lietuvių tauta nebebus smurto keliu suskaldyta į kelias dalis. Kad gyvensime kartu savoje žemėje...

Pirmąją karo dieną krautuvėse susidarė kilometrinės pirkėjų eilės. Pirkto ką tik kas galėjo gauti. Kitą dieną krautuvės ištuštėjo. Pritrūko duonos, riebalų, mėsos, miltų, išnyko medžiagos. Lenkų spauda skelbė, kad vokiečiai bus sutriuškinti. Nuo ryto iki vakaro radijas kvietė gyventojus susiburti aplink vyriausiąjį kariuomenės vadą, kuris, kaip vėliau paaiškėjo, jau pirmomis karo dienomis smuko iš Varšuvos.

Vilniuje tai į vieną, tai į kitą pusę žygiavo kariuomenės pulkai, aprengti žieminiais rūbais. Prie naujokų ėmimo komisijų būriavosi šimtai atsarginių, bet retas kuris buvo paimtas į kariuomenę. Skubiai buvo likviduojama „Šiaurės mugė“ („Targi północne“). Sustaugdavo sirenos, skelbdamos oro pavojų, ir netrukus pasirodydavo vokiečių lėktuvai, kurie tačiau mažai bombarduodavo.

O mes? Kilus karui vaivada Maruševskis „malonėjo“ sugrąžinti smurtu pagrobtas mūsų draugijas ir jų turtą, pašalino apsisvogusius „kuratorius“. Pagarsėjęs Bauermanas, ilgametis Jasinskio pakalikas, įspėjo „Aido“ redakciją nesinaudoti DNB (hitlerinės Vokietijos telegramų agentūra – Deutsches Nachrichten Büro), o tik PAT žiniomis. Be to, maldavo, kad ragintume savo skaitytojus atlikti visas karo uždedamas pareigas, svarbiausia, nevengti mobilizacijos. Raginti lietuvius stoti į lenkų kariuomenės eiles buvo vargu įmanoma. Todėl tenkinomės bendromis frazėmis.

Tuo tarpu diena dieneon padėtis vis blogėjo, ir į rugsėjo vidurį miestas buvo paliktas Dievo valiai. Tiesa, gyvenimas ėjo savu keliu, kasdien buvo atidaromos tuščios krautuvės, pasirodydavo laikraščiai, kupini kažkokių miglotų žinių, kurios nieko gero nepranašavo. „Aidas“ taip pat išeidavo reguliariai, tik trūkstant popieriaus, neleidome priedų. Be to, vargu ar laikraštį gaudavo provincijos prenumeratoriai.

Rugsėjo 16 dieną popietinėmis valandomis buvo paskelbtas eilinis oro pavojus, ir netrukus virš Vilniaus suūžė

vokiečių bombonešiai. Įnirtę bombardavo užmiestį, kuriame iki tol veikė radijo stotis. Į pavakarį bombonešiai išnyko, ir radijo stotis nutilo.

Rugsėjo 17 dieną (sekmadienis) buvo ūkanota. Virš miesto kabojo žemi debesys. Nuotaika vis labiau prislėgta. Dalis gyventojų skubėjo į kaimus. Tą dieną nuo pat ryto visose valdiškose įstaigose pradėta deginti dokumentai. Apie pietus sužinojome, kad, Lenkijai kapituliuojant, Tarybų Sąjunga nutarė *paimti į savo globą čia gyvenančius ukrainiečius ir baltarusius.*

Rugsėjo 18 dienos rytą susirinkome spaustuvėje išleisti dar vieną „Aido“ numerį. Jau žinojome, kad Raudonoji armija visu frontu žygiuoja Vakarų kryptimi. Neturėdami popieriaus, išleidome tik vieną lapą. Buvo tai paskutinis, 110-as „Aido“ numeris.

1939 metų rugsėjo 18 dieną vėlai vakare rytiniuose Vilniaus priemiesčiuose pasigirdo kanonada.

„Vilniaus balsas“

1939.X.28–1941.VI.22

I

Dvidešimt metų mes, vilniečiai, drauge su visa tauta nepalaužiamai tikėjome, kad pasaulio tautų istorijoje negirdėtas smurtas – svetimos sostinės okupacija – nėra amžina. Deja. Niekas mūsų net apytikriai neįsivaizdavo, kada ir kas paskelbs teisingą sprendimą.

Persilaužimo momentais žmonės paprastai būna išsiblaškę ir pasimetę. Buvome pasimetę ir mes. Vis dėlto ryžomės tą lemtingą spalio 28 dieną* išleisti Vilniuje lietuvišką dienraštį.

Pasiteiravę „Rucho“ spaustuvėje (Totorių g. 6), kurioje daug metų buvo spausdinama didžiuma Vilniaus lietuvių laikraščių, sužinojome, kad yra likę šiek tiek „Aido“ popieriaus. Kuo mokėti spaustuvei? Buvome neturtingi kaip bažnyčios pelės. Spaustuvės savininkai pasižadėjo rinkti ir spausdinti barган. Vadinas, galime pradėti. Liko tik sudaryti redakcijos kolektyvą ir pasiskirstyti darbus. Nėdūtėje „Aido“ redakcijoje (Dombrovskio g. 5)** susėdome su Silvestru Urbonu rengti pirmajam numeriui medžiagą. Pavadinimo ilgai neieškojome. Padiktavo gyvenamasis istorinis momentas – „Vilniaus balsas“. Klupti, žinoma, galime, bet neturime teisės. Dienraštis turi iš-eiti ne vėliau, kaip ryt pietų metu, įžengiant į Vilnių pirmiesiems Lietuvos kariuomenės daliniams.

– Bala žino, kaip čia bus? – abejojo Urbonas. – Vis dėlto dienraštis. Bet jei kitaip negalima, pradėkime.

* Pagal Lietuvos-Sovietų Sąjungos sutartį į Vilnių 1939 m. spalio 28 d. įžengė Lietuvos kariuomenė.

** Dabar Jakšto g.

Pradėjome.

Penktadienį iki pietų plušome redakcijoje, paskui persikėlėme į spaustuvę, kur dirbo visi raidžių rinkėjai (linotipų neturėjome, laikraščiai buvo renkami rankomis ir spausdinami dviem nedidelėm plokščiomis mašinomis). Kitą dieną (X.28 – šeštadienį) iš pat ryto atėjome baigti ruošti numerį. Abu laužėme numerį, abu skaitėme korektūrą ir apie 12 valandą išėmėme iš mašinos dažais kvepiantį pirmąjį „Vilniaus balso“ numerį. Vedamąjį pavadinau „Sulaukta Laisvės diena“, kurį pradėjau žodžiais:

„Vilnius išvaduotas... Dabar prasideda naujas Vilniaus laikotarpis. Daug džiaugsmo, bet daug ir sunkumų...“

* *Dabar
Savivaldybės a.*

Apie 14 valandą prie Ožėškienės* aikštės prasidėjo į sostinę įžygiavusios Vilniaus rinktinės dalinių paradas, kurį priėmė gen. V. Vitkauskas. Parado metu kažkas man parodė aukštą apkūnų pulkininką, kuris esąs paskirtas Vilniaus karo komendantu. Buvo tai pulkininkas P. Kaunas. Prisistačiau esąs „Vilniaus balso“ redaktorius ir čia pat įteikiau pirmąjį numerį. Padėkojęs pulk. Kaunas paklausė:

– O leidimą laikraščiui leisti turite?

– Leidimą? – žioptelėjau.

– Taip, ponas redaktoriau. Be leidimo laikraščio leisti negalima. Kuo greičiau paduokite mano įstaigai prašymą, apmokėkite žyminiu mokesčiu, ir mes apsvarstysime.

Aš ir šiandien juntu pirmąjį antausį iš tų, kurių ilgus metus laukėme. Nežinau, gal komendantas, kaip už miesto tvarką atsakingas asmuo, ir teisingai kalbėjo, bet tą dieną pamokymų klausyti buvo liūdnoka.

Paradui pasibaigus, abu su S. Urbonu vėl įsmukome į niūrią ir tamsią spaustuvę. Skubiai, rankoves pasiraitojus reikėjo ruošti rytojaus numerį.

Jį ruošdami, gavome iš V. Martinkėno (slapyvardžiu V M.) ir A. Pangonio (A. P.) po straipsnį ir abu įdėjome. Be to, tame nume-

ryje išspausdinome gautus iš Kauno žurnalistų trumpus sveikinius. Juos parašė: D. Stankūnas, A. Gričius, J. Kardelis, J. Skrupskelis, V. Rastenis, J. Kalnėnas ir V. Masevičius, kurie kariuomenės įžengimo dieną atvyko į Vilnių.

Iš spaustuvės išėjome vėlai. Pakeliui užsukome į „Žoržo“ viešbutį, kuriame buvo apsistoję beveik visi tą dieną į Vilnių atvykę plunksnos broliai iš Kauno. Dauguma buvo man nepažįstami. Radau tik savo klasės draugą S. Aleksandravičių, kuris dirbo „Lietuvos aide“. Visa draugija vaišinosi lenkiška degtine. Kažkuris, jau gerokai įraudęs, pareiškė:

– Matėme tamstos išleistą „Vilniaus balsą“. Ką gi! Šiaip sau. Tik menkai atrodo. Tiek to, ponas redaktoriau, nepykite. Geriau su mumis išgerkime. Už Vilnių.

– Ne, ponai, – atsakiau. – Gerti dar anksti.

– Kodėl? – pasigirdo kažkieno balsas. – Vilnius mūsų ir už jį galima išgerti.

– Už Vilnių reikia dirbti, – apmaudžiai atsakiau. – Be to, gerti neturiu už ką.

– Mes vaišiname, mes! – suriko keliese.
– Būčiau ir pamiršęs, – atsiliepė Aleksandravičius. – Atvežiau tau honorarą. Už Klemenso „laiskus iš Vilniaus“. Štai berods keturi šimtai litų.

Padėkojęs už pinigus, atsistojau.

– Ką? Nenorite su mumis išgerti? – paklausė kažkas.

– Aš pas tamstas atėjau visai kitu klausimu, – atsakiau. – Vilnių atgavus, pradėjome leisti lietuvišką dienraštį. Pradžiai mums trūksta medžiagos. Keli draugai šiandien man įteikė trumpus pasveikinimus. Visi jie pasirodys rytojaus dienos „Vilniaus balso“ numeryje. Didelis ačiū už gražų gestą. Bet to mažai.

– O kiek ponas redaktorius mokate honoraro? Pasveikinimai – dievai su jais. Tegul bus mūsų auka atvaduotam Vilniui. Bet dėl tolesnio bendradarbiavimo, žinote, mes esame realistai. Pasiteiraukite, kiek mūsų dienraščiai moka, ir praneškite, kokia taksa jums prieinama. Jei mums pasirodys priimtina – mielai patalkininkausime.

II

Prasidėjo įtemptas darbas ir žūtbūtinė kova. Kitaip laikotarpio nuo 1939 metų spalio 28 dienos iki 1940 metų birželio 15 dienos pavadinti ir nemoku. Kiek esu teišus, tesprendžia tas, kam teks skaityti šie mano atsiminimai. Rašau juos po dvidešimties metų. Galimas dalykas, kad viena kita smulkmena atmintyje bus išblėsusi. Peržiūrėdamas to laikotarpio mano redaguoto „Vilniaus balso“ komplektą, kai ko galėjau ir nepastebėti.

Kokiomis jėgomis pradėjome darbą, jau minėjau. „Vilniaus balso“ administracijos kasoje buvo tik lenkiški grošai. Viena, paštats neveikė, ir prenumeratos priimti negalėjome. Ant ra, žinojome, kad zlotai yra baigianti gyvenimą valiuta. Vadinasi, visos mūsų pajamos – parduotieji egzemplioriai. Tuo tar-

pu spaustuvei reikėjo atsilyginti, popieriaus atsarga baigėsi. Pagaliau reikėjo galvoti apie tai, kuo mokėti redaktoriams ir administracijai.

Nutariau išsiaiškinti ir mūsų teisinę padėtį. Nieks manęs vyriausiuoju redaktoriumi nepaskyrė. Tapau juo gaivališkai, kadangi nieks nenorėjo imtis tokių pareigų. Ir jei ne S. Urbonas, redakcijoje būčiau atsidūręs pats vienas.

Lapkričio 4 dieną sukviečiau pasitarimą, į kurį atvyko veiklesnieji lenkų laikais „Aido“ bendradarbiai. Dalyvavo ir Vilniui paskirtas spaudos cenzorius V. Kemežys. Išsiaiškinus susidariusią padėtį, nieks iš esančių nenorėjo imtis vyriausiojo redaktoriaus naštos. Baigiantis diskusijoms berods V. Budrevičius pareiškė:

– Kai jau ponas Mackevičius pradėjote, tai ir tęskite. Nerašęs tamsta vis tiek negali gyventi.

– O kodėl tamsta negalėtum būti vyriausiuoju redaktoriumi? – paklausiau.

– Aš esu paskirtas Ligonių kasos valdytoju, – paaiškino V. Budrevičius.

– Aš nuo savęs pridėsiu redaktoriaus pavaduotoją, – pareiškė V. Kemežys. – Ryt pas tamstą ateis aukštas kaip žardas žemaitis, Adolfas Nezabitauskas. Publicistikoje jis ne naujokas, plunksną valdo neblogai.

Iš tiesų, kitą dieną pasirodė siūbuodamas lyg gandras Nezabitauskas. Netikėtai atsirado dar vienas padėjėjas – Stasys Macijauskas, pasisakęs esąs reporteris, iki tų metų pavasario dirbęs Klaipėdos „Vakarų“ dienraštyje. Taigi, lapkričio 5 dieną sudarėme „Vilniaus balso“ redakcinį dviejų asmenų kolektyvą: R. Mackonis – vyriausiasis redaktorius, A. Nezabitauskas – pavaduotojas. S. Macijauskas į dienraščio redagavimą nesikišo. Reikia tačiau pasakyti, kad be šio landaus ir apsikraus reporterio būtume pražuvę. S. Macijauskas nuo pat ankstauro ryto

** Nežinau, kaip ir
už ką jis pateko į
gestapo rankas.
1944 metų vasarą
buvo atvežtas į
Štuthof
konclagerį ir po
kelių dienų etapu
išsiųstas į Štetino
aplinkėje buvusį
Štuthof
konclagerio filialą.
Čia 1944 metų
rudenį mirė.*

jau būdavo „akcijoje“. Daužėsi iš įstaigos į įstaigą, rankiojo žinias ir apie pietus vėl atsirasdavo redakcijoje. Pasitiesęs, kaip tuomet buvo priimta, krūvą siaurų ilgų lapų, prirašydavo keletą. Juo toliau, juo labiau kronikos skyrius plėtėsi. Kai kas šaipėsi, kad Macijauskas prirašo niekų. Vis dėlto nei įstaigos, nei paskiri asmenys, apie kuriuos jis rašė, niekuomet neprotestavo, įdėtų žinių neatitaisydavo. Surašęs visas tą dieną surinktas žinias, Macijauskas dingdavo iki kitos dienos ryto. Kartais sprukdavo į provinciją, ir kitą dieną gaudavome naują reportažą. Pirmas toks buvo išspausdintas „Vilniaus balso“ 11-ame nr. „Nuo Vilniaus iki Valkininkų“. Žodžiu, S. Macijauskas buvo mums didelė parama*.

Juo toliau, juo labiau plėtėsi ir laisvų bendradarbių tinklas. Visus juos sunku suminėti. Jaučiu pareigą pasakyti viena. Tie plunksnos draugai, kurie pirmomis sunkaus darbo dienomis atėjo talkon, neklausė, kiek ir kada mokėsime honoraro, tuo tarpu kai kurie Kauno publicistikos „tūzai“ tik pasišaipyti mokėjo.

Vargais negalais susitvarkius su medžiaga, reikėjo galvoti, iš kur gauti lėšų. Pirmas realus šaltinis – skelbimai. Laikraštyje vis daugiau atsirasdavo smulkių ir didelių skelbimų, už kuriuos imdavome litais. Kai kurios įmonės, kaip knygų leidimo bendrovė „Dirva“ ir „Lietuvos Lloydas“ spausdino juos po kelis kartus iš eilės, mokėdami grynaisiais. Pradėjus veikti paštui, daug kas „Vilniaus balsą“ užsiprenumeruodavo ne tik lapkričio ir gruodžio mėnesiams, bet ir kitiems 1940 metams.

Finansinei padėčiai gerėjant, pradėjome galvoti apie šėšis puslapius. Žinoma, tai buvo tik svajonė, bet Lietuvos kariuomenės šventės (XI.23) proga galėjome išleisti 8 puslapių, gausiai iliustruotą numerį, netgi ant geresnio popieriaus. Numerį paruošti padėjo kapitonas K. Naunčikas, jau pirmomis dienomis pradėjęs bendradarbiauti. Vėliau, gyvendamas Kau-

ne, dažnai rašinėjo. Savo straipsnius visada rašydavo vienoda antrašte „Vilnietiškomis temomis Kaune“, smulkiai informuodamas apie tai, kas laikinojoje sostinėje kalbama ir daroma tikrosios sostinės klausimais.

Gruodžio 10 dieną išleidome pirmą priedą, pavadinę „Kultūrinės žinios“. Straipsnius parašė J. Cicėnas, S. Vykintas, V. Martinkėnas ir dar keli kiti. Laikydami ranką ant naujo gyvenimo pulso, pagal išgales stengėmės pateikti žinių iš kultūrinio nepriklausomos Lietuvos gyvenimo, kuris daugeliui šio krašto lietuvių buvo žinomas tik iš nuotrupų.

Viena iš tokių progų buvo gruodžio 8–9 dienomis Vytauto Didžiojo gimnazijos salėje vykęs Lietuvos rašytojų draugijos narių metinis suvažiavimas. Jo metu Rašytojų draugijos nariais buvo priimti šie Vilniaus lietuviai rašytojai: O. Miciūtė, V. Radziulis, A. Valaitis, A. Žukauskas ir R. Mackonis, kandidatais – V. Čepulytė ir M. Krinickaitė.

Praėjus dvidešimčiai metų, nors ir perskaičiau suvažiavimo aprašymą, smulkiau negaliu jo apibūdinti. Kas nori, gali pasiskaityti anų dienų Lietuvos spaudą ir joje ras visus duomenis. Viena noriu pasakyti – per dvidešimt metų trukusią „be ryto naktį“ apie tokį įvykį negausus vilniečių rašytojų būrelis galėjo tik svajoti. Svajonė išsipildė, mes tapome Lietuvos rašytojų draugijos teisėtais nariais; ne todėl, kad buvome vilniečiai, bet todėl, kad sunkiomis gyvenimo, darbo ir kovos sąlygomis padarėme tai, ką sugebėjome.

III

Pirmomis lapkričio dienomis į Vilnių atvyko Lietuvos vyriausybės įgaliotinis Antanas Merkys. Iš stoties iki jo rezidencijos (buvę Vaivadijos rūmai) važiuojantį dengtu automobiliu lydėjo eskadronas raitų policininkų. Kaip vienintelio Vil-

niuje lietuviško laikraščio redaktorius, kelis kartus mėginau gauti pas jį audienciją. Nepavyko. Merkj galima pateisinti nebent tuo, kad, ruošdamasis į ministro pirmininko postą, jis dažniau sėdėjo Kaune, prezidentūroje, negu atgautoje sostinėje, įgaliotinio įstaigoje.

Jau pirmosiomis naujojo gyvenimo dienomis Vilniuje paaiškėjo, kad gyventojams informuoti būtinas dienraštis lenkų kalba. Buvo tai gyvybinis klausimas.

Lapkričio pradžioje dienraštį pasisiūlė leisti Vilniaus universiteto profesorius Kridlas (Manfred Kridl). Vilniuje jis buvo populiari asmenybė, žinomas mokslininkas, tikras demokratas. Kas svarbiausia – pasižadėjo respektuoti Lietuvos valstybingumą ir suverenitetą, laikraštį leisti informacinio pobūdžio. Atrodė, kad niekas tam nesutrukdys. Išėjo priešingai. Prof. Kridlą aplenkė kitas profesorius. Prof. Kridlas buvo ne tik pralenk-
tas, bet ir ant menčių paguldytas. Kaip tai atsitiko?

Dabartiniame Eišiškių rajone gyvena dviejų didelių dvarų savininkas V. Stanevičius (Witold Staniewicz). Ne šiaip sau stambus dvarininkas, bet mokytas agronomas, dar 1913 metais Miuncheno Politechnikoje baigęs žemės ūkio fakultetą ir vėliau toje srityje tobulinęsis. Po karo – „Virtuti Militari“ kavaliarius, gen. Želigovskio karinės kanceliarijos šefas. Vėliau, šen bei ten pabuvęs, pateko į Vilniaus universiteto profesorius, iš čia, Pilsudskiui įvykdžius perversmą, paskirtas Žemės reformų ministru. Šis veikėjas retkarčiais mėgdavo pasirodyti lietuvių „bičiuliu“. Kuo ta „bičiulystė“ pasireiškė praktiškai – ir išminčius Saliamonas neatspėtų. Bet tarp mūsų būta natvuolių, kurie Želigovskio kanceliarijos šefą laikė palankiu lietuviams ir už tai atsidėjo. Stanevičius, numanydamas, kad jo Universiteto kolega Kridlas savo laikraščiu gali prisidėti prie lenkų ir lietuvių santykių pagerinimo, puolė prie Konstantino Stašio, kaip prie įtakingo valdžioje žmogaus. Stašys

negalėjo nepadaryti paslaugos ponui profesoriui, kuris ir seniau skelbėsi nesąs joks mūsų priešas. Buvo pasitelkta prezidentūra, ir po kelių dienų Vilniuje pasirodė įgudusių nacionalistų redaguojamas dienraštis... „Kurjer Wileński“. Želigovskio kanceliarijos šefas prof. Vytautas Stanevičius triumfavo. Pradėjo pulti nesiskaitydamas su priemonėmis. Skleidė proklamacijas, kuriose mirgėte mirgėjo „liliputai“, „litvomanai“, „okupantai“ ir panašūs epitetai Lietuvos adresu, inspiravo lenkiškų gimnazijų mokinių streikus ir maldavo Lietuvos vyriausybę viską Vilniuje palikti taip, kaip buvo iki 1939 metų spalio 28 dienos.

Kapojantis „Vilniaus balso“ puslapiuose su „Kurjer Wileński“, visai netikėtai lapkričio 25 dieną atsirado dar vienas lenkiškas dienraštis „Gazeta Codzienna“, kurio vyriausiuoju redaktoriumi pasiskelbė buvęs „Słowo“ bendradarbis Juzefas Mackevičius*. Naujojo dienraščio globėju buvo adv. Z. Jundzilas (Zygmunt Jundziłł), vienas iš vėliau susidariusio „Lenkų komiteto“ šulų. Šia proga tenka paaiškinti, kad tuometinės lenkų viršūnių kovos už vakarykštę dieną pagrindinis argumentas buvo spekuliacija praeitimi, įtikinėjant mus jos neliesti, palikti viską taip, kaip buvo. Mes laikėmės kitos nuomonės – praeitis brangi, nes tai istorija, o dabartis ir ateitis dar brangesnė, nes tai mūsų ir būsimųjų kartų gyvenimas.

„Gazeta Codzienna“ redaktorių nuo seno pažinojau asmeniškai. Su juo taip pat ne kartą ir ne du teko kryžiuoti plunksnas. Bet buvo tai visai kitokio pobūdžio polemika. Viena – žinojau, su kuo turiu reikalą, antra – J. Mackevičius buvo daug padoresnis publicistas, ir polemikoje, kartais labai aštroje, nevartojo jokių triukų. Jei cituodavo, cituodavo ištiesai, ir pridėti komentarai visada būdavo korektiški. Taip buvo iš pradžių. Deja, vėliau ir J. Mackevičius dažnai pasirodydavo beatodairišku „Vilniaus balso“ priešu.

* Józef Mackiewicz – įžymus lenkų prozininkas.

Lapkričio 23 dieną Merkys, kaip Ministrų Tarybos pirmininkas, išsikraustė į Kauną. Jį pakeitė Kazys Bizauskas, kuris buvo labiau įgudęs politikas ir diplomatas.

Maždaug tuo pačiu metu pasidarė aktualus Vilniaus universiteto likimo klausimas. Nežinodamas šio klausimo detalių, plačiau apie tai nerašau. Noriu pažymėti tik viena. Vilniaus universitetas, koks jis buvo iki tol, toliau Lietuvoje veikti negalėjo. Visų pirma todėl, kad, su labai mažomis išimtimis, nuo pirmo kurso studento iki rektoriaus visi gyveno viena mintimi, viena idėja – Lenkijos ekspansija. Dirbus šia kryptimi dvidešimt metų, nė vienam profesoriui neatėjo į galvą mintis pervertinti ligšiolinę veiklą. Prof. V. Stanevičius, sužinojęs, kad artinasi Universiteto reforma, savo dienraštyje („Kurjer Wileński“) parašė patetišką straipsnį, maldaudamas neliesti seno kultūros židinio. Kitaip sakant, palikti viską, kaip buvo. Suprantama, jog mums tai buvo nepriimtina.

Kalbant apie tuometines lenkų nuotaikas, tenka paminėti tokį faktą. Paryžiuje įsikūrusi emigracinė Lenkijos vyriausybė pradėjo leisti oficiozą prancūzų kalba „Voix de Varsovie“. Jame žinomas lenkų istorikas Oskaras Haleckis išspausdino straipsnį apie Lietuvos ir Lenkijos santykius. Straipsnyje tarp kitko autorius rašė:

„Prisipažinkime, kad Vilniaus atitekimas Lietuvai buvo lenkams palengvinimas. Joks lenkas negalės laikyti priešais lietuvių, kurie lojaliai laikėsi neutralumo ir neėmė Vilniaus ginklu. Esamomis sąlygomis lenkai gerai supranta, kad Vilnių jiems atgauti bus sunkiau negu priešo okupuotas lenkų teritorijas, nes lietuvius su lenkais sujungė „misterium caritatis“ ir lenkai niekuomet nekels prieš lietuvius brolžudiško karo. Todėl nuo dabar reikės ieškoti lenkų lietuvių santykiams žmoniško išsprendimo“.

Tuo metu čia pacituotą Haleckio straipsnio ištrauką pateikė Elta. Mes ją perspausdinome („Vilniaus balsas“, Nr. 22). Ar Stanevičiaus tribūna ją įsidėjo – neatsimenu. O jei ir įsidėjo, tai iš blaivaus savo tautiečio balso nepasidarė jokios išvados.

Prisimindamas to nepaprasto rudens įvykius, negaliu tylomis apeiti cenzūros. Vyresniuojų cenzoriumi, kaip minėjau, buvo V. Kemežys, su kuriuo, pasakyčiau dzūkų patarlės žodžiais – „an peilių ajom“. Jis sau, aš sau. Jis juoda, aš balta. Iš pradžių kova prasidėjo ne dėl straipsnių ar žinių, bet dėl pačios cenzūros. Tuo metu Lietuvoje be cenzūros negalima buvo išspausdinti netgi poterių, juo labiau laikraščių. Vadinas, jau nuo pirmo numerio „Vilniaus balsą“ turėjo aprobuoti vadamosios Spaudos priežiūros įgaliotiniai. Tuo tarpu dienraštį leidome be leidimo. Kol buvau redaktoriumi, neprašiau leidimo ir jo neturėjau. Apie tai daugiau neužsiminė ir pulk. Kaunas. Šiuo klausimu V. Kemežys nesidomėjo. Jam rūpėjo „Vilniaus balse“ publikuojamos medžiagos, visų pirma originaliosios (straipsniai) tikrinimas. O aš, lyg užsispyręs ožys, iš viso neduodavau skaityti. Trumpai pasakius – leidau be cenzūros. Dėl to labiausiai jaudinosi spaustuvės vedėjas.

Ir šiandien matau nusigandusį V. Levkavičių:

– Ponas redaktoriau, kaip bus su cenzūra? Mus gali nubausti, spaustuvę uždaryti.

– Nebijokite, ponas Vincentai, nenubaus ir neuždarys.

Išvestas iš kantrybės V. Kemežys patsai pradėjo lankytis spaustuvėje. Man asmeniškai jo buvo gaila. Neblogai valdė plunksną, buvo žurnalistas, o įlindo į cenzūrą. Neįsivaizdavau anuomet padoraus žurnalisto ar rašytojo, besiblusinėjančio plunksnos kolegų raštuose ir ieškančio „erezijų“. Kita vertus, kaip valdininkas, kitaip elgtis negalėjo, nes už neatidumą galėjo užmokėti savo vieta. Todėl V. Kemežys pasirinko kitą taktiką, taip sakant, tyliai, su baltomis pirštinais. Visi kiti straips-

niai – dievai su jais. Bet... vedamieji! Vargšas cenzorius turbūt nujautė, kad kada nors sprogs „bomba“. Ji sprogo daug vėliau, 1940 metų pavasarį, ir apie tai teks dar kalbėti. Tuo tarpu grįžkime į vėlų 1939 metų rudenį, kai kartkartėmis (ne kasdien) Kemežys ateidavo į spaustuvę. Pirmas klausimas visada būdavo toks:

– Apie ką šiandien rašote vedamajame?

– Prieš Lietuvą nieko, – atsakydavau.

– To dar maža, – replikuodavo cenzorius.

– O man, ponas direktoriau, pakanka. Štai, pavyzdžiui, rytdienos numeryje rasite straipsnį apie...

– Vis dėlto atsargiau rašykite. Retkarčiais nekenktų iš anksto pasitarti, pasiteirauti, ką mano kompetentingi sluoksniai. Atsarga gėdos nedaro.

– „Vilniaus balsas“, – atšaudavau, – ne „Lietuvos aidas“, su kiekvienu straipsniu lyg katė su pūsle nebėgiosiu, ieškodamas aprobatos. Esu redaktorius ir už viską atsakau.

– Prieš ką atsakote?

– Prieš savo pilietinę sąžinę.

Tokie ir panašūs pasikalbėjimai vykdavo niūrioje „Rucho“ spaustuvėje, kuri buvo panaši labiau į landynę negu į tikrą spaustuvę. Su ja teko atsisveikinti ir gruodžio 19 dieną pereiti į naujai įrengtą „Spindulio“ spaustuvę Katedros aikštėje. „Spindulio“ spaustuvėje laikraštis buvo renkamas linotipais ir vėliau pradėta spausdinti rotacine mašina.

Iki šios spaustuvės cenzoriui buvo vos keli žingsniai, ir dabar V. Kemežys pasidarė dažnesnis svečias. Bet aš nenusileidau, pareikšdamas, kad cenzūros iš esmės nepripažįstu. Tada Kemežys padėtį nušvietė naujam įgaliotiniui ministrui Bizauskui, ir aš vieną dieną atsistočiau prieš jo majestotą.

Kazys Bizauskas padarė man gero dėdės įspūdį. Buvo vidutinio amžiaus, apkūnus, kalbėjo ramiai ir, pasakyčiau, nuoširdžiai. Pirmas mano vizitas užtruko ilgiau nei valandą, ir ta

proga išdėsčiau viską, kas man nepatiko, pabrėždamas nedovanotiną klaidą atiduodant lenkišką spaudą nepataisomiems nacionalistams, kurie veikia taip, lyg šitame kambaryje sėdėtų ne Lietuvos vyriausybės įgaliotinis, bet vaivada Bocianskis.

– Ne aš kaltas, ponas ministeri, – pareiškiau, – jei kartais mano vedamieji pasirodo aštroki. Prieš lenkus kaipo lenkus niekuomet nekovojau. Keturiolika metų kovojau ir dabar kovuju prieš tuos elementus, kurie organizuoja diversiją prieš Lietuvą.

Ministras Bizauskas pareiškė, kad iš esmės su mano takтика sutinka, tik linkęs manyti, kad esą reikėtų vengti aštresnių posakių, šalčiau argumentuoti. Dėl cenzūros, tai ji galiojanti visoje Lietuvoje, taigi ir Vilniuje. Bet jei aš esąs griežtai nusistatęs prieš prevencinę cenzūrą, tai jis, ministras, siūlęs kartkartėmis patsai žvilgtelti į mano vedamuosius.

Pasijutau prispirtas prie sienos ir kategoriškai atsakyti negalėjau. Lyg nujausdamas keblią mano padėtį, ministras pridūrė:

– Nepyksite, ponas redaktoriau, jei po darbo valandų retkarčiais keletui minučių užsuksiu į „Spindulio“ spaustuvę.

Nuo to laiko V. Kemežys į spaustuvę neateidavo. Aš, žinoma, paruoštos numeriui medžiagos jam ir toliau nesiųsdavau. „Vilniaus balsą“, jei taip galima pasakyti, „cenzūravo“ patsai įgaliotinis. Sakau „cenzūravo“ todėl, kad ministras Bizauskas retai kada užeidavo į spaustuvę, ir taip nuo įkyrios cenzūros buvau išsigelbėjęs. V. Kemežys tenkindavosi kas vakarą telefonu pasiteiravęs, apie ką rašoma rytojaus vedamajame. Visada ramindavau, jog, kaip paprastai, nieko blogo nerašau.

IV

Atvykus naujam vyriausybės įgaliotiniui, netrukus (gruodžio 6 dieną) pasikeitė Vilniaus burmistras. Ėjęs iki tol burmistro pareigas M. Kaminskas pasitraukė. Jo vietą užėmė ilga-

metis (1929–1938) Laikinojo Vilniaus lietuvių komiteto pirmininkas K. Stašys. Atgavus Vilnių K. Stašys ėjo Vilniaus tautinio lietuvių komiteto pirmininko pareigas. Lenkų okupacijos metais komitetas buvo vyriausias visų mūsų draugijų organas, dabar tų draugijų lyg ir nebeliko. O jei viena kita *pro forma* ir veikė, tai jokio svarbesnio vaidmens nevaidino. Kėlė nerimą tik Lietuvių mokslo draugija, kuriai 1938 metų pabaigoje vaivada Bocianskis buvo užkrovęs vadinamąjį „kuratorių“. Iš pradžių šiame poste švaistėsi iš Kauno atbėgęs kažkoks Venclavskis, vėliau varšuvietis advokatas Vilianovskis (S. Wilanowski), po jo – nedašutęs teisininkas Prokopčiukas. 1939 metų pavasarį buvo leista steigti naują draugiją, su sąlyga, kad bus pakeistas pavadinimas. Taip atsirado „Lietuvių mokslo mylėtojų draugija“, išrinkusi pirmininku Adomą Juškevičių. Naujai įsteigtos draugijos valdybai oficialiai buvo perduotas senosios draugijos turtas. Bet tai nereiškė, kad vaivados Bocianskio likviduotos Lietuvių mokslo draugijos pirmininkas kun. A. Viskantas su tuo sutiko. Jis buvo sudaręs Vyriausiajame administracijos tribunole bylą, reikalaujamas atstatyti seną draugijos pavadinimą.

Iki karo pradžios bylos nespėta išnagrinėti, o atgavus Vilnių kun. Viskantas pareiškė norą ir toliau būti draugijos pirmininku. Susidarė kurioziška padėtis: viena draugija turėjo dvi valdybas ir du pirmininkus. Abu rūpindamiesi savo draugijų legalizavimu, draugijos patalpas, biblioteką, rinkinius ir tarnautojus paliko Dievo valiai. Neaišku, koks tą turtą būtų ištikęs likimas, jei ne Pranas Razmukas, nuo 1931 metų bibliotekos ir rinkinių saugotojas, kuris nekūrentose patalpose ir negaudamas algos kelis mėnesius jam patikėtą turtą sergėjo lyg kaktoj akį.

Nuo pirmojo 1940 metų numerio pakeitėme „Vilniaus balso“ antraštės vinjetę. Ją sukūrė vilnietis dailininkas Vladas Drėma. Jis taip pat paruošė naują vinjetę kronikos antraštei.

Pora žodžių apie kroniką. Nežinau, kodėl dabartiniai dienraščiai neturi kronikų. Be kronikos laikraštis neįdomus, sausas. Skaitytojai mėgsta žinoti, kas vyksta jų mieste. Nekalbu apie kriminalinę kroniką, nors ir ji turi savo reikšmę. O kronika, kurioje surenkamos ir trumpai, glaustai pateikiamos kultūrinio, ekonominio ir visuomeninio gyvenimo žinios, skaitytojams visada įdomi. Be to, solidžiai tvarkoma kronika turi didelę istorinę reikšmę. Praeis metai kiti, ir daug kas užsimirš. Juo labiau po dešimtmečių. Tokiais atvejais užtenka paimti į rankas vieną ar kitą rūpimo laikotarpio laikraštį, ir jo kronikoje rasi visas reikalingas žinias.

Neatsimenu, kaip mes vertėmės finansiškai, bet dienraštis vis dažniau išeidavo 6 puslapių, o sausio 14 dieną išleidome net 8 puslapių. Tą (11) numerį paskyrėme pertvarkytam ir iš naujo atidarytam Vilniaus universitetui. Lietuvių tautos istorijoje buvo tai didžiulės reikšmės įvykis, tikra mūsų kultūros ir mokslo šventė. Jos proga įdėjome šiuos straipsnius: „Vilniaus universitetas“, „Hic itur ad astra“ – A. Nezabitauskas, „Vilniaus

universitetas ir studentai“ – S. Šetkus, „Vilniaus krašto lietuvių kelias į aukštąjį mokslą“ – P. Vėlūtis, „Sugrįžome“ – V. U. Sapiūnas, „Universitetinis lietuvių mokslas“ – S. Vykintas.

Tame pačiame numeryje išspausdinau vedamąjį „Sveiki studiozai, atvykę į Vilnių“, kuriame raginau studentus įsisiemoninti, ką reiškia studijuoti Vilniaus universitete, ir drauge priminiau, kad Vilnius yra vienas gražiausių ir seniausių Lietuvos paveikslų, kuris amžiams einant buvo apneštas svetimomis dulkėmis ir todėl valant reikia elgtis ypač atsargiai, kad nenukentėtų patsai kūrinys.

Tuo metu Vilniuje buvo susiorganizavęs „Lenkų komitetas“. Komiteto pirmininku tapo žinomas advokatas B. Kšižanovskis, vienas žymesniųjų Vilniaus advokatūros šulų. Lenkų laikais keletą metų Kšižanovskis gynė mūsų spaudos bylas. Bet to, dalyvavo ir kitose politinėse bylose. Buvo liberalių pažiūrų, sukalbamas. Vieną turėjo kompleksą. Nemėgo rusų kalbos.

Berods 1939 metų pradžioje keli lenkai žurnalistai buvo nuvykę į Kauną ir kalbėjosi su ministru pirmininku Vladu Mironu. Aprašydami tą pasikalbėjimą, žurnalistai pažymėjo, kad su Mironu kalbėjo rusiškai. Susitikęs mane gatvėje, Kšižanovskis atrodė tiesiog įpykęs ir iškart paklausė:

– Skaitei, ponas redaktoriau, apie negirdėtą dalyką? Su mūsų žurnalistais Mironas kalbėjo rusiškai. Tai skandalas.

– Ponas advokate, – atsakiau, – nematau jokio skandalo. Tikriausiai arba Mironas, arba žurnalistai nemoka prancūziškai.

– Jis juk gerai kalba lenkiškai, – karščiovosi Kšižanovskis. – Baigęs Vilniaus kunigų seminariją.

– Privaćiai, – aiškinau toliau, – jis, reikia manyti, nevengia lenkų kalbos. O kaip premjerui netinka.

– Velniai su juo! – nenusileido advokatas. – Tegul būtų kalbėjęs nors čigoniškai ar abisiniškai. Bet rusiškai? Nesuprantu. Juk tai įžeidimas.

Toks griežtas liberalo ir demokrato nusistatymas mane iš tikrųjų nustebino. Ir štai buvęs kitados Lenkijos senato narys, Vilniaus advokatūros įžymybė atsistojo Vilniaus „Lenkų komiteto“ priešakyje. Komiteto prezidiumo nariai dažnai lankėsi pas įgaliotinį Bizauską. Tarp kitų reikalų kreipėsi ir dėl „Vilniaus balso“ pozicijos.

Po vienos tokios audiencijos Bizauskas man pasakojo:

– Daugiausia kalbėjome apie tamstą, tiksliau pasakius, apie tamstos vedamuosius. Komiteto nariai skundžiasi, kad ponas Mackevičius per daug griežtas („zbyt surowy i bezwzględnym w swoich artykulach“).

– Ar ponas ministeris nepriminėte, kokios taktikos laikosi jų laikraščiai? – paklausiau.

– Ne, – atsakė Bizauskas. – Aš atsakiau kitaip: Vilniuje kadaise, ponai, turėjote savo Mackevičių*, dabar mes turime savo. Taigi sąskaitos lyginasi.

Kalbant apie įgaliotinį, tenka pabrėžti, jog Bizauskas buvo tikras politikas, puikiai mokėjo laviruoti. O laviruoti teko ne kartą, nes padėtis buvo ne iš geriausių. Atsimenu, pavyzdžiui, kad, mirus Vilniaus sufraganui vyskupui K. Michalkevičiui, Bizauskas ilgai svarstė, ar dera jam dalyvauti gedulingose pamaldose. Tiksliai, kaip pats pasakojo, sužinojęs „rašto žinovų“ nuomonę, dalyvavo. Kaipo vyriausybės įgaliotiniui Katedroje jam buvo pareikšta ypatinga pagarba, jis buvo pasodintas garbingoje vietoje. Ta proga dalis Vilniaus gyventojų įsitikino, kad lietuviai ne... stambeldžiai.

**Ilgametis „Slowo“
redaktorius
S. Mackevičius. –
R. M.*

V

Vilniaus universitetas buvo pertvarkytas taip, kaip turėjo būti. Kas norėjo ir turėjo teises (brandos atestata), galėjo stoti ir studijuoti. Niekam ne paslaptis, kad dalis buvusių stu-

dentų lenkų, nemokėdami lietuvių kalbos, negalėjo studijuoti. Kai kuriems buvusio Universiteto profesoriams buvo pasiūlyta likti savo vietoje ir toliau dėstyti. Deja. Visi, su mažomis išimtimis, išdidžiai atsisakė, atseit dirbsime tik legalios valdžios skiriami. Jei tie profesoriai būtų buvę mažiau užsispyrę ir supratę naują padėtį, nevaržomi būtų galėję dėstyti lenkams studentams. Tačiau politinė trumparegystė jiems atrodė svarbesnis argumentas negu jaunų tautiečių likimas.

* Šiuo metu –
atitinkamai
Nacionalinis
dramos ir Rusų
dramos teatrai.

** Dabar
Basanavičiaus g.

Po Universiteto artinosi eilė teatrui. Iki karo Vilniuje veikė du lenkiški teatrai: operetės ir dramos. Operetė („Lutnia“) buvo dabartinio Lietuvių dramos teatro patalpose, drama – dabartiniame Operos teatre* ir tada vadinosi „Teatr na Pohulance“ (pavadinimas atsirado nuo garvės „Wielka Pohulanka“**). Karui prasidėjus, teatrų veikla buvo tik sporadiška. Gražinus Lietuvai Vilnių, po kurio meto operetės teatras pradėjo savo veiklą, bet publikos turėdavo mažai ir galo su galu nesudurdavo. Dramos teatras taip pat buvo pakrikas. Užtat kaip grybai po lietaus ėmė dygti visokie „Tempo“, „Miniatūros“ ir kiti puskabaretiniai. Šiuose teatrėliuose dalyvavo daugiausia atbėgę iš Varšuvos ir kitų Lenkijos miestų lengvosios mūzos mėgėjai.

Tuo tarpu Juozo Kanopkos vadovaujamas „Vaidilos“ teatras pastovių patalpų neturėjo ir beveik visą laiką gastroliavo provincijoje. Kai norėjo suvaidinti Vilniuje, turėjo tenkintis arba Vytauto Didžiojo gimnazijos sale, arba nuomotis už pinigus kurį nors lenkišką teatrą. Tai irgi savo rūšies kuriozas.

Kaskart dažniau lankydamasis Kauno dramos ir operos teatras taip pat privalėjo nuomotis patalpas teatre „Na Pohulance“, kuris nepriklausė vienam privačiam asmeniui, tik buvo kelių buvusių aktorių valdomas. Šį teatrą kadaise sumanė statyti grafienė K. Tiškevičienė, sudariusi iniciatorių komitetą, kuriam pirmininkavo žinomas tuo metu Vilniaus krašte politinis

triukšmadarys taip pat grafas H. Korvin-Milevskis (H. Korwin-Milewski) pasikvietęs į talką kelis stambius dvarininkus.

Reikalingą pinigų sumą – apie 300 tūkstančių rublių suaukojo dvarininkai, ir 1912–1913 metais teatras buvo pastatytas. Aukodami pinigus jie iškelė sąlygą, kad teatro scenoje, išskyrus lenkų kalbą, niekuomet neskambėtų jokia kita svetima kalba.

Ši sąlyga ilgainiui tapo neliečiama šventenybė. Ji buvo saugoma caro laikais ir pirmosios vokiečių okupacijos metu. Juo labiau buvo įtikėta vėliau, kad nieks tos šventenybės nesuterš. Kažkuriais metais atvykus į Vilnių rusų poetui K. Balmon-tui, ilgai svarstyta, ar neįvyks „šventvagystė“, leidus teatre pre-legendui kalbėti rusiškai. Dar ilgiau endekų žinovai diskutavo dėl Vienos komedijos teatro gastrolių Vilniuje. Leisti ar neleis-ti vaidinti vokiškai? Po ilgų diskusijų buvo prieita prie išvados, kad Viena – tai ne Berlynas. Ilgus metus prieš Pirmąjį pasaulinį karą Viena buvo Galicijos aristokratų centras, kuriame tituluotį didikai ištikimai tarnavo ciesoriui Pranui Juozapui. Ši ap-linkybė ir nulėmė, kad Vienos teatrui buvo leista suvaidinti komediją „Jean“. Be tik kartą ir, gink Dieve, ne daugiau.

Kai 1939 metų rudenį Vilnius vėl tapo Lietuvos sostine, padėtis radikalai pasikeitė. Nors verkiant, teko sutikti su tuo, kad teatro scenoje skambės lietuvių kalba. Juo toliau, juo dažniau tai įvykdavo, nors keli aktoriai vis dar laikė save teatro savininkais ir už vaidinimą ėmė nuomą.

Gausėjant lietuviškų spektaklių, teko susirūpinti recenzijomis. Teatrologų neturėjome, o kauniškiai ir toliau tik kartkartėmis lankydavosi Vilniuje ir po to rašydavo reportažus didiesiems Kauno dienraščiams. Beje, visi trys Kauno didieji dien-raščiai Vilniuje (nelyginant Marijampolėje ar Panevėžyje) turėjo savo atstovybes, kurių vedėjai ruošdavo medžiagą „Lietuvos aidui“, „XX amžiui“ ir „Lietuvos žinioms“. Apie tų dienraščių

kėlimąsi į Vilnių anuomet nieks net neužsiminė. Vilnius buvo paliktas savo likimui.

Neturėdamas kitos išeities, pats lankiau vaidinimus ir, grįžęs iš teatro, iki vidurnakčių rašydavau recenzijas. Nuo tada berods ir pradėjome savo laikraštyje atkaklią kovą už nuolatinį lietuvišką teatrą Vilniuje.

VI

„Vilniaus balso“ 36-ame numeryje (II.12) kronikoje rašau tokią žinutę:

„Vakar Valstybės Prezidentas A. Smetona audiencijoje priėmė „Vilniaus balso“ redaktorių R. Mackevičių“.

Prezidentą A. Smetoną buvau matęs 1936 metais Kauno teatre, kuriame vyko jo 60-ties metų jubiliejaus minėjimas. Apie Smetoną, kaip apie prezidentą ir publicistą, tuomet Lietuvos spaudoje dažnai rašyta. „Viltyje“ ir „Vaire“ buvau perskaitęs kai kuriuos jo straipsnius, o autoriaus nepažinojau. Dabar, po daugiau negu trijų mėnesių įtempo ir sunkaus darbo, nutariau: pamėginsiu pasikalbėti su Lietuvos Prezidentu. Visi visiškai kalbėjo, tad tegul ir aš jį pamatysiu ir naudodamasis proga paliesiu kai kuriuos klausimus. Leidimą audiencijai gavau be kliūčių ir vasario 11 dieną nuvykau į prezidentūrą. Apačioje sėdėjo budintis karininkas. Pasisakius, kas esu, pareiškė, kad apie tai žino. Tuojau paskambino į viršų ir pranešė, kad „ponas Prezidentas laukia“. Pirmą ir, reikia manyti, paskutinį kartąėjau pas valstybės galvą. Eidamas kiek varžiausi ne todėl, kad nemokėčiau kalbėti, bet todėl, kad nežinojau, ar bus progos pasiteirauti jo nuomonės man rūpimais klausimais. A. Smetona priėmė maloniai, padėjo ant stalo tik jam gaminamus popirusus ir, susėdus prie stalo, pasiūlė užsirūkyti. Nors tuomet dar nerūkiau, bet atsisakyti buvo nepatogu. Jaučiausi, lyg buože

galvon tvotas, o juk kalbuosi su Prezidentu. Smetona visų pirma pasiteiravo, kaip dabar atrodo Vilnius? Papasakoju, kas man buvo žinoma. Kai baigiau pasakoti, Smetona paklausė:

– Kas tamstos, ponas redaktoriau, nuomone, šiuo metu yra svarbiausia Vilniuje ir visame krašte?

– Jūsų Ekscelencija, – pradėjau palengva, – mus jaudina trys pagrindiniai klausimai. Pirmas – visokio plauko atbėgėliai, kurie nei aria, nei sėja, o duoną valgo ir kiša nagus kur nereikia. Antras – lenkiškoji dvasiškija bažnyčiose varo negirdėto masto antilietuvišką propagandą. Trečias – Vilniaus krašto gyventojai laukia ir tiki, kad dirvonuojanti dvarų žemė bus atiduota mažžemiams ir bežemiams.

– Taip, – nutęsė Smetona, – klausimai iš tikrųjų svarbūs. Deja. Ir geriausiai norus turėdami, greitomis negalime išspręsti. Pradėsiu nuo pirmojo. Mes žinome, kad atbėgėliai yra sunki Lietuvai našta. Valgyti reikia, o dirbti jie nelinkę. Laukia iš kažkur ir kažkokio stebuklo. Tai specifinis lengvapėdžių lenkų inteligentų ir pusinteligentų būdo bruožas. Pasakysiu daugiau. Tai nekūrybingas elementas. Vis dėlto šio klausimo nepaliksime kaboti ore. Dedame pastangas, kad į vokiečių užimtą Lenkijos teritoriją bent dalis pabėgėlių grįžtų. O kas nenorės, turės čia dirbti ir laikytis lojaliai.

Daug sunkesnis antras klausimas – dvasininkija, kuri amžiais užsiiminėja tik sau naudinga agitacija. Yra ir kita medalio pusė. Lenkiškoji dvasininkija visą autoritetą aukoja savo nacionalizmui stiprinti, o lietuviškoji dvasininkija, priešingai – iš kailio neriasi, stengdamiesi įtikti Vatikanui. Tamsta palietei lenkiškos dvasininkijos veiklą Vilniaus krašte. Žinome apie tai. Tuo reikalu kreipėmės į mūsų episkopatą, prašydami padaryti intervenciją Vatikane, nes kitaip Jalbžikovskio nesusaldysi. Ir ką gi? Mūsų episkopatas pareiškė, kad Jalbžikovskis yra Vatikano paskirtas ir žino, ką daro. Kas kita, mūsų episkopato nuo-

monė, jei ten pasireikštų kokia nors antikatalikiška kryptis. Tik tada jie, kaip ganytojai, turėtų teisę atkreipti Vatikano dėmesį. Nežinau, ar tamstai tatau aišku?

– Visiškai aišku, Jūsų Ekscelencija, – atsakiau.

– Iš eilės trečias klausimas, – tęsė Smetona. – Ar tamstai žinoma, kiek Vilniaus krašte yra dvarų?

– Taip, Jūsų Ekscelencija, – atsakiau. – Mano turimomis žiniomis, Vilniaus krašte yra 355 dvarai, turintys 54 821 ha žemės ir 46 940 ha miško.

– Iš kur tos žinios?

– 1939 metais „Vilniaus balso“ 20-ame numeryje paskelbėme oficialius duomenis.

– Netikri duomenys, – nutraukė Smetona, – perdėti. Iš tikrųjų Vilniaus krašte yra daug mažiau dvarų, ypač stambių. Bet jeigu jų būtų tiek, kiek tamsta pateikė, esmės nekeistų. Gana mes atkentėjome su kadaise buvusia žemės reforma, kuri nieko nepatenkino, o dvarus išdraskė. Aš laikausi kitos nuomonės. Jei šiapus demarkacinės linijos stengiamės dvarus atstatyti, tai juo labiau neliesime jų Vilniaus krašte. Ir štai kodėl. *Primo* – stambūs ūkiai ekonominiu atžvilgiu valstybei yra daug naudingesni. *Secundo* – anksčiau ar vėliau visi Vilniaus krašto dvarai pereis į lietuvių rankas ir pasidarys tautinės mūsų kultūros židiniai.

– Leiskite man, Jūsų Ekscelencija, – kreipiausi į Smetoną, – pasakyti savo nuomonę.

– Prašau. Mielai paklausysiu.

– Per dvidešimt metų Vilniaus krašto mažžemiai ir bežemiai, neatsižvelgiant į jų tautybę, žinojo, kad anapus demarkacinės linijos duodama žmonėms žemė. Aš nesu politikas, bet man rodosi, kad jeigu šiuo metu Lietuvos vyriausybė paskelbtų, kad dvarai bus išparceliuoti ir žemę gaus jos neturintieji arba mažai turintieji, – kartu būtų išmušti koziriai iš Lietuvos priešų, kurių

Vilniaus krašte yra pilna. Juk mums ne vis tiek, kaip apie Lietuvą galvoja atgauto Vilniaus krašto gyventojai.

– Ne, ponas redaktoriau! Jūs klystate. Viena, esate atitrūkę nuo pagrindinių dabartinės mūsų politikos nuostatų. Tuo aš nesistebiu. Jūs esate romantikai, mes realistai. Antra – dar sykį pabrėžiu, tamstos nuomonė dėl eventualios žemės reformos laukiamo efekto neatlaiko kritikos. Kodėl? Todėl, kad suradikalėjusių Lietuvos elementų triukšmas dėl žemės reformos yra tik partinės politikos arkliukas. Maždaug prieš dešimt metų mes jį nubalnojome ir pasirinkome tikrą žirgą. Paaiškinsiu. Mums reikalingas taurinis elitas ne tik mieste, bet ir kaime. Mieste jis kuriasi įvairių laisvų profesijų srityje, kaime gali kurtis, cementuotis tik stambiuose ūkiuose, atseit dvaruose. Tokia yra mūsų politika ir nuo jos neatsisakysime.

„*Presidentura locuta, causa finita*“*, – pagalvojau atsisveikindamas su Smetona..

* *Prezidentūra
tarė, klausimas
baigtas (lot.).*

Netrukus po minėtos audiencijos Vilniuje įvyko pirmasis „Naujosios Romuvos“ bičiulių rėmėjų pasitarimas. Jo metu kažkuris iš dalyvių iškėlė žemės reformos klausimą. Diskusijos vyko gyvai. Jų metu manęs paklausė, ar audiencijos pas prezidentą metu nebuvau palietęs žemės reformos? Smulkiai papasakojau, apie ką teko kalbėti, pabrėždamas, kad Smetona yra kategoriškai nusistatęs prieš bet kokią žemės reformą Vilniaus krašte.

– Vadinasi, nėra ko ir mėginti judinti šį klausimą, – užbaigė „Naujosios Romuvos“ redaktorius Juozas Keliuotis. – Cenzūra nepraleis.

Žemės reformos klausimą „Vilniaus balse“ kėlėme nuo pat pradžios. Pasitaikydavo ir šiokių tokių nesusipratimų. „Vilniaus balse“ pasirodžiusį straipsnį šia tema mėgindavo cituoti „Lietuvos žinios“. Deja, kauniškė cenzūra nepraleisdavo. Redaktoriaus J. Kardelio argumentai, kad Vilnius, kaip ir Kau-

nas, yra Lietuvoje ir negali būti jokių skirtumų – atsimušdavo lyg žirniai į sieną.

Skaitytojas gali to nesuprasti. Paaškinsiu trumpai. Kau-
no spaudoje negalėjo pasirodyti joks mažmožis be VDV (Vi-
suomeninio darbo vadyba – kai kas ją vadino „Visų durnių vie-
nybė“) palaiminimo, o „Vilniaus balsas“ visokiais būdais veng-
davo Kemežio globos. Todėl Kemežys dažnai man sakydavo:

– Jei tamsta nebūtum tamsta, tamsta jau būtų Pabradėj
ar Dmitraukoj (priverstinio darbo stovyklos).

VII

* Iškilmingas
priėmimas be
žokny.

1940 metų vasario 16 dienos išvakarėse reprezentaci-
niuose rūmuose vyriausybės įgaliotinis suruošė didelį rautą*,
 kuriame dalyvavo keli šimtai kviestų svečių. Atvyko ne tik lie-
tuvų, bet ir lenkų, baltarusių bei žydų visuomenės atstovai. Jei
neklystu, dalyvavo visas „Lenkų komitetas“ *in corpore*. Po rau-
to kviestieji svečiai nuvyko į teatrą, kur įvyko oficialus Vasario
16-osios minėjimas. Minėjime dalyvavo lietuviai, baltarusiai ir
žydai. Lenkai pasitenkino tik rautu, minėjamą demonstratyviai
boikotavo. Vasario 16 dienos proga „Vilniaus balsas“ išėjo 8 pus-
lapių. Jame parašė straipsnius J. Kareckas, M. Kukutis, S. Urbo-
nas, V. Martinkėnas, V. Bičiūnas, S. Vykintas, o A. Žukauskas –
eilėraštį „Tau 22 metai“. Vedamąjį parašiau aš.

Į mėnesio pabaigą sužinojome, kad kovo pirmomis die-
nomis Vilniuje ruošiamą didelę literatūros šventę. Būtent di-
džiojoje Vilniaus universiteto kolonų salėje kovo 3–4 dienomis
turėjo skaityti savo raštų ištraukas žymūs mūsų poetai ir prozi-
ninkai, iš viso vienuolika asmenų, tarp jų du vilniečiai: O. Mi-
ciūtė ir A. Žukauskas.

Gausiai susirinkusiai publikai mūsų rašytojai skaitė savo
prozos ir poezijos ištraukas. Deja. Įvyko visiškai nelauktas ne-

susipratimas, bent mano gyvenimui turėjęs tam tikrų pasekmių. Nesusipratimo istorija tokia.

Dvidešimt metų išgyvenę svetimoje okupacijoje, džiaugsmingai sutikome į Vilnių įžygiavusią Lietuvos kariuomenę, kuri tuometinio chaoso sąlygomis mieste buvo vienas iš pagrindinių gyventojų saugumo ir ramybės garantų. Tuo tarpu iškilmingame literatūros vakare dalis mūsų poetų savo eilėraščiuose smerkė ginkluotąsias pajėgas apskritai, liaupsino pacifizmą. Dabar neatsimenu, kurie būtent poetai pasirodė man pernelyg susižavėję pacifizmu, neatsimenu tiksliai ir jų skaitytų eilėraščių. Bet, matyt, būta tokių, jei po savaitės 58-ame nr. įdėjau didžiulį straipsnį „Dirbtinis ir įtartinas pacifizmas mūsų literatūroje“. Apibūdinęs didžiųjų tautų imperializmą ir su juo susijusį militarizmą, tvirtinau, kad mažosios tautos niekam negrasina, taigi jų ginkluotosios pajėgos niekam nekelia pavojaus. Išvadoje pareiškiau, kad pacifistinės tendencijos mūsų literatūroje yra dirbtinės ir įartinos.

Iš dvidešimties metų perspektyvos žiūrint, gal vietomis šio straipsnio tonas atrodo šiurkštoka. Bet negalima pamiršti štai ko. Dvidešimt metų trukusioje kovoje Lietuva – ir jos kariuomenė – mums buvo tapusi simboliu, šventenybe. Tuo tarpu pacifistinių eilėraščių autoriai už tą straipsnį ilgai man negalėjo atleisti.

Diena po dienos, numeris po numerio, konfliktas po konflikto... Šį kartą jis įvyko su „Lietuvos aidu“, taigi su valdančiosios partijos vyriausiuoju organu. Balandžio viduryje „Lietuvos aide“ pasirodė savotiškas straipsnis apie Vilniaus burmistrą K. Stašį. Straipsnio autorius prikišo Stašiui... lenkomaniją.

Su ilgamečiu (1928–1938) Vilniaus lietuvių laikinojo komiteto pirmininku niekuomet nesibičiuliavau, bendravome tik tiek, kiek teko dirbti tame pačiame komitete (1928–1933). Tačiau nedvejodamas stojau jo pusėn. 89-ame „Vilniaus balso“

numeryje išspausdinau savo žodį: „Vilniaus burmistras Konstantinas Stašys“. Pareiškiau, kad Stašiui daromas priekaištas yra iš piršto išlaužtas. Samprotavau taip. Jei per dvidešimt metų ir mes visi, ir Stašys nesulenkėjo, netapo išverstarankoviu, tai kuo remiantis dabar, atgavus Vilnių, ką nors iš mūsų galima įtarti... lenkomanija? Nesąmonė. Tuomet nežinojau, ko siekta „Lietuvos aidu“ straipsniu. Vėliau paaiškėjo, kad Kaune buvo atsiradęs niekam nereikalingas kažkoks atsargos pulkininkas, kurį norėta pasodinti Vilniaus burmistro kėdėje. Nežinau, ar mano užimta pozicija, ar kas kitas prisidėjo, bet „Lietuvos aidas“ Vilniaus burmistrą paliko ramybėje. Matyt, nužiūrėtam į Stašio vietą pulkininkui buvo rasta kita, ne blogesnė sinekūra.

Mano anotacija Stašio klausimu suintrigavo Bizausko padėjėją Antaną Trimaką, kuris pirmai progai pasiraikius paklausė:

– Jei ne paslaptis, ponas redaktoriau, įdomu būtų žinoti, kiek tamstai už straipsnį ponas Stašys sumokėjo?

– Už tokį paklausimą, – atsakiau, – paprastai reaguojama veiksmu. Susilaikau tik todėl, kad esame įgaliotinio įstaigoje. Tai jūs, kauniečiai, prekiaujate visa kuo, neišskiriant ir garbės. Mes tokios prostitucijos nepraktikuojame.

– Aš labai atsiprašau, – pradėjo aiškintis Trimakas. – Paklausdamas nieko blogo negalvojau. Man tiesiog neaišku, kaip galima nesavanaudiškai užsistoti, pavyzdžiui, burmistrą?

– Jūs to niekuomet nesuprasit, – atsakiau. – Per daugelį metų pasidarėte biznio žmonėmis, be pinigų piršto nepajudinami.

Nemažonų pokalbį nutraukė pats Bizauskas:

– Su vilniečiais, ponas Trimakai, būkite atsargus. Jie įpratę vaikščioti tiesiais keliais, o mes dažnokai mėgstame vingius. Bet apie tai geriau pasikalbėsime prie stikliuko. Po savaitės „Valgyje“ Stašys rengia priėmimą.

Iš tiesų, po savaitės gausiai susirinkome „Valgio“ restorane. Užtrukęs iki vėlaus vidunakčio priėmimas baigėsi savotiška „bomba“, kurią nuo seniai ruošiau. Apskaičiavau, kad jos sprogmui bus tinkamiausias momentas – priėmimas, kaip tada buvo sakoma, „su nugėrimu“.

Jaunoji karta gal ir nežino, kad nuo 1919 metų Kaune veikė belgų elektros bendrovė, kuriai už tam tikrą paskolą kelioms dešimtims metų buvo išnuomotas Kauno apšvietimas. Per keliolika metų bendrovė susikrovė milijonus dolerių, nedarydama jokių naujų investicijų. Ilgainiui paaiškėjo, kad dalis Lietuvos vyriausybės narių, o visų pirma ministras pirmininkas *ex officio** būdavo bendrovės pirmininkas ir priežiūros tarybos narys, gaunąs stambius dividendus.

* pagal pareigas
(lot.).

Iškilus aikštėn tokiam „bendradarbiavimui“, dar prieš karą kilo triukšmas spaudoje, buvo paskelbtas Kauno gyventojų elektros boikotas. Besikeičiantys ministrai ėjo ranka rankon su bendrove, kuri, taupydama elektrą, Kauno gatvės buvo apšvietusi prasčiau negu kad buvo apšviesti Vilniaus tualetai. Savo ruožtu cenzūrai buvo įsakyta nepraleisti elektrifikacijos klausimu jokios žinutės. Tokią instrukciją turėjo ir Kemežys, kuris, kaip minėjau, nerimo dėl mano griežto nusistatymo kuo toliau laikytis nuo cenzūros. Bijodamas netekti vietos, neiškėsdavo vėlai vakare, kai numeris būdavo mašinoje ir mes jau išsiskirstę, šoktelti į spaustuvę patikrinti vedamąjį. Nenorėjau su juo leisti į neišvengiamą konfliktą dėl tomis dienomis parengto ir jau surinkto straipsnio apie elektrifikaciją. Ir štai minėtasis priėmimas. Pamatęs, kad Kemežys jau gerai truktelėjęs, paskambinau į spaustuvę, įsakydamas dėti „iešminį“ vedamąjį. Jau, kaip sakoma, „šiltas“ Kemežys paklausė, apie ką rytojaus numeryje bus vedamasis? Pasakiau aiškiai:

– Elektrifikacijos klausimu. – ir paaiškinau: – Teorinio pobūdžio.

– Tikrai teorinio? – nors ir girtas būdamas, teiravosi cenzorius.

– Nejaugi manimi negalima pasitikėti?

– Neįklampinkite savęs ir manęs! – atsakė Kemežys.

– Nėra pavojaus, – nuraminau.

Kitą dieną (IV. 25) aštuntą valandą ryto mano padėta „bomba“ sprogo. Kemežys telefonu rėkė apie pusę valandos. Ne kalbėjo, bet rėkė, kartodamas:

– Pats pražuvai ir mane pražudei!

Raminau kaip galėdamas, aiškinau kaip mokėdamas, pareiškiau, kad už straipsnį imu visą atsakomybę, kad jis, cenzorius, prieš savo viršininkus galįs aiškintis turėjęs daug darbo, negalėjęs peržiūrėti, pasitikėjęs manimi ir t. t. Visi mano argumentai Kemežio neįtikino. Kaip jis prieš viršininkus teisinosi – nežinau. Kaip aš aiškinsiu – papasakosiu.

Straipsnis buvo pavadintas mįslingai – „Ilgą iešmą drožiant“. Viską vadinau tikrais vardais, rašiau nesivaržydamas. Kas domisi, gali perskaityti visą. Šioje vietoje pasitenkinsiu paminėjęs tik pabaigą:

„Straipsnį pavadinau „Ilgą iešmą drožiant“... – pridėkite pabaigą – „šuo kepsnį nunešė“. Konkrečiai kalbant, šuo tai svetimieji kapitalistai, kurie, kaip minėjau, už numestus kaulus kuo ilgiau verčia mus drožti iešmą, o patys ryja mėsą ir tunka.

Elektrifikacijos sabotavimas – geriausias įrodymas, kokią baisų vaidmenį Lietuvoje vaidina svetimieji kapitalistai, ir kokie žemi yra tie lietuviai, kurie duodasi už trupinius paperkami“.

Kai šiandien, praėjus dvidešimčiai metų, atidžiai perskačiau tą straipsnį, pasišiaušė paskutiniai likę pakaušyje plaukaliai. Straipsnis, tiesiai pasakius, buvo tuometiniams Lietuvos valdovams mesta pirštinė. Jeigu ją būtų metusi kuri nors partija ar grupė – pusė bėdos. Būtų ką griebti už sprando. O čia

išsoko nesukalbamam vilnietis, su kuriuo nežinia kas daryti, kokių imtis priemonių?

Susprogdinę „elektrinę bombą“, laikiausi lyg nieko ypatingo nebūtų įvykę. Tą pačią dieną Rudnickio kavinėje susitikę panašių dalykų žinovai jau pranašavo man liūdną finalą. Apie tai ir pats žinojau.

– Bylos, redaktoriau, neišvengsi, – pradėjo dėstyti kažkuris iš jų. – Pataikei į patį širšyną. Realiai kalbant, apkaltinai vyriausybę kyšininkavimu. Kitas reikalas, kaip tamstai pavyko apgauti cenzūrą, kuri aiškindamasi parašys ne vieną raportą. Ponams cenzoriams klius, mažiausiai – tarnybinis papeikimas. Bet jums klius daugiau. Trumpai sakant, rinkite medžiagą, dai-rykitės advokato ir ruoškitės bylai.

Po pietų paskambino patsai Bizauskas ir pareiškė, kad išsiuntęs savo mašiną ir prašęs atvykti pas jį. Pirmą kartą važiauvau ministro mašina. Kokia garbė!

Kaip paprastai, Bizauskas kalbėjo ramiai ir iš karto pradėjo nuo „iešmo“. Priešais ant stalo turėjo pasidėjęs tos dienos „Vilniaus balsą“. „Iešminis“ vedamasis buvo pabraukytas įvairiomis spalvomis.

– Prieš valandą, – pradėjo Bizauskas, – skambino ponas ministras pirmininkas ir įgaliojo paklausti, kokius turite įrodymus, kad vyriausybės nariai ima dividendus ir atlyginimus iš elektros bendrovės?

– Ar, ponas ministeri, – paklausiau, – kokios nors bendrovės pajininkas visada gauna dividendus, ar gali būti ir garbės pajininkas?

– Žinote, aš nesu ekonomistas, – atsakė Bizauskas, – bet man rodosi, kad garbės pajininkų iš viso nėra. O kodėl apie tai klausiate?

– Atsimenu, – atsakiau, – kad Juozui Tūbeliui mirus, elektros bendrovė „Lietuvos aide“ poniai Tūbelienei pareišk-

* *Liaudies balsas* – kė užuojautą dėl pajininko mirties. Vadinasi, Tūbelis buvo pajininkas.
Dievo balsas
(lot.).

– Tūbelis galėjo būti, – nepaneigė Bizauskas, – bet ar yra pajininku Merkys, tamsta vargiai įrodysi. Taigi, kokius turite įrodymus?

– *Vox populi, vox Dei**, – atsakiau.

Bizauskas nusikvatojo.

– Teismui joks įrodymas. Teismas pareikalaus konkrečių įrodymų. Žinoma, jeigu bus sudaryta byla. Tatai priklausys nuo pono ministro pirmininko. Kas jį žino, gal numos ranka? Paaiškės. Būkite atsargus. Ir dar kas. Bijau, kad nuo šiol ir aš jūsų neapginsiu nuo cenzūros.

– Ginsiuos, ponas ministeri, nagais ir ragais.

– Sunku bus gintis. Ir abejoju, ar ką nors laimėsite. Nepamirškite, kad kovojate prieš įstatymą. Man atrodo, Lietuvoje esate vienintelis žmogus, leidžias laikraštį be cenzūros. Tokio precedento mes neturėjome. Nežinau, ar jus laikyti pionieriumi, ar mohikanu?

– Koks čia, ponas ministeri, įstatymas, – pasipriešinau. – Neįsivaizduoju taikos metu cenzūros.

** *Griežtas
įstatymas, bet
įstatymas* (lot.).

– *Dura lex, sed lex***, – užbaigė Bizauskas. – O jei teks kalbėti su ponu ministru pirmininku, klausimo aštriai nekelkite. Daugiau laimėsite.

Po dviejų ar trijų dienų gavau Ministrų Tarybos kanceliarijos viršininko Vinco Mašalaičio telegramą, kad pono ministro pirmininko nurodymu esu kviečiamas atvykti į Kauną. Kitą dieną rytiniu traukiniu iš tikrosios sostinės išvykau į laikinąją ir lygiai 9 valandą prisistačiau Ministrų Tarybos kanceliarijoje. Nedidelio ūgio, ramaus būdo viršininkas Mašalaitis iškart pradėjo mane ir barti, ir guosti:

– Pasikarščiavote, ponas redaktoriau. Per aštriai parašėte. Ir kaip tyčia šiandien ponas pirmininkas be ūpo. Bet gal kaip nors susikalbėsite.

Mašalaitis dingo už užuolaidos. Po minutės išėjęs, pranešė:

– Ponas pirmininkas laukia.

Atsistojau prieš paskutinio tuometinės Lietuvos ministro pirmininko „majestotą“. Įkritęs į minkštą fotelį, Merkys dar kartą permetė „iešminį“ vedamąjį ir, padėjęs ant stalo, pradėjo:

– Prieš nuspręsdamas, ką su šiuo straipsniu daryti, pakviečiau tamstą pasikalbėti. Kauniškių dienraščių redaktorius pažįstu, o jūsų iki šiol nebuvo matęs. Vadinas, redaktoriaujate?

– Taip, ponas pirmininke. „Vilniaus balsą“ redaguojau nuo pat pirmojo numerio.

– Nepavargote, darbas nenusibodo?

– Kol kas, ponas pirmininke, dar ne.

– Hm... – numykė Merkys. – Negerai, labai negerai. Apvaginote Lietuvos vyriausybę. Prirašėte iš piršto išlaužtų dalykų. Ar jums įgaliotinis nieko nesakė?

– Su ministru Bizausku tuo klausimu kalbėjau. Bet nieko aiškaus jis man nepasakė.

– Tada aš pasakysiu. Yra pasiūlymas iškelti jums baudžiamąją bylą. Už nepagrįstą vyriausybės apšmeižimą. Jūs, kaip redaktorius, turite žinoti, kad jei ką vadini vagimi, reikia turėti įrodymų. O jūs ką turite?

– Visų pirma, – pradėjau, – ponas pirmininke, mano straipsnyje nieko nėra pasakyta apie vagis. Aš paliečiau tik tai, apie ką kalba visas kraštas.

– *Vox populi, vox Dei*, – ironiškai šyptelėjo Merkys. – Apie šį jūsų naivų argumentą man pranešė įgaliotinis. Suprantu jūsų intenciją taisyti negeroves, nuo kurių nesame laisvi, bet labai gaila, kad ne iš to galo pradėjote. Kaip jums praleido cenzūra?

– Ponas pirmininke, aš vengiu cenzūros kaip velnias kryžiaus.

– Cenzūros vengiate? – pašoko Merkys.

– Vengiu ir vengsiu, ponas pirmininke. Nepakenčiu. Lenkijoje cenzūros nebuvo.

– Lenkijoje nebuvo cenzūros? Tai kas gi buvo?

– Visiška spaudos laisvė.

– Nesiginčysiu, – nutraukė Merkys, – buvo ar nebuvo. Noriu pasakyti viena. Taip, kaip jūs rašote, pas mus nieks nerašo.

– Aš, ponas pirmininke, rašau taip, kaip man diktuoja mano, kaipo lietuvio, sąžinė.

– O mes kas? Čigonai, abisinai? – niršo Merkys. – Ar manote, kad tik jūs vienas esate tikras lietuvis?

– Ne, ponas pirmininke.

– Tai kodėl rašote prasimanymus?

– Atsiprašau, ponas pirmininke, jokių prasimanymų nerašau, – pasiryžau gintis. – Jei apsilenkiau su tiesa, ponas pirmininkas, kaip vyriausybės galva, galite oficialiai paneigti.

– Ką?

– Tai, kad su belgų bendrove vyriausybės nariai ministrai nieko bendro neturi, kad nėra nei pajininkai, nei apmokami priežiūros tarybos nariai.

– To netrūko! – pakėlė kumštį Merkys. Maniau, kad trenks į stalą ir lieps mane išmesti. Bet susilaikė ir, valandėlę pagalvojęs, pareiškė: – Ką aš turiu daryti, pats nuspręsiu. Be patarėjų. Nežinau, kiek ilgai jūs būsite redaktoriumi, bet patariu elgtis pagal veikiančius įstatymus. Kitaip teks gailėtis.

Išėjęs iš Ministrų Tarybos rūmų, nedrįsau užsukti į „Konrado“ kavinę. Bijojau, kad, susitikus plunksnos draugus, nerėkėtų klausytis įvairių patarimų, kaip gintis ruošiamoje byloje.

VIII

Balandžio pabaigoje Rašytojų draugijos valdyba persikėlė į Vilnių ir įsikūrė Aušros Vartų gatvėje 19-3. Valdybos persikėlimas į Vilnių buvo sveikintinas, juo labiau, kad tame pačiame bute įsitaisė „Dienovidžio“ redakcija.

Po kelių dienų įvyko eilinis nemalonus nesusipratimas, gal ir neišvengiamas tuo metu vyravusios įtampos fone. Kaip jau minėta, Vilniuje veikė keletas lenkiškų teatrų, kurių programos toli gražu Lietuvai nebuvo palankios. Greta kitų veikė ir operetė. Gegužės pradžioje tame teatre, skambant lengvo žanro dainelėms ir kupletams, dalis publikos kelis kartus sušuko „Nesuprantam!“ Nutraukus vaidinimą, lietuviška ir lenkiška publika pasikeitė aštriais epitetais. Keletas įkaušusių chuliganų apspjaudė grupę lietuvių studentų.

Nenorėdami bloginti ir taip jau įtemptų santykių, minėtą konfliktą laikraštyje ryžomės nutylėti. Tačiau negalėjau pritari Lietuvos rašytojų draugijos valdybai, kuri pasišovė užsistoti operetės artisčių garbę. Ir kas? L. Gira, V. Mykolaitis-Putinas, B. Sruoga ir V. Krėvė-Mickevičius (jie sudarė valdybą). Nežinau, kieno iniciatyva valdyba parašė serviliško tono raštą, kuriame lietuvius studentus apšaukė chuliganais, ir operetės kolektyvui pareiškė... užuojautą. Jaunimas kaip ir visur – jauni-

mas. Ir išsišoka, ir kvailybių prikrečia. Jaunimui tvarkyti yra tėvai, mokykla, organizacijos. Kodėl tuo atveju, jei studentai buvo kalti, nesiėmė įvykio aiškintis minėti Universiteto profesoriai? Užuoat taip pasielgę, Lietuvos rašytojų draugijos vardu nusiuntė studentus įžeidžiančio turinio raštą operetės direktorijai ir abiem lenkiškiems dienraščiams, kurie, kaip ir galima buvo tikėtis, iš gauto rašto padarė didelę sensaciją. Kad politiniame gyvenime profesoriai dažnai pasielgia kaip maži vaikai – apie tai žinojome. Vis dėlto toksai išsišokimas buvo labai nemalonus reiškiny.

Norėdamas sužinoti, kas iš tikrųjų įvyko operetės teatre, pasiteiravau Macijauską, kuris pats ten buvo. Macijauskas papasakojo, jog vienintelė studentų kaltė buvo ta, kad jie sušuko „Nesuprantam!“ „Vilniaus balso“ 102-ame numeryje (V.4) parašiau esminio pobūdžio straipsnį „Kreipiuosi į Lietuvos rašytojų draugijos valdybą“, neigiamai įvertindamas neapgalvotą valdybos poelgį. Draugijos valdyba nereagavo, nes neturėjo ką pasakyti. Kai į redakciją ėmė plaukti protestai ir pasipiktinimai, paprašiau Macijauską aprašyti konfliktą teatre. Pats visa tai matęs, Macijauskas trumpai ir aiškiai nupasakojo kilusį nesusipratimą. Tiesos vardan tame pačiame „Vilniaus balso“ 104-o numerio puslapyje įdėjome Motiejaus Kraučlio pastabas „Smurtas“ ir „Kultūros židinys“.

Kitą dieną į redakciją atėjo Universiteto studentų delegacija su pareiškimu, kurio turinys buvo labai griežtas. Studentų atstovybė ir 15 korporacijų pareiškė nutraukiančios santykius su minėtais profesoriais, kaip korporacijų globėjais.

Išspausdinome šį pareiškimą („V. b.“ 106 nr.) kartu su redakcijos pastaba, kad polemiką baigiame. Tuo nelauktai įsiplieskęs konfliktas spaudoje baigėsi. Nesibaigė jis Universitete. Rektorius M. Biržiška gerokai paprakaitavo, kol šiaip taip nuramino studentus.

Neilgai trukus įgaliotinio įstaigoje buvau paklaustas, ar nesijaučiu pavargęs ir ar nenorėčiau pasilsėti.

„Aha, – pagalvojau, – Merkio žodžiai.“

– Kodėl klausiate? – pasiteiravau.

– Matote, – pradėjo kažkuris Bizausko padėjėjų, – norime jums pasiūlyti ramesnę tarnybą. Pavyzdžiui, nors ir diplomatinę.

– Diplomatinę? – šyptelėjau. – Aš gi prancūzų kalbos nemoku.

– Tai ne kliūtis. Pavyzdžiui, galėtumėt nuvažiuoti į Stokholmą. Vieta rami, jokio darbo.

– Vadinasi, sinekūra?

– Kodėl sinekūra? Tiesiog diplomatinė tarnyba.

– Kol kas dar padirbėsiu, – atsakiau.

„Vilniaus balso“ 111-ojo nr. (V.16) kronikoje buvo įdėta tokia žinia.

„*Draugija Vilniaus kraštui remti, kaip praneša Kauno spauda, norėdama visuomenę labiau sudominti Vilniaus lietuvių dailiojo žodžio kūryba, pasireiškusia Vilniaus krašte lenkų okupacijos metu ir norėdama bent iš dalies morališkai atlyginti sunkias ano meto kūrybos sąlygas, – buvo nutarusi skirti tris premijas (1000, 500 ir 500 Lt) už tris geriausius grožinės literatūros kūrinius, išleistus Vilniuje arba Vilniaus krašte.*

Gegužės 13 dieną Kaune įvyko komisijos posėdis šioms premijoms skirti. Komisiją sudarė pirmininkas V. Krėvė-Mickevičius ir nariai: V. Mykolaitis-Putinas, Petras Vaičiūnas ir Marcelė Kubiliūtė. Posėdyje dalyvavo ir DVKR pirmininkas dr. J. Navakas. Pemijuota šie vilniečių lietuvių literatų veikalai, parašyti ir išleisti lenkų okupacijos laikais: Rapolo Mackevičiaus-Mackonio apysaka „Kapinės“ (1000 Lt), Albino Žukausko eilėraščių rinkinys „Laikai ir žmonės“ (500 Lt) ir Juozo Kaponos drama „Replėse“ (500 Lt).“

Kada buvo įsteigta Draugija Vilniaus kraštui remti, nežinau. Negalėčiau pasakyti ir ką ši draugija Vilniuje veikė ir ką nuveikė? Tiesa, „Vilniaus balso“ skiltyse apie jos veiklą pasirodydavo žinių, bet jomis ypatingai nesidomėjau. Žinojau tik, kad Draugijos pirmininku buvo J. Navakas, o garbės pirmininke – J. Tūbelienė. Iki tol nė vieno šių asmenų nebuvau matęs. Ir štai staigmena. Tapau tos draugijos literatūros laureatu, netgi pirmuoju. Paskelbus apie premijų paskyrimą, reikėjo pagalvoti apie rengiamas iškilmes, kurios buvo numatytos birželio 2 dieną Vilniaus universiteto kolonų salėje.

Kolonų salėje iškilmės prasidėjo 17 valandą ir buvo transliuojamos per radiją. Kaip atrodė vienintelės mano gyvenime tokios iškilmės, kas jose dalyvavo, kaip jos praėjo – nėra reikalo smulkiai kartoti. Pasitenkinsiu pasakyta iškilmių metu kalba. Noriu ją paminėti todėl, kad ir dabar, praėjus dvidešimčiai metų, iš esmės nieko negalėčiau nei pridėti, nei atimti.

Įteikus mums literatūrinių premijų diplomus (gaila – karo metu dingo), kalbėjau:

„Šios malonios iškilmės, kuriose dalyvaujame ir kurių esame kaltininkai, mums yra staigmena. Mums – vilniečiams. Gal jau taip norėjo žiaurus likimas, kad tautinis Lietuvos rytinių žemių atgimimas prasidėjo daug vėliau negu kitose mūsų Tėvynės dalyse ir todėl už šitą suvėlavimą turėjome brangiai sumokėti – dvidešimt metų svetimųjų okupacija.

Tamstoms, kurie per laisvojo gyvenimo laikotarpį spėjo te pamiršti, ką tai reiškia ir kokia skaudi yra svetimųjų valdžia, gal ir nesuprantamas yra mūsų jautrumas, kuris pasireiškia kiekviename naujo gyvenimo žingsnyje.

Kitaip tačiau ir būti negali, nes dar neseniai buvome vergai, kuriems buvo leidžiama tik svajoti apie laisvę.

Tačiau neturėtumėm teisės pretenduoti į garbingos mūsų Tautos narių vardą, jei, būdami svetimųjų pavergti, būtumėm apie laisvę tik svajoję.

Pasirinkome kitą kelią į laisvę – darbo, užsigrūdinimo ir kovos kelią, kuriuoėjome dvidešimt metų, neatsižvelgdami į jokia aplinkybes, į jokia sąlygas. Jei kartais pavargdavome, tai ilsėjomės, bet iš lietuviško gyvenimo kelio niekuomet neiškrypdavome į šalį, nors pagundų teko nugalėti daug.

...Stodami į kovą, vieni anksčiau, kiti vėliau, vadovavomės ne išskaičiavimais, ne viltimi padaryti karjerą, o tik idėja, kurios išsipildymu šventai tikėjome ir neapsivylėme.

...Anuomet, naktį be ryto, įsižiūrėję į tą idėją, ne vienas mūsų yra nusidėję menui. Tačiau ne mes esame dėl to kalti. Kaltos buvo gyvenimo sąlygos, kadangi nebuvo nei laiko, nei didelio reikalo auginti ir gėrėtis rožėmis, kai aplinkui degė miškai. Juos reikėjo gesinti ir kas galima gelbėti.

Padarėme, ką galėjome, ir jei mūsų ilgametį darbą ir pastangas įvertintote, – už tai nuoširdus vilnietiškas ačiū“.

Taip. Per tuos dvidešimt metų mes neturėjome laiko nei sąlygų puoselėti meną. Kovojoje ne tik publicistika, bet ir beletristika. Be keturiolika metų (1926–1939) trukusio Vilniuje publicistinio darbo (susirinktų keli didžiuliai tomai), esu parašęs trylika knygų. Iš jų septynias apysakas.

Apibūdinsi mano apysakas 1940 metų pirmame „Kultūros“ numeryje, O. Miciūtė rašė:

„R. Mackevičius yra daugiau rašytojas publicistas negu menininkas. Jo vaizduojamiems žmonėms kartais trūksta gyvybės, ir aplinka, kurioje jie veikia, dažnai neaiški, miglota. Vis dėlto mūsų (Vilniaus – R. M.) krašto kaimo skaitytoją šios apysakos galėjo patenkinti ir jį pamokyti. R. Mackevičius – vie-

nintelis rašytojas, kurį labiausiai mūsų kaimas skaitė. Skaitė todėl, kad rado jo apysakose savo krašto gyvenimą^{*}.

Taip. Gelbėjome svetimos ugnies pleškinamą, svetimų bangų skandinamą lietuviškąjį Vilniaus krašto kaimą, kurį kiek begalėdami stengėmės pakelti į aukštesnį kultūros lygį.

Ir štai tapome... laureatais. Išskilmių metu mūsų adresu buvo pasakyta daug meilių žodžių, įteikti diplomai ir po porą šimtų litų. Premija – ne premija, pašalpa – ne pašalpa... Tačiau priėmėme ją kaip gražų gestą, kaip simbolinę dovaną. Kai anapus demarkacinės linijos įvairioms literatūrinėms premijoms kasmet buvo skiriama tūkstančiai, mes gyvenome iš skatikų. Mums niekas neteikė premijų, dažniau šaukimus į... teismą.

Beje, tuo metu, kai vyko išskilmės, dar nežinojau, kad premjero Merkio iniciatyva Vilniaus apylinkės teismo aktuose gulėjo paruoštas man kaltinamasis aktas, laukiantis savo eilės.

IX

^{*} 1940 metų
birželio 15 dieną
Sovietų Sąjunga
okupavo Lietuvą.

Nauji įvykiai vystėsi žaibo greitumu, keisdami padėtį iš pagrinčių^{*}.

„Vilniaus balso“ 139-ame nr. (VI.18) įdėjau paskutinį savo vedamąjį „Iš tikro istorinis momentas“. Tarp kitko rašiau:

„Kaip žinia, dar šeštadienio (VI.14) naktį į užsienį išvyko ilgametis Lietuvos Prezidentas A. Smetona. Mes ruošėmės jį, kaipo valstybės galvą sutikti Vilniuje, o jis, palikęs Tautą jos pačios likimui, išvyko į užsienį“.

Dėl šio paskutinio vedamojo susilaukiau reakcijos tik iš vieno asmens. Mano pareikštomis mintimis buvo labai nepatenkintas tuometinis Vilniaus universiteto rektorius prof. M. Biržiška. Susitikęs prikišo man, kad esą aš, kaip vilnietis, taip rašyti neturėjęs teisės.

– Kodėl, ponas rektoriau? – paklausiau.

– Todėl, – aiškino M. Biržiška, – kad Smetoną vertinti dar anksti. Visų pirma mes daug ko nežinom. Be to, tamstai, kaipo vilniečiui, taip griežtai rašyti netiktų. Tegul kiti smerkia.

Parėjęs tą dieną namo, radau naują siurprizą – šaukimą į Vilniaus apylinkės teismą, kuriame birželio 27 dieną 10 valandą buvo paskirta nagrinėti mano byla. Ją sudarė ligtolinis Lietuvos susisiekimo ministras Jonas Masiliūnas, kuris, kaip sužinojau, buvo Lietuvos energetikos komiteto pirmininkas. Pasijutę mano straipsnio „Ilgą iešmą drožiant“ įžeisti, vyrai nutarė mane pamokinti...

O bylos belaukiant, įvyko štai kas.

„Lietuvos aidas“ 289-ame nr. (VI.20) pasirodė platoka spaudos apžvalga. Pažymėjus, kad „Lietuvos žinios“, „XX amžius“, „Laikas“ ir kiti dienraščiai persiorientavo ir naują padėtį suprato, mano adresu buvo parašyta:

„Kiek kitaip atrodo „Vilniaus balsas“, kurio vyr. redaktorius Mackonis tiesiog nesusigauja, kas šiuo metu Lietuvoje vyksta. Jis, pats nesiorientuodamas, ir savo bendradarbius traukia paskui save. Taip toliau būti negali“.

Vadinasi, sprendimas aiškus. Vis dėlto norėjau tiksliai sužinoti ir tą pačią dieną popietiniu traukiniu nuvykau į Kauną. „Lietuvos aidas“ redakcijoje radau vyriausiąjį redaktorių Joną Šimkų, su kuriuo buvau susipažinęs ekskursijos į Latviją ir Estiją metu.

– Kas parašyta – parašyta, – pasakė Šimkus. – Ir to neatitaisytime. Prieš patį turime parašytą dar vieną straipsnį. Jame įrodinėjama, kad esi smetonininkas.

– Smetonininkas? – nustebau. – Kas čia per fantazija? Su Smetona esu kalbėjęs viso labo vieną kartą. Iš kur jūs tai ištraukėt? Juo labiau, kad jokiai partijai, taigi ir tautininkams, nepriklausiau.

– Gerai, – sutiko Šimkus, – to straipsnio nedėsiu. Dėl

tolimesnio likimo pasiteirauk pas Korsaką. Jis dabar Eltos direktorius.

Su Kostu Korsaku ilgai kalbėjomės, bet ir jis nieko konkretaus man nepasakė. Nieko nelaukdamas, vėlai naktį grįžau į Vilnių. Pakeliui užėjau į „Spindulio“ spaustuvę pasiteirauti, kaip atrodo paruoštas numeris. Buvo tai eilinis 142(195) numeris su mano, kaip redaktoriaus parašu, bet jį redagavo S. Macijauskas. Kitą (VI.21) dieną apie 10 valandą V. Kemežys paskambino iš savo įstaigos ir įsakė priimti gautą iš Kauno telefonogramą, kuri turinti būti įdėta kitos dienos „Vilniaus balse“ numeryje. Telefonograma buvo tokia:

„Vietoje atstatyto ligšiolinio „Vilniaus balso“ redaktoriaus Rapolo Mackevičiaus-Mackonio Vidaus Reikalų Ministro nutarimu Vyriausiuoju redaktoriumi skiriamas Stasys Macijauskas“.

Perrašęs švariai telefonogramą, padaviau Macijauskui ir pareiškiau:

– Rašysime protokolą.

– Kokį protokolą? – nustebo Macijauskas.

– Protokolą, – paaiškinau, – kuriuo „Vilniaus balso“ redakciją ir administraciją aš perduodu, o tamsta perimi.

Kai protokolą buvo parašytas ir abiejų mūsų pasirašytas, V Kemežys paskambino, kad iš Kauno gauta nauja telefonograma, o pirmąją anuliuojama. Nauja telefonograma skambėjo taip:

„Vietoje ligšiolinio redaktoriaus Rapolo Mackevičiaus-Mackonio Vidaus Reikalų Ministro nutarimu „Vilniaus balso“ Vyriausiuoju redaktoriumi skiriamas Stasys Macijauskas“.

Kaip skaitytojas mato, telefonogramos yra vienodos, išskyrus tai, kad iš antro teksto iškrito žodis „atstatyto“. Bet šis žodis telefonogramų esmės nekeitė. Išnešęs ant savo pečių „Vilniaus balso“ 194 numerius ir pasiėmęs priklausančią už 22 birželio dienas algą, su redakcijos ir administracijos žmonėmis atsisveikinau kaip eilinis pilkas žmogelis. Namų grįžau bedarbis.

Šeimai ant stalo paklojau literatūrinės premijos diplomą, „Vilniaus balso“ perdavimo ir perėmimo protokolą ir šaukimą į teismą...

Tai buvo visi beveik aštuonių mėnesių sunkaus įtempto darbo ir kovos laimėjimai.

Lyg iš lizdo išmestas paukštis nerasdamas vietos, tos dienos pavakarį išėjau pereiti Gedimino gatvę, už kurios pavadinimą savo metu buvome susikibę su jau minėto Navako ekszmona, berods Deveikyte. Ta atšiauri moteris buvo pasiūliusi Gedimino gatvę pavadinti Vyties vardu. Prieš tokią nesąmonę griežtai pasisakiau „Lietuvos aide“. Vėliau pati Navakienė prisipažino padariusi liapsusą. Ir štai saulėto birželio pavakarį minioje praeivių slenku ir aš. Kur buvęs, kur nebuvęs, galvą nuleidęs, priešais siūbuoja Macijauskas. Klausiu, kodėl ne spaustuvėje?

– Aš jau ne redaktorius, – ramiai paaiškino Macijauskas. – Nespėjau suredaguoti nė vieno numerio. Redaktoriumi paskirtas jūsiškis vilnietis Albinas Žukauskas. Apie tai bus parašyta rytdienos numeryje. Telefonograma liko tokia, kokia buvo. Tik vietoj Macijausko įdėta Žukausko pavardė. Tokios tokelės, – užbaigė Macijauskas, nudūlinęs šašlykinės link.

Po kelių dienų (VI. 27) atsisėdau kaltinamųjų suole. Buvau teisiamas už įžeidimą Lietuvos vyriausybės, kuri, kaip mums, vilniečiams, ilgus metus rodėsi, turėjo būti tik tobula. Ir kai susidūrus akis į akį „tobulųjų“ adresu viešai teko pasakyti tiesą, buvau patrauktas teismo atsakomybėn. Lenkų okupacijos metu ne kartą buvau tardomas, ne kartą sėdėjau kaltinamųjų suole. Tada tokiais atvejais nesistebėjau, o dabar?... Teismo pirmininkas tikrina personalijas, skaito kaltinamąjį aktą ir laukia prokuroro. Bet prokuroras nesirodo. Pirmininkas duoda man žodį, ir aš kalbu:

– Man, kaip lietuviui, gėda sėdėti Lietuvos teisme ir, jokio nusikaltimo nepadarius, teisintis. Gal aš klystu, bet, mano nuomone, įvyko nesusipratimas...

Prie teisėjų stalo nebuvo prokuroro, prie manęs nesto-

vėjo advokatas. Aiškinausi pats vienas. Teismo salėje buvo prisirinkę nemaža pažįstamų, draugų pasiklausyti „Vilniaus balso“ redaktoriaus bylos. Žiūrėdamas į oriai prie stalo sėdinčius teisėjus, į aukštai sienoje kabantį Vytį, į salėje ramiai sėdinčią publiką, jutau, kad gindamasis ir kaltindamas kalbu sulaužytu balsu, balsu žmogaus, atsidūrusio tarp dangaus ir žemės ir kažkur tuštumoje pakibusio.

Man baigus kalbėti, salėje atsirado policijos karininkas, kuris, neatvykus tikram kaltintojui, turėjo jį pavaduoti. Policijos karininkas pasakė trumpai:

– Atsisakau kaltinti.

Teismo pirmininkas paskelbė sprendimą, kuriuo byla nutraukiama.

Kitą dieną „Vilniaus balso“ 148-ame numeryje buvo įdėtas bylos aprašymas. Lygiai prieš 8 mėnesius (1939.X.28) beveik tą pačią valandą iš mašinos išėmiau pirmą „Vilniaus balso“ numerį, o 1940 metų birželio 28 dienos numeryje perskaičiau, kaip aš buvau... teisiamas.

X

Pirmomis liepos dienomis pradėjau ieškoti darbo...

Žmogaus gyvenime pasitaiko ne tik trumpų akimirkinių, bet ir ilgesnių laikotarpių, kuriems apibūdinti užtenka vieno sakinio. Manau, kad šio skyriaus pradžioje keliais žodžiais apie save viską pasakiau. Būgštauju tik dėl vieno eventualumo. Perskaitę šiuos atsiminimus gali paklausti: kas gi iš tiesų yra tasai Mackonis ir kur gyvenime jo vieta? Klausimas nuoseklus. Visas vargas, kaip į jį atsakyti.

Atsakant nuodugniai, reikėtų rašyti studiją, o tai prie atsiminimų nepriklauso ir, kita vertus, kam reikalinga? O trumpai – sunku, tiesiog neįmanoma. Ir vis dėlto reikia.

1) Išgyvenau daugiau negu dvidešimt metų svetimoje valdžioje, nepritapęs prie jokios ideologinės srovės;

2) kaip galėdamas ir mokėdamas gyniau okupuoto Vilniaus krašto lietuvių visuomenės teises;

3) niekuomet nenustojau tikėjęs, kad 1920 metų spalio 9 dieną padarytas Lietuvai smurtas kada nors bus atitaisytas;

4) ilgėjaisi Lietuvos kaip valstybės, nesirūpindamas tuo, kas joje buvo bloga;

5) nesirūpinau todėl, kad, gyvendamas Vilniuje, nedalyvavau politiniame, ekonominiame ir kultūriniame Lietuvos gyvenime;

6) grąžinus Lietuvai Vilnių kaip jos sostinę ir integralią teritorijos dalį, naujai padėčiai sustiprinti atidaviau visas savo jėgas;

7) dirbau ir kovojau, neturėdamas jokių asmeniškų kėslų;

8) vadovavausi gryniausią intenciją prisidėti nors mažai dalimi gerinant ekonominę padėtį, socialinį teisingumą ir keliant kultūrinį tautos lygį;

9) dirbdamas ir kovodamas niekam nesilenkiau, visiems sakiau tiesą į akis.

Kaip skaitytojai jau žinoma, individuali mano kova, jei taip galima pasakyti, savo rūšies donkichotiškumas baigėsi man sudaryta baudžiamąja byla. Lietuvoje, už kurią kovojau, mano daina buvo jau sudainuota – gulgės giesmės akordas nuskambėjo Vilniaus apylinkėse... teisme. Naujoje santvarkoje, kuri atėjo kaip istorijos proceso būtinybė, pasijutau nereikalingo žmogaus padėtyje, arba, kaip sakoma – nei paleistas, nei pakartas. O gyventi reikėjo.

Be darbo stumdžiausi apie du mėnesius. Nusibodus varstyti įvairių įstaigų duris, pradėjau rašinėti į... „Vilniaus balsą“.

Po neilgos pertraukos pirmas mano straipsnis „Autoriai dažnai nemato gyvenimo. Gorkis apie dramaturgiją“ buvo įdė-

tas „Vilniaus balso“ 147-ame numeryje. Straipsnis pasirašytas „Z“ slapyvardžiu. Antras tokiu pačiu slapyvardžiu straipsnis „Gudų literatūra Sovietuose“ buvo išspausdintas 151-ame numeryje. Po kelių dienų 154-ame numeryje pasirodė mano straipsnis „Sovietų Gudijos Socialistinė Respublika“. Straipsnis be parašo.

Tuo pačiu maždaug metu, pasirinkęs „J. Ernio“ slapyvardį, pradėjau domėtis centriniais Maskvos laikraščiais ir pirmą kartą iš kultūros gyvenimo parašiau visą ciklą straipsnių. Rašiau apie spaudą, knygas, kinematografiją, rašytojus, inteligentiją ir t. t. 167-ame numeryje pradėta spausdinti mano verčiama R. Frajermano apysaka „Laukinis šuo Dingo, arba Apysaka apie pirmąją meilę“. Baigus spausdinti laikraštyje (208 nr.), rankraštį įteikiau Valstybinei leidyklai Kaune, ir metų pabaigoje apysaka, pavadinta „Pirmoji meilė“, išėjo atskiru leidiniu.

Pirmomis rugsėjo dienomis buvau pakviestas „Vilniaus balso“ techninio redaktoriaus pareigoms kaip etatinis tarnautojas. Nuo to laiko kasdien 18 valandą ateidavau į spaustuvę ruošti kitos dienos numerio. Darbas užtrukdavo iki 2-3 valandos nakties. Tuo metu nežinojome vadinamųjų „maketų“, ir numerio iš anksto neplanavome. Vyriausiasis redaktorius pasakydavo tik, kuri medžiaga yra svarbesnė, o už numerio paruošimą atsakingas buvo techninis (jį dar vadino „naktiniu“) redaktorius.

Kiekvieno laikraščio, taigi ir dienraščio grafinis pateikimas yra taip pat savo rūšies menas. Dirbdami spaudoje keliolika metų lenkų okupacijos laikais į savo leidinių apipavidalinimą ypatingo dėmesio nekreipėme. Dėl to ir pirmieji 1939 metų „Vilniaus balso“ numeriai nepatraukia akies. Dienraščio išvaizda pasikeitė, pradėjus jame dirbti A. Nezabitauskui, kuris šioje srityje turėjo nemažą praktikos ir visą laiką patsai „laužė“

numerį. Lyg nujausdamas, kad netolimoje ateityje iš to teks valgyti duoną, mokiausi „laužymo“ meno ir štai rugsėjo pirmomis dienomis ėmiausi šio darbo savarankiškai.

Darbas buvo lengvesnis dėl to, kad „Vilniaus balsas“ nepakeitė nei formato, nei grafinės išvaizdos. Ta proga tenka pastebėti štai kas.

Igyvendinant Lietuvoje tarybinę santvarką, buvo pertvarkyta ir spauda. Jei neklystu, visi buržuaziniais laikais leistieji laikraščiai buvo arba likviduoti, arba pertvarkyti pakeičiant pavadinimus. Nebuvo kažkodėl paliestas tik „Vilniaus balsas“, kurį laikiau savo kūriniumi ir todėl kaip įmanydamas mielai prisidėjau jį auginant.

Kaip minėta, mano darbas buvo grynai techniško pobūdžio – iš surinktos medžiagos paruošti eilinį numerį. Tačiau aš nebūčiau aš, jei nemėginčiau rašyti ir, dar nedirbdamas etatiniu, pradėjau rašinėti įvairiais, kaip man atrodė, aktualiais klausimais. Rašinėju ir toliau. Iš nuolatinių bendradarbių daugiausiai rašė S. Macijauskas ir J. Cicėnas. 225-ame numeryje buvo įdėtas didžiulis Cicėno straipsnis „Vilniaus kraštas jiems buvo kolonija“. Jiems – dvarininkams.

Mūsų publicistikoje Jeronimas Cicėnas užima specifinę vietą savotišku, iš tikrųjų cicėnišku stiliumi, keista rašymo maniera.

Lenkų okupacijos metais Cicėnas buvo nuolatinis „Vilniaus žodžio“ bendradarbis, visus savo gabumus paskyręs kovai už baudžiauninkų palikuonių – valstiečių šviesesnę ateitį, geresnį gyvenimą. Tai kovai ruošdamasis ir ją vesdamas, rinko iš visų jam prieinamų šaltinių žinias, faktus ir berdavo juos lyg iš gausybės rago. Deja. Prašmatnus komentatoriaus stilius paprastam skaitytojui buvo neįkandamas. Štai mažas pavyzdys:

„Pareigos šalo užu vyskupijų ir klebonijų durų. Dvasiški jos žodžiai Kristumi skardėjo, o skavernai šiūturiavo auksą“.

Tokių, tik išprususiam skaitytojui suprantamų autoriaus minčių apstu 1937 metais Vilniuje išleistoje knygoje „Dvaruos praėstos dienos“. Ne kitaip Cicėnas rašė ir kitur.

Stebėjau si ne aš vienas, visi stebėjomės jo kruopštumu renkant žinias apie praeityje padarytas mūsų liaudžiai skriaudas, apie paralyžiuotą tautos gyvenimo progresą, tik niekaip negalėjome suprasti, kodėl autorius kalba į skaitytoją įmantriausiomis frazėmis. Rašydamas apie vieną jo knygelę, apgailestavau, kad ji neišversta į lietuvių kalbą ir todėl savo tikslo nepasiekė. Bet J. Cicėnas buvo nepermaudaujamas ir kitaip, suprantamai ir skaitytojui prieinamai, rašyti negalėjo.

Čia pravartu priminti visą redakcijos kolektyvą. Atėjus dirbti techniniu redaktoriumi, be A. Žukausko, redakcijos kolektyve buvo J. Cicėnas, D. Pumputis, P. Averka, S. Narkeliūnaitė, S. Macijauskas, A. Pangonis ir K. Mackonis (mano brolis).

Kaip matome, išskyrus D. Pumputį ir S. Macijauską, visi kolektyvo nariai buvo vilniečiai. Visi aštuoni aktyviai bendradarbiavo, bet daugiausia rašė J. Cicėnas, S. Macijauskas ir A. Pangonis. Greta iki tol buvusio vieno reporterio – S. Macijausko – prisidėjo P. Averka ir S. Narkeliūnaitė. Šių trijų apsukrių reporterių dėka iš visų tuomet Lietuvoje leidžiamų dienraščių turtingiausią kroniką turėjo „Vilniaus balsas“.

Be daugelio kitų aktualių dalykų, tų metų rudenį nekantariai laukėme, kada bus atidarytas nuolatinis lietuvių teatras Vilniuje. Mums atrodė brangi kiekviena diena, nors žinojome, kad naujai paskirtas teatro direktorius Romualdas Juknevičius visuomenės neapvils.

229-ame numeryje J. Bl. (J. Blekaitis) informavo skaitytojus, kad spalio pradžioje bus atidarytas nuolatinio teatro sezonas olandų rašytojo Hejermano pjesė „Viltis“. Pjesės turinys buvo niūrus, beveik tragiškas, bet patsai pavadinimas mums atrodė simboliškas. Ir štai spalio 6 diena – sek-

madienis. Ši diena Lietuvos teatro istorijoje turi būti įrašyta aukso raidėmis. Vilniuje – nuolatinis lietuvių teatras, ne mėgėjų, bet profesionalų, įgudusių scenos meistrų teatras! Tos dienos garbei paruošėme specialų aštuonių puslapių numerį (238). Pirmame puslapyje stambiais raidėmis buvo įdėtas pasveikinimas:

„Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos sostinėje – Vilniuje įsikūrusį Valstybinį Teatrą sveikina ir linki jam kuo geriausios kloties darbe ir kuo didžiausių meno laimėjimų“
„Vilniaus balso“ kolektyvas“.

Vakare įvyko istorinis spektaklis. Salėje buvo užimtos visos vietos. Daugelis norinčių negavo bilietų.

Šia proga noriu prisiminti tais metais patirtą savotišką nuogąstavimą. Iki Vilniaus atgavimo dažnai lankydavau lenkų teatro spektaklius ir neretai save klausdavau, kaip, palyginus su lenkais, atrodo mūsų aktoriai, kurie neturi senų tradicijų? Kai vėliau pasidariau nuolatinis lietuviškų spektaklių žiūrovas, galima sakyti – teatromanas, lengviau atsikvėpiau. Pasirodo, turime vaidybos meistrų, turime gabių, talentingų aktorių, kurie 1940 metais spalio 6 dieną prabilę Vilniaus teatro scenoje gimtąją kalbą pasirodė verti aktoriaus garbingo vardo.

Nuo tos dienos praėjo dvidešimt metų, bet aš ir šiandieną jaučiuos lyg tik ką būčiau grįžęs iš teatro, kuriame po daugelio metų lūkesčių, svajonių, darbo ir kovos teatro patalpose suskambėjo gimtoji kalba, kuri ir dabar skamba. Nežinau, gal esu per daug jautrus, gal manyje slypi giliai įleidusi šaknis savotiška romantika, bet tos dienos mūsų kultūros istorinės šventės niekuomet nepamiršiu.

Nepaisant vis naujų permainų politiniame bei visuomeniniame gyvenime, pagal galimybes neapleista kultūros reiklų. „Vilniaus balsas“ plačiai informavo apie paskirų rašytojų kūrybinius planus – „Ką veikia rašytojai“. Tokios žinios buvo dar malonesnės, kad juo toliau, juo daugiau rašytojų apsigyvendavo Vilniuje, kur tų metų vasario 25 dieną buvo įsteigtas Lietuvos rašytojų ir menininkų klubas, įrengtas Rašytojų namuose (dviejų aukštų medinis namas už Vilnelės, Trijų Kryžių kalno papėdėje).

Klube buvo įrengta skaitykla ir valgykla. Kartkartėmis klubo salėje buvo rengiamos paskaitos su diskusijomis. Ypač iškilmingai buvo paminėta Gegužės pirmoji. Tą dieną popietėmis valandomis susirinko beveik visi Vilniuje gyvenantieji lietuviai rašytojai.

Vienintelis tais metais literatūrai skirtas laikraštis buvo mėnesinis žurnalas „Raštai“. Savaimė aišku, kad „Raštai“, nors ir storas leidinys, negalėjo sekti viso literatūrinio gyvenimo. Todėl spaudoje pasigirdo balsų, kad literatūros klausimais nagrinėti ir aptarti būtinas yra literatūrinis savaitraštis.

Kitas aktualus klausimas buvo ir, man atrodo, iki šiol tebėra – lietuvių kalbos grynumo klausimas. Daugeliu atvejų dėl šio klausimo norėjęs bartis ir kautis. Dažnai dėl gimtosios kalbos esame tikri stuobriai, pelėsiais ir kerpėmis apaugę individai. Kai kalbame svetimomis kalbomis, daromės jautrūs lyg senmergė dėl savo metų, o į gimtąją kalbą kaišiojame įvairias svetimybės. Šitaip gimtajai kalbai mūsų reiškiamo „pagarba“ baigiasi tuo, kad sunku rasti lietuvių inteligentą, kuris kalbėdamas lietuviškai apsieitų be svetimybių. Darko tėvų kalbą ne tik neraudonuodamas, bet netgi didžiuojasi, lyg norėdamas parodyti, kaip yra „išsilavinęs“.

Pragyvenau šešiasdešimt metų ir iki šiol nesu girdėjęs gimtąja kalba kalbančio ruso, lenko, vokiečio ar kurios kitos tautos inteligenro, kuris negalėtų apsieiti be svetimybių. O mes? Nieko tad nuostabaus, kad ne tik kalbėdami, bet ir rašydami pasimetame, atbunkame ir galiausiai lendame į makalynę, iš kurios, mano nuomone, jokia jėga mūsų neištrauks.

Kitados šioje srityje didelį darbą atliko „Gimtoji kalba“, kuriai tų metų 53-ame numeryje paskyriau straipsnį „Garbin-gas kelias“. Pasidžiaugęs, kad „Gimtoji kalba“ yra nuveikusi didelį darbą, linkėjau ir toliau eiti garbingu keliu.

XII

Vasario antroje pusėje iš Vokietijos į Vilnių atvyko pirmoji lietuvių repatriantų grupė – iš viso apie 120 asmenų. Il-gainiui jų atvykdavo daugiau. Tuo pačiu metu Lietuvoje pradė-ta registruoti vokiečius ir pusiau vokiečius, turinčius teisę re-patrijuoti į Vokietiją (iš Estijos ir Latvijos vokiečiai buvo išvykę 1939 metų pabaigoje). Kad į išsvajotą „faterlandą“ važiavo vo-kiečiai ar pusvokiečiai – buvo suprantama. Bet ko grūdosi į svetimą kraštą lietuviai – aš ir šiandien nemoku paaiškinti.

Dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą Slučajaus rusiškoje pra-džios mokykloje, vėliau Kalesnykuose, dar vėliau Vilniaus Vy-tauto Didžiojo gimnazijoje mokėmės su Adomu Stankevičiu-mi, gimusiu ir augusiu Dainavos kaime (6 kilometrai nuo ma-no gimtojo kaimo). Ir štai tomis dienomis ilgametis mano moks-lo draugas nušvitęs pasigyrė, kad važiuojąs į... Vokietiją.

– Mes juk dzūkai, – pasakiau jam, – ir mūsų vieta Lie-tuvoje. Tai viena. Be to, kas tau duoda teisę repatrijuoti į sve-timą kraštą?

– Žmona, – nuskambėjo išdidaus mokslo laikų draugo atsa-kymas. – Mano žmona vokiečių kilmės. Su ja važiuojame drauge.

Išvažio ir dingo lyg akmuo vandeny. Daugiau jo ne tik nemačiau, bet nieko apie jį negirdėjau. Kiek taip lietuvių atsidūrė svetur, – kas juos besuskaičiuos. Nuo šimtmečių traukėme į kitus kraštus, tikėdamiesi kalnus nuversti, o iš tikrųjų nugarmėjome į svetimus pelkynus, iš kurių nuo tautos kamieno atskilusių dukrų ir sūnų neištrauks jokia jėga. O jei vieną kitą ištempia už ausų, tai visi taip svetimu dumbly apaugę, kad tik akys blizga.

Nežinau, kodėl manęs netraukia svetimi kraštai. Tiesa, neturėjau ir neturiu pyragų tėvynėje ir niekuomet nebuvau glostomas, bet vien tai, kad gyvenu su savaisiais, man viską atstoja, tenkinuosi nuotrupomis, nors, ko gero, svetur turėčiau sočiai apkrautą stalą. Nežinau, ar yra gyvas minėtas mokslo laikų draugas, ir jei gyvas, kur ir kaip gyvena? Kai to apypavasario dienomis matydavau pasiruošusius išvykti į svetimą kraštą, gaila buvo į juos žiūrėti.

Kasdien popietinėmis valandomis eidavau į spaustuę lauzyti numerio ir vis dar mėginau rašyti. Deja. Daugiau negu per ištisus metus parašiau beveik pirštais suskaičiuojamus straipsnius, ir tuos ne savo pavarde. Rašinėju Z, Politicus, Žurnalistas, J. Ernīs ir J. Zubrys slapyvardžiais. Vėliau pasidariau „Bevardis“. Su šiuo slapyvardžiu išspausdinti berods du straipsniai.

Gegužės 1 dienos proga „Vilniaus balsas“ išėjo padidintas su įvairiais straipsniais ir gausiai iliustruotas. Spaudos dienos (V. 5) proga „Vilniaus balso“ 109-ame numeryje buvo įdėta keletas straipsnių apie spaudą. Tarp kitų buvo didelis mano straipsnis „Iš darbo žmonių spaudos istorijos“, pasirašytas Žurnalistu slapyvardžiu. P. Averka (A-a) savo straipsnyje „Tarybinis „Vilniaus balso“ kelias“ apžvelgė „Vilniaus balso“ tarybinį laikotarpį, pateikdamas įdomių žinių apie bendradarbius. Autoriaus surinktomis žiniomis, nuo 1941 metų pradžios „Vilniaus balse“ daugiau ar mažiau bendradarbiavo iš viso 340 as-

menų. Be abejo, daugumą sudarė įvairūs korespondentai, retai kada pasirašydavę pavardėmis. Be nuolatinų redakcijos kolektyvo narių ir bendradarbių, kitų žinomesnių žmonių straipsnių retai pasitaikydavę. Ši aplinkybė buvo ir yra didelis mūsų spaudos minusas.

Tų metų pavasarį „Vilniaus balse“ buvo daug rašoma apie būtinybę apsėti laukus, apie besiartinančią mokslo metų pabaigą ir apie vykstančius egzaminus.

Birželio 18 dieną buvo plačiai paminėtos M. Gorkio penkerių metų mirties sukaktuvės. Tos dienos numeriui Balys Sruoga parašė straipsnį „M. Gorkis ir lietuvių literatūra“, įdėjome keleto žymių asmenybių pasisakymus apie Gorkį. Be to, aš parašiau straipsnį „Literatūros milžinas“, pasirašęs „J.Z.“ (atseit J. Zubrys) slapyvardžiu.

Buvo tai paskutinis „Vilniaus balse“ išspausdintas mano straipsnis.

1941. VII. 19d. Siandien i Vilnių atvyko daug
kultūros ir tautinio amžių ministro Semer,
kuris ilgiau valdybos patalpose įvykdomus posėd-
tinus padarė platų ir išsamų pranešimą
apie dabartinę padėtį.

Jo pranešimo įvyko didmenijos visų susirinkusių
autentikais klausimais. Nors, pagrindinė posėd-
tinus tema - mūsų veikalai, bet visų labiau
domios lietuvių, kaip valstybės klausimas.
P. Semeris pareiškė triumfą, kad šiuo metu
mūsų didesnis visos pastangos. Kaip vy-
riausybės, kaip ir visuomenės nusistatymas
yra vienas. Jo suvokimui lietuvių valstybės
yra labai rimta darna, kad šie lau-
rimai retumės bus išmestas taip,
kaip to nori mūsų lietuvių tauta. Kas
lietis Vilnių, jis yra ir lietuvių sostinė,
t. y. joje vyksta viso vienuolio, vis atsimen-
tina, joje traukiasi praeities amžius, Vil-
niuje visada serotina padėtis. Taisiu

aišius visus - Vilniaus Miesto Komitetas didele
glaudžiovele sostinėje ir vyriausybei ir joje
reikalingas rėmimas, vis visų mūsų lietuvių
atsitaisyti. Ir Naujoji lietuvių nebeu praei-
ni i tautininkų, bet i bolševikų lietuvių.

„Naujoji Lietuva“

1941.VI.29–1943.III.19

1941.VI.14. Šiandien suėjo lygiai vieneri metai, kai į Lietuvą imperializmo tikslais įsiveržė vadinamoji Raudonoji armija. Jau anksčiau Kremliaus valdovai per savo agentus visaišos provokavo Lietuvą kaltindami ją už tai, ko Lietuva nepadarė. Kremliaus valdovų provokacijos baigėsi Lietuvos okupacija.

Kiek per tą laiką padaryta mūsų tautai dvasinių ir medžiaginių skriaudų, kiek daug dvasiškai sužalota sveiko lietuviško jaunimo, kiek tūkstančių lietuvių kankinasi čekistų sugrūstuose kalejimuose – kažin ar mes kada nors tiksliai sužinosime.

Bet tai, kas šiandien Lietuvoje imtasi daryti – vainikuoją visus iki šiol patirtus nuostolius. Šiandien naktį čekistai pradėjo gaudyti žmones gatvėse, areštuoti namuose ir kažkur veža. Nepaprastai klaidus vaizdas! Nuo pat ryto visomis miesto gatvėmis stoties ir Naujos Vilnios linkui lekia sunkvežimiai, pilni prigrūsti ne tik vyrų, bet ir moterų, vaikų, senelių ir net ligonių. Duoda valandą kitą daiktams susikrauti ir važiuos nežinia kur.

Per visą dieną Vilniuje nematyti buvo besišypsiančio žmogaus, per visą dieną gyventojai nieko burnon neėmė, ištuštėjo restoranai, valgyklos, kavinės, nieks nepasirodė kine, neveikė teatrai, nieks akių nesudėjo: visi laukė savo eilės. O sunkvežimiai lakstė tušti nuo stoties ir pilni į stotį. Pilnas miestas čekistų, kurie visi panašūs į šungaudžius.

1941.VI.21. Kasdien buvo vežama tai mažiau, tai daugiau. N. Vilnios stotyje stovėjo keli šimtai beveik aklinau užkalėtų arklinių vagonų, kuriuose kankinosi tūkstančiai nekaltų žmonių... Giminės būriais skubėjo į N. Vilnią ieškodami suimtujų. Vieniems pavykdavo surasti ir paduoti rūbų, valgio ir vandens, kiti per dieną pravaikščioję nesurasdavo saviškių. Grįžę pasakoja šiurpulingus dalykus: iš daugelio vagonų girdėti šauksmai: „vandens“, „trokštame“, „duonos“, „yra jau lavonų“.

Kasdien vieni transportai išvykdavo, kiti ateidavo su naujomis aukomis iš visų Lietuvos sričių ir čia, N. Vilnioj, visi buvo perrūšiuojami, paskirstomi.

Visą savaitę buvo dideli karščiai ir todėl vežamų žmonių padėtis pasidarė dar tragiškesnė.

Visa Lietuva apie tai tik ir kalbėjo. Gerai žinojome, kad toksai Lietuvos okupacijos metinių pagerbimas yra tik preliudas, tik įžanga į visišką lietuvių tautos išnaikinimą, į jos išžudymą... Visą savaitę Vilniuje slankioja būriai apdriskusių žmonių, kalbančių rusiškai. Tai atvežti į Lietuvą kolonistai vieton išvežamų lietuvių ūkininkų. Dauguma su barzdomis, matyt, garsūs Volgos burliokai, naujais kariškais batais. Keistai atrodo šie aziatrégeriai. Apšepę, apdriskę, o naujais batais, kuriuos okupantai rado mūsų kariuomenės sandėliuose, ir ko patys nesunaudojo, tą padovanojo atvežtiems kolonistams.

Be žmonių gaudymo ir vežimo, visi kalba apie besiantį nančią audrą. Londono radijas beveik kasdien praneša žinių, kad prie sovietų sienos esą sutraukta daug vokiečių kariuomenės. Ryšium su tuo TASS paskelbė specialų komunikatą, dar kartą pabrėždamas gerus Vokietijos-Sovietų Sąjungos savitarpio santykius. Tačiau buvo priverstas konstatuoti faktą, kad prie sienos vokiečiai iš tikro sutraukė daug kariuomenės, bet esą tai ne prieš sovietus. Žmonės tiek daug sykių skaitę visokiausius TASS'o užginčiji-

mus, taip su jais apsiprato, kad ir šiuo žygiu nesuteikė jam didesnės reikšmės. Kiek daugiau susidomėta, kai prieš porą dienų netikėtai paskelbtas oro apsaugos stovis ir liepta naktimis nedegti šviesos. Iš to žmonės tuojau padarė išvadą:

– Kai bus įvestas oro apsaugos stovis ir skelbiamas oro pavojus, prasidės karas.

Tų metų vasara buvo šilta ir saulėta. Tokia šilta ir saulėta išaušo birželio 22-oji – sekmadienis.

22

bolivietis naująją gadynę ir siutė Vilni
n Lietuva. Pasiekta „Naujoji Lietuva“.
Kadaigi neuždėsi „Naujoji“, nutarė
pagalvoti iri ryt dienos.

1941. VI. 29d. Nuo pat ryto m. M. Vilma
tiene traukėsi m. laukais, ruošėsi
pirmąjį mėnesį. J. deka neliūdė ^{laiką} visus
„Tikrąjį Balso“ žmones ir visi vieni vieni
ir piet praukė pirmąjį „Naujos
Lietuvos“ mėnesį. Su šiuo pabudimu neti
no paminėti ir daugiau pas vieną nau
laimiai.

Kartu m. Vilmantienė nusiėmė kuo ko
mandantui ^o Ostmannui patvirtinti
numerį. Vilmantienė išvėrė i oostieris
kaiba bėginti visą numerį i oostieris
niesto gatvėse patvirtinti pirmąjį „Nau
josios Lietuvos“ egzemplioriui, numeros niesto
numeris gaudyti išgauti...

1941.VI.22. Nuo pat vokiečių-lenkų karo pradžios beveik kasdien klausydavausi vokiečių radijo pranešimų ir todėl visada orientavausi, kokia yra politinė ir karo veiksmų padėtis. Atsukau radiją 10 val. ir šiandien. Kadangi buvo minutė po dešimtos, užgirdau tik fanfaras. Vadinasi, įvyko kažkas nepaprasto.

Iš tikro taip ir yra. Prasidėjo vokiečių-sovietų karas... Tiesa, Hitlerio deklaracijoje nieko nebuvo kalbama apie karo paskelbimą, bet patsai deklaracijos tonas ir jos pabaiga, kurioje pasakyta, kad ne tik Vokietijos, bet ir visos Europos likimas atiduodamas į vokiečių armijos rankas, aiškiai rodė, kad karas jau prasidėjo.

Vilnius atrodė nieko apie tai nežinąs...

* Dabar
Sąvivaldybės a.

Po pusryčių išėjau į miestą, kuriame viskas atrodė normalu. Kai praėjau Ožėškienės aikštę*, pasigirdo sirenos, skelbiančios oro pavojų. Praeiviai išsislapstė tarpuvartėse. Aš su leidimu rankojeėjau toliau. Kažkur pasigirdo lėktuvų ūžesys, o netrukus sproginiai.

Užsukau į Rudnickio kavinę. Pilna salė žmonių. Pasirodė, kad paskelbus pavojų praeiviai sugužėjo į kavinę. Prie vieno staliuko galvą panarinęs sėdėjo B. Dauguvietis.

– Labas, maestro, – pasisveikinau. – Nemėginate kavos?

– Karas, – nuskambėjo duslus Dauguviečio balsas. – Hitlerininkai užpuolė Tarybų Sąjungą. Žmonės kalba, kad Lietuvos–Vokietijos pasienyje nuo pat ryto vyksta aršūs mūšiai.

Tuo metu vėl sustaugė sirenos.

– Girdite?

– O gal tik pratimai?

– Ne! – mostelėjo ranka Dauguvietis. – Tai karas...

...Prie Ožėškienės aikštės susitikau „Vilniaus balso“ redaktorių Joną Karosą. Užkandę „Bristolio“ valgykloje, nuėjome į „Spindulio“ spaustuvę. Kaip paprastai sekmadieniais, spaustuvė buvo tuščia. Apžiūrėję likusią nuo paskutinio nune-

rio medžiagą, apskaičiavome, kad jos užtektų vienam puslapiui. Bet dabar ši medžiaga buvo neaktuali, pasenusi. Norint išleisti numerį, reikėjo ne tik parašyti keletą straipsnių, gauti žinių, bet visa tai surinkti, sulaužyti ir išspausdinti. Tuo tarpu nė vieno redakcijos kolektyvo nario, nė vieno raidžių rinkėjo nei mašinisto nebuvo.

...tą dieną... numerį išleisti visos mūsų pastangos nuėjo niekais. Pirmas dalykas – Molotovo kalba. Aš verčiau, redaktorius rašė. Bet daugiau medžiagos iš niekur negavome. Blaškėsi ir „Krasnoje znamia“ redaktorius Kozlovas (iš Maskvos atsiųstas žydas), keikė Eltą, kodėl ji nedirba, vadino tai sabotažu. Paaiškinau, kad su Kaunu nėra jokio susisiekimio, nutraukti laidai. Tada jis mėgino vienur kitur skambinti, bet sunku buvo sulaukti centrinės atsiliepimo.

Turėdamas leidimą leidausi skubiai namo. Priėjus Katedrą, oro pavojus buvo atšauktas, ir gatvėse ėmė rodytis persigan-dę žmonės. Pilna Gedimino gatvė (šią gatvę bolševikai dides-

niam pasityčiojimui iš lietuvių pavadino Lenino alėja) dūmų, šaligatviuose krūvos stiklų. Einant pro šiuos stiklus, dingtelėjo keista mintis: jei dabar kas užtikrintų, kad ryt būsime laisvi nuo bolševikų, nusisaučiau ir per stiklus bėgčiau basas...

1941.VI.23 Šiandien iš pat ryto spaustuveje nieko neradau, ir redaktorius atėjo tik apie 10 valandą. Ėmėms darbo, bet nesisekė. Šiandien dar labiau negu vakar viskas krito iš rankų, ir laukiau, kad greičiau pasibaigtų šios kankinančios valandos. O kad jos netrukus turėjo pasibaigti, buvo matyti iš nepaprasto kariuomenės likučių judėjimo. Visi dūmė į N. Vilnios pusę, nieks atgal. Vadinas, bėga...

„Krasnoje znamia“ redaktorius Kozlovas atrodė labai susinervinęs. Ir šen, ir ten mėgino skambinti telefonu, bet nė karto neatsiliepė centrinė. Keikėsi rusiškai, vadindamas tai sabotažu.

Kai vargais negalais sulipdėme „Vilniaus balso“ trijų puslapių numerį, pasklido gandas, kad visi „Krasnoje znamia“ šulai bėga, o vyr. redaktorius pasiėmė redakcijos kasą. Atėjęs į spaustuve, pareiškė išvažiuojąs ir prašė „bloguoju neminėti“ („lichom niepominaite“). Kartu pridūrė, kad jie dar grįšią. Nieko daugiau jam negalėjau pasakyti, išskyrus „Laimingos kelionės“. Netrukus atsisveikino ir „Vilniaus balso“ vyr. redaktorius J. Karosas, kuris vos prieš porą valandų atsidūrė gatvėje kaip stovinė butą sunaikino mesta bomba.

Išėjus abiem redaktoriams, neilgai šilome kojas spaustuveje ir mes, palikę nebaigtą numerį Dievo valiai.

Gatvėse vis dar lakstė sunkvežimiai, bet daug mažiau. Matyt, evakuacija jau baigiama. Kad taip tikrai buvo, sužinojome iš administracijos tarnautojo B., kuris susitikus papasakojo, kad ką tik patsai klausęs Kauno radijo, kur buvo griežiamas Lietuvos himnas ir paskelbta nauja Lietuvos vyriausybė.

Namie tuojau puolėme prie radijo. Iš tikrųjų Kaunas laisvas. Tačiau kokia kaina – nieko nėra aiškaus.

Į pavakarį Vilniuje prasidėjo šautuvų ir kulkosvaidžių traukimas. Į kovos lauką išėjo mūsų partizanai. Nedaug palyginti jų buvo, bet pats faktas, kad šiuo istoriniu momentu Vilniuje už jo ir visos Lietuvos laisvę stvėrėsi ginklo lietuviai – yra didelis istorinis įvykis, liudijąs, kad ir šioje Lietuvos dalyje iniciatyva perėjo į mūsų rankas. Duok Dieve, kad mūsų partizanų ir visų kitų lietuvių pralietas kraujas nenuėitų veltui, kad sulauktumėm politinės laisvės.

...Antros karo dienos vakaras. Sėdime dvi šeimos darželyje ir neturime apie ką kalbėti. Atrodome lyg žado netekę.. Saulė vis arčiau savo guolio. Laikas ir žmonėms galvoti apie poilsį. Mes apie jį negalvojame. Sutemus vėl pradeda užti lėktuvai, vėl virš miesto pakabinamos šviesos, panašios į baisaus slibino akis. Pakabinę ore šviesas, lėktuvai dinga. Akių nesumerkdami, nenusirengę klausėme ausis atstatę, kad laiku galėtumėm pažadinti vaikus ir nunešti į rūšį, kuris, kaip mums tuomet rodėsi, buvo saugi vieta. Bet aplink buvo tylu. Rytuose pradėjo brėkšti, užgeso ore kabančios šviesos, netolimame Vingio parke pasigirdo rytinės paukščių giesmės.

Išaušo saulėta birželio 24-oji. Patekėjusi skaisčiame danguje saulė ritosi į viršų, berdama kaskart kaitresnius spindulius. Netikėtai pasigirsta ūžesys. Pakeliame galvas, žiūrėdami į dangaus mėlynę ir laukdami, jog tuojau pat pasipils mirtį nešančios bombos. Ne. Ūžia ne viršuje, bet gatvėse. Morociklai. Kažkoks paklydęs praeivis pranešė:

– Vokiečiai.

1915 metų anksti rudenį pirmą kartą vokiečius pamatėme savo kaime. Nuo to laiko praėjo 26 metai. Nuo to laiko Vilniuje keitėsi valdžios... Ne kiekvienas žino, kiek jų per tą

laikotarpį Vilniuje pasikeitė. Susipažinkime laikydamiesi tikslios chronologijos.

1915 metų rugsėjo 17 d. caro armija pasitraukė iš Vilniaus.

1915 metų rugsėjo 18 d. vokiečių armija užėmė Vilnių.

1918 metų pabaigoje vokiečių armija pasitraukė iš Vilniaus.

1919 metų sausio pirmomis dienomis lenkų vadinama „samoobrona“ (savigyna) mėgino įsitvirtinti Vilniuje.

1919 metų sausio 5 d. Raudonoji armija užėmė Vilnių.

1919 metų balandžio 19 d. Raudonoji armija pasitraukė iš Vilniaus.

1919 metų balandžio 19 d. baltieji Pilsudskio legionai užėmė Vilnių.

1920 metų liepos 14 d. Pilsudskio legionai pasitraukė iš Vilniaus.

1920 metų liepos 14 d. Raudonoji armija užėmė Vilnių.

1920 metų rugpjūčio 27 d. Raudonoji armija pasitraukė iš Vilniaus.

1920 metų rugpjūčio 27 dieną Lietuvos kariuomenė įžengė į Vilnių.

1920 metų spalio 9 d. Lietuvos kariuomenė pasitraukė iš Vilniaus.

1920 metų spalio 9 d. Želigovskio vedami lenkai užėmė Vilnių.

1939 metų rugsėjo 17 d. Lenkijos kariuomenė pasitraukė iš Vilniaus.

1939 metų rugsėjo 18 dieną Raudonoji armija užėmė Vilnių.

1939 metų spalio 28 dieną Raudonoji armija pasitraukė iš Vilniaus.

1939 metų spalio 28 d. Lietuvos kariuomenė įžengė į Vilnių.

1940 metų birželio 15 d. Raudonosios armijos daliniai įžengė į Vilnių.

1941 metų birželio 23 d. Raudonoji armija pasitraukė iš Vilniaus.

1941 metų birželio 24 d. nacistinės Vokietijos armija užėmė Vilnių.

Visus čia suminėtus pasikeitimus matėme, buvome jų tiesioginiai liudininkai. Nežinau, ar rasite Žemės rutulyje miestą, kuris per vieną amžiaus ketvirtį būtų patyręs tiek daug valdžios pasikeitimų ir vis ginklams žvangant, bomboms sprogtant.

Tokiai miestas yra Vilnius, brangi ir nelaiminga Lietuvos sostinė.

Į rytus dundėjo tankai, artilerija, lėkė motociklai, dainuodami „heili, heilo, heila“ atsiraitoję rankoves žygiavo hitlerininkų pulkai, o mes, likę savo gyvenamose vietose, dairėmės, spėliodami, kas mūsų laukia.

Kaip paprastai tokiais atvejais, mieste sklido įvairių gandų. Visus labiausiai domino du klausimai: 1) ar nepritrūks maisto ir 2) kaip vyksta karas. Apie tai sukosi visos kalbos. Keista, bet retam rūpėjo, kas ir kokią sudarė civilinę miesto valdžią. Žmonės skaitė vietos kalbomis išlipintus skelbimus, po kuriais buvo Vilniaus miesto komiteto pirmininko S. Žakevičiaus ir karo komendanto von Ostmano parašai.

Netrukus sužinojau, kad jau birželio 24 dieną buvo sudarytas Vilniaus miesto komitetas, kurio pavadinimas vėliau pakeistas į Vilniaus miesto ir srities komitetą. Šis komitetas skirstė įvairius pareigūnus, pirmiausia miestui. Reikia manyti, kad nieks to komiteto nerinko; jis susidarė gaivališkai, pasirin-

* *Dabar Vilniaus
arkivyskupijos
kurią.*

kęs buveine buvusius Vilniaus arkivyskupo rūmus*, kuriuose įsikūrė ir pirmininkas S. Žakevičius.

Tų metų vasario ir kovo mėnesiais Lietuvoje vyko abipusė repatriacija, tai yra pusvokiečiai ir mišrios lietuviškai vokiškos šeimos repatriavo į Vokietiją, o iš Rytprūsių į Lietuvą atvyko nemaža lietuvių. Tarp jų buvo ir Jagomastų šeima: senis E. Jagomastas su žmona ir jo duktė Ona Jagomastaitė-Vilmantienė bei žentas Vilmantas. Kaip lietuviškos spaustuvės Tilžėje savininkas, Jagomastas buvo paskirtas Vilniaus „Spindulio“ spaustuvės vedėju. Ką atvykusi į Vilnių veikė O. Vilmantienė (buvusi „Naujojo Tilžės keleivio“ redaktorė) – negalėčiau pasakyti.

Antrą ar trečią karo dieną gatvėje susitikau Vilmantienę. Sustabdžiusi mane supažindino su savo elegantišku vyru, kuris atrodė puikiai nusiteikęs, visą laiką sukaliėjo rankoje lazdele. Atrodė tikras angliškas „dendis“.

– Laikas pagalvoti apie laikraštį, – pareiškė Vilmantienė.

– Ar ne per anksti? – paabejojau.

– Pats laikas, – įkalbinėjo Vilmantienė. – Žinoma, tai priklausys nuo Ostmano, kuris paskirtas karo komendantu. Aš jau teiravausi. Iš esmės sutinka, bet su sąlyga – kol nėra cenzūros įstaigos, pats asmeniškai prižiūrės medžiagą.

– Ar jis moka lietuviškai? – paklausiau.

– Iš kur? Nemoka. Bet tai ne kliūtis. Visą medžiagą aš išversiu. Užėkime į spaustuvę ir ten ramiai pasikalbėsime.

Užėjome. Spaustuvėje radome senąjį Jagomastą, kuris pareiškė, kad „Vilniaus balso“ popieriaus dar esą ir galima pradėti spausdinti.

Vilmantienė buvo labai kalbi moteris, o elegantiškasis jos vyras tikras plepys. Abudu dėstė būsimo laikraščio planus, rinko pavadinimus. Mano pasiūlymą leisti „Vilniaus balsą“ Vilmantienė atmetė, įrodinėdama:

– Toksai pavadinimas neatitinka laikraščio paskirties. Pa-

vadinus „Vilniaus balsu“, laikraštis turėtų tik vietinį pobūdį. Aš manau, kad geriau tiktų, pavyzdžiui, „Naujoji Lietuva“. Gerai?

– Tegul bus ir taip, – nesipriešinau.

Dar buvo nevelu. Galėjau atsistoti ir išeiti. Bet neišėjau. Tuo metu buvau panašus į dresuotą kavalerijos arklį, kuris, užgirdęs trimitą, neraginas kapsto kojomis ir veržiasi į mūšį. Daugelį metų gyvendamas laikraščiu, šio būsimąjo darbo visumos neįsivaizdavau. Maža to. Apie tai negalvojau. Man niežtėjo ranka rašyti, juo labiau, kad Kaune buvo sudaryta Lietuvos *vyriausybė*, paskirti *ministrai*.

Kuo baigėsi mano ir kitų naivuolių iliuzijos, netrukus paaiškėjo. Aš tomis triukšmingomis dienomis ruošiausi redaktoriauti...

1941.VI.28. Šiandien popiet gavau pranešimą tuojau pristatyti Miesto komiteto pirmininkui laikraščio reikalą. Šiuo dalyku susirūpinau jau pirmąją Vilniaus laisvės dieną, kada į mūsų sostinę įžygiavo vokiečių armija... Tačiau keletą dienų dėl kai kurių sumetimų teko palaukti ir štai šiandien pirmininkas pranešė, kad karinė vokiečių valdžia nieko neturinti prieš lietuviško dienraščio išleidimą.

Pirmininkas laikraštį redaguoti pavedė man. Laikraštį nutarėme pavadinti „Naujoji Lietuva“.

1941.VI.29. Nuo pat ryto su Vilmantiene triūsėme prie laikraščio, ruošėme pirmąjį numerį. Į darbą subūriau beveik visus „Vilniaus balso“ žmones ir visi viribus unitis iki piet paruošėme pirmąjį „Naujosios Lietuvos“ numerį.

Kartu su Vilmantiene nunešėme karo komendantui von Ostmanui peržiūrėti numerį. Vilmantiene išvertė į vokiečių kalbą beveik visą numerį ir vakarop miesto gatvėse pasirodė pirmieji „Naujosios Lietuvos“ egzemplioriai, kuriuos minios žmonių gaudyte išgaudė...

Birželio 29 dieną (šeštadienį) pirmojo „Naujosios Lietuvos“ numerio medžiaga buvo paruošta. Planavome drauge su Vilmantiene, padėjo Salomėja Narkeliūnaitė ir Zigmas Umbražiūnas. Popietinėmis valandomis su Vilmantiene nuėjome į reprezentacinius rūmus, kuriuose buvo apsistojęs von Ostmanas. Gerai kalbanti vokiškai Vilmantienė lengvai priėjo prie karo komendanto, kuris atrodė šimtaprocentinis prūsiškas junkeris, kupinas didybės. Laikėsi lyg pusdievis. Atsisėdęs už stalo mūsų nepakvietė sėsti. Vilmantienė vertė visą numerį. Tai truko apie dvi valandas. Rūkydamas cigarą, Ostmanas ramiai klausė. Pabaigus pusę burnos pro dantis iškošė:

* *Tebūnte* (vok.).

– Lass sein*.

1941.VII.15. Praėjo dvi savaitės, kai pradėjome leisti „Naująją Lietuvą“. Malonu dirbti negailint nei laiko, nei jėgų, nei nervų, kurių ypač daug reikėjo. Kol laikraštį suorganizavau, kol galutinai susitvarkėme, reikėjo padirbėti. Tačiau nieko negaila turint prieš akis faktą, kad Vilniuje, mūsų sostinėje, išėina tik lietuviškas dienraštis, kuris turi didelį pasisėkimą tarp visų lietuvių. Perka jį ir daugelis kitataučių, kurie šiaip taip gali lietuviškai paskaityti.

Kai šiandien atėjau redakcijon, netrukus atsirado Stepas Vykintas, kuris padavė man laišką, rašytą Komiteto pirmininko Žakevičiaus. Jis man rašė:

„Vilniaus lietuvių aktyvistų vadovybei nutarus, „Naujosios Lietuvos“ vyr. redaktorium skiriamas p. St. Vykintas. Jis tiesiog su Tamsta susitars dėl tolesnių gairių ir darbo. Asmeniškai man būtų smagu, kad Tamsta, suprasdamas padėtį, tiek mano asmeninę, tiek bendrai šio karo meto, neatsisakytum dirbti toliau redakcijoje, nuoširdžiai bendradarbiaujant ir dirbant visų mūsų bendram siekimui – Naujai Lietuvai.

1941.VII.15 St. Žakevičius.“

Perskaičiau šį laišką ir man pasidarė labai labai nesmagu. Po dviejų savaitių darbo – vilko bilietas. Tiesa, pirmininkas kviečia ir toliau pasilikti redakcijoje, bet tai jo pium desiderium*, o aktyvistai mano visai kitaip.

* dievobaimingas,
t. y. neįvykdomas,
noras (lot.).

Tai man aiškiai pasakė daktaras Pajaujis (neva tai socialinės apsaugos ir darbo ministeris) ir buvęs ilgametis cenzorius J. Žukauskas, kuris prikišo, kad aš, būdamas redaktoriumi, pas juos, aktyvistus, neužeidavau pasitarti, kai tuo tarpu jau daug asmenų pas juos apsilankę.

Atsakaiu trumpai:

– Nemačiau jokio reikalo.

Kalbėdamas šiuo reikalu su pirmininku, pareiškiau, kad aktyvistų pasirinkta mano atstatydinimo forma yra neužtarnautas moralinis antausis, po kurio man gėda pasirodyti prieš visuomenę.

Kai prieš metus atstatydino iš „Vilniaus balso“ redaktoriaus pareigų bolševikai – man buvo suprantama; dabartinis aktyvistų pasielgimas nesuprantamas.

Pastaba. Kas yra aktyvistai – man iki šiol neaišku. Jie sakosi esą valdančioji partija, bet ar taip iš tikro yra – neduodčiau galvos. Nors, kaip matyt iš Komiteto pirmininko laiško, jie galią turi, ir su tuo Komitetas skaitosi.

1941.VII.19. Šiandien į Vilnių atvyko Kultūros ir tautinio auklėjimo ministras Senkus, kuris Meno valdybos patalpose įvykusiame pasitarime padarė platų ir išsamų pranešimą apie dabartinę padėtį.

Po pranešimo įvyko diskusijos visiems rūpimais aktualiais klausimais. Nors pagrindinė pasitarimo tema – meno veikalai. Bet visus labiau domino Lietuvos, kaip Valstybės klausimas. P. Senkus pareiškė trumpai, kad šiuo klausimu dedamos visos pastangos. Kaip vyriausybės, taip ir visuomenės nusistatymas yra vienas – Suvereninė Lietuvos Valstybė. Yra labai rim-

tu davinių, kad šis klausimas netrukus bus išspręstas taip, kaip to nori visa lietuvių tauta. Kas liečia Vilnių, jis yra ir bus Lietuvos sostinė, tik kol vyksta karo veiksmai, kol atskirose teritorijose tvarkosi paskiros armijos, Vilniuje susidarė savotiška padėtis. Tačiau aišku viena – Vilniaus Miesto Komitetas dirba glaudžiam kontaktė su vyriausybe ir jokių nesutarimų nėra, nes visiems rūpi Lietuvos atstatymas. Ir Naujoji Lietuva nebus panaši nei į tautininkų, nei į bolševikų Lietuvą.

Pasitarimas užtruko beveik tris valandas ir visi jautėmės patenkinti, kad padėtis gerėja, kad visokie disonansai, kurių ypač netrūksta Vilniuje, ilgainiui bus išspręsti mums kuo palankiausia prasme.

Po susirinkimo p. Senkus įteikė man pluoštą Lietuvos Žurnalistų Sąjungos blankų, kuriuos užpildžius reikia skubiai organizuoti žurnalistus.

1941.VII.22. Labiausiai visus neramina Lietuvos ateitis. Nuo pat karo pradžios nei vokiečių spauda, nei oficiali agentūra nė puse burnos neprasitarė apie Lietuvos ateitį.

Tuo tarpu būrys lenkų žurnalistų ir nežurnalistų klabena vokiečių karo vadovybės duris dėl lenkiško laikraščio. Tačiau kai paklausi, apie ką jūs rašysite, patys nežino ką atsakyti. Ryšium su tuo kilo sumanymas, kad lenkišką laikraštį leistų miesto komitetas. Ta proga mūsų visuomenės (atleisk, Viešpatie, jai už plepumą!) sluoksniuose pradėta minėti mano, kaip to laikraščio vyr. redaktoriaus, pavardė. Aišku, kad tai grynas nesusipratimas, nes Vilniaus lenkai seniai mane yra apšaukę savo priešu, nors buvau ir esu tik Lietuvos nedraugų priešas.

1941.VII.24. Lenkiško laikraščio klausimas kažkodėl pakibo ore. Pasirodo, kad į redaktorius esąs pasisiūlęs iš Baltstogės atsibaladojęs Ancerevičius, su kuriuo esąs pasiryžęs leisti laikraštį J.Mackevičius*.

*Józef Mackiewicz.

Pasiteiravus aiškėja, kad vietos lenkų visuomenė nepasitiki Mackevičiumi ir lenkiško laikraščio leidimą laiko neaktualiu, nes esą šiuo metu lenkai neturį ko rašyti.

– Mūsų visuomenės vienintelis tikslingas veikimo planas yra visiškas pasyvumas, – pareiškė vienas įtakingas lenkas.

Tačiau toli gražu ne visi lenkai taip galvoja. Netrūksta ir tokių, kurie nuo ryto iki vakaro šūliojasi po kariškas įstaigas, gerinasi ir, žinoma, neiškenčia neapjuodinę lietuvių, kurių jie labiausiai pasaulyje nemėgsta, o gal net ir nepakenčia. Ir kažin ar mes kada nors galėsime su jais, kaip su padoriais kaimynais, sugyventi. Vargiai. Amžiais kankinomės ir turbūt teks dar ilgai kankintis. Šiuo atžvilgiu likimas mus nubaudė.

1941.VII.27. Šiandien popietinėmis valandomis Meno reikalų valdybos patalpose įvyko pasitarimas menininkų klubo reikalui. Į pasitarimą atvyko vos keli asmenys. Visi kiti nežino, kas yra „išrinktasis“, kas „pasmerktasis“. Pastaruoju metu pradėta labai kraštutinė akcija prieš tuos, kurie ką nors rašė bolševikų okupacijos laikais. Jei ši akcija bus pripažinta teisinga, tai gali-me likti be dailininkų, aktorių ir be rašytojų. Žodžiu, naujai kuriamoje Lietuvos valstybėje turėtumėm pradėti nuo vyskupo Valančiaus laikų meno.

Liepos antroje pusėje pradėjau ieškoti darbo. Žinoma, kasdien atidžiai peržiūrėdavau „Naująją Lietuvą“. Kaip ir pirmas dvi savaites, taip ir toliau dienraštyje apie Kaune veikiančią vyriausybę nieko nebuvo rašoma, nepaskelbtas nė vienas tos vyriausybės dekretas. O rugpjūčio 1 d. „Naujojoje Lietuvoje“ pasirodė didžiuliai H. Lohse's ir A. T. von Rentelno atsisaukimai į lietuvius. Lohse kreipėsi į mus kaip „...buvusios Lietuvos Respublikos teritorijai paskirtas Reicho komisaras“.

Išvada aiški – naujieji okupantai anuliavo Lietuvą kaip politinį vienetą. Drauge pasisakė esą kilnūs valdovai ir elgsiąsi

atlaidžiai. „...Nepaisant visų nuostolių, kuriuos vokiškumui teko pakelti, nepaisant visų prieš nacionalsocialistinį vokiečių Reichą nukreiptų puolimų“...

Rentelnas savo atsišaukime pareiškė, kad visi turi dirbti vokiečių ginklo laimėjimui.

Paskelbus minėtus Lohse's ir Rentelno atsišaukimus į lietuvių, Lietuvos gyvenimą į geležines rankas suėmė 1915–1918 metais pagarsėjusio „oberosto“ palikuonys, tik šiuo žygiu kitaip nusidažę ir kitaip pasivadinę. Pirmosiomis okupacijos dienomis vienas kitas iš mūsų dar galėjo turėti iliuzijų, tačiau po rugpjūčio pirmosios jos turėjo išnykti. Deja. Neišnyko. Nepažinodamas nė vieno vyriausybės nario, negaliu pasakyti, kaip jie įsivaizdavo tautos ateitį...

Praėjus porai savaitių nuo civilinės vokiečių valdžios įvedimo, „Naujosios Lietuvos“ 42-ame numeryje buvo įdėta Eltos žinia apie buvusios vyriausybės pirmininko Juozo Ambrazevičiaus vizitą pas Rentelną. Oficialus Hitlerio statytinis Lietuvai A. T. von Rentelnas padėkojo buvusiam premjerui už nuolankumą ir pranešė, kad jo – Rentelno – civilinei valdžiai reikalingi esą „tarėjai“, kurių pirmuoju jis jau nužiūrėjęs generolą (iš tiesų – eksgenerolą) Kubiliūną.

1941.VIII.22. Prieš kelias dienas buvo paskelbti naujai paskirtieji generalinio komisaro Lietuvai tarėjai, vadinamieji „komisariniai tarėjai“. Būdinga, kad Lietuvai paskirtas generalinis komisaras vadinamas „Komisaru Kauno sričiai“. Taigi sąmoningai vengiama Lietuvos vardo.

Šitokiu karinės ir turbūt politinės vokiečių valdžios organų nusistatymu kaip ir kur galėdami naudojasi lenkai. Jų kalba leidžiamas Vilniuje dienraštis netgi neįsidėjo skelbimo apie komisarinį tarėjų paskyrimą, jį ignoravo. Mat laikraštį turi savo

žinioje vadinamoji „Propaganda staffel“*, o ten gali susikalbėti tiktai lenkiškai ir vokiškai.

Nesnaudžia ir provincijos lenkai, kurie, kiek tenka patirti, Druskininkuose ir Švenčionyse esą sudarę generalinės gubernijos provincijas ir ten valdosi.

Žinoma, jei turėtumėm daugiau žmonių, panašių akibrokštų neatsitiktų. Be to, blogai, kad neturime atliekamų gražių moterų, kurių lenkams netrūksta. Pasirodo, kad pradedant ponია Valevska ir baigiant vakarykščiomis bolševikų komisarų meiluzėmis tradicija „dla dobra ojczyzny“*** palaikoma skrupulingai.

Savo metu keistuolis Herbačiauskas pasakė:

– Nuvežkite į Kauną 50 gražių lenkių, ir kitą dieną bus paskelbta unija.

Tai, kas anuomet darėsi vokiečių okupuotoje Lietuvoje, galima pavadinti savotišku blūdu, kurį, mano nuomone, sudarė du veiksniai: 1) hitlerinės „penktosios kolonos“ apmokami agentai, veikę pagal instrukcijas ir 2) visokio plauko naivuosliai, negebėję giliau galvoti. Nemalonu prisipažinti, bet tais metais tarp paskesniųjų buvau ir aš. Stumdžiausi po gatves lyg neišsipagiriojęs girtuoklis.

Kadangi nuo žurnalistinių bakterijų nebuvau išgydytas (niekuomet neišgysiu), užteko to, kad susitikę mane S. Narke-liūnaitė ir Z. Umbražiūnas pradėjo kalbinti grįžti į redakciją. Abu įrodinėjo, kad visų nemėgstamo Vykinto nėra. Nėra ir Vil-mantienės, kuri jau kelinta diena nesirodanti***. „Naująją Lie-tuvą“ redaguoja Žukauskas, kaunietis.

– Kas per vienas? – pasiteiravau.

– Tipas, – pareiškė Salomėja. – Gal ne toks kaip Vykin-tas, bet irgi neaiškus. Antra vertus, velniai su juo. Nepatiks – išeisi. Dabar kaip tik gera proga. Reikalingas meno skyriaus redaktorius.

* Propagandos žūryba.

** tėvynės labui (lenk.).

*** 1941 rugpjūčio 23 d. Ona Vilmantienė ir jos vyras Emilis Vilmantas-Meklenburgeris buvo sušaudyti kartu su Enziu Jagomastu, jo žmona ir sūnumis Jurgiu ir Dovu. Apie tai Vyriausiojo saugumo policijos ir SD vado Vilniaus štabo igaliotinis raportavo SS štandartenfiureriui Jageriui Kaune: „Pranešime Vyriausiajai reichs saugumo valdybai... prašau paaiškinti, kad suimtieji asmenys, matyt, priklausė lietuvių aktyvistų grupei, kuri visuomet veikė ir veiks „laisvos nepriklausomos Lietuvos naudai“, o be to, mano pasieksiantys savo tikslus tik kovodami prieš Reichą“.

„Naujosios Lietuvos“ redaktoriaus kėdėje dabar sėdėjo iki tol man asmeniškai nepažįstamas asmuo – Juozas Žukauskas. Jo padėjėjas buvo taip pat nepažįstamas – Bronius Tiškus. Kiek vėliau J. Žukauskas pasigyrė, kad 1940 metų vasarą buvo pabėgęs į Vokietiją ir Vilniuje atsirado su pirmaisiais vokiečių kariuomenės daliniais. Vokiškai kalbėjo silpnai, galima sakyti, vos grabaliojosi, bet ar patsai cenzūrai skambindamas, ar jam iš ten paskambinus, visada atsiliepdavo:

– Hier ist Žukauskas.

Dar menčiau nusivokė vokiečių kalboje minėtas B. Tiškus, į Vilnių atsibeldęs iš Žemaitijos. Šis žmogus svajojo pasidaryti vyriausiuoju redaktoriumi. Tapo juo tik 1943 metų pavasarį, ir apie tai teks rašyti vėliau.

Kol kas sėdžiu vyriausiojo erdviam kabinete ir kalbuosi.

– Ką gi, – užbaigė pirmąjį pokalbį Žukauskas, – žmonės mums reikalingi, juo labiau vilniečiai. Mudu su ponu Tiškumi turime labai daug darbo. Tamsta galėsi rinkti medžiagą meno priedui ir redaguoti kroniką.

Iš pradžių jaučiausi redakcijoje lyg sugautas. Žukauskas priklausė tam tikrai kategorijai žmonių, kurie laikosi lyg lazda

prariję, kalba puse burnos, gaili nuoširdesnio žodžio ir yra pilni išdidumo. Visa laimė, kad redakcijoje jis ilgai nesėdėdavo, nuolat kažkuo kitu užsiėmęs.

Pradėjus man eiti naujas pareigas, darbo daug nebuvo. Visų pirma todėl, kad reporteriai (S. Narkeliūnaitė ir Z. Umbraziūnas) kronikai žinių sumedžiodavo ne per gausiai, nors nuo ryto iki vakaro abu zujo po miestą. Iš provincijos žinių gaudavome dar mažiau. Be to, kasdien glėbiais žinių versdavo Elta, o naujai pradėjusi veikti cenzūra nuolat atsiųsdavo vokiškų laikraščių iškarpas, įsakydama versti ir spausdinti.

Karinė cenzūra įsikūrė dabartinių komjaunimo centro komiteto rūmų antrame aukšte*. Cenzūros skyriaus (Zensurabteilung) vedėjas buvo Adolfas Krauze, jo padėjėjas – Verneis Klau, kuris itin įkyriai sekdamas pateikiamą medžiagą. Buvo tai Estijos vokiečiai, 1939 metais rudenį repatrijavę į Vokietiją.

Rugsėjo pradžioje „abteilungas“ pareikalavo vieną puslapį leisti... vokiškai. Girdi, Vilniuje esama daug kariuomenės, o vokiško laikraščio nėra. Taigi, kol tasai klausimas bus išspręstas, „Naujoji Lietuva“ turi išleisti vokišką puslapį, kurį redaguosianti pati cenzūra. Rugsėjo 9 dienos numeryje (62) toksai puslapis pasirodė ir buvo ruošiamas iki to mėnesio 15 dienos.

Maždaug tuo metu Rygoje pradėjo eiti Rytų kraštams okupantų leidžiamas dienraštis „Deutsche Zeitung im Osten“, o po mėnesio Vilniuje – dienraštis „Wilnaer Zeitung“. Nusikračius vokiško puslapio, nenusikratyta kariškos cenzūros. Visa originali medžiaga, neišskiriant ir skelbimų, turėjo būti išvers-ta į vokiečių kalbą ir jiems pristatyta. Sugrįžęs dirbti į „Naująją Lietuvą“, radau du vertėjus: P. Leonavičių ir L. Kaveckaitę. Pirmasis, kaip pats pasakojo, iki karo mokėsi Vienoje ruošdamasis tapti kažkokio ordino vienuoliu. Prieš pat šventimus pasitraukęs iš mokyklos ir sugrįžęs Lietuvon. P. Leonavičius vokiečių kalbą mokėjo ir vertė lengvai. Gerai vertė ir L. Kaveckaitė,

* Gedimino 14, šiuo metu – Vilniaus apskrities viršininko administracija.

kilusi iš turtingos šeimos, 1939–1940 mokslo metais mokytojavusi Valkininkų gimnazijoje, ten už kažkokio buhalterio ištėkėjusi ir netrukus išsiskyrusi. 1942 metais ji ištėkėjo už J. Žukausko. Vestuvės buvo prašmatnios, jose dalyvavo beveik visos redakcijos kolektyvas.

Redakcijoje tikėtasi, kad nustojęs bernauti Žukauskas pasidarys švelnesnis. Apsivilta. Liko toks pats atšiaurus ir išdidus. Gruodžio pradžioje užsakė naują laikraščio vinjetę per visas keturias puslapio skiltis ir nuo gruodžio 12 dienos po ją įkomponavo savo, kaip vyriausiojo redaktoriaus, vardą ir pavardę.

1941. XII. 4. *Literatūrinė audra*. Šiomis dienomis Vilniuje tikrai kilo literatūrinė audra, kuri nežinia kuo baigsis. Pasikeitus gyvenimo sąlygoms, Meno departamentas paskyrė V. Mykolaitį-Putiną, B. Sruogą, P. Vaičiūną, K. Inčiūrą ir mane literatūros sekcijos valdybos nariais. Pareigas turėjome ne Dievas žino kokias. Vėliau sušauktas narių (per 20 asmenų) susirinkimas nutarė, kad kol draugija bus legalizuota, ir toliau eitu mėm pareigas.

Po to jau naujas Departamento direktorius Vykintas buvo sukvietas du pasitarimus, kuriuose dalyvavo visi sekcijos nariai. Atrodė, viskas tvarkoje. Tuo tarpu kai teko pateikti pranešimas legalizacijai – prasidėjo audra, kuri kilo dėl vieno asmens – Balio Sruogos. Kadangi be švietimo tarėjo draugijos legalizavimas neįmanomas, tad teko kreiptis į jį. Tarėjas dr. Germantas Meškauskas iš karto pareiškė, kad padės legalizacijai tik tuo atveju, jei išbrauksime iš valdybos, o kartu ir iš narių sąrašo Balį Sruogą. Jei šis asmuo mūsų literatūroje būtų eilinis rašėva – dievai su juo. Bet Sruoga yra vienas iš mūsų literatūros pažibų, kurių negalima švaistyti kaip kam patinka. Todėl šio mėn. 2 dieną sukvietę ekstra posėdį (be Sruogos) nutarėme: arba 1) tarėjas padės mums legalizuoti draugiją tokios valdybos sudė-

ties, kokia su jo žinia buvo paskirta, kaip literatūros sekcija, arba – 2) neprisiimame atsakomybės už draugijos likimą.

Vakar dienos audiencijoje (buvome trise – Mykolaitis, Vaičiūnas ir aš) taip klausimą ir išdėstėme. Tarėjas griežtai laikėsi savo nuomonės, ir mes paprašėme jį vis dėlto organizuoti valdybą iš kitų narių, kurių sąrašą jam įteikėme ir iš kurio jis išbraukė dar K. Borutą.

Šiandien pasikvietė J. Žukauską, Alantą, Vykintą, Maciūną ir Neveravičių ir jiems pasiūlė įeiti į valdybą. Paaiškėjo, kad visi keturi (be Maciūno, kuris negalėjo atvykti) irgi pasisakė už Sruogą. Bet tarėjas šiandien, kaip aiškėja iš pasakojimų, buvęs dar griežtesnis ir davęs terminą iki ryt dienos, iškėlęs drauge ultimatumą – arba ginate Sruogą su Boruta, arba organizuojate ir tuo pačiu gelbėjate draugiją.

1941.XII.16. Šiandien gavau iš Šiaulių savaitraščio „Tėvynė“ 29-ą numerį, kuriame įdėtas mano straipsnis apie Basanavičių. Tiesa, straipsnis gerokai pavėluotas, bet geriau vėlai negu niekuomet. O juk Basanavičiaus 90 metų gimimo sukaktuves reikėjo paminėti. Man lapkričio 21 dieną pavyko perskaityti paskaitą Vilniaus radiofone, lapkričio 23 dieną paminėjo Kauno radiofonas. Bet spaudoje nepavyko paskelbti nė vieno straipsnio. Teko šauktis provincijos laikraščių pagalbos ir taip, nors beveik mėnesiu pavėlavus, vis dėlto Didžiojo Lietuvos atminimas pavyko pagerbti.

1941.XII.21. Dar niekuomet Vilnius nebuvo paskendęs tokioje gandy baloje kaip šiuo metu. Tie gandai ypač gausūs Vilniuje, kur jais minta, kaip kasdienine duona, ne tik lenkai, bet pradeda gardžiuotis ir kai kurie mūsų šaliai vis labiau nusivildami vokiečiais. Atmosfera Vilniuje yra labai sunki, pritvinkusi. Dirbantiems šiaip sau įstaigose dar pusė bėdos. Bet kai reikia reikšti visuomenės opinių – nežinai žmogus ko stvertis. Pamėgini kalbėti atviriau – „gespėti“, bandai kalbėti tarp eilučių –

to nesupranta skaitytojai, kaltindami mus už provokišką nusi-
statymą. Be abejo, galima būtų sulaužyti plunksną ir paieškoti
vietos kokioje nors „Aulo“ ar „Pado“ artelėje. Tačiau kas nors
turi laikyti plunksną rankose. Gal istorija ir apkaltins mus už
oportunizmą, gal konstatuos, kad galėjome kitaip rašyti negu
rašome. Gal. Tačiau darome tai, ką diktuoja lietuviškoji sąžinė,
ir nieko daugiau, išskyrus savąją tautą prieš akis neturime. Jei
šiam tikslui ir blogai patarnausime, tai be blogos valios, ir to-
dėl tenka pamoti ranka į visokius isterinio pobūdžio priekaiš-
tus, kurių tai iš vienur, tai iš kitur susilaukiame.

Dėl to dalis plunksnos darbininkų atsisako netgi bendra-
darbiauti. Girdi, geriau patylėsiu. Kas iš mūsų bus labiau savo
tautai prasikaltęs – pažiūrėsime. Ar mes dirbdami, ar jie nuo
darbo susilaikydami?

Liūdnai prasidėjo 1942 metai. Kiekvienas numeris iš-
margintas potvarkiais, atsišaukimais, raginimais. Potvarkius ir
atsišaukimus pradėdavo Rygoje sėdįs Lohse, po jo sekė Rentel-
nas, įkandin jo ėjo Hingstas ir užbaigdavo Vilniaus burmistras
Dabulevičius. Pradedant Lohse ir baigiant eiliniu vokiečių po-
licininku*, okupantai jautėsi neriboti užimtų kraštų šeiminin-
kai. Viskas buvo jų rankose. Tiesa, Kaune „rezidavo“ „genera-
linis tarėjas“ Kubiliūnas, didesniuose miestuose sėdėjo apskri-
čių viršininkai ir burmistrai, valsčiuose – viršaičiai. Lyg ir atro-
dė, kad Lietuvą valdo lietuviai. Iš tikrųjų lietuviams buvo pa-
liktos tik apgailėtinių sančių pangsų pareigos, tik liokajų teisės
visada būti pasiruošusiems patarnauti tikriesiems ponams. Nieks
su mumis nesitarė, nieks neklausė mūsų nuomonių, mums tik
įsakinėjo duoti viską, ko reikalauta, daryti taip, kaip nurodyta
ir dar būti paklusniems ir dėkingiems.

Prie viso to pridėkime nepaprastus 1941–1942 metų žie-
mos šalčius. Kas tuo metu gyveno Lietuvoje, gerai atsime-
na

* Jau 1941 metų
rudenį šalia
lietuvių policijos
pilnas kraštas
prigužėjo vokiečių
policijos (Deutsche
Polizei). – R. M.

1942 metų pradžioje visiems įkyrėjusią šiltų drabužių rinkliavą. Iš karto ragino aukoti geruoju, po to ėjo iš pirkios į pirkia, iš buto į butą, įžūliai reikalaudami paaukoti ką nors iš šiltų rūbų. Okupantų susierzinimą pajutome jau 1941 metų rudenį, nepavykus paimti Maskvos. Maskvos paėmimui okupantai ruošėsi labai kruopščiai. Be kita ko, buvo įsakyta paruošti keletą straipsnių apie Maskvą ir laukti „sonderberichto“*. Praėjo diena, kita, praslinko savaitė, o Maskva vis dar nepaimta. Surinktus straipsnius apie Maskvą teko išbarstyti, ir daugiau apie tai neužsiminta.

Tuo metu prasidėjo sveikų jaunų žmonių verbavimas darbams į Vokietiją. Tai jau buvo baisiau už šiltų drabužių rinkliavą. Metų pradžioje suorganizuota vadinamasis „Arbeitsamt“ („Darbo tarnyba“), kuriame pirmuoju smuiku griežė iš Vokietijos atsiųstieji specialistai žmonėms verbuoti ir gaudyti. Pagal paskelbtus potvarkius vyrai ir moterys iki tam tikro amžiaus privalėjo registruotis. Kartu lakštingalų balsais prabilo visokiausi atsišaukimai, raginantys vykti darbams į Vokietiją. Kai šios priemonės nepadėjo, pradėta žmones gaudyti. Tuo tikslu kartkartėmis būdavo apsupamos kelios gatvės ir kiekviename bute tikrinami gyventojai. Po tokios medžioklės visada suvarydavo po keliasdešimt jaunų žmonių, kurie policijos lydimi atsidurdavo verbavimo punktuose.

Juo toliau, juo labiau trūko drabužių, kuro ir maisto. Savaime aišku, vokiškoji policija ir kaskart daugiau atsirandančių iš Vokietijos kolonistų gyveno lyg lokio ausy. Jiems ilgainiui buvo įsteigtos krautuvės ir valgyklos „Nur für Deutsche“ („Tik vokiečiams“).

Šitaip tvarkantis, okupacinės administracijos oficialiuose raštuose užimtų kraštų gyventojai pradėta vadinti „Hiesige“ („čiabuviai“). Tai buvo dar vienas įrodymas, kad patekę į hitlerines rankas gyventojai traktuojami tik kaip fizinė darbo jėga,

* *Laimėjus vieną kitą mūšį ar paėmus didesnį miestą, vyriausioji kariuomenės vadovybė, gaudžiant fanfaroms, skelbdavo nepaprastą pranešimą („sonderbericht“).* – R. M.

kurių didžiumai ateities likimas buvo numatytas toks, koks ištiko žydus. Galvojau vėliau, vilkdamas vergo jungą kacete, galvoju ir dabar, nuo tų siaubingų dienų praėjus beveik dvidešimčiai metų, ir nerandu atsakymo, kodėl dalis mūsų inteligentų nesuprato susidariusios tikrovės?

Perskaitęs ankstyvesnio laikotarpio mano atsiminimus, vienas kitas man prikiša, kad aš be reikalo filosofuoju. Girdi, atsiminimai turi būti tik chronologiškai surinkta medžiaga, užfiksuoti ir apibūdinti faktai bei įvykiai. Nesutinku, ir štai kodėl. Būdamas aprašomo laikotarpio liudytoju ir dalyviu, negaliu nepareikšti savo nuomonės. To nepadarius, aprašomieji faktai bei įvykiai būtų tik sausa kronika.

1942.II.18. *Vis dar gyvename pošventiniais įspūdžiais. Keistai šiemet atrodė mūsų tautos šventė. Iki to visų dėmesys buvo nukreiptas į tai, ar galima bus kaip nors paminėti šią dieną. Keblioje padėtyje jautėmės ir mes, ruošdami pritaikytą tai dienai numerį. Sulaikius mano straipsnį, paskubomis parašė Žukauskas. Jis pasirodė laimingesnis, nes iš jo straipsnio išbraukė tik vieną sakinį. Straipsnis vis dėlto išėjo šventinis, o turint galvoje, kad ir visa kita medžiaga buvo parinkta iš mūsų gyvenimo – „Naujosios Lietuvos“ numeris išėjo patenkinamas, ir netgi prisiėmė mūsų laikraščio priešai nieko negalėjo prikišti.*

Nieko panašaus negalima pasakyti apie kitus laikraščius. „Į Laisvę“ lyg ir įsidėjo apie 50 eilučių straipsnį, bet jis išėjo nei šioks, nei toks. Kiti laikraščiai nė neprasitarė, tikriau sakant – jiems neleido prasitarti.

Kiek nustebsite sekmadienį sužinoję, kad leista iškabinti vėliavas. Popietinėmis valandomis prie daugelio namų jau plėvėsavo trispalvės, vietomis ir hakenkroicas. Pirmadienį (16 dieną) visas miestas skendėjo vėliavose. Diena pasitaikė graži, saulėta, ir tai dar labiau pakėlė lietuvių nuotaiką. Daugumas tą

dieną turėjo prisisekę tautinius kaspinėlius. Žodžiu, beveik visuotinai buvo jaučiama šventiška nuotaika. Vakare daugelis įs-tuigų savo tarnautojams surengė pobūvius. Dalis vilniečių bu-vome susirinkę Šv. Mikalojaus salėje, kur kun. Čibiras pavaiši-no arbata. Laikas prabėgo linksmai, buvo pasakyta keletas kal-bų. Teko kalbėti ir man.

Kai grįžome apie 22 valandą namo, gatvėse visur skambė-jo lietuvių kalba. Tai grįžo iš įvairių pobūvių, nors taip paminėję savo tautos šventę, kuri yra kiekvienam mūsų artima ir brangi. Anuo metu laukdavome ir praleisdavome ją ypač pakiliai, tuo tarpu dabar švęsdami pradedame suprasti ir įvertinti savos vals-tybės reikšmę, kurių būdami laisvi ne visada vertinome.

1942.II.24. Šiuo metu visoje Lietuvoje juntamas stiprus patriotinis sąjūdis. Atsiradęs įsiai ir sustiprėjęs kaip reakcija prieš tai, kas darosi Lietuvos politiniame gyvenime. Turime kultūri-nę autonomiją, tačiau politiniu atžvilgiu subrendusios tautos tai patenkinti negali. Mes turime žinoti, kas mūsų laukia, o nežinome. Todėl nusivylimas vokiečiais yra nemažas, todėl pat-riotinis sąjūdis yra stiprus.

Teko taip pat sužinoti, kad nesėdi rankų sudėję ir Lietuvos pasiuntiniai užsienyje. Čia prieš pačias Kalėdas Vichy mieste įvy-kusi Lietuvos pasiuntinių konferencija, kurioje pirmininkavęs mi-nistras Balutis. Vadinas, Lietuvos klausimas judinamas ir, reikia manyti, jis niekuomet nenustos tarptautinio pobūdžio.

Svarbu tik, kad visa tauta eitų vieningu keliu, kad dėl mažmožių nesiskaldytų į grupes grupėles ir nesirietų kaip anais laikais, kada kiekvienas užvis brangiau vertino savo partinį gru-pinį kromelį, o nesuprato savos valstybės reikšmės. Tatai pra-dedame suprasti tik dabar, kada, praktiškai imant, savo valsty-bės neturime. Kada ją turėsime, vienas Dievas žino, o juo la-biau, kad sugriovėme, sunaikinome savo pačių rankomis. Da-bar kilo klausimas atitaisyti šią klaidą. Tam yra vienas kelias –

sušaukti buvusio „Liaudies seimo“ narius, kurių Lietuvoje liko didesnioji dalis, ir tegul anuliuoja bolševikų jiems pakištus nutarimus, pagal kuriuos buvo panaikinta Lietuvos Valstybė.

Jei šis žingsnis pavyks – jis turės didelės tarptautinės reikšmės ir būsimoje taikos konferencijoje galės suvaidinti nepaprastai svarbų vaidmenį. Žinoma, ano gėdingo žingsnio atšaukimas dar nereikš Valstybės atstatymo, tačiau pavykus sušaukti bolševikų savo metu suviliotus „deputatus“, būtų padarytas didelis žingsnis.

1942.II.27. Vakar Karininkų Ramovėje „Kario“ redaktorius kapitonas Urbonas suruošė priėmimą, pavadinęs jį savo laikraščio krikštynomis. Pobūvyje dalyvavo ir „Raudonojo teroro“ parodos organizatoriai – kauniškiai.

Viskas būtų buvę pusėtinai, jei ne įgulos vadas pulk. K., kuris į pobūvį atvyko visa valanda susivėlinęs ir girtas kaip pėdas. Susidarė labai nemaloni nuotaika. Vyriausiasis laipsniu karininkas, įgulos vadas girtutėlis, negalįs žodžio ištarti. Žiūri žmogus į tokį karininką ir darosi gaila, ir drauge pikta. Kaip toli esame nuo tikrosios asmeninės kultūros, kurios neturėdami kompromituojamės kiekviename žingsnyje. Gerai, kai to nemato kitataučiai, bet daug liūdniau, kai tenka svilinti akis prieš kitus, kurie iš tokių reiškinių daro toli gražu ne palankias mums išvadas. Kada šiek tiek apsitvarkysime, sunku būtų nustatyti tiksli data.

Hitleriniai okupantai palyginti gana greit nusimetė „gelbėtojų“ kaukes ir visu nuogumu pasirodė, kas jie yra. Vadinas, visiems mums turėjo atsiverti akys. O tačiau įvyko kitaip, ir tie, kuriems okupantai paskyrė eiti liokajų pareigas, nepraregėjo. Nežinau, kaip juos, iš dalies ir save pavadinti? Anuo laikotarpiu, išskyrus porą susitikimų su Germantu, nebuvau kalbėjęs su jokia kitu tarėju. Todėl negaliu pasakyti, kaip jie įsi-

vaizdavo Lietuvos ateitį. Įtariu, jog, ko gero, apie tai iš viso negalvojo.

Tą patį galima pasakyti ir apie mus, naivius publicistus, ypač turėjusius šeimas. Rūpindamiesi kukliu pragyvenimu, die-na po dienos sueidavome į redakciją dirbti.

Kasdien atėjęs į redakciją, aš trumpai pasimatydavau su vyriausiuoju, su kitais bendradarbiais, pasikalbėdavome apie tai, kaip gauti malkų, anglių, miltų, cukraus, kaip pagal korteles sukombinuoti geresnės medžiagos rūbams. Šioje srityje labiausiai nusivokė S. Narkeliūnaitė, kuri, lankydamosi įvairiose įmonėse, turėjo progos susipažinti su anuomet didžiai gerbiama materialijų gėrybių skirstytojais. Deja, tokių mažų žuvelių kaip mes jie nemėgo. Atsimenu, kartą užėjau pas vieną „Rūtos“* šulą paprašyti kelių kilogramų cukraus. „Rūtos“ vadovas pareiškė:

– Tamsta esi redaktorius, o betgi naivus. Iš kur aš paimsiu kelis kilogramus cukraus? Nejmanoma. Jeigu tamsta pasiūlytum sutvarkyti, sakysime, dešimt ar dvidešimt maišų cukraus, mielai pakalbėčiau. O kelių kilogramų cukraus nei duoti, nei juo labiau parduoti negaliu.

Taip ir likau be cukraus, tenkindamasis tuo, ką gaudavome pagal korteles (100 g savaitei). Bet ir su šiuo daviniu ne visada pavykdavo. Būdavo atsitikimų, kad savaitę ar dvi cukraus negaudavome. Vadinasi, per 2 savaites kažkur dingdavo pora dešimčių tonų cukraus. Aišku, kodėl „Rūtos“ atstovas siūlė susitarti dėl kelių dešimčių maišų...

Redakcijoje daugiausiai plušo vertėjai, nes, kaip minėta, visa originali medžiaga turėjo būti išversta į vokiečių kalbą ir, perrašyta mašinėle, pristatyta cenzūrai. S. Narkeliūnaitė ir Z. Umbražiūnas stumdėsi mieste, ieškodami žinių kronikai. B. Tiškus, neturėdamas aiškios paskirties, daugiausia sėdėdavo J. Žukausko kambaryje. Patsai vyriausiasis stengėsi

* Maisto produktų
prekybos bendrovė.

būti stropus, ateidavo 8 valandą ir kiekvieną pavėlavusį apibardavo. Sėdėdamas savo kambaryje, dėl kiekvieno mažmožio skambindavo cenzoriui Klau.

Tiksliai neatsimenu, ar buvo tai 1941 metų rudenį ar 1942 metų pradžioje. Sėdint „Baltojo Štralio“ kavinėje, B. Sruoga pasisakė turįs porą eilėraščių, kuriuos norėtų išspausdinti „Naujojoje Lietuvoje“.

– Užeikite, profesoriau, – pasiūliau, – pas Žukauską ir atiduokite.

– Organiškai nepakenčiu naujų ponų, – pareiškė Sruoga. – Taigi būk geras ir patsai parodyk.

Nežinau, kokios aplinkybės paskatino jį pasiūlyti savo eilėraščius. Manau, ekspresyvusis Sruoga nors tuo būdu norėjo parodyti, jog dar nesulaužė plunksnos. Prisipažįstu, labai nenoriai ėmiausi tarpininkauti. Kas bus, jei Žukauskas atsisakys dėti?

Baigėsi taip, kaip numačiau. Kietakaktis Žukauskas iš karto pasiūliau:

– Kas? Sruoga? Tamsta jį pažįsti? 1940 metais rudenį Vilniuje aš negyvenau, bet žinau, kad teatro sezonas buvo atidarytas Sruogos kantata.

– „Lietuvos keliu“, – papildžiau.

Neturėjau po ranka tos kantatos. Atsiminiau tik mažą ištrauką ir padeklamavau:

*Saulės tekančios šviesoj
Iš bakūzių šiaudastogių,
It didžian skardžian varpan,
Vilniaus miestan amžinan
Susirinko Lietuva,
Naują buitį kurdama...*

– Kvač!* – mostelėjo ranka Žukauskas. – Jei norite ginti Sruogą, tai nepamirškite, kaip jis pradėjo kantatą:

* Niekai. Buvo tai
Žukausko
mėgstamas žodis. –
R. M.

*Iš rytų šalelės
Saulelė tekėjo,
O iš vakarėlių
Debesėliaiėjo.*

– Juk tai mūsų liaudies daina, – nenusileidau.

– Žinau, – Žukauskas laikėsi savo, – bet Sruogos kantatoje ši daina įgavo bolševistinę reikšmę. Nejaugi tamstai neaišku? Ne. Eilėraščių nepraleisiu.

Deja. Visada taip yra, kad aplinkybės susiklosčius, mėšlyno žvirbliai tampa padangių erelių teisėjais. Tai irgi protų sumaišymas.

Kovo 19 dieną popiet buvo gautas didžiulis Eltos žinių pluoštas. Kaip visada sužymėtos, kurios svarbesnės, kurios antraeilės. Viena iš tų dienų gautų žinių buvo išspausdinta skyrium ir pažymėta, kad turinti būti pirmo puslapio svarbiausioje vietoje.

Gautas žinias bevarteliojant, uždusęs atbėgo kažkuris reporteris.

– Mieste kabinamos vėliavos, – pranešė sensacingą žinią.

– Kokios?

– Kaip tai – kokios? – nustebo reporteris. – Lietuviškos, trispalvės. Kas čia galėtų būti?

– Svieto pagyna, – pridūriau. – Dzūkai taip vadina pasaulio pabaigą.

Į kambarį įgriuvo Žukauskas.

– Girdėjote? Gražinama nepriklausomybė. Kuri Eltos žinia praneša? Aha. Štai. Palaukite, kas čia parašyta? Praplečiama Lietuvos savivalda.

– Savivalda toli gražu nėra nepriklausomybė, – pastebėjau.
– Tai tik pradžia, – džiūgavo Žukauskas.

Visi įkibome skaityti „svarbią“ naujieną. Joje buvo pasakyta, kad nuo karo pradžios Pabaltijo tautos esą įrodžiusios pasitikėjimą naująja *padėtimi*, todėl nuo šiol savo kraštus valdysią patys lietuviai, latviai ir estai. Valdymą vokiečiai tik... prižiūrėsia ir skirstysią valdžios žmones.

Kokiais sumetimais buvo sugalvota ši klastinga apgaulė – tuomet nesusivokiau. Paaiškėjo tik vėliau. Duoklės ir pyliavos gauti okupantams darėsi vis sunkiau, žmonių verbavimas darbams į Vokietiją laukiamų rezultatų nedavė. Taigi buvo sumanyta nauja gudrybė – savivalda. Praktiškai ji atrodė taip, kad vadinamieji „tarėjai“ ir toliau buvo tik pajacai hitlerininkų rankose. Netgi vidaus reikalų „tarėjas“ Kubiliūnas neturėjo teisės patvirtinti tokių nepolitinių organizacijų, kaip „Lietuvos ūkininkų draugija“, „Blaivybės draugija“, kurioms veikti leido von Rentelnas. Ir dienraštyje originalios medžiagos pasirodydavo vis mažiau. Beveik visą vietą užėmė vertimai iš vokiečių laikraščių, Eltos žinios ir begalybė visokiausių potvarkių. Didžiūma jų buvo spausdinama dviem kalbomis: vokiečių ir lietuvių. Kuriam velniui buvo reikalingi vokiški tekstai – nieks nežinojo. Reikia manyti, kad šitaip norėta visus pripratinti prie vokiečių kalbos, kuri ateityje turėjo tapti viešpataujančia ir visiems privaloma.

1942.III.23. *Šiandien su cenzoriumi Klau kalbėjomės išties valandą, aptardami visą eilę klausimų, susijusių su laikraščiu. Jis vis nepatenkintas, vis ką nors prikiša. Tarp kitų priekaištų – kodėl, girdi, dedame maža DNB žinių, o tiek daug rašome savo straipsnių. Be to, įdomiausiai atrodė jo aiškinimasis, kodėl nepraleido mano straipsnio. Girdi, Lietuvos praeitis nebuvo visiškai gera, Lietuva niekuomet nebuvo apsisprendusi, su*

visais stengdavosi palaikyti gerus santykius ir priklausiusi nuo žydų ar šiaip kapitalistų. Cenzorius kalbėjo karštai, norėdamas mus įtikinti, kad Lietuvos valstybė iš tikrųjų buvęs niekam tikęs dalykas, kurio mes neturėtumėm gailėtis.

Atsakiau jam trumpai, pareikšdamas, kad, galimas dalykas, jog šis tas buvo panašu, bet šalia to mes, turėdami valstybę, vis dėlto turėjome ir ką daugiau, kas mums yra brangu, šventa. Cenzorius nieko neatsakė, tik pradėjo išvedžioti, kad ateityje mažų valstybių su savo armijomis, pinigais ir politiniu aparatu nebus, nes jos esančios neramumų ir visokių intrigų vietovės.

1942.III.24. Vakar apie 21 val. pasigirdo lėktuvų ūžesys, vienur kitur pasirodė raketos, ir ant miesto pasipylė bombos. Nors sprogmų ir nedaug girdėjau, bet šiandien paaiškėjo, kad rezultatai, žiūrint į juos iš puolančiosios pusės, nėra menki. Keliasdešimt žmonių užmuštų ir dar daugiau sužeistų. Labiausiai nukentėjo kareivinės prie Jėzuitų g., mūsų savisaugos daliniai. Čia bomba pataikė į kareivines, kurių geroka dalis nugriauta, o aplink iš daugelio namų išbyrėjo langai. Keliolika lietuvių karių žuvo vietoje, daugumas sužeista. Dar skaudesnę įspūdį padarė žinia apie žuvimą populiaraus kunigo Kristupo Čihiro, kurį užvertė sugriauto namo siena. Tame pačiame bute gyvenęs arkivyskupas Reinys buvo sužeistas, kiek toliau kun. Taškūnas sunkiai sužeistas.

Tai pirmas nuo karo pradžios bolševikų lėktuvų pasirodymas Vilniuje. Turint galvoje, kad daugiausiai nukentėjo lietuvių ir netgi aukštųjų dvasininkų – prietaringoms Vilniaus mėsams bus geriausia dirva paskaloms. O juo labiau turint galvoje, kad prieš porą dienų iš Vilniaus buvo paprašytas išvažiuoti ligšiolinis lenkų vyskupas Jalbžykovskis. Žmonės taip įsibaimino, kad vienas kitas pradėjo rimtai ruoštis bėgti iš miesto. Nesvarbu – kur. Kad tik pabėgus. Žinoma, gal vienas kitas ir bėgs,

bet ilgainiui apsiramins, nes juk turime visuotinį karą, kurio žiaurioji ranka palietė ne tik mūsų kraštą, bet ir visą žemės kamuolį, kuriame sunku rasti kampelis, kur neliepsnotų karo ugnis.

1942.IV.26. *Vel savotiškas triukas. Iki šiol, imdami straipsnius iš vokiečių laikraščių, pažymėdavome šaltinį. Dabar Kopfermano įsakymu tatai daryti draudžiama. Taigi šios dienos numeryje straipsnis „Valandos šaukimas“, nenurodžius iš kur jis gautas (iš „Das Reich“), atrodo nei šis, nei tas, kai rašoma, kad, girdi, „mes nenorime suvokietinti Europos“.*

Tokiu triuku norima apgauti skaitytojus sugestionuojant, kad provokiškus straipsnius esą rašo patys lietuviai. Kaip ateityje nuo šitokio nešvaraus primetimo išsisuksime – sunku įsivaizduoti. Turbūt teks rinktis tik nepolitinio pobūdžio straipsniai, žinoma, jeigu neprimės patys to ar kito straipsnio. Žodžiu, triukas po triuko, o spaudos darbo sąlygos darosi nepakeliamos.

Šalta ir ilgai keturiasdešimt antrųjų žiemai pasibaigus, vėlyvas pavasaris nieko gero neatnešė. Gyvenome be jokių perspektyvų, be ateities. Diena po dienos gyventojų nuotaika darėsi vis niūresnė. Atrodė, lyg būtumėm patekę į dvasinį marazmą. Išdidžiai ir tiesiog įžūliai laikėsi tik okupantai, kurie turėjo apsėdę svarbiausias vietas, į geležines savo rankas suėmę visą gyvenimą. Spaudė ir ekonomiškai, ir kultūros sferoje. Čia prieita prie atviro tyčiojimosi. Ne tik spaudoje, kurioje be cenzūros negalėjo pasirodyti nekalčiausias skelbimėlis. Prieš koncertuojant kuriam nors chorui, cenzūrai reikėjo pristatyti į programą įtrauktų dainų vokiškus vertimus. Daug niekuo dėtų dainų buvo išmetama.*

* Tarp kitų, nepraleisdavo nė vienos dainos, kurioje buvo žodis „Nemunas“. – R. M.

1942.V.13. *Kažkas yra pasakęs, kad nuo 1941 metų birželio 22 dienos prasidėjo antras Lietuvos dramos veiksmas. Pirmą veiksmą pergyvenome bolševikų okupacijos metu, kuris Lie-*

tuvai kaip valstybei politiniu atžvilgiu ir kaip tautai visais kitais atžvilgiais buvo tragiškas, katastrofiškas. Jam pasibaigus manėme, kad gal sykiu pasibaigs ir mūsų tragedija. Įvyko kitaip. Prasidėjo antras veiksmas, kuris šiuo metu ir vyksta visu pajėgumu, ir tiesiog sunku įsivaizduoti, kaip jis baigsis. Sunku visų pirma todėl, kad yra pavojaus, jog finaliniam – trečiam veiksmui prasidėjus galime pritrūkti jėgų, galime pasijusti išsėmę. O tai ir būtų baisiausia. ...Galimas dalykas, kad prieiname prie kulminacinio šios dramos antrojo veiksmo taško. Paskelbtoji ketverių metų mobilizacija sukrėtė visą Lietuvą, pasireiškė vieningas nusistatymas prieš mobilizaciją. Kaip pasakojama, visuose Lietuvos miestuose retas kas užsiregistravo. Dauguma tais metais gimusių vyrų laikinai, arba, kaip sakoma, dėl viso pikto pasišalino iš miestų, ir policijos pareigūnai, atnešę pakvietimus, įrašo į juos „Išvyko nežinoma kryptimi“.

Kitaip ir būti negali, nes, šalia nežinojimo, už ką gi pagaliau turime kariauti, neleistinu būdu pasityčiota paskelbtuose raginimuose, kur žadama stojusius į vadinamąją „karo transporto tarnybą“ aprūpinti... alkoholiu ir tabaku. Vadinasi, žiūrima į mus kaip į papuasus, kuriuos įvairaus plauko misionieriai ragina priimti jų siūlomą tikybą, duodami stabmeldžiams tabako. Mes esame garbės tauta, ir jei už ką kovojame, tai ne dėl degtinės ar tabako, bet dėl idėjos. Tatai geriausiai įrodė visa mūsų tauta, vieningai kaip mūras stojusi prieš neteisėtą, klasotos būdu paskelbtą ir vykdomą mobilizaciją. Mobilizaciją gali skelbti tik Valstybės galva. O dabar mes neturime nei valstybės, nei jos galvos, todėl ir bet kurio tarėjo skelbiamieji panašaus pobūdžio potvarkiai vargiai mums galioja.

1942.V.18. Lietuvinkite „Naująją Lietuvą“. Tokiu šūkiu pabaigtas anoniminis laiškas, kurį vakar gavome mūsų adresu. Autoriai, ar greičiau nepatenkintas asmeniniais sumetimais autorius, siūlo lietuvininti laikraštį, drauge ir receptus siūlydamas.

Iš šalies, nežinančiam šio meto cenzūros sąlygų ir iš viso nesuvokiančiam gyvenamojo momento, galima perėti visokių sumanymų kiek tik nori. Bet kas iš to, jei net paprastas, nekalbas skelbimas turi pereiti per dvi cenzūras: civilinės vokiečių valdžios ir karo atstovo. Kiekvieną lietuviškesnį straipsnį brauko, trumpina arba perdirbinėja ant savo kurpalio, ir paskui sunku jį pažinti. Visos pastangos sušvelninti cenzūros režimą, visi pateikiamieji argumentai, kad šitokiu būdu vokiečiai lietuvių tautos simpatijų nelaimės – eina niekais.

1942.V.23. Vakar apsilankiau pas prof. Mykolaitį. Pasiūliau surinkti medžiagos iš jo lituanistikos seminaro klausytojų: novelių, eilėraščių, straipsnių. Per visus metus esame gavę vos vieną kitą eilėraštį ir dvi noveles. Tai ir viskas. Kol nėra sąlygų leisti žurnalų, reikėtų išnaudoti bent „Naujosios Lietuvos“ sekmadienių priedus. Deja. Kaip jau esu porą kartų pastebėjęs, draugai rašytojai yra nusiteikę pasyviai. Iki šiol šio pasyvumo nepavyko pakeisti aktyvumu. Šalia šio neigiamo reiškinių – yra dar ir kitas. Dirbus metus Universiteto ir lituanistikos, ir literatūros seminarams, neliks jokių pėdsakų: paaiškės, kad mes, turėdami Alma Mater Vilnensis, neišnaudojome šios mokslo ir meno šventovės uždokumentuoti lietuviškumui Vilniuje. Protokolų apie skaitytus kūrinius maža, ir jie nėra joks literatūrinės veiklos dokumentas.

Tatai turėdamas galvoje ir pasiūliau prof. Mykolaičiui suorganizuoti studijų literatūrinių laimėjimų numerį. „Altorių šešėly“ autorius pritarė šiam sumanymui ir pažadėjo padaryti, kas galima.

Be to, paliečiau opų klausimą dėl literatūrinio priedo. Ta proga pareiškiau, kad dienraštis nėra redaktorių privatus biznis, bet visuomenės institucija, kuriai tenka vadovauti mums. Geri esame ar netikę – nuomonių nesuderinsime, tik norėtumėm, kad į bendrą darbą įsitrauktų visi, kas gali, sugė-

ba, visi, kam rūpi, kad šiuo metu lietuvių visuomenė turėtų dvasinio peno.

Užsiminus apie literatūrinį gyvenimą, tenka suminėti ir Liūnės Janušytės apsilankymą Vilniuje. Ši dabar Lietuvoje vienintelė humoristė (Pivoša bolševikų ištremtas) gyvena Kretingoje. Ar ką nors rašo – nepasisakė. Atrodo, esanti išsisėmusi ir gal net suprovincialejusi. Be to, iš jos pasakojimų galima susidaryti vaizdą, kad arba negali atskirti mažų dalykų nuo didelių, arba yra bolševikė, nes visokių niekų, tiesiog neįtikėtinus, pasakoja visu naivumu ir gailisi anų laikų, kada menininkai gaudavo geras algas ir buvo itin globojami.

Vargšai lietuviai! Teisingai prieš kelias dienas režisierius Juknevičius, nors ir išsigėręs, skundėsi, kad paklydo tarp rusų ir vokiečių. Bus paklydusi ne viena tik Janušytė. Daugelis mūsų, tarp bolševikiškų ir vokiškų pušų klaidžiodami, mindžiojame lietuviškas rūtas.

1942.VI.6. Tuo istoriniu metu, kai visos Europos tautos atsistojo tame ar kitame lageryje, mes nepasisakėme aiškiai nei už Londoną, nei už Berlyną, mes, kaip kažkas teisingai pastebėjo, kombinuojame. Tokios politinės kombinacijos ar, tiksliau pasakius, spekuliacijos šalininkai tvirtai laikosi tos nuomonės, kad yra tatau vienintelis teisingas Lietuvos kelias. Girdi, jei 1919 metais nieko neturėdami laimėjome, tai dabar, kai turime neblogai organizuotą administracinį ir politinį aparatą, kai kiekvienu metu galime sumobilizuoti pakankamą ir gerai apmokytą jėgą krašto gynimui – drąsiai galime žiūrėti į ateitį. Gal tokiai samprotavimas ir nėra be pagrindo, nes bet kokia avantiūra, bet kokia perdėtai suprata garbė galėtų kaštuoti mums daug kraujo, o naudos turėtumėm nedaug.

Iš kitos tačiau pusės, menkas malonumas priklausyti prie kombinatorių spekuliantų, kurie ne taip kaip arai viską sau iškovoja, bet kaip juodvarniai laukia gatavo ir dažnai turi ten-

kintis tik kaulų nuograužomis arba ir dvėseliena. Žinoma, galima gyventi ir taip, bet toksai gyvenimas nėra didelė, o gal ir jokia garbė.

Be abejo, instinktas kaip nors išsilaikyti, išlikti gyvam žmogui, taip pat ir tautą priverčia griebtis kartais ne tik negarbingų, bet ir nešvarių gelbėjimosi priemonių. Galimas dalykas, kad panaši tragedija bus ištikusi ir mus, lietuvius.

Nuo 1940 metų Vilniuje buvo apsigyvenęs advokatas Nargelavičius, nuolatinis Rudnickio kavinės svečias. Mėgdavo bendrauti su spaudos žmonėmis ir kiekviena proga apgailestaudavo, kad Lietuvoje nesą tikrų juristų.

– Tai ne didelių laivų kapitonai, o pajūrio laivelių irkluotojai.

Šitaip apibūdinęs lietuvius juristus, Nargelavičius pradėdavo įrodinėti, kad jurisprudencija yra toks mokslas, kurį tik retas gerai išmano. Ir štai 1942 metų vasarą Nargelavičius pradėjo dažnai lankytis redakcijoje. Vyriausiojo kambaryje su Žukausku kalbėdavosi ištisas valandas. Tuo metu nieks nedrįsdavo jiems trukdyti. Po kelių tokių pasikalbėjimų Žukauskas pareiškė esąs pavargęs ir norėtų pailsėti. Netrukus pradėjo pasakoti, kad sumanęs pagilinti savo studijas ir tuo tikslu žadąs vykti į kurį nors Vokietijos universitetą.

Redakcijos kolektyve pradėta pasakoti, kad Žukauskas ne pats sumanęs pavargti ir gilinti studijas, bet jį prikalbinęs Nargelavičius, norėdamas drauge persikelti Vokietijon. Kiek tai turėjo pagrindo – sunku būtų pasakyti. Nežinau netgi, ar Žukauskas tą vasarą išvyko Vokietijon. Viena netrukus paaiškėjo. Redagavęs apie metus „Naująją Lietuvą“, liepos 20 dieną J. Žukauskas pasitraukė. Jo vieta liko tuščia, ir aš antrą kartą tapau „Naujosios Lietuvos“ redaktoriumi.

Dabar, po dvidešimties metų, galima būtų į mano pa-

kartotą klaidą pažiūrėti kritiškai ar, kaip šiandien sakoma, savikritiškai. Savikritika yra tai išpažintis. Kiekviena išpažintis – savikritika – nebuvo, nėra ir niekuomet nebus malonus dalykas. Tai visi žinome. Atlikdami savikritišką išpažintis, vieni tai daro atvirai, nuoširdžiai, kiti suka uodegą, teisinasi, nemaloniausius dalykus nutyli. Katalikų tikėjime tokios išpažintys vadinamos šventvagiškomis, dabartinėmis sąlygomis – neįtikinamomis. Vadinasi, laikantis padarumo tenka kalbėti atvirai, nuoširdžiai.

Kaip išpažintį atliekant, taip ir savikritikoje neleistina dangstyti kitais žmonėmis, juos kaltinti ar koneveikti, nes kiekvienas sveiko proto žmogus už savo darbus pats atsako. Atsakau ir aš.

Už šio laikotarpio antitarybinę publicistinę veiklą su teisingumo organais esu atsiskaitęs*. Bet tai toli gražu manęs nepatenkina. Norisi į visa tai pažiūrėti giliau, psichologiškai. Tačiau... nesugebu, nemoku. Gal nesugebėjimą galima būtų teisingai įvertinti, labai sunkiais išgyvenimais, gal praėjęs dvidešimtmetis daug ką išdildė, gal sulaukus kapos metų atmintis susilpnėjo? – kas besupaisys. Kalbant apie tai, mane domina ne tiek pati publicistinė veikla nacių valdymo metu, kiek jos priežastys. Per visą savo gyvenimą niekuomet negalvojau apie garbę, tai manęs neviliojo. Negundė ir finansinė pusė. Už gaunamą algą su šeima gyvenome gana kukliai. Vadinasi, ir ši aplinkybė atkrita. Tad kas sąlygojo ir skatino lįsti į dvokiančios duobės dugną?

Jei atmintis manęs neklaidina, buvo trys pagrindinės priežastys: 1) nepagydoma manija rašyti, 2) sveiku protu neišaiškinama kova už negrįžtamą vakarykštę dieną, išliejant visą tulžį prieš Tarybų Sąjungą, ir 3) savotiška psichologinė katarakta žiūrint į okupanto darbus.

Antrą kartą tapęs redaktoriumi, susyk nežinojau, kad apie

**1952 metų
birželio 10 dieną
Vilniaus karinis
tribūncolas nuteisė
R. Mackonį už
antisovietinę
propagandą 25
metams kalėjimo ir
tremties. 1956 m.
jis buvo
amnestuotas.*

tas pareigas seniai svajoto minėtas B. Tiškus. Tatai paaiškėjo tik vėliau. Pirmoji tai suvokė S. Narkeliūnaitė, kuri, naudodamasi reporterės teisėmis, visur priedavo. Ji man pareiškė:

– Dabok, redaktoriau, Tiškus veržiasi į tavo vietą. Redaktoriaus pavaduotojo pareigos jam per mažos.

Man tuo tarpu reikėjo ieškoti skyriaus redaktoriaus. Besidairant šioje srityje nusimanančio žmogaus, pasisiūlė Jurgis Šaltenis, kuris kaip tik su šeima persikėlė į Vilnių. Šaltenis nebuvo nežinomas. Viena, jis jau anksčiau rašinėjo, ypač teatro klausimais. Be to, puikiai valdė plunksną. Liepos pabaigoje ar rugpjūčio pradžioje J. Šaltenis pradėjo dirbti „Naujojoje Lietuvoje“.

Liepos 28 dieną suėjo metai, kai buvo išvaikyta Ambrazevičiaus *vyriausybė* ir visagaliu Lietuvos valdovu pasiskelbė von Rentelnas. Per tą laikotarpį į Lietuvą spėjo privažiuoti visokiausio plauko vokiečių valdininkų, nekalbant apie policiją, kuri atsirado jau pirmaisiais okupacijos metais. Niekas tad nuostabaus, kad „civildfervaltungo“ metinės okupantai nutarė paminėti su pompa. Neatsiliko ir Vilniaus komisaras Hansas Hingstas. „Valgio“ restorane rugpjūčio 1 dieną suruošė dideles iškilmes, į kurias buvo susirinkę keli šimtai vokiečių ir turbūt nemaža lietuvių.

Be minėtų valdininkų, į Lietuvą būriais pradėjo grįžti 1941 metų pavasarį išvykę repatriantai, kuriuos vadinome „kolonistais“. Grįžusiems buvo atiduodami namai ir žemės, kuriose jie pasijuto teisėtais šeimininkais. Dėl to ėmė sklisti visokie gandai, juo labiau, kad naujieji įnamiai naudojos išimtinėmis privilegijomis.

Gyventojų nuotaikai pakelti Kauno srities komisaras parašė į „Wilnaer Zeitung“ straipsnį, kuriame mėgino įrodyti, kad grįžtantieji vokiečiai niekam nedarą skriaudos, kad jie gauna tik tai, ką anksčiau turėję, kad, kaip ir prieš tai, su lietuviais

sugyveną draugiškai. O jei iš sklypų, kurie anksčiau priklausė vokiečiams, tenka išeiti jau apsigyvenusiems lietuviams, tai jie gausią žemę kur kitur ir jokių būdų nebūsią nuskriausti.

Šio straipsnio santrauką įdėjome „Naujosios Lietuvos“ 197-ame numeryje (VIII.21).

1942.VIII.23. *Paskutiniu metu vėl paaštrėjo cenzūra. Cenzorius Klau nepraleido Varūno straipsnio apie bendradarbiavimą su kitomis tautomis. Paaiškino, kad, girdi, visų pirma lietuvių tauta turėtų arčiau susipažinti su vokiečių kultūra ir šioje srityje parodyti daugiau noro bendradarbiauti.*

Pateikęs jam pluoštą medžiagos sekmadienio numeriu nenujaučiau, kad jis man iškrės nemalonų pokštą. Būtent – su laikė du straipsnius. Apie Danutės Nasvytytės šokių vakarą. Taigi priėjome prie to, kad negalima rašyti netgi apie... šokius. Dar skaudesnis smūgis tai neleidimas straipsnio apie Mykolo Biržiškos 60 metų amžiaus jubiliejų. Tuo būdu šios dienos numeryje turėjau pasitenkinti įdėdamas tik Biržiškos fotografiją. Šis asmuo Lietuvai turi dideliausių nuopelnų ir jo jubiliejaus proga Lietuvoje negalėjome parašyti nė kelių sakinių. Tikrai nepamirštinį gyvenamojo momento faktai, kurių pasitaiko vis daugiau ir daugiau.

1942.VIII.25. *Vakar nusiunčiau prof. M. Biržiškai šitokią laišką:*

„Tamstos 60 metų amžiaus jubiliejaus proga „Naujojoje Lietuvoje“ norėjome įdėti nors trumpą apžvalginį straipsnį. Tačiau vokiečių civilinės valdžios cenzūra šį straipsnį uždraudė skelbti, nepaaiškindama tokio savo nusistatymo motyvų.

Persiųsdamas Tamstai šio straipsnio atspaudą, naudojuosi proga pareikšti „Naujosios Lietuvos“ redakcijos ir administracijos vardu Ponui Rektoriui nuoširdžiausius linkėjimus“.

Šiandien iš pat ryto prof. M. Biržiška atėjo į redakciją

padėkoti už laišką ir drauge papasakojo, kokia šiuo metu esanti abiejų Lietuvos universitetų padėtis. Universitetų klausimas pasiekė kritišką tašką. Susidaro įspūdis, kad vokiečiai yra pasiryžę universitetus likviduoti ir tik ieško formų. Žinoma, jie norėtų, kad šį juodą darbą atliktumėm mes savo rankomis. Tačiau vargiai kas nors pačių lietuvių imsis šito „žygio“. Pasak Biržiškos, Germantas deda visas pastangas, kad universitetai ir šiais mokslo metais galėtų normaliai veikti.

1942.VIII.29. Šiandien kalbėjausi su švietimo tarėju Germantu, kuris po ilgesnio laiko vėl grįžo iš Kauno. Jam esant Kaune, pasklido įvairiausių gandų. Netgi buvo kalbama, kad buvęs suimtas, kai nepasirašęs potvarkio, pagal kurį šiemet baigusieji gimnazijas abiturientai turi vykti vieneriems metams į Vokietiją. Tačiau gandai apie Germanto suėmimą nepasitvirtino, nors jis, kaip man pareiškė, atsisakęs pasirašyti šį potvarkį. Kodėl atsisakė, – neklausiau. Greičiausiai todėl, kad šitokį potvarkį pasirašęs tautos akyse galutinai būtų susikompromitavęs. O švietimas bent šiuo metu yra viena iš svarbiausių dabartinio mūsų gyvenimo sričių, palyginti dar laisvai galinti veikti. Taigi potvarkis teko pasirašyti darbo ir socialinių reikalų tarėjui J. Paukščiui, nors jis nieko bendro su švietimu neturi. Galimas dalykas, kad Paukštys būtų išrinktas kaip aukos ožys, kad kiti tarėjai tautos akyse turėtų šokią tokią pagarbą.

Kaip ten bebūtų, šis potvarkis yra daug skaudesnis už pavasarį to paties Paukščio pasirašytą potvarkį apie transporto tarnybą. Tada jaunimas buvo imamas daugiau ne iš studentų, o dabar, išsiuntus visus abiturientus į Vokietiją visose aukštesiose mokyklose nebus pirmųjų kursų. Vadinasi, gali būti pabaigos pradžia.

1942.IX.10. Vakar sugrįžo iš atostogų vertėjas P. Leonačiūsis, kuris buvo nuvykęs net į Taliną. Papasakojo savo įspūdžius iš kelionės. Iš pasakojimų aiškėja, kad kaip Latvijoje, taip

ir Estijoje, gyvenimas nuo gyvenimo Lietuvoje beveik niekuo nesiskiria. Gal tik vienu kitu mažmožiu.

Milžiniškas skirtumas yra tikrai spaudos srityje. Kaip Latvijoje, kur išeina 25 įvairūs laikraščiai, taip ir Estijoje, kur yra 14 laikraščių – spauda atrodo visai kitaip negu pas mus, Lietuvoje, kur išeina daug mažiau laikraščių, iš kurių vos du mizeriškos išvaizdos dienraščiai. Sunku pasakyti, ar mes nesugebame ko nors geresnio padaryti, ar vokiečiai užsispyrę slopinti lietuviškąją spaudą? Galimas dalykas, kad čia veikia ir viena, ir kita priežastis, kurias pašalinti yra labai sunku.

Savo ketinimų neslėpė ir patys vokiečiai, ypač tuo atveju, kai reikėjo raminti savuosius. Sirgdami nepataisomos didybės manija ir susižavėję laikiniais laimėjimais, užgrobėjai neištvėrė neįsplepėję savo ateities planų.

Vyriausioji SS dalinių vadovybė leido specialų, tik esesmanams skirtą savaitraštį „Das Schwarze Korps“*. Neatsimeinu, kaip į mano rankas pateko tų metų savaitraščio 34-as numeris, kuriame buvo išspausdintas didelis straipsnis „Germanisieren?“. Kaip rodo straipsnio pavadinimas, jame nagrinėjamas gyventojų vokietinimo klausimas.

* „Juodasis korpusas“.

Kokių gyventojų? Aišku, kad ne vokiečių, o okupuotų kraštų. Todėl straipsnį perskaičiau atidžiai ir ryžausi išspausdinti „Naujojoje Lietuvoje“ ištisai, nieko netrumpindamas.

Iš anksto žinojau, kad parodžius straipsnį cenzūrai, Klau nebūtų praleidęs. Vadinasi, vienintelė išeitis – įdėti straipsnį nieko neklausus, tai yra – aplenkiant cenzūrą. Kilus skandalui, galėsiu teisintis tuo, kad iki tol neturėjome aiškaus nurodymo, kad be cenzūros sutikimo negalima naudotis vokiškais laikraščiais. Žinojau, kad toksai mano argumentas Klau neįtikins, bet vis dėlto pasiryžau.

Be to, buvo svarbu rasti įgudusį vertėją. Pavesti tai re-

dakcijoje dirbantiems vertėjams bijojau. Bijojau ne vertėjų, bet minėto Tiškaus, kuris pernelyg viskuo domėjosi. Kažkas patarė kreiptis į ilgus metus Klaipėdos krašte dirbusį mokytoją, kurio pavardė man jau išgaravo. Jis apsiėmė išversti tiksliai. Gavęs po kelių dienų vertimą, pats nunešiau į spaustuvę ir surinkus pats taisiau korektūrą.

Rugsėjo 10 dienos numeryje (214) antrame puslapyje pasirodė straipsnis „Germanizuoti?“

Gera būtų čia pacituoti visą šį straipsnį, bet tai užimtų labai daug vietos. Pasitenkinsiu pacitavęs tris trumpas ištraukas:

...*“Iš fronto kario padaryti rytojaus kolonistą šiandieną yra mūsų gražiausias ir didžiausias uždavinys, kokį mums uždės likimas šiam karui pasibaigus.”*

...*„Kiekvienas, kuris šiame kare žūna, įgyja ir įšventina tą žemę, kurią ateityje jo draugai ars. Kiekviena gyvybės auka teikia erdvės, kurioje ateityje stovės šimtai vokiečių lopšių.”*

...*“Gamtai artimiausiose sąlygose vokiečių motinos savo vyrams vėl dovanos daug vaikų, o jų džiaugsmingas juokas skambės virš žuvusiųjų kapų, kaip šio pasaulio aukščiausias laimės simbolis, už ką jie žuvo.”*

Ir šių ištraukų, ir viso straipsnio mintis buvo tokia –

Užimtos rytuose žemės yra vokiečių kareivių krauju aplaistytos ir jos priklauso tik vokiečiams, netgi ne visiems, o tik grynai rasės. Tas žemes turi būti vokiškas plūgas, jose gaunamas derlius priklauso vokiečiams ir jų vaikams, kurių turi daug prigimdyti vokiečių moterys.

Numeriui išėjus, po poros valandų jis buvo išpirktas. Tą dieną nuolat skambinta į redakciją ir klausama, ar negalima gauti numerio. Netrukus iš provincijos pasipylė laiškai, maldaujantys numerio, už jį mokėta dešimtimis ir šimtais markių. Žodžiu, sprogo savotiška bomba, daug stipresnė negu prieš 2,5 metų „iešminė“*.

* 1940 metais pavasarį „Vilniaus balse“ išspausdintas straipsnis „Ilga iešmą drožiant“. – R. M.

Apie vidudienį iš cenzūros atnešė užklijuotą voką mano vardu, kuriame buvo įdėtas Klau pasirašytas raštas, kad nuo šiol ką nors iš vokiečių laikraščių persispausdinti be cenzūros žinios griežtai draudžiama („*streng verboten*“). Įvyko taip, kaip numaciau. Prasidėjo tikra pasiutpolkė. Po pietų jau iš namų pakvietė mane į cenzūrą. Klau atrodė įnirtęs. Tiesa, tam buvau pasiruošęs, bet nemaniau, kad ponas zonderfiureris bus taip apsiputojęs.

Daugiau nei valandą užtruko dialogas, kuris buvo sunkus dėl to, kad vokiškai kalbėjau ne taip jau laisvai. Tuo tarpu Klau bėrė lyg iš kulkosvaidžio, tiesiog tratėjo. Negalėdamas visame kame susigaudyti, paprašiau kalbėti lėtai, nes kitaip nieko neprieisime.

Pagrindinis Klau klausimas buvo toks:

– Kodėl pasirinkau būtent tą straipsnį, kai tuo tarpu yra daugybė kitų?

Atsakiau aiškiai:

– Todėl, kad jame paliesti svarbiausi vokiečių politikos rytuosie planai, kuriuos mes, kaip betarpiškai suinteresuoti gyventojai, turime žinoti.

– Šitaip jūs galvojate! – nutęsė Klau. – Tik gaila, kad prieš tai manęs nepaklausėte. Aš būčiau pasakęs, kad „Das schwarze Korps“ nėra oficiozas, o tik kariškiams skiriamas laikraštis ir jo nuomonė toli gražu nereiškia vyriausybės nusistatymo.

– Vis dėlto, – replikavau, – „Das schwarze Korps“ – tai ne „Tilsiter Allgemeine Zeitung“ arba „Memeler Dampfbot“. Tai reichsfiurerio Himmlerio organas.

– Kvač, o ne argumentas, – šūktelėjo pakeltu tonu Klau.

– Geriau padarysite pasakę, kas jus paragino tai padaryti?

– Nieks manęs neragino ir neragina ką nors daryti. Ką darau, darau pats ir už tai atsakau.

– Ne, mano pone, – įterpė Klau. – Tuo aš netikiu. Ir štai

kodėl. Jei jūs patsai būtumėt sumanęs įdėti straipsnį, nieks nebūtų puolęsis pirkinėti šios dienos numerio. Ne. Čia yra kažkas daugiau. Tai man visai aišku.

– Nieko čia daugiau nėra, – užginčijau.

– Sakote – nėra, – Klau pradėjo ironiškai. – Gerai. Tegul nebus. Vis dėlto norėčiau sužinoti jūsų numonę. Būtent kodėl žmonės puolėsi prie to numerio? Iš kur jie žinojo, kad išspausdintas straipsnis „Germanizuoti?“ Radijas laikraščių santraukos neskelbia. Tiesa? Taigi, kaip jūs manote?

– Aš jums, ponas zonderfiureri, jau pasakiau, kad Lietuvos gyventojai domisi jūsų vedama politika bei mūsų kraštą liečiančiais planais. Ir kai perskaitė straipsnį, visi susidomėjo. Kitaip išaiškinti aš nemoku.

– O kas jums vertė? – ūmai paklausė Klau.

– Ar tai svarbu?

– Labai svarbu. Ir aš norėčiau žinoti. Man rodos, vertė jus jūs turite. O „Germanisieren?“ vertė kas kitas. Kas būtent?

– Tai, ponas zonderfiureri, yra tik techniška pusė, nieko bendro su straipsnio pasirodymu neturinti. Bent aš taip galvoju.

– Blogai galvojate.

– Galbūt.

– Taigi kas vertė? Aš labai norėčiau žinoti.

– Ar tik jūs, ponas zonderfiureri, norėtumėt žinoti, ar dar kas nors domisi?

– Kvailas klausimas! – riktelėjo Klau. – Gaila, kad jūs kalbate nenuoširdžiai. Žiūrėkite, kad netektų gailėtis.

Iš cenzūros išėjau lyg apkvaišęs. Nemaniau, kad Klau bus toks įnirtęs. Dar labiau nesitikėjau, kad jis įtars esant kažkokį užnugarį ir reikalaus pasakyti vertėjo pavardę.

1942.IX.23. *Atviromis kortomis. Vakar popiet apsilankiau pas cenzorių Klau. Norėjau pasiteirauti, kodėl paskutiniu*

metu iš eilės sulaukė net tris straipsnius. Kaip ir galima buvo laukti, iškilo straipsnio „Germanizuoti?“, perspausdinto iš „Das Schwarze Korps“ klausimas. Paaiškęjus, kad ir anas represinio pobūdžio rugsėjo 10 d. raštas, ir sulaikytieji straipsniai yra susiję su straipsnio „Germanizuoti?“ idėjimu, pradėjome iš tikro įdomų pokalbį.

Visų pirma Klau griežtu tonu konstatavo, kad aš, įdėdamas šį straipsnį esu padaręs milžinišką lietuvių tautai žalą. Pasisakiau, kad esu kitos nuomonės ir šiame fakte nematau jokios ypatingos lietuvių tautai žalos. Savo nuomonę paremdamas Klau stengėsi įrodyti, kad tas straipsnis parašytas šališkai, kad jame pareikštos mintys esančios klaidingos, neatitinkančios tiesos. Po to pareiškė, kad čia gali būti viena iš dviejų galimybių:

1) Arba aš, dėdamas šį straipsnį, visiškai nenusivokiau ką daręs ir taip parodęs savo politinį analfabetizmą, arba

2) Padaręs šį žygį sąmoningai, žinodamas, kas iš to išeis.

Antrą galimybę dėl žinomų sumetimų atmečiau be diskusijų. O dėl pirmos, tai ponas spaudos referentas galįs manyti kaip tinkamas, o aš esu tos nuomonės, kad čia nieko ypatingo neįvykę, nes:

1) „Das Schwarze Korps“ yra NSDAP organas ir laisvai Lietuvoje pardavinėjamas,

2) Visi lietuviai inteligentai mažiau ar daugiau moka vokiškai ir net be vertimų gali pasiskaityti „Das Schwarze Korps“,

3) Straipsnis liečia mūsų krašto gyvybingiausius reikalus, ir todėl turime žinoti, kas apie mus kalbama ir rašoma.

Prieš šiuos argumentus p. Klau nieko negalėjo pareikšti, tik pabrėžė, kad jie palengvina mano lietuvių tautai padarytos „žalos“ aplinkybes, tačiau tatai nepakeičia straipsnio paskelbimo rezultaty. Tuo diskusijos dėl šio konflikto ir baigėsi. Atpasakojau jas trumpai, darydamas, man atrodo, teisingas išvadas, kad mano „prestižas“ vokiečių akyse gerokai nublanko.

Tatai manęs nejaudina, nes ne vokiečiams juk tarnauju, o savajai tautai, kurios atžvilgiu vokiečiai per greit išdėstė savo tikruosius planus, su kuriais supažindinau visuomenę paskelbdamas viešai ir legaliai minėtą straipsnį.

Kokie bus šio žygio tolesni padariniai mano atžvilgiu – sunku būtų numatyti, bet dėl visa ko dienoraštis tenka kuriam metui paslėpti.

Gyvenimas nuėjo toliau sena, nykia vaga. Cenzūra pasidarė dar budresnė, ir Tiškus kaskart dažniau lankėsi pas Klau, o grįžęs kiekvieną kartą gyrėsi, kad už straipsnio įdėimą cenzorius kaltina jį.

Reikia manyti, kad to straipsnio vertimas cenzūros įstaigoje ilgai ir kruopščiai buvo lyginamas su originalu ir pagaliau, beveik po mėnesio, 238-ame numeryje turėjome įdėti vertimą „netikslumų“ atitaisymą, kurį atsiuntė Klau, įsakęs pasirašyti redakcijos vardu.

Negaliu ta proga neprisiminti vieno fakto. Kiekvieno numerio rankraščiai buvo saugojami spaustuvėje, bet kelioms dienoms praėjus to vertimo rankraščio neradau. Dingo. Po to buvau pasiruošęs atsisveikinti su redakcija arba atsidurti už grotų. Tai, žinoma, įvyko, bet vėliau.

Laukėme antros sunkios žiemos. Rudeniui prasidėjus, vėl prisiminta šiltų drabužių rinkliava, tik šiuo žygiu daugiausia rėkta dėl šiltų pirštinių. Klau įstaiga glėbiais vertė šūkius – „aukokite šiltas pirštines“.

Apie lapkričio vidurį J. Šaltenis pirmasis sužinojo, kad į Vokietiją ruošiamas lietuvių žurnalistų ekskursija, kurioje ir iš mūsų redakcijos teks kam nors dalyvauti. Pateko J. Šaltenis ir aš. Norėdamas įsitikinti, ar iš tikrųjų reikės važiuoti, paskambinau Klau ir paklausiau:

– Ar tiesa, ponas zonderfiureri, kad mudu su Šalteniu turėsime važiuoti į ekskursiją?

– Taip, – atsakė Klau, – tik įsidėmėkite viena. Jūs neprivalote, bet... norite važiuoti. Aišku? Norite.

Diskutuoti dėl to, ar mes „privalome“, ar „norime“ nebuvo jokios prasmės ir berods lapkričio 15 dieną drauge su Šalteniu išvykome į Kauną. Pernakvoję Kaune, kitą dieną prisidėjome prie kauniečių grupės ir apie pietus paprastu sunkvežimiu išvykome į Kybartus. Kas iš kauniečių dalyvavo ekskursijoje – neatsimenu. Nė vieno iš jų iki tol nepažinojau, o „Naujojoje Lietuvoje“ neradau žinių. Į tą ekskursiją ruošiausi lyg į aukščiausią kalną. Ekskursijos vadovu prisistatė kažkoks baronas von der Ecke, SA kapitonas, geltona uniforma su hakenkroico raiščiu ant rankovės. Lietuviškai kalbėjo visai gerai. Vadinasi, Lietuvos vokiečiai, vienas iš daugelio, kuriuos, anot Lohse's, Lietuva ilgus metus... skriaudusi.

Berlyne atsirado naujas vadovas, taip pat baronas, berods von Schinpfas, kuris visur su mumis važinėjo. Be Berlyno, aplankėme Vieną, Miuncheną ir Drezdeną. Sugrįžę jautėmės lyg nuo pečių būtų nukritusi sunkiausia našta.

1942.XII.31. *Nieko nerašiau daugiau kaip tris mėnesius, ir tik šiandien, baigiantis 1942 metams, ištraukiau dienoraštį iš po palėpės. Ne tam, žinoma, kad ką nors naujo ypatingo užfiksavus. Ne. Per praėjusius tris mėnesius nieko naujo, nieko ypatingo neįvyko.*

Konfliktas dėl straipsnio „Germanizuoti?“ šiaip taip pavyko likviduoti. Negalėdami prikibti, daugiau kaip po mėnesio atsiuntė „atitaisymą“ kai kurių „klaidų“, kurios neva buvusios vertime. Atitaisymas, kaip ir reikėjo tikėtis, dar labiau sudomino skaitytojus, kurie su didesniu atidumu po kelis kartus skaitė minėtą straipsnį, gilindamiesi į jo prasmę.

Veliau straipsnį visi lyg ir pamiršo, nustojo apie tai kalbėti, ir gyvenimas su visomis smulkmenomis ir mažmožiais nuėjo savu keliu. Kurį metų buvo plačiai kalbama apie vokiečių sumanymą duoti Lietuvai... autonomiją. Tačiau kalbos nepasitvirtino, nors Berlyne ministeris Kazys Škirpa taip pat sakėsi girdejęs apie vokiečių nusistatymą apdovanoti mūsų kraštą autonomija.

Užsiminus apie pasikalbėjimą su Škirpa, tenka nors trumpai apibūdinti mūsų kelionę į Vokietiją. Lapkričio 15 dieną 14 lietuvių laikraštininkų išvykome į Berlyną, kur išbuvome dvi savaites – tai paskaitų klausydami, tai miestą lankydami. Po to važinėjome po Vokietiją, aplankydami visą eilę miestų. Į Lietuvą sugrįžome gruodžio 1 dieną.

Berlyne paaiškėjo, jog buvome kviečiami Rytų krašto ministerijos, kad pažintume Vokietiją, pamatytume savo akimis, kaip Vokietija atrodo ketvirtaisiais karo metais ir užmegztume asmeniškų ryšių.

...Baigiame šiuos metus be jokių aiškesnių perspektyvų. Nieko tikro. Kas galva, tas protas, o stiprios galvos ir didžiojo proto Lietuvai trūksta, ir tatai yra didelė mūsų tautos nelaimė. Kai imame dairytis, kur kritišku momentu kreipsime savo žvilgsnį, kieno balso klausysime, nieko neaptinkame.

1943 metai

Sausio 10 d. Rimtai buvau nusistatęs šiemet nieko nerrašyti. O tačiau neiškenti, anot patarlės, kaip šuo nestaugęs arba kaip girtuoklis vieno kito stikliuko neištuštinęs. Ir iš tikrųjų, esti momentų, kada norisi rašyti, norisi nors su popieriu, tuo artimiausiu plunksnos darbininko bičiuliu, pasidalinti mintimis, pareikšti savo nuomonę dėl vieno kito fakto, įvykio, kurių šiuo metu itin gausu.

Vienas iš nemaloniausių pačioje metų pradžioje įvykių – kauniškio dienraščio „Į Laisvę“ uždarymas. Gruodžio 31 dieną

pasirodė paskutinis to dienraščio numeris, po to tris dienas Kaunas buvo visiškai be dienraščio, ir tik sausio 4 dieną išėjo pirmas naujo dienraščio „Ateitis“ numeris. Beveik visas „Į Laisvę“ kolektyvas turėjo pasitraukti, liko tik neišsemiamas visokių niekų rašeiva Žlabys. Į „Ateitį“ pakviesti visai nauji žmonės su buvusiu „Lietuvos aido“ skelbimų skyriaus vedėju B. Daunoru.

Naujieji 1943 metai... Praėjus nuo to laiko beveik 20 metų, beveik neįmanoma trumpai apibūdinti tos žiemos nuotaikos. Viena tenka pasakyti. Prasidėjęs 1941 metų birželio 22 dieną hitlerininkų riksmas, o dažnai tiesiog gūdus staugimas apie netolimą pergalę, tų metų pradžioje beveik nutilo. Iš karo vadovybės pranešimų išnyko „planingi puolimai“, vietoj jų pradėta rašyti tik apie didvyrišką gynimąsi, o vasario pirmomis dienomis žuvus Pauliaus armijai prie Stalingrado, paskelbtas trijų dienų gedulas (vasario 3–6).

Padėtį ėmėsi taisyti Goebelsas, pasakęs pompastišką kalbą, kurioje kvietė vokiečių tautą pabusti ir stoti į paskutinį lemiamą mūšį. Po Goebelso kalbos okupantai dar energingiau pradėjo plėsti gyventojus. Buvo įsakyta, kad visi Lietuvoje išeinantieji laikraščiai gali būti pardavinėjami tik savo srityse: Vilniuje, Panevėžyje, Šiauliuose. Išimtis padaryta tik Kauno dienraščiui „Ateitis“, kuris leista pardavinėti visoje Lietuvoje.

Kalbant apie tai, reikia priminti, kad nuo pirmųjų okupacijos dienų Kaune buvo leidžiamas dienraštis „Į laisvę“. Kodėl vokiečiai „Į laisvę“ pakeitė „Ateitimi“ – nieks negalėtų pasakyti. Kaip žinia, Kubiliūnas ir dauguma „tarėjų“ savo rezidencijas turėjo Kaune. Vilniuje buvo tik du „tarėjai“: švietimo ir valstybės (*sic!*) kontrolės, Pranas Meškauskas-Germantas ir Stasys Puodžius (abu žuvo Štuthofio konclageryje; Germantas 1945 metų pavasarį, Puodžius – 1943 metų pavasarį).

Tuoju po Pauliaus armijos kapituliacijos prie Stalingrado, pajutome, kokia ateitis mums ruošiama. Nepasitenkinusi iki tol suviliotais ir sugaudytais jaunais vyrais ir moterimis, kurie buvo deportuoti sunkiems darbams į Vokietiją, iš naujo imtasi visai tautai įkyrėjusios akcijos. Šiuo betgi žygiu ją pradėjo ne Lohse su Rentelnu, bet Kubiliūnas, paskelbęs atsisaukimą, raginantį stoti į Reicho darbo tarnybą.

Ar kas nors paklausė Kubiliūno raginimo, tenka abejoti. Per daug jau žinota apie darbo sąlygas, kurios kai kur, kaip vėliau paaiškėjo, buvo maža kuo lengvesnės už konclagerį.

Nuskambėjus tuštumoje Kubiliūno žodžiams, pradėta kalbėti apie Vasario 16-osios minėjimą. Dabar tiksliai neatsimenu, kas apie tai buvo parašęs žinią kronikoje. Ji pasirodė vasario 13 dienos numeryje (38). Žinia buvo pavadinta „Vasario 16 – darbo diena“ ir pradžioje nurodyta, kad tą dieną visiems reikia dirbti. Ką gi! Dirbti tai dirbti. Dėl to okupacinė valdžia galėjo tik džiaugtis. Liūdniau skambėjo kita žinios pastraipėlė:

„Vasario 16-osios proga draudžiama ruošti bet kokius minėjimus bei demonstracijas aikštėse ir atvirose patalpose. Taip pat bažnyčiose ta proga negali įvykti pamaldos.“

Pasakyta aiškiai. Kiekvienam galvojančiam lietuviui jo-kie komentarai nereikalingi. Galimas dalykas, jog čia pacituota žinia ir nebūtų sukėlusi gestapo susidomėjimo, jei prieš tai sekmadienį keliose bažnyčiose nebūtų buvę pranešta, kad vasario 16 dieną Katedroje būsiančios atlaikytos pamaldos.

Kiek atsimenu, ši žinia nebuvo visa išversta į vokiečių kalbą. Cenzūra gavo tik jos santrauką, mes įdėjome visą. Ir štai tos dienos rytą į redakciją įgriuvo gestapo leitenantas su kažkokiu civiliu, kalbančiu lietuviškai. Gestapo karininkas turėjo vasario 12 dieną cenzūrai įteiktą minėtos žinios santrauką ir drauge atsinešė skubiai tiksliai išverstą žinią į vokiečių kalbą. Įsiveržęs į kambarį, pradėjo nesavu balsu rėkti, kad įdėta žinia

esanti įžūli provokacija. Civilis gestapininko priekaištus vertė į lietuvių kalbą. Iš karto supratau, kad išsiaiškinti bus sunku. Vis dėlto pradėjau muilinti akis neraudonuodamas. Atsidėjęs aiškinau, kad įdėtoje žinioje nėra jokios provokacijos, kad tekstas visiškai atitinka santraukoje perteiktą prasmę. Aiškindamas laikiausi ramiai, ir tai gestapininką dar labiau įsiutino. Nesidaviau išmušamas iš pusiausvyros ir pareiškiau:

– Dėl pasitaikančių nesusipratimų laikraštyje aiškinuosi su ponu Klau. Jis yra cenzūros šefas. Jei kas ne taip, iki šiol skambindavo Klau.

Gestapininkas trenkė kumščiu į stalą:

– Aš esu ober Klau. Suprantate? Ober Klau. Noriu žinoti, kodėl jūs įdėjote va šitą provokaciją?

– Atsiprašau, – tęsiau ramiai, – įdėtoje žinioje neįžiūriu jokios provokacijos. Juo labiau, kad iš viso nemėgstu užsiimti provokacijomis. Aš esu žurnalistas.

– Be to, vyriausias redaktorius... Neilgai! – nusikvatojo gestapininkas, ir abu trenkė durimis išėjo.

Išsinešdinus nelauktiems interesantams, subėgo kiek tuo metu redakcijoje buvo bendradarbių pasiteirauti, koks čia triukšmas. Po šio vizito kiekvieną dieną laukiau to, kas, mano manymu, neišvengiamai turėjo įvykti.

Kaip tik ką minėjau, Kubiliūno atsisaukimas, raginantis stoti į Reicho darbo tarnybą, laukiamų rezultatų nedavė. Tuo pat metu pasklido gandai, kad netrukus būsianti paskelbta kelerių metų atsarginių mobilizacija.

Nusimanantiems apie tarptautinę teisę galvoje netilpo mintis, kokiais nuostatais remiantis svetimoje teritorijoje okupantas gali skelbti mobilizaciją? Viena verbuoti darbams, kas kita skelbti mobilizaciją. Netrukus sugalvotas šantažas pradėjo aiškėti.

Vasario 24 dienos numeryje (47) buvo įdėtas Lohse's atsišaukimas į lietuvius, raginantis juos stoti į organizuojamą „Legioną“. Po keturių dienų (II.28. Nr. 51) tuo pačiu klausimu pasirodė pompastiškas atsišaukimas, kurį pasirašė... A. Rentelnas, E. Justas ir L. Vysockis (vyriausias vokiečių policijos vadas Lietuvoje).

Aplipdę savo atsišaukimais visus Lietuvos partorius, okupantai sudarė naujokų ėmimo komisijas ir laukė...

Kovo 4 d. *Prieš porą dienų cenzorius, prieš išvykdamas į Kauną, pasiūlė parašyti du straipsnius: apie darbo jėgų paskirstymą ir apie... Lietuvių legioną. Pareiškiau, kad apie darbo jėgų paskirstymą įmonėse straipsnis parašyti nesunku, bet legiono atžvilgiu aiškos pozicijos užimti negalime, nes iki šiol šiuo klausimu nieko neprasitarė mūsų savivaldos atsakingieji vyrai. Cenzorius mėgino įrodinėti, kad reikėtų užimti poziciją, bet nenusileidau, dar kartą primindamas, kad mes orientuojamės pagal gen. Kubiliūno nusistatymą.*

Koks jo nusistatymas dar ir šiandien nežinia, nors šiandien nuo pat ryto jau veikia dvi savanorių į legioną priėmimo komisijos. Tačiau aiškėja, kad iš viso to nieko neišeis, nes Lietuvių Tauta, tarytum susitarusi, į visus okupacinės valdžios pareigūnų atsišaukimus atsakė tylėjimu ir pasirinko pasyvaus priešinimosi kelią. Taigi susidarė padėtis gana savotiška: į legioną nestojo ne tik tūkstančiai, bet nepasirodė ir šimtai. Šiuo atveju Lietuvių Tauta parodė vieningumą ir uždokumentavo didelį politinį subrendimą. Aišku, kad civilinė vokiečių valdžia susikompromitavo.

Kovo 7 d. Nežinau, ar esu minėjęs, kad parašiau iš 1863 metų sukilimo Lietuvoje trijų veiksmų dramą, pavadintą „Du M“. Pavadinimas, kuris ir man nepatinka, galima bus pakeisti. Dramoje pavaizdavau sukilimo būdingesnius momentus, iškeldamas pirmon vieton kun. Mackevičiaus asmenį ir jo rolę sukilimo metu.

Kaip tatai pavyko, sunku būtų pačiam spręsti. Nuolatinis teatro recenzentas Kalvelis esąs tos nuomonės, kad dramoje per mažą veiksmo, ir ji esanti daugiau kaip šiaip pasiskaitymui skirtas veikalas. Teks dar šis tas pridėti, pataisyti.

Būdingiausia tačiau tai, kad kažkodėl ponui cenzoriui užkliuvo pati žinėlė apie tai, kad parašiau dramą. Matyt, kad iš viso nepatinka žinios apie tai, kad mes šį tą veikiame. Ką gi! Tegul sau nepatinka, o mes vis dėlto darysime, ką galim.*

* Šiuo puslapiu
R. M. karo meto
dienoraštis
nutrūksta.

Kovo 6 dienos „Naujosios Lietuvos“ numeryje (56) buvo išspausdintas Kubiliūno atsisaukimas, raginantis laikytis ramiai ir neklausyti... p r o v o k a t o r i ų. Būdinga tai, kad šiame atsisaukime Kubiliūnas nė žodžiu neužsimena apie legioną. Reikia manyti, kad okupantai buvo įsitikinę, jog jiems patiems pavyks įvykdyti mobilizaciją. Todėl Kubiliūnui paliko teisę paraginti lietuvius tik laikytis ramiai ir neklausyti... provokatorių.

Po savaitės Lohse's, Rentelno, Justo ir Vysockio akcijos rezultatai pasirodė tokie, kad į verbavimo akciją teko įkinkyti ir Kubiliūną, kuris kovo 13 dieną spaudoje paskelbė naują atsisaukimą, raginantį lietuvius stoti į legioną, vadindamas jį „sava kariuomene“.

Visus čia suminėtus atsisaukimus, pradedant vasario 24 ir baigiant kovo 13 diena, gavome iš Eltos kaip privalomą medžiagą, pažymint, kad turinti būti surinkta juodu šriftu ir įdėta žymioje vietoje. Neturėjome kitos išeities, reikėjo spausdinti.

Bet toli gražu tai buvo ne viskas. Cenzūros įstaiga kasdien atsiųsdavo visokiausių legionui paremti lozungų. Dėl „vietos stokos“ nė vienas nepamatė dienos šviesos. Tuo klausimu taip pat neįdėjau nė vieno straipsnio.

Visos savo metu turėtos naivios iliuzijos buvo jau išgaravusios. Tikrovė pasidarė negailestingai aiški. Savotiškai pablūdęs, tuo metu buvau priėjęs, jei taip galima pasakyti, liepro

galą. Toliau buvo tamsi bedugnė. Sustojus ties ja, liko du keliai: 1) galvojant tik apie savo kailį, užsimerkus artintis į dvasinės mirties glėbį ir 2) nors ir vėlai atlikti savo, kaip lietuvio, pareigas.

Pasirinkau antrą išeitį.

Galbūt vienas kitas manimi netiki ir tai, ką aš pasakoju, palaikys tuščiu noru pasiteisinti. Nesileisdamas su galimu kritiku ar teisėju į polemiką, noriu šia proga pabrėžti, kad už visą daugelio metų literatūrinį, o dar labiau publicistinį darbą mane teis istorija. Patikėkite, kad nesergu didybės manija, nepretenduoju į didelę asmenybę, neieškau garbės aureolės. Nuo viso to esu labai toli. Visą gyvenimą paskyriau tautai, stengdamasis nors maža dalelyte jai padėti. Klydau (*errare humanum est**), klupau (žmogus – silpnas sutvėrimas), kėliausi (kiekvienas žmogus turi bent dalelę etikos ir sąžinės).

* Klysti žmogiška
(lot.).

Vienas vienintelis mano suklydimas ar suklupimas ir yra 1941.VI.29–1943.III.18 laikotarpis, kurį aprašiau nieko neplūsdamas ir savęs neteisindamas, parašiau taip, kaip buvo. Rašydamas į smulkmenas nesileidau, mažmožiuose nesiblausinėjau. Mano nuomone, nėra tai esminis dalykas. Visą tą peripetiją, už kurią ir šiandien negaliu sau atleisti, baigiu. Liko paskutinis skyrelis.

Nuo Kubiliūno atsišaukimo dėl „legiono“ išspausdinimo praėjo tik trys dienos. Iš kitų pilkų dienų, nors buvo jau pavasaris, šios dienos niekuo nesiskyrė.

Trečiadienį – kovo 17 – eidamas į darbą, mieste pastebėjau kažką naujo. Visų pirma krito į akis daug vokiečių policijos su šautuvais ir šalmiais. Sutiktas prie Katedros kažkoks pažįstamas papasakojo, kad mieste prasidėjo suėmimai, kad apsupti Universiteto rūmai. Skubiai atsisveikinęs, pasukau į Universiteto pusę. Taip. Aplink rūmus būriai vokiečių policijos. Iškabos buožėmis sudaužytos. Atėjęs į redakciją užguliau telefoną.

Vieną po kito visus bendradarbius iškviečiau tučtuojau atvykti į redakciją. Po valandos susirinkome nedideliame mano kambaryje. Nuotaika įtempta. Iš pradžių vienas po kito papasakojo ką girdėjęs. Tik Tiškus apsimetė nieko nežinąs. Nusiraminus pradėjau pasitarimą ir pareiškiau:

– Okupantai pareikalavo Lietuvos jaunimą prie ginklo. Tauta atsakė – ne. Vadinasi, pirštinė mesta. Prasidėjo suėmimai, represijos. Todėl turime būti visam kam pasiruošę. Visų pirma iškratykite savo stalčius ir pašalinkite pagrindinę spaudą.

Dauguma pakilo. Prabilo Tiškus:

– Galiu pranešti, kad mums nieko negresia.

– Iš kur tokia žinia? – paklausiau.

– Vakar popiet kalbėjau su Klau.

Visi atstatė ausis. Pajutau kažką nešvankaus.

– Vis dėlto, ponas Tiškau, papasakokite tiksliau. Sakote, kad vakar kalbėjote su Klau. Bet juk vakar viskas buvo ramu. Suėmimai prasidėjo tik šiandieną.

Tiškus pasiraišė ir nenoromis, pusiau stenėdamas pasakė:

– Jei mums būtų grėsęs pavojus, aš būčiau įspėjęs. Bet kai sužinojau, kad represijos mūsų neliečia, tylėjau.

– Dar vienas klausimas, – spyriau savo tylų priešą. – Ar sakydamas: „represijos mūsų neliečia“, tamsta turi galvoje visus čia esančius kolegas ar kalbi tik apie save?

Prislėgtu balsu Tiškus atsakė:

– Ne, visus.

– Dėkui, ponas Tiškau, už atvirumą, – pabaigiau trumpą pasitarimą ir dar kartą priminiau peržiūrėti stalčius.

Išsiskirsčius kažkuris bendradarbių grįžęs pasiūlė:

– Ar nereiktų jums pačiam pakalbėti su Klau?

– Ne, mano mielas. Su Klau aš neturiu apie ką kalbėti, – atsakiau. – Bus tas, kas turi būti, – laikiausi savo, – ir nuo likimo nepabėgsime.

* Dramos
rankraštis kartu su
R. Mackonio
archyvu 1944
metų vasarą
pateko į KGB. Po
R. M. mirties,
1982 metais, dalis
archyvo atsidrėdo
Lietuvių
literatūros ir
tautosakos
institute.
Tačiau minėta
drama iš tiesų yra
dingusi.

Parėjęs apie pietus namo, tą dieną niekur neišėjau. Medžiaga rytojaus dienos numeriui buvo paruošta. Jei bus maža, guli krūva žinių iš Eltos. Lyg nujausdamas besiertinantį slidaus liepto galą, visą popietę peržiūrėjau ir lyginau iš 1863 metų sukilimo laikų parašytą 3 veiksmų dramą „Du M“ (Muravjovas ir Mackevičius). Tai dramai medžiagą buvau surinkęs archyvuose. Deja. Karo metu drauge su visais mano rankraščiais ir asmeniniu archyvu dingio ir ši drama*.

Vėlai vakare iš spaustuvės korektorius paskambino, kad tik ką gavęs labai svarbų pranešimą, kuris įsakyta surinkti stambiu juodu šriftu ir įdėti pirmame puslapyje.

– Kas įsakė įdėti? – paklausiau.

– Klau.

– Kas po pranešimu pasirašęs?

– Be parašo.

– Paskaitykite.

Korektorius skaitė neskubėdamas, o aš atsidėjęs klausiau. Jam nutilus paklausiau:

– Viskas?

– Taip, ponas redaktoriau, viskas.

– Ką gi! Dėkite.

Padėjęs telefono ragelį, stengiausi susikaupti ir įsisąmoninti, ką reiškia nei pavadintas, nei jokio vokiško ar lietuviško galiūno nepasirašytas pranešimas. Iš jo paaiškėjo, kad organizuojamą „legioną“ šuo ant uodegos nunešė. O toliau? Man tada kažkodėl atėjo į galvą mintis – kultūrinis pogromas.

Šiuo metu tas pranešimas yra kraupaus laikotarpio istorinis dokumentas, kurio savo atsiminimuose negaliu nepacituoti. Štai jis:

„Pašauktųjų registracijos vykdymas Lietuvoje dėl tam tikrų intelektualinių sluoksnių įtakos buvo neigiamai paveiktas.

Tuo metu, kai estai ir latviai, savaime suprasdami savo

pareigą, įsijungė į kovą su bolševizmu – ar tai fronte, ar tai savo tėviškėj* – šios valandos reikalavimas Lietuvoje nebuvo lygiai suprastas.

Atsakingieji asmenys tuo ne tik nusikalto prieš Europos tautų bendruomenę, bet ir prieš savo lietuvių tautos interesus, tautos, kuri pagal savo geografinę padėtį bolševizmo daugiau yra grasoma negu vokiečių tauta, kuri savo visas jėgas mobilizavo totaliniam karui.

Todėl Lietuvių legiono steigimo atsisakoma. Registracija ateityje vyks tik darbams kariuomenei ir karo ūkiui.

Griežtoms bausmėms išvengti kiekvienas pašauktasis privalo registruotis ir stoti į darbą.

Kad būtų apsaugota sveikai galvojanti lietuvių tautos dauguma nuo pragaištingos tam tikrų politikuojančių inteligentių sluoksnių įtakos ir būtų užtikrintas tolimesnis darbo prievolės vykdymas, Reicho komisaras Rytų kraštui įsakė įvykdyti čia skelbiamas priemones:

1. Universitetas su visais savo skyriais tuojau uždaromas. Lietuvių švietimo reikalams paskirtas ypatingas įgaliotinis.

2. Reprivatizacijoje galės dalyvauti tik tie asmenys, kurie patys arba kurių šeimos prisideda prie kovos su bolševizmu.

3. Kas vengia darbo prievolės arba kas padeda kitiems darbo prievolės išvengti, susilauks griežčiausių bausmių.

Dėl šių priemonių kaltos sąlygos, kurias iššaukė atskiri politikuojančys asmenys Lietuvoje. Izoliavus šiuos asmenis, reikiame viltį, kad sveikoji lietuvių tautos dalis, saugodama savo tikruosius interesus ir neveikiama trumparegių ir egoistinių gailių paseks gerą estų ir latvių pavyzdį ir pilnomis jėgomis prisidės prie savo tėviškos išvadavimo. Tolimesni žygiai visiškai priklausys nuo šito darbo įnašo.“

Toksai pranešimas pasirodė kovo 18 dienos numerį (66). Kai tą rytą skaitytojai gavo minėtą numerį, saugumo

* 1942 metų pradžioje okupantai uždraudė vartoti žodį „Tėvynė“, palikdami tik „Tėviškę“. Kiek menu, tuo įsakymu ejęs Šiauliuose savaitraštis „Tėvynė“. 1942 metų pradžioje pakeista į „Tėviškę“. – R. M.

rūmuose drauge su kitais tautiečiais buvau įstumtas į dengtą sunkvežimį ir...

Tą 1943 metų kovo 18 dienos gražų pavasarišką rytą mano gyvenime pasibaigė ilgus metus (1926–1943) trukusi įtempta publicistinė veikla. Šioje vietoje geriausiai būtų padėti taškas. Tačiau eventualų skaitytoją prašau nesiraukyti, jei baigdamas pridėsiu dar vieną kitą sakinį, kad būtų aiškesnis finalas.

Mane suėmus ir išvežus, tą pačią dieną priešpiet B. Tiškus ir J. Šaltenis apsilankė pas Klau. Apie ką jie kalbėjo – lieka paslaptis. Sugrįžę į redakciją, sukvietė pasitarimą, kuriam pirmininkavo seniai taikęs į vyriausiojo redaktoriaus vietą B. Tiškus. Pasitarimo metu kažkuris iš kolektyvo narių pareiškęs, kad, ko gero, Mackonis dar grįšias. Į tai buvo atsakyta:

– Iš ten, kur atsidūrė Mackonis, greit nebegrįžtama arba ir visai negrįžtama.

Tiksliai buvo informuoti.

Vilnius, 1960 m. balandžio 5 d.

Mes dar gyvi žmonės

*...Atsiminimai iš Štuthofio yra tautinės relikvijos,
rodančios, kokia didelė auka buvo sudėta už visos
tautos pasipriešinimo dvasią.*

Juozas Brazaitis. „Vienų vieni“

„NUSIKALTOME“... PRIEŠ SAVO TAUTĄ

1943 metų kovo 18 dieną 5 valandą užgirdau stipriai bel-
džiantis į duris. Pravėręs duris, pamačiau du uniformuotus ges-
tapininkus. Pirmasis dėl visa ko laikė rankoje atkištą pistoletą.

– Ar čia gyvena Mackonis?

– Čia, – atsakiau. – Aš pats ir esu.

– Jūs gimęs 1900 metais lapkričio 16 dieną. Taip?

– Taip.

– Tėvo vardas Vincas?

– Taip.

– Vadinasi, viskas sutinka. Taip... – nutęsė gestapinin-
kas. – Štimt*. Renkitės.

* Schimmt –
atitinka (vok.).

Kol rengiausi, atsisėdę prie stalo gestapininkai peržiūri-
nėjo naujausius iliustruotus žurnalus. Buvo kiek ramiau, kad
nedarė jokios kratos. Po valandos buvau pasiruošęs. Žmona į
portfelį įdėjo porą švarių skalbinių, šį tą maisto, ir tada pažadi-
nau vaikus atsisveikinti. Skaudi buvo valanda. Ypač ilgai stovė-

jo akyse jaunesnioji duktė. Pažadinta iš miego, ji sustojo viduryje kambario be žado, įbedė į mane savo žvilgsnį negalėdama prartarti žodžio. Taip ją ir palikau stovinčią. Vyresnioji palydėjo iki vartelių, ir atsigręžęs paskutinį kartą gyvenime pamačiau tarpduryje stovinčią žmoną.

Saulė buvo jau gerokai pakilusi, kai dviejų gestapininkų lydimas žingsniavau mylimojo Vilniaus gatvėmis į niūrius pilkuosius saugumo rūmus. Ėjau beveik nieko negalvodamas. Tokiais momentais mintys kažkur išnyksta, ir žmogus daraisi abejingas, pasyvus. Tik giliai pasąmonėje kutena savotiškai raminantis jausmas, jog visa tai, kas vyksta, kas laukia ateityje, nėra bausmė už kokį nors nusikaltimą, o tik kukli auka ant tėvynės aukuro. O šiam aukurui ir kruvinų, ir nekruvinų aukų tuomet netrūko.

Rašant atsiminimus nepriimta daryti ekskursiją į praeitį, tačiau mane ima pagunda paminėti vieną būdingą dalyką. Berods 1942 metų pradžioje Rygos dienraštyje „Deutsche Zeitung im Ostland“ buvo įdėtas žemėlapis su pažymėtomis vietomis, kur senovėje buvo pastatytos kryžiuočių bei kalavijuočių pilys rytuose. Žemėlapyje mirgėte mirga pilių Latvijoje, Estijoje ir net toliau. Lietuvoje nė vienos – Lietuvos plotai tarp Vokietijos ir kraštų į rytus nuo Lietuvos atrodo lyg koridorius, lyg platoka jūra, į kurią ilgus amžius kryžiuočiai, ne kartą mėginę įkelti koją, nesugebėjo įsiskverbti ir įsistiprinti.

Kad kryžiuočių palikuoniai amžiams bėgant neatsisakė savo „Drang nach Osten“, aiškiai rodo 1960 metais atrasti kelturi slapti 1940 ir 1942 metų dokumentai, susiję su nacių planu „Ost“ („Rytai“).

Ruošdamiesi naujam karui, jie turėjo tikslus planus, numatančius ne tik karo eigą, bet ir tai, kas bus po karo, kurį vokiečiai tikėjosi laimėti. Pirmajame – 1940 metų gegužės 28 dieną rašytame dokumente SS ir policijos vadas Heinrichas

Himmleris išdėsto savo pastabas (6 puslapiai) apie elgesį su okupuotų kraštų gyventojais.

Antrajame dokumente Himmleris įrodinėja, kad reikės suskaldyti tautas smulkiais grupėmis, neduodant joms ne tik aukštųjų, bet ir vidurinių mokyklų, paliekant tik pradžios mokyklas, kurių mokiniai turės pasitenkinti išmokę skaityti, pasirašyti pavardę ir mokėti skaičiuoti iki 500.

Trečią dokumentą paruošė Alfredo Rozenbergo vadovaujamos „Rytų ministerijos“ politinio skyriaus viršininkas Gerhardas Vetcelis. Yra tai jo pastabos dėl bendro plano „Ost“.

Iš jų aiškėja, kaip karui pasibaigus galutinai bus išspręstas lenkų, ukrainiečių, čekų, baltarusių ir rusų tautų klausimas. Dokumentas ilgas ir siaubingas. Iš jo sužinome, kad vokiečiai buvo nutarę visas tas tautas biologiškai sunaikinti, paliekant tik mažą nuošimtį pripažintų nordiškos rasės žmonių.

Susipažinęs su bendru „Ost“ planu ir Vetcelio pastabomis, 1942 metų birželio 12 dieną Himmleris trumpai išdėstė savo pastabas vienam žymiam rasės klausimo žinovui Greifeiliui. Pasisakęs, kad generalinis „Ost“ planas iš esmės jam patikęs, Himmleris rašė:

„Šiame 20-ties metų plane turi būti įtrauktas visiškas Estijos ir Latvijos ir taip pat visos generalgubernatorijos suvokietinimas... Blogiau yra su Lietuva. Čia mūsų šansai suvokietinti gyventojus yra menki. Todėl mes turime paruošti bendrą šio krašto kolonizacijos planą. Ir tai turi būti padaryta“.

Nebuvo lemta.

1942 metų pabaigoje ir 1943 metų pradžioje ištikusi milijoniškų Vokietijos karo pajėgų katastrofa prie Stalingrado okupantus paskatino griebtis naujo prūsiškajam smurtui būdingo žygio. Hitlerio komisarai Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje gavo įsakymą organizuoti tų kraštų jaunimą į vadinamąjį legioną kovai prieš tarybinę armiją. Kaip vėliau, jau būdami lageryje, su-

žinojome, Lietuvos generalinis komisaras Adrianas von Rentelnas ir gestapininkai ilgą laiką įtikinėjo tuometinius Lietuvos „tarėjus“, kad jie patys skelbtų mobilizaciją.

Mečislovo Mackevičiaus teigimu, keliuose posėdžiuose beveik visi „tarėjai“ pasisakė prieš mobilizaciją, tačiau... Paskutiniame posėdyje pasipriešino tik trys: Stasys Puodžius, Pranas Germantas ir pats Mackevičius. Pastarasis kaip teisingumo tarėjas įrodinėjo, kad, esant okupacijai, jokiais juridiniais nuostatais mobilizacijos negalima įvykdyti, nes tai būtų neteisiškas žingsnis. Generalinis komisaras von Rentelnas, trenkęs kumščiu į stalą, sušuko: „Aš pats įvykdysiu mobilizaciją“. Tačiau iš skelbiamos mobilizacijos visi pradėjo juoktis, tyčiotis, nieks į šaukimo komisijas nesirodė, ir jau kovo mėnesio viduryje buvo aišku, kad Lietuvos jaunimas nei vilionėms, nei prievartai nepasiduos.

...Kovo iš 16 į 17 dienos naktį prasidėjo Vilniuje ir Kaune suėmimai. Vilniuje tatai pajutome kovo 17 dienos rytą, pamatę gatvėse automatais ginkluotus vokiškos policijos būrius. Iš pat ryto policija apsupo Švietimo vadybą, Lietuvos Mokslo Akademiją ir Universitetą. Visas Universiteto iškasas policininkai sudaužė šautuvų buožėmis ir stovėjo nieko vidun neįleidžiamai. Drauge pasklido gandai apie gausius suėmimus nakties metu. Dėl viso pikto, tai, kas buvo įtartina, paslėpiau, lyg nujausdamas, kad Jägerio* aukų skaičiuje atsidursiu ir aš. Iš vakaro vienas kitas buvo atėjęs kalbinti kur kitur pernaktvoti. Griežtai atsisakiau slapstyti. Ir štai dviejų gestapininkų lydimas artinuosi į pilkuosius saugumo rūmus. Kai įėję vidun leidomės į rūšį, supratau, kad ten rasiu daugiau tautiečių. Nustebau pamatęs gausų būrį, taip pat profesorių Vladą Jurgutį ir Balį Sruogą.

– Ir tamsta čia? – paklausė kažkuris.

– Taip. Ir aš, kaip matote.

...Visus mus išvedė į kiemą, kuriame stovėjo du dengti sunkvežimiai. Vadinasi, būsime išvežti. Kur? Gera žinojome,

* Karl Jäger – tuo metu vokiečių saugumo policijos vadas Lietuvoje.

kas vyko nuo 1941 metų rudens Panerių kalnuose. Daugelis tūkstančių žydų ten buvo nužudyta be jokio teismo.

– Jei įvažiuos į Gedimino gatvę pasuks į kairę, būsimė sušaudyti, – balsiai atsiliepė vienas mūsų.

Sunkvežimiai išvažiavo pro vartus. Visi sužiurome, į katrą pusę suka. Į dešinę. Vadinasi, ne į Panerius. Kai prie Černiachovskio* aikštės pasuko Žaliojo tilto link, supratome, kad mus veža į Kauną. Ir iš tikrųjų po keturių valandų kelionės sunkvežimiai sustojo ties buvusiais Darbo rūmais, kuriuose rezidavo vyriausiasis gestapo vadas Lietuvoje, fiurerio titulu aukštas SS karininkas Karlas Jägeris. Ši pavardė gestapo viršininkui labai tiko. Jis užsiėmė vien gyventojų medžiokle, vienus išsiųsdamas vergų teisėmis į Vokietiją darbams, kitų prigrūdams kalėjimus ir nemažą dalį sumedžiotųjų naikino Vilniaus Panerių kalnuose bei devintame Kauno forte.

* *Dabar
Savivaldybės a.*

Saugumo rūmų požeminiame kambarėlyje iš karto susigyvenome su mintimi, kad naktį arba ryt rytą atsidsursime ten, devintame forte. Taip manyti turėjome rimtą pagrindą. Į pavarę kažkas atnešė tos dienos „Ateities“ numeryje suvyniotą siuntinį Jonui Rimašauskui, kurį radome vieną tame kambarėlyje. (Po kelių mėnesių kankinimo Kauno kalėjime jis buvo atiduotas į gestapo rankas.) Tame laikraštyje ir visoje Lietuvos spaudoje tą dieną stambiomis juodomis radėmis buvo paskelbtas specialus pranešimas pirmuose puslapiuose. Jis prasidėjo konstatavimu:

„Pašauktųjų registracijos vykdymas Lietuvoje dėl tam tikrų intelektualinių sluoksnių įtakos buvo neigiamai paveiktas“.

Ir baigėsi sprendimu:

„Dėl šių priemonių kaltos sąlygos, kurias iššaukė atskiri politikuojančieji asmenys Lietuvoje. Izolavus šiuos asmenis, reiškiame viltį, kad sveikoji lietuvių tautos dalis, saugodama savo tikruosius interesus ir neveikiama trumparegių ir egoistinių gai-

valų, paseks gerą estų ir latvių pavyzdį ir pilnomis jėgomis prisidės prie savo tėviškės išvadavimo.

Tolimesni žygiai visiškai priklausys nuo šito darbo įnašo“.

Iš šio pranešimo paaiškėjo, kad mes, sugrūsti į gilų drėgną požemį, „nusikaltome“ ne tik prieš Europos tautų bendruomenę, bet ir prieš savo tautą.

Aiškinimai ir diskusijos nusitęsė iki vidurnakčio. Bendros nuomonės nepriėjome. Aišku buvo tik viena – Lietuvos jaunimas nebus paliestas, ir okupantai nenaudos jo kaip patrankų mėsos. O tai buvo svarbiausia.

VYKSTU Į SAVO LAIDOTUVES

Autobusas sustoja ties Marijampolės kalėjimo vartais. Po pusvalandžio išvedami penki asmenys. Mūsų skaičius padidėja, ir mašina rieda link Lietuvos–Vokietijos sienos. Čia po trumpai atliktų formalumų atsidūrėme Rytprūsiuose. Mus veža Tilžės link. Tilžėje iš pradžių norėta mus sugrūsti į gestapo rūmų požemius. Bet čia jau kelias dienas laukė savo eilės transportui Kauno lietuvių grupė, ir mus nugabeno į teismo kalėjimą. Po du veda į trečią aukštą. Netrukus atsidaro durys į erdvią kalėjimo koplyčią. Dairomės suvartyti į koplyčią ir jaučiamės kažkaip nejaukiai. O kai netrukus atnešė du dvokiančius kibirus, vaizdas tapo dar nemalonesnis. Viename gale altorius, ant sienų ištraukos iš Evangelijos. Skaitome stambiomis raidėmis nupieštą įrašą: „Eikite visi, kurie vargstate ir pažeminti esate, o aš jus paguosiu“.

Renkamės pasieniais patiestus čiužinius ir vienas kitas lyg po sunkaus darbo krinta pailsėti. Atėjęs prižiūrėtojas pranešė, kad šioje kameroje išbūsime apie savaitę laiko.

– O kur iš čia?

– Nežinau, – atsakė akį primerkęs prūsas. – Nežinau. Per menkas esu žmogelis.

Durys vėl sugirgždėjo, ir mes nutilome. Į kameralą įslinko vyresnysis.

– Pageidavimų neturite jokių? – paklausė išdidžiai.

Atsiliepė prof. Jurgutis (mes jį spėjome išrinkti kameros vyresnuoju):

– Mums Kaune buvo pranešta, kad čia galėsime parašyti dėl mūsų suėmimo. Mes juk nežinome, už ką esame suimti ir iš viso, kas su mumis daroma.

– Niekam nieko rašyti negalima. Duosime progos parašyti trumpai į namus ir pranešti, kur esate. O už ką jus suėmė, tai ar ne vis tiek, ar jums praneš, ar nieko apie tai nežinosite? Jūsų padėtis nuo to nei pablogės, nei pagerės. Aišku?

Nieks nieko nepaklausė. Vyresnysis, permetęs mus vilko žvilgsniu, dviejų prižiūrėtojų lydimas, paliko mus ramybėje. Visą savaitę nežinojome, kas mūsų laukia. Vilniaus Paneriai ir Kauno devintasis fortas paliko toli rytuose. Žinojome betgi, kad atgal į Lietuvą šaudyti neves. Jei esame paskirti nugalabyti, tai bus atlikta bet kurioje vietoje. Esame juk izoliuoti. Įdomu tik, kokio pobūdžio numatyta mūsų izoliacija: požeminė ar tik ištrėmimas. Tąsyk Tilžėje kažkodėl trečios galimybės aiškiai neįsivaizdavome.

Kovo 24 dieną mums oficialiai buvo pranešta, kad ryt rytą vyksime toliau. Naktis praėjo beveik be miego. Rytą 8 valandą po kelis išvedė iš kalėjimo. Prižiūrėtojai patenkinti šypsojosi, džiaugėsi, kad „šemaiten“ vežami ten, iš kur jie nesugrįš. Prie pat kalėjimo durų stovėjo kaliniams vežioti žaliai nudažytas automobilis. Keli policininkai brutaliai grūdo mus į automobilį, norėdami kuo daugiau sutalpinti. Atvežti į stotį pamatėme ne tik saviškius, bet kelias dešimtis kitų kalinių. Kas keli žingsniai stovi automatu ginkluotas policininkas. Maždaug po valandos vėl brutaliai suvarė mus į vagoną.

Diena buvo graži, saulėta. Tikras pavasaris, o mes vežami į... nežinią. Kur? Koridoriuose pilna kalinių. Didžiuma jų

kalba lenkiškai. Pradedame teirautis, klausinėti. Jie taip pat nežino, bet spėja, kad mus veža į Štuthofą. Pirmą kartą užgirstame šitą pavadinimą.

– Tai konclageris, – aiškina vienas darbininkas. – Aš ten jau esu buvęs. Vienas iš žiauriausių lagerių. Retas kas iš ten išsprunka.

– Kaip tamstai pavyko išsigelbėti? – paklausiau.

– Namiškiai išgelbėjo. Papirko gestapo viršininką ir paleido. Po dviejų mėnesių štai ir vėl suėmė. Dabar sunkiau bus ištrūkti. Pirmą kartą šeima atidavė, ką turėjo. Dabar nebus už ką išpirkti. Be to, ir gestapo viršininkai keičiasi, o visus negi papirksi. Važiuoju lyg į savo laidotuves.

Traukinys dunda Vakarų pusėn. Nieks mūsų nesidomi gražiais Rytprūsių vaizdais. Visų ausyse skamba nelaimingo darbininko žodžiai: „Važiuoju lyg į savo laidotuves“. Neiškentęs dar paklausiau:

– Įdomu, už ką tamstą buvo suėmę pirmą kartą?

– Nežinau.

– O dabar už ką?

– Irgi nežinau. Nieks, kas patenka į konclagerį, niekuomet nesužino, už ką yra suimtas. Gestapininkai tyli, neprasitaria. Ateina į namus arba sugauna gatvėje, išsiunčia į konclagerį – ir dingai be žinios. Tokia dabar Hitlerio karalystėje mada.

Apie 20 valandą traukinys sustojo Gdansko stotyje, ir čia pat užgirdome „ausšteigen“ („išlipti“). Prie vagono, kuriame važiavome, sustojo keliolika ginkluotų policininkų. Aikštėje stovėjo trys dengti sunkvežimiai, ir į juos pradėjo grūsti kalinius.

Važiavome porą valandų. Sustojus vėl galvotrūkčiais, vienas per kitą turėjome lipti iš sunkvežimių. Nustebome pamatę gražius dviejų aukštų rūmus, gausiai elektra nušviestus. Tai buvo konclagerio komendantūra. Kiek kartų jau vėliau, kaip senas vergas, lankiausi šiuose rūmuose, tiek kartų prisimindavau pirmą įspūdį, pamačius iliuminuotus rūmus. Tuomet ne vie-

nam mūsų dingtelėjo mintis, kad, ko gero, galėsime čia šiaip taip gyventi. Naiviai buvo galvota.

...Taigi esame nacių konclageryje.

Lietuvoje tuo metu apie gausius vokiečių konclagerius nieks nieko tikro nežinojo. Mus pasiekdavo tik vienas kitas šiurpulingas gandas. Bet reta kas juo tikėjo. Buvo pasakojama, kad Lenkijoje esą sunku rasti nenukentėjusi šeima, kad nesuskaičiuojama daugybė gyventojų vienas po kito arba ištisiais būriais dingsta be pėdsako, ir tik tam tikram metui praėjus giminės gauna pranešimą, kad N.N. tą ir tą dieną mirė X konclageryje.

Štuthofas – nedidelis kaimelis prie pat jūros, tarp Vyslos ir jos šakos Nogato. Čia senovėje tikrai bus lankęsi lietuviai, keršydami kryžiuočiams už jų plėšikavimus Lietuvoje, o gal ir gyvenę. To neslepia ir vokiečių spauda. Nustebome kartą radę viename Gdansko laikraštyje straipsnį, kurio autorius, remdamasis senovės šaltiniais, įrodinėjo esą Štuthofą apylinkėse prieš daugelį šimtų metų gyvenę lietuviai. Galbūt. Dabar jų čia ir pėdsakų neliko.

Nuo 1939 metų rudens šis ramus kaimelis tapo dešimčių tūkstančių nekaltų žmonių prakeikimo ir žūties vieta. Konclageris Štuthofas – viena iš daugelio nacių katorgų. Ne pati didžiausia ir gal ne pati žiauriausia, bet Europos tautų martirologijos istorijoje užimanti gana svarbią vietą, šios istorijos lapuose įrašyta kruvinomis raidėmis.

Lagerių, naujoviškai tariant – koncentracijos stovyklų, išradėjai yra ne vokiečiai. Pirmieji lagerius pradėjo steigti anglai XX amžiaus pradžioje, karo su Afrikos burais metu. Anglai turbūt nenumatė, kaip netrukus jų išradimas bus „patobulintas“. Ir iš tikrųjų, šioje srityje vokiečiai sau gėdos nepadarė. Kaip ir tinka „fachmanams“, anglų išradimą tiek ištobulino, kad be didesnio vargo ir sunkumų galėtų milijonus žmonių žudyti nepalikdami jokio pėdsako.

Hitlerinius konclagerius galima visaip vadinti, ir kiekvienas pavadinimas bus teisingas. Manau betgi, kad teisingiausiai juos bus apibūdinęs Tautinės Paryžiaus bibliotekos sekretorius Julius Caenas. Patekęs 1940 metais kaip karys į vokiečių nelaisvę, neišvengė ir konclagerio. Atsidūrė garsiajame Buchenvalde ir čia išbuvo 16 mėnesių. Amerikiečių iš lagerio išvaduotas, fašistų konclagerius Caenas pavadino „Mokslinė žmonėms žudyti organizacija“. Tiksliau apibūdinti vargiai ar galima.

1944 metų vasarą Raudonajai armijai ir Lenkijos kariuomenei užėmus Liubliną ir jo apylinkes, buvo išvaduotas iš esesmanų nagų pirmasis konclageris Maidanekas. Ne visi budeliai spėjo pabėgti. Dalis buvo sugauta ir tais pačiais metais lapkričio pabaigoje Liubline Specialusis teismas nagrinėjo kelių esesmanų bylą.

Esu išbuvęs konclageryje beveik dvejus metus, esu daugeliu baisenybių susigyvenęs, esu matęs mirštančius, esu miegojęs su lavonais, juos nešiojęs į lavoninę, esu matęs viešai kariamus draugus, esu matęs vežamas ligotas moteris į dujų kamerą. Rodos, ką gi dar baisesnio galima pamatyti ir išgyventi? O tačiau minėtos bylos aprašymo ramiai skaityti negalėjau. Ir kai beveik po metų pamačiau šios bylos eigą kino juostoje, prokuroro Savickio kaltinamoji kalba padarė baisų įspūdį, giliai atnaujino jau šiek tiek apgijusias žaizdas. Apibūdindamas hitlerinį konclagerį, prokuroras Savickis, kreipdamasis į teisėjus pasakė:

„...Prisiminkite nors trumpai valandėlei tarp nakties ir dienos atsiradusią tuštumą, kai mėnulis jau nusileidęs, o saulė dar nepatekėjusi, kai aplinkui tūno pilkoji ryto prieblanda ir juntama nemaloni šalta rasa. Aplink vien susitraukę žmonės ir nieko daugiau. Tik mėlyni krematoriumo dūmai ir nieko daugiau. Tik spygliuota elektros tvora ir dejavimas dujų kameroje, ir nieko daugiau. Taip diena po dienos, naktis po nakties, savaitė po savaitės. Tu irgi lauki savo eilės...“

Mes, visi ten buvę, laukėme savo eilės mirti – vieni trumpiau, kiti ilgus metus, neturėdami nė mažiausios vilties likti gyvi...

PIRMOS NUŽMOGINIMO PAMOKOS

Dabar, po keleto metų, neįmanoma smulkiai atkurti tai, ką ten išgyvenome pirmąją dieną. Bet ji nepamirština. Nepamirština todėl, kad visa, kas su mumis atsitiko paverčiant mus lagerio vergais, buvo baisus slogutis.

Sugrūstieji į konclagerius oficialiai buvo vadinami „kaliniais“ („Häftlinge“), tačiau tai jokie kaliniai, nes niekas mūsų nebuvo tardomas ir teisiamas, nieks neturėjo teismo sprendimo, o daugelis netgi nežinojo, už ką čia pateko. Todėl savo atsiminimuose nelaimės draugus vadinu ne „kaliniais“, bet „vergaus“. Gal XX amžiaus viduryje, pačiame Europos centre tokia sąvoka atrodo pernelyg žiauri ir baisi, bet, deja, ji yra teisinga.

Stovėdami stebėjome priešais esančioje virtuvėje rytinį darbą. Dryžuotais, apdriskusiais rūbais aprengti, vos gyvi vergai tempė vadinamuosius kibelius kavos. Kiekvieną koloną lydėjo prižiūrėtojas su lazda ir nespėjančius sekti paskui pirmuosius nešikus arba pavargstančius pliekė per pečius, per galvą. Nieks nereagavo, mušamas nerėkė. Tuo metu iš virtuvės didelį kibirą vandens ištempė 13–14 metų berniukas. Nešė persikreipęs ir neišlaikęs sukľupo. Iš virtuvės iššoko esesmanas ir, pastvėręs vaiką už krūtinės, pradėjo daužyti per veidą. Kai šis parkrito, apspardė kojomis ir pabaigai pridėjo keletą lazdų.

Vėliau dažni ir mūsų pačių, ir daugelio kitų mušimai jokio įspūdžio nedarė. Bet tą kovo 26 dienos rytą žiūrėjome į spardomą berniuką nekrusteldami ir kiekvienas sielos gilumoje laukėme to paties. Ilgainiui, kai mus galutinai nužmogino,

kai pavertė tik beverčiais daiktais, mes nebegalvojome, mes tik kentėjome. Kitaip ir būti negalėjo. Atsidūręs konclageryje, iš karto pasijunti patekęs į tokį tinklą, kad nustoji bet kokios vilties kada nors dar būti laisvas. Sąmonė buvo apkvairšinta ne vien kumščiu ar lazda, bet visos konclagerio sistemos ir aplinkos. Per trumpą laiką žmogus nustoja būti žmogus, jis darosi tik juntas alkį ir skausmą sutvėrimas, tik inkščias gyvulys. Tačiau pirmoji konclageryje naktis ir pirmoji diena lieka visą gyvenimą nepamirštamą, kaip amžinai kankinantis košmaras. Kaip galima pamiršti patyrimą iš kultūringos aplinkos patekus į rafinuotų sadistų rankas? Ne šiaip paprastų sadistų, mėgstančių pakankinti kitus, bet žudančių masiškai, sistemingai. Diena diena.

Dar neišnykus pirmam įspūdžiui, matant žiauriai, su malonumu daužomą vaiką, mus pradėjo skirstyti į politinius ir „auklėjamuosius“. Kaip ir reikėjo laukti, visą mūsų grupę priskyrė prie politinių ir čia pat pradėjo surašinėti asmens žinias. Visi gavome „lopus“ vienoje pusėje su parašu „Lit.Sch.H. Pol.“ (Lie tuvis – politinis), kitoje pusėje kiekvienam pažymėtą numerį. Gavau Nr. 21318.

Kol mus surašė, praėjo pora valandų. Visą laiką stovėjome kieme. Vieni vergai nešė iš virtuvės pilnus kibelius sriubos ir eilėmis statė kieme, kiti persikreipę tempė kibelius į blokus. Kažkas sušuko:

– Žiūrėkite, kauniečiai.

Visi sužiurome į naują būrį vergų sudriskusiais rūbais. Buvo tai dieną prieš mus atvežta kauniškių grupė. Jie taip pat nešė kibelius sriubos. Visi dryžuotais, suplyšusiais rūbais apkarstyti, lyg valkatos, su klumpėmis. Pamatęs taip baisiai nužmogintus pažįstamus, apstulbau vietoje, ir tuo metu nebūčiau galėjęs žodžio pratariti. Žiūrėdami į kauniškius, kažkokio prominento* su lazda pavarinėjamus, supratome, kad po valandos kitos ir mes būsime tokie patys driskiai.

* Prominentais vadinti seni vergai, kurie, kankindami nelaimės draugus, iškilo į prižiūrėtojus.

Tatai įvyko greičiau negu manėme. Tuoju visą mūsų būrį nuvarė į pirtį (populiariai vadinamą „Entlausung“ – nuotėlinimo vieta). Už stalo sėdėjo du esesmanai, šalia sukinėjosi keli vergai. Mums liepė skubiai nusirengti ir rūbus surišti į ryšulius. Kas turėjo pinigų, laikrodžius ar žiedus, turėjo atiduoti skyrium. Su savimi neleido nieko pasiimti. Netgi nosinės ar dantims šepetėlio. Palikome nuogi, be jokio daikto. Niekuomet nepamiršiu priėmusio mus pirtyje daktaro Jasinskio (iš Torunės). Žiūrėjo jis į naują pasmerktojų būrį su pasigailėjimu.

– Matote, – kreipėsi į mane, – kur patekote. Tai vieta, iš kurios ir dešimtas nuošimtis neišeina gyvų. Čia mūsų, lenkų, žuvo jau dešimtys tūkstančių, ir dar nematyti galo. Neišvengsite ir jūs aukų, todėl būkite akylus ir ausylūs. Be to, čia kaip tik pamatysite, kas yra ir jūsų, lietuvių, ir mūsų, lenkų, bendras priešas. Todėl laikykitės. Priešingu atveju – žūsite.

Šiek tiek suvilgę kūną, gavome dryžuotus vergų rūbus. Matyt, tyčia buvo įsakyta aprengti mus lyg paskutinius skarmalius, iš kurių galima tyčiotis ir šaipytis. Ir iš tikrųjų, po „pirties“ atrodėme kaip paskutinės rūšies latrai. Pradėjo mus vedžioti iš vienos į kitą vietą. Visur buvo šaipomasi, tyčiojamasi iš inteligentų, visur duota suprasti, kas mūsų laukia. Keista, kad taip greit pasijutome nužmoginti, eiliniai, beveik bevečiai konclagerio daiktai, su kuriais galima elgtis kaip patinka.

Kitą rytą anksti, dar tamsoje mus pakėlė. Užžiebus šviestą, visi šokome iš patalo lyg šaltu vandeniu apipilti. Vėl pasipylė keiksmai ir šlykščiausi žodžiai. Pradėjome „normalų“ konclagerio gyvenimą. Kaip galima vikriau rengėmės, atidavėme į kertę čiužinius ir, nežinodami kas daryti, susimetėme į krūvą. Vieni dėstė kerteje čiužinius, antklodes, kiti šlavė grindis, tretinėšė kieman... lavonus. Kiek apsitvarkius, salėje atsirado kavos kibeliai, ir vergai pradėjo grūstis arčiau. Įprastu būdu nuė-

jo darban lazdos, kumščiai, spardymai. Senieji likimo draugai buvo tiek išbadėję, kad beveik nieks nepersiimdavo gavęs lazda per pečius ar ir per galvą. Jautėsi daugiau laimėjęs gaudamas šlaką kitą šiltos kavos priedo negu išvengęs lazdos. Badas buvo baisus. Bet dauguma vergų konclageriuose žuvo ne nuo bado. Žuvo nuo sunkaus darbo, šalčio ir mušimų. Šalia lazdų, didžiausias vergų priešas buvo šaltis. Tą 1942–1943 metų žiemą Štuthofe nieks negavo apsiaustų, turėjo tenkintis tik dryžuotais švarkais, nors 20 laipsnių pajūrio šaltis buvo neretas svečias. Labiausiai nepakenčiami buvo stiprios žiemos rytai! Keldavo 6 valandą, kai dar visai tamsu. Per pusvalandį reikėdavo ne tik apsirengti, iššluoti aslą, bet ir pavalgyti. Pusę septynių visi išvaromi kieman, sustatomi po dešimt, ir geroką pusvalandį šaltyje laukiame pono raportfiurerio. Vergai trepena kojomis, muša viens kitam per pečius delnais, trina ausis. Vienas kitas sukniumba stovėdamas, ir čia pat nunešamas prie pasienio sumestų lavonų ir puslavonių. Keista. Išvaryti į kiemą nenustebome pamatę pasienyje keliolika negyvėlių. Mums jie jau nebedarė įspūdžio... Pasirodo blokinis Esseris ir įsako juos nešti. Imame dviese vieną. Už galvos ir už kojų. Tai jau ne žmonės, tai tik griaučiai. Skaitytojas gal kada nors yra matęs filmuose Indijos parijus, raupsuotuosius. Tatai – kine. Mes tokius žmones nešiojome savo rankomis.

– Prašau... mane... pribaihti, – išgirdome tylų nešamo „lavono“ balsą. Buvo jaunas, gal 20 metų jaunuolis. Tardamas atskirais skiemenimis žodžius, pravėrė akis. Niekuomet nepamiršiu jaunuolio, prašančio jį pribaihti, žvilgsnio. Iš kur jis – nežinau. Žinau tik, kad dar jaunas, vos pradėdąs gyventi, ir jau prašo jį... pribaihti. Mes jo prašymo neišpildėme, jis daugiau neatsiliepė. Kai prie lavoninės paguldėme, dar krustelėjo. Praeidamas pro šalį kažkoks prominentas prispaudė jaunuolio krūtinę batu ir šypsodamasis iššvokštė: „Dvėsk“.

Tada, pirmomis dienomis, turėjome padaryti dar vieną vizitą į ligoninę. Atsarga gėdos nedaro. Po dienos kitos ar vėliau atveš į ligoninę be sąmonės, ir kaip tada surašysi reikalingas mirimo aktui žinias? Todėl daug praktiškiau tatau atlikti iš anksto, kol vergas dar turi sąmonę, kol su juo galima susikalbėti.

Stovime eilėje ir džiaugiamės pavasarėjančiu oru. Surašinėja du ligoninės prominentai. Vienas jų sadistas Broitas, kitas pirmajam tolygus Čirvinskis. Kiek šie abudu budeliai, kaip ligoninės tvarkytojai, yra užmušę žmonių? Šimtus, jei ne tūkstančius.

Sėdi prie sienos patogiai kėdėje atsilošęs Čirvinskis ir, perkreipęs ir taip jau kreivą savo veidą, mane klausia:

– Tavo užsiėmimas?

– Rašytojas.

– Kaip? – išsišiepė. – Rašytojas?

– Taip, – atsakiau ramiai.

– Žinai ką, driskiau? – pradėjo dėstyti savo pažiūrą Čirvinskis. – Man niežti delnas šerti tau į snukį. Ir taip, kad tavo akiniai subyrėtų, tu, kurvos sūnau. Rašytojas! Žiūrėk tu man, ko jis užsigeidė! O gal ir to maža? Gal koks grafas, gal kunigaikštis, gal ir herbą turįs? Ką? Kaip manai?

– Nei vienas, nei kitas, – stengiausi būti ramus. – Esu paprasto kumečio sūnus. Bet rašytojas.

– Tu šunsnuki! Tu sušiktas inteligente! Kaip tu drįsti man meluoti?

– Ne! – kartoju ramiai. – Aš tamstai nemeluoju. Sakau tiesą.

– Velnias su tavim! Būk sau rašytojas. Tai manęs nei šildo, nei šaldo. Vis tiek išdvėsi kaip šuo patvory. O jei, duok Dieve, čia, pas mane, pateksi, aš jau tave nurašysiu kur reikia. Nujauti kur?

– Nujaučiu.

– Ten! – parodė pirštu į viršų. – Rašytojas! Tfu.

Ir vėl keista. Mane kolioja, plūsta, o aš stoviu, tarytum visa tai ne mane liestų.

Grįžau prie draugų.

– Tai ką? Iškoliojo?

– Ką padarysi. Jo valia. Jis čia ponas, – raminuosi. – Be to, ne aš pirmas, ne aš paskutinis.

– Eik čia! – išgirdau balsą. Lange atsirėmęs sėdėjo storas, nusipenėjęs prominentas.

– Girdėjau, kaip tas niekšas tave koliojo, – pradėjo jisai. – Nenusimink. Tai konclageris. Konclageryje visi lygūs. Ir universiteto rektorius, ir kiemsargis. Todėl laikykitės. Prieš jus bus pavartota daug smurto. Konclageris nemėgsta inteligentų. Čia mieliau būtų žiūrima į urvinį žmogų negu į inteligentą. Kodėl? Todėl, kad urvinis žmogus negalvoja, o inteligentui uždrausti galvoti net konclageryje sunku. Mano manymu, geriau būkite kuklūs.

Baigdamas savo įspėjimą, nepažįstamas prominentas pridūrė:

– Be reikalo pasisakei, kas esi. Jeigu komendantūra suuos, gali sulikviduoti. Tokie žmonės, kurie viską mato ir viską girdi, konclageryje nepageidaujami. Bet kai jau pasisakei, nebeatšauksi. O gal ir pavyks išlikti gyvam. Stebėk, kas čia darosi. Kada nors papasakosi bent dalį to, ką matei, ką pergyvenai!

„ARBEIT MACHT FREI“*

Į darbą vedė šimtinėmis. Vadovai vadinosi „kapo“. Šalia blokinių bei jų padėjėjų ir vadinamųjų „šreiberių“, buvo tai rinktinis konclagerio elitas, turįs ant savo sąžinės šimtus gyvybių. Kaip blokiniai, taip ir kapai daugiausia prasimušę į užima-

* Darbas išlaisvina
(vok.).

mas vietas per bendro likimo draugų lavonus. Kuris jų pasirodydavo žiauresnis, kuris tuo ar kitu būdu daugiau užmušdavo žmonių, tas labiau buvo vertinamas. Padorių blokinių bei kapų, kurie nesutepė savo rankų draugų krauju, kurie netgi prieš likimo draugus rankos nepakėlė, buvo vienetai, likusioji dauguma – sadistai, dažniausiai kriminalistai. Apie juos, tikiu, dar teks kiek plačiau kalbėti, o dabar velkamės į darbą. Pagal komandą jau pačiame lageryje nusiimame kepure. Reikia mat

* *Bėgte marš, marš*
(vok.).

praeiti šalia komendantūros rūmų, kur paprastai kas rytas stovibūrys įvairaus laipsnio SS karininkų. Vieni jų įsiremę rankomis šonus, kiti išdidžiai rūko cigarus, dar kiti su lazda rankoje seka praeinančius Europos parijus ir čia vienam, čia kitam sušeria per galvą. Šiaip sau, dėl malonumo. Pasukus į aikštę, pasigirsta komanda „Im Laufschrift marsch, marsch...“* Vergai pradeda bėgti vienas per kitą. Silpnesnieji griūna, kiti pameta klumpes. Tuo metu šimtinės kapo bei jo padėjėjas parkritusius iš peties plaka lazdomis, spardo kojomis. Riksmas, dejonės, keiksmi. Senieji vergai žino savo komandas ir skubiai sudaro gretas, naujai atvarytieji nesusivokia. Ir mes nežinojome kur pultis. Mušami bėgame pirmyn. Pagaliau užgirstame: „Litauer“.

Leidžiamės ton pusėn. Lyg iš po žemių išdygo virtinė smėliui bei akmenims vežioti vagonėlių. Prie kiekvieno pristatė po šešis asmenis, ir vagonėliai pradėjo dardėti miško link. Kai privažiavome galą, liepė skubiai kasti smėlį ir pilti į vagonėlius. Turėjo būti pilni, netgi su kaupu. Po to su pilnais drėgno smėlio vagonėliais atgal. Metę kastuvus, įsikibome į vagonėlį. Nė iš vietos.

– Ką! – sušuko kapo. – Jūs prakeikti inteligentai, jūs, šunsnukiai, negalite pavežti vagonėlio? Aš jums padėsiu.

Iš tikrųjų „padėjo“. Pastvėręs lazda pradėjo šveisti per pečius, per galvas.

Mušami įtempėme paskutines jėgas, ir vagonėlis pajudėjo. Reikėjo pavyti kitus, ir mes sukaitę stūmėme vagonėlį. Sunkiausiai būdavo trikampyje perstatyti vagonėlius į kitus bėgius. Vargas, jei kieno nors vežimas nukrisdavo nuo bėgių. Už tai arčiausiai esąs kapo gausiai atlygindavo lazdomis. Senesnieji vergai teigė, kad iki pietų teks padaryti 11 ar net 12 reisų. Mes neskaičiavome, tik įsikibę stūmėme tai vienon, tai kiton pusėn, nuolat kapo lazda pavarinėjami. Tą sekmadienį ne vienas mū-

sų grįžome nuo darbo mėlynais pečiais, guzuotomis galvomis. Priešpietis pavirto metais.

Pasigirdus varpui, visi metė darbą ir šimtinėmis rikiavosi eiti į lagerį. Rikiavimo metu vėl darbavosi lazdos ir kumščiai. Sustačius šimtines vyriausias kapo (oberkapo), stambus Hamburgo spekuliantas Klifotas riktelėjo feldfebelio balsu „Mützen ab“*, ir visi vergai nusiėmę kepures nušlepsėjo atgal į lagerį. Kiekviena šimtinė nešė po kelis užmuštus, po keliolika vilko žeme dar gyvus, bet jau negalinčius paeiti. Prie komendantūros rūmų taip pat kaip ir rytą stovėjo išsipustę SS karininkai su žmonomis ir vaikais. Linksmi, rūko, juokauja, šaiposi iš vos pavelkančių kojas vergų. Prie vartų keli muzikantai zulina smuiku kažkokį nuvalkiotą maršą. Didesnio pasityčiojimo iš žmogaus negalima sugalvoti!

Įėjus į lagerį, abipus gatvės stovėjo keletas prominentų su lazdomis ir, sušukus „Auf die Blöke marsch, marsch...“**, paskutines gretas pradėjo pliekti be pasigailejimo. Pasigirdo riksmas, vergai mušami klupo, krito į balą, o prominentai šaipydami siū mušė kur pakliuvo.

Po pietų buvo laisvalaikis. Minios vergų sukinėjosi aikštėje dalindamiesi įspūdžiais, kiti utėliavosi, stovėjo atsirėmę prie sienos, džiaugdamiesi laisva nuo keiksmų ir mušimo valanda. Aikštėje ir mes sukinėjomės. Buvome pavargę, sumušti. Kad taip stiklinę vandens! Nieko, rodos, daugiau nenorėtum. Senesnieji likimo draugai iš karto įspėja neimti nė burnon lagerio vandens. Tūkstančiai sveikų žmonių nuo šio vandens jau mirė. Atsigėrus tuojau paleidžia vidurius, gaunama neišgydoma dizenterija; ši savotiška konclagerio liga kiekvienam ja susirgusiam reiškia nei daugiau, nei mažiau, tik baisią mirtį... Lūpos apspuogavusios, gerklė išdžiūvusi, pečiai dega nuo gautų darbo metu smūgių, o vandens gerti negalima.

– Norisi gerti? – paklausė priėjęs neaukšto ūgio vergas.

* „Mützen ab“ – „nuimti kepures“ (vok.).

** „[blokus marš, marš...“ (vok.)

– Norisi, bet neturime už ką nusipirkti.

– Aš žinau jūsų padėtį. Padėsiu nors vandeniu, – paguodė nepažįstamas vergas ir tikrai netrukus atnešė dešimt butelių selterio. Buvo tai senas, dar 1939 metais rudenį į Štuthofą atgabentas lenkų karo belaisvis, puskarininkis Kaminskis. Niekuomet nepamiršime jo kilnaus gesto, kai jis kelias dešimtis sumuštų ir ištroškusių vergų pagirdė.

Besisukinėdami aikštėje aptikome ir savo tautiečių, anksčiau atgabentų. Buvo tai arba darbininkai, atvaryti į Štuthofą „perauklėti“, arba valstiečiai. Paskesnieji beveik visi iš Marcinkonių ir Druskininkų apylinkės. Skaudus buvo susitikimas. Pirmas jų klausimas:

– Kas naujo Lietuvoje? Seniai ragėjome savo kraštų! Dievulis žino, ką tą dar yra?

– Ir tamsu, ir juoda mūsų krašte, – atsakė vienas mūsiškių.

– Ir cia, ponuli, tamsu, visai tamsu. Iš cia mes jau gyvi neišeisim, – pradėjo skųstis dzūkas nuo Marcinkonių. – Dar kas nor kiek scipresnės sveikatos, gal su Dievo pagaciu šepetį ir ištūrės, išsikepurnės. Ale ciei, katrie menkos sveikatos, jų skaicyk kaip ir nēr... Visi mes buvome atvežci sveiki, o ryt ar poryt dūmais pro kaminų išrūksime. Padahokite, – parodė ranka už barakų tirštais juodais dūmais rūkstantį kaminą. – Tai vis degina užmuštus nekaltus žmonis. Vieni užmuša, kici sudegina, pelenus po laukus išbarsto. Tokia mūs biednų dalia.

Iš tikrųjų tik dabar atkreipėme dėmesį į styrantį aukštą kaminą, iš kurio, lyg iš niekuomet negęstančio ugnikalnio, dieną ir naktį rūksta dūmai. Kartais pamažėl, kartais veržiasi tirštais juodais kamuoliais. Ir kai papučia iš tos pusės vėjas, pajunti baisų čirškinamos žmogienos kvapą.

Kitą dieną mus vėl pristatė prie vagonėlių, vėl prasidėjo vakarykštė kalvarija. Tik šiuo žygiu jautėmės kiek įgudę ir, pamatę tą ar kitą prominentą, dar labiau pasitempdavome, paty-

rusių draugų pamokyti stūmėme vagonėlį balsiai rėkaudami, viens kitą ragindami. Ir iš tikro tą dieną, kiek menu, mažiau gavome lazdų.

Taip pradėjome darbą sunkiausioje kolonoje. Čia dirbome beveik penkias savaites. Ne vien prie vagonėlių. Pakaitomis kelis kartus teko dirbti plytinėje, pilti iš baidokų į sunkvežimius žvyrą, rauti kelmus, pjauti rąstus, nešioti plytas ir kalkes. Ypač sunkiai ištveriau kalkių nešiojimą. Būdavo užkraus ant pečių centnerį kalkių ir tempk daugiau kaip kilometrą. Pakeliui niekur nestabtelisi, nepasilsėsi. Jei atsisėsi, kapo pamatęs sumuš, jei netgi nepastebės, atsisėdęs pats vienas neužsimesi ant pečių centnerio kalkių. Ir taip velki iki vietos, o kai pasieki, sugriūni drauge su kalkėmis. Akyse tamsu, kojos ir rankos dreba, visas jautiesi lyg sudaužytas. Rodos, gyvas žemėn prasmegtum. Tačiau reikia keltis ir vėl eiti, vėl tempti kalkes. Ne mažiau buvo sunkus darbas plytinėje. Čia turėjome skubiai krauti plytas į sunkvežimius. Neatsikvepiant, nes šalia stovėjo kapo, čia vieną, čia kitą lazda pažagindamas. Bematant rankos pasidaro kruvinos ir po kelių valandų žaizdotos. Pilant žvyrą buvo tuo lengviau, kad rankos sausos. Tiesa, porą dienų padirbėjus delnai buvo pilni nuospaudų. Vienas esesmanų tyčia neleido atidaryti šoninės sunkvežimio lentos, kad sunkiau būtų pilti. Pats stovėjo su stora lazda, be pertraukos rėkaudamas „tempo“, „tempo“. Kas mėgino lėčiau ar nesemdavo pilno kastuvo, tas čia pat gaudavo keletą smūgių. Ne mažiau buvo sunkus darbas raunant kelmus ir juos nešiojant į paskirtą vietą. Prakaituojame keliese; tai kasame, tai sustoję tempiame, o kelmas nė iš vietos. Ir kai pagaliau nupjauni paskutinę šaknį, ištempi tokį kerėplą, pamėgink nunešti kilometrą kitą. Suvarytieji keliolika vergų su šatromis vargais negalais užsirioglina ant pečių ir leidžiasi tolyn. Deja, būdavo atsitikimų, kai po tokia našta suklupdavome. Vargas, jei tatai pamatydavo kapo.

Kiek lengvesnis buvo darbas pjauti rąstus. Pasilenki ir tampa pjūklą. Kad tik judėtum. Gaila, neilgai teko dirbti prie rąstų, o vieną sekmadienio popietę prie šių darbų mums buvo suruošta kruvina pirtis. Buvo tai priešpaskutinis gavėnios sekmadienis, kažkodėl laisvas nuo darbo. Tą dieną nieks lageryje nedirbo. Turėjome dirbti tik mes. Tuojau po rytinio patikrinimo mums liepė sustoti skyrium ir pirmąsias keturias penkiukes išvedė į mišką. Dirbome nesunkiai. Esesmanas slampinėjo visiškai nesidomėdamas mūsų darbu. Kitaip susiklostė dalykai popiet, kai vėl mums buvo liepta susirinkti ir vėl išsivedė į mišką 20 asmenų.

Kai vakare sugrįžom, sunku buvo pažinti. Visi buvo žiauriai sumušti, daugelis kruvinais veidais. Mušė pasikeisdami esesmanas ir kapai. Mušė ne šiaip sau. Buvo „už ką“. Pavyzdžiui, senesniems, ypač prof. Jurgučiu, užkraudavo nepakeliamą rąstą ir liepdavo nešti. Jurgutis ir taip jau silpnos sveikatos, be to, per kelias savaites išvargintas, rąsto ant pečių nepanešė.

– Ak, šitaip tu, lietuviška kiaule, tu driskiau. Še, še.

Ir kai vakare sugrįžo nepanašūs į žmones, konclagerio prominentai atrodė patenkinti. Džiaugėsi galėję duoti pamoką ponams inteligentams. Ši „mokykla“ galutinai pribaižė Puodžių, Z. Masaitį, I. Budrį ir kelis kitus. Kieno iniciatyva buvo mums suruoštas anas kruvinas sekmadienio popietis – ir šiandien sunku pasakyti.

Ilgainiui su visu tuo apsipratome, susigyvenome. Pradėjome manyti, jog kitaip ir būti negali. Buvo tik kaskart labiau neramu, kad vis daugiau nelaimės draugų atsidurdavo ligoninėje. Tuo metu tai buvo vieta, iš kurios retas išeidavo gyvas. Didžiumą į ligoninę patekusių užmušdavo. Todėl nenuostabu, kad vergams ligoninė pasidarė tikras siaubas ir ten kreipdavosi tik tas, kas jau kojų nepavilkdavo, kas būdavo sumušamas iki sąmonės netekimo, ar susirgęs šiltine bei dizenterija. Priimant į

ligoninę daugiausiai būdavo kreipiama dėmesio į temperatūrą. Štai vaizdelis.

Vergai atveda beveik be sąmonės, jau kliedintį draugą. Budintis kapo (tuo metu į ligoninę priimdavo ne gydytojai, bet jau minėti bestijos) klausia ligonį;

– Ką skauda?

Ligonis tyli. Jis pusiau be sąmonės, nesusivokia, ko jį klausia. Jis vos stovi ant kojų. Kapo pakartoja savo klausimą ir dar priduria:

– Ko tyli, kurvos sūnau? Ar negali snukio praverti? Kas gi yra po velnių?

Gavęs smūgį per veidą ligonis nušlija. Draugai jį kelia, stato ant kojų.

– Sakysi, kas yra, ar ne? – širšta kapo. – Tyli! Še dar, kurvos sūnau.

Ligonis suklumpa ant grindų.

– Dabar pažiūrėsim temperatūros. Aha! 40. Į prausyklę. Po šaltu dušu! Tegul atauš įkaitęs driskius. Paskui į paskutinę palatą. Vis tiek nudvės. Sekantis.

Taip būdavo priimami ligoniai į Štuthof'o konclagerio ligoninę, kuriai vadovavo iš Čekoslovakijos kilęs vokiečių daktaras Heidlis, SS kapitonas. Šis asmuo atsakingas už daugelį tūkstančių žmogžudysčių ne tik visame konclageryje, bet ir jo tiesiogiai prižiūrimoje ligoninėje, į kurią daugiausia ligonių pristatydavo „Miško kolona“. Iš šios kolonos vienas po kito atsidūrė ligoninėje ir keletas mūsų draugų. Daugelis jų mirė kankinių mirtimi. Taip juo toliau, juo labiau pradėjo retėti mūsų gretos.

Tiesioginis minėtų ligoninės budelių viršininkas ir neribotas ligoninės valdovas buvo sanitarijos puskarininkis (hauptšarfiureris) Hauptas. Neaukšto ūgio, gana apkūnus ir jau pagyvenęs žmogysta. Ligonį jis nelietė, nekankino, traktuodamas juos kaip praeinančią blogybę. Iš šalies žiūrint, galima buvo

pamanyti, kad šis sanitaras – žmogus savo vietoje. Juo labiau, kad buvo didelis spirito mėgėjas, beveik pats vienas suvartodavęs gaunamą gydymo reikalams spiritą. Iš tikrųjų Hauptas buvo ypatinga ligonių pabaisa. Jo pasirodymas ligoninėje sukeldavo siaubą.

Vyriausiasis ligoninės gydytojas daktaras Heidlis, aukštas, visada elegantiškai apsirengęs vyriškis, niekuomet nesiskiriantis su baltomis pirštinais, gerai žinojo, kaip elgiamasi su ligoniais. Žinojo ir tai, kokias pareigas ėjo Hauptas. Vasaros metu, ypač saulėtų dienų popiečiais, iš ligoninės buvo išvedamas didokas ligonių būrys... gimnastikai. Ligoniai tik su apatiniais baltais skalbiniais, basi. Sustačius eilėmis, kuris nors ligoninės budelis pradeda juos gimnastikuoti. Ligoniai – oda ir kaulai. Kai kurie vos laikosi ant kojų, kiti krinta vietoje. Tada Hauptas kviečia tikrinti sveikatą. Kiekvienas gauna į rankas savo temperatūros lapą. Apsisiautęs baltutėliu chalatu, Hauptas pradeda „priiminėti“. Į kabinetą įeina pirmas. Padavęs temperatūros lapą, stovi vos besilaikydamas ant kojų. Tuo metu Hauptas tikrina švirkštą, įtraukdamas į jį vaistų dozę.

– Nusilpai? Tiesa? – teiraujasi Hauptas ir, nelaukdamas ligonio atsakymo, guodžia: – Nenusimink. Sustiprinsiu. Neįsivaizduoji, mielasai, kokie čia stebuklingi vaistai. Na pakelk į viršų marškinius, atidenk krūtinę.

Drebančiomis rankomis ligonis kelia marškinius. Rūkydamas cigarą, Hauptas duria švirkštą į kairę krūtinės pusę, tiesiog į širdį. Nuo įtrykšto fenolio žmogus čia pat krinta negyvas. Budeliai lavoną ištempia į kitą kambarį. Duris uždarius, Hauptas rėkia:

**Sekantis.*

– Nächste.*

Įeina kitas ligonis. Ta pati procedūra. Po valandos kitos susidaro gero krūva. Hauptas prausiasi rankas, užsideda užgesusį cigarą, užpildo mirusiųjų blankus, įrašo mirties

priežastį, ligos diagnozę, tvarkingai sudeda blankus, kuriuos tą pačią dieną, vakare, pasirašys Heidlis. O Hauptas išgeria šimtą gramų gyno spirito ir išeina iš ligoninės visiems pakeliui šypsodamasis, kaip geras ir visada linksmas dėdė.

Nė vienas gydytojas iš vergų negalėjo užkirsti kelio šiai baisiai procedūrai. Bejėgiai jie buvo ir prieš ligoninės budelius, kuriems ryžosi pasipriešinti tik daktaras Antanas Starkus. Negalima nors trumpai nepaminti viso to, ką šis žmogus padarė gero į ligoninę patekusiems nelaimėliams. Daktaras Starkus buvo ne tik gabus gydytojas, bet puikiai mokejo lietuviškai, rusiškai, lenkiškai, vokiškai, o atvežus didelę danų grupę, per trumpą laiką pramoko daniškai. Mokėdamas tiek kalbų, su savo skyriaus ligoniais visada kalbėjo gimtąja jų kalba.

Negalėdamas pasirūpinti tuo, kas vyksta kituose skyriuose, ligoninės budeliams griežtai pareiškė, kad į jo vadovaujamą skyrių nekištų nosies. Tačiau budelis nebus budeliu, jei ko neprimuš arba ir neužmuš. Ilgai tykoję progos, vieną dieną lazdomis prikūlė daktaro Starkaus skyriaus ligonius, matyt, mėgindami jėgas – kas laimės? Tada Starkus iškėlė daktarui Heidliui sąlygą – arba tegul išmeta sadistus, arba jis, Starkus, meta ligoninę ir eina rauti kelmų. Visi Heidlio argumentai ir pasižadėjimai, kad jis sudrausiąs budelius, daktaro Starkaus neįtikino. Byla atsidūrė komendantūroje ir baigėsi tuo, kad budeliai iš ligoninės buvo pašalinti ir netrukus perkelti į kitus lagerius.

Nuo to laiko į ligoninę patekusių vergų nieks nemušė, juos tik kaip galėdami vergai gydytojai gydė. Dešimtys rūks-
tančių pasmerktųjų lengviau atsikvėpė.

Saulė gerokai įšildo, ir mes paskęstame godose apie Lietuvą, apie šeimas, kurios nieko apie mus nežino, apie velykines nuotaikas. Mes jų neįjuntame, nes nesame žmonės. Tačiau Velykos atėjo.

Tais metais jos išpuolė labai vėlai – balandžio 25 dieną. Didįjį Šeštadienį buvo tikra vasara – nepakenčiamas karštis. Tą dieną dirbome iki 12 valandos. Ir popietis buvo laisvas.

Iki piet vagonėliu vežiojome žvyrą. Kelis kartus noriai, iš paskutiniųjų stumdėme tai tuščią, tai vėl pilną su kaupu žvyro. Jį kasėme prie pat plento. Kas šimtas metrų stovintys ginkluoti esesmanai budriai seka vergų judėjimą. Kasame žvyrą tingiai ir drauge gėrimės pavasario vaizdais – pradedančiomis žaliuoti pievomis, kurios už plento tęsiasi kiek akis užmato. Už plento, už sargybinių grandinės žmonės vaikšto laisvi, jie nežino, kas darosi tą dieną šiapus vielų daugelio tūkstančių vergų sielose. Žiūrėdami į tolimą žalią plotą, svaigstame nuo gražaus vaizdo, nuo nuvargusį kūną kutenančio šilto, ramaus vėjelio. Ak, kad taip šiandien būtum laisvas, švarus ir sotus! Ne. Esame utėlėti ir alkani. Pripylę pilną vagonėlį žvyro kimbame stumti. Sunkiai rieda nelygiais bėgiais. Pastūmėję keletą metrų visiškai pavargstame, ir vagonėlis nė iš vietos. Norėtysi kristi ant žemės, priglausti prie jos apšėpusį veidą, sunkiai plakančią širdį ir skųstis savo baisiuoju likimu.

Žiūrime, iš paskos atslenka aukšto ūgio esesmanas.

– Bus pirtis.

– Lazdos neturi, – pastebi kažkas. – Pavaišins šautuvo buože.

Visi kimbame į vagonėlį įtempę paskutines jėgas. Priėjęs esesmanas klausia:

– Ką? Sunku?

– Neišgalime, – skundžiamės ir laukiame, kada pradės iš eilės daužyti šautuvo buože. Tuo tarpu esesmanas įkimba į vagonėlį ir bendromis jėgomis išjudiname jį iš vietos.

– Pirmas lageryje uniformuotas žmogus, – pastebi kažkas. – Iš kur jis atsirado?

Stumiame vagonėlį ir niekaip negalime suprasti, kodėl esesmanas mūsų nemušė. Apie netikėtai konclageryje aptiktą uniformuotą žmogų papasakojame draugams. Advokatas Petras Kerpė įrodinėja:

– Sakau, kad lageryje gera gyventi. Juk čia kiekvienas gali mus mušti ir užmušti. Tuo tarpu yra kapų, pasitaiko netgi vienas kitas esesmanas, kuris praeina pro šalį ir nekerta. Gera gyventi, – filosofuoja Kerpė, šluostydamas rankove apdulkęjusius akinius.

Tuo metu pasigirsta ausį rėžiąs varpas ir mes, metę darbą, bėgame rikiuotis. Darbas baigtas, prasideda šventės.

Popiet visas mūsų blokas suvaromas į kiemą... utėliautis. Keli šimtai šeštojo bloko vergų nusirengiame nuogi ir, atsisėdę ant žemės, pradedame ieškoti gyvių. Pirmiausia išrankiojame nuo kūno, paskui blusinėjame apdriskusius, vos besilaikančius skalbinius ir suplyšusius megztinius. Vieni traiško nagais, kiti akmenėliais. Kaip kam patogiau. Taip darbuojamės apie porą valandų. Veltui. Vakare atsigulęs vėl kasomės, vėl esame utėlių ėdami ir taip laukiame Velykų ryto, kada kelsis Kristus.

Iš pat ryto oras pasikeitė – atšalo. Diena debesuota, niūri, lynoja. Po pusryčių stovime lauke daugiau kaip valandą. Pagaliau pasigyręs esąs gailestingas žmogus, blokinis Kozlovskis leidžia mums sueiti į vidų. Susėdame vienas prie kito, šildomės ir kasomės, tai šen, tai ten sučiupdami gyvį. Keli prominentai sumano patikrinti vergų švarą: rankas, ausis ir kojas. Visus sustato į dvi eiles ir pradeda tikrinti. Čia tas, čia kitas gauna stiprų antausį, apsipila krauju, nusidažo raudonai lyg Velykų kiau-

šinis. Ypač uolus „švaros“ šalininkas pasirodo vienas prominentų. Su pasitenkinimu skaldo per veidus, spardo kojomis, keikia paskutiniais žodžiais. Prieina kitas ir pataria:

– Nustok.

– Nešvarūs šitie kurvos sūnūs.

– Galbūt. O ar tu žinai, kokia šiandien šventė?

– Kvailas klausimas. Žinau. Velykos. Tai kas iš to?

– Žmogau, liaukis. Gal kitame konclageryje kas nors panašiai tavo tėvą ar brolių per veidą daužo. Gėdinkis.

Sadistas, lyg ir susigėdęs, nustoja kankinęs vergus, ir „švaros“ patikrinimas nutraukiamas. Mes vėl stabčiojame, nežinodami kur dėtis, kur glaustis.

* *Lauk!* (vok.)

– Raus!* – sušunka pagaliau Kozlovskis, ir minia vergų galvotrūkčiais sprunka kieman. Lyja, šalta. Glaudžiamės prie sienos. Be žodžio, be kalbos. Neturime viens kitam ką pasakyti. Minutės slenka sunkios, kaip sunkiausia našta. Gaila, kad šiandien nedirbame. Bent nebūtų progos galvoti.

Kozlovskis su savo dešiniąja ranka Mikolaičiku dingsta barake. Mes, purvini, perlyti, dantimis kalendami skirstomės būreliais laukdami šilto viralo šaukšto. Sriuba – vienas vanduo su keliom kruopelėm. Gerte išgeriame. Valandėlę jaučiamės lyg ir sotūs, bet netrukus vėl esame mirtinai alkani, sušalę. Į baraką neįleidžia. Tuo metu mūsų prižiūrėtojai geria, valgo, lošia kortomis, o keli šimtai vergų sustirę stovi lauke drebėdami kaip epušės lapai. Beveik visi susitraukę ramstomės pasieniais. Nesinori nei galvoti, nei kalbėtis. Jaučiamės pažeminti, išniekinti, sutripty beverčiai daiktai. Ir ne vienas, o tūkstančiai, visas konclageris. Ir ne vienas, o daugybė tokių lagerių.

Pamažėl, tingiais, sunkiais žingsniais atslenka antras švenčių vakaras.

Vėl nekantriai laukiame vakarienės, laukiame, kada mus

įleis į vidų. Vis bus šilčiau. Šiandien galime rašyti pirmą laišką. Iš anksto pasirūpinome vokų ir ženklų. Tik visa bėda, niekas neturi pieštuko. Kazys Bauba (gegužės viduryje susirgo vidurių šiltine ir prieš išsiunčiant į ligoninę vieno kriminalisto buvo užmuštas), tuo metu dirbęs stalių dirbtuvėje, suorganizavo keletą pieštukų, ir po vakarienės kas kur prisiglaudęs imamės laiškų. Kas iš to! Vis tiek neparašysi to, ką jauti, ką išgyveni. Galima rašyti labai trumpai, kad esi sveikas ir norėtum gauti siuntinį. O vis dėlto norėtusi šeimai pasiųsti nors vieną šiltesnį žodelį.

Nuo ko pradėti?

Amžių bėgyje prirašyta tomų tomai nuostabiausių, literatūrinio atžvilgiu itin vertingų laiškų. Kiekvienu laikotarpiu ir literatūra, ir laiškai turėjo savo stilių. Iki šiol nebuvo tik iš konclagerių rašytų laiškų stiliaus. Atsirado jis 1933 metais, ir nuo tada ne tūkstančiai, o milijonai žmonių, lyg laukiniai žvėrys sugaudyti į narvus, rašė šabloniškai savo šeimoms dažniausia ne tai, ką jautė ir išgyveno, o tai, kas buvo leidžiama, netgi liepiama rašyti.

Ir aš savo pirmąjį laišką iš vergijos turėjau pradėti kaip visi kiti:

„Seit 25 März befinde ich mich im Konzentrationslager Stutthof“*.

* Nuo kovo 25
dienos esu
Štutthofo
konclageryje...
(vok.)

Ką galvojo mūsų šeimos, gavusios tokius laiškus – sunku pasakyti. Ar jos žinojo, kas yra hitlerinė katorga, kokios joje gyvenimo sąlygos, ar nujautė, kaip mes praleidome pirmąsias konclageryje Velykas – tenka abejoti. Aš ir pats abejoju, ar man pavyko nors apytikriai tai atpasakoti. Ir tada, kai visa tai išgyvenome, ir dabar, kai anas dienas mėginu prisiminti, prieinu prie išvados, kad vargiai galima tą baisenybę pavaizduoti žmogaus kalba. Trūksta žodžių. Viso siaubo, kurį „Naujosios Europos“ priešams vokiečiai buvo parengę, nieks, kas į tų priešų

skaičių nebuvo parekęs, nesupras. Nedaug tada supratome ir mes patys. Tik jautėmės pažeminti, išniekinti ir visiškai nužmoginti. Be to, kiekvieną graužė lyg kirminas nerami mintis, kas darosi Lietuvoje, koks likimas ištiko mūsų šeimas? Kol dar šiaip taip galėjome pavilkti kojas, kol nenustojo visiškai veikusi sąmonė, apie tai negalima buvo negalvoti, negalima buvo nesisieloti. Nors, kita vertus, teismus buvo vienas senas vergas, patardamas:

– Kas jūsų, draugai, norite išlikti gyvi, kas norite sulaukti tos valandos, kai vėl būsime laisvi ir atgausime žmogaus teises, išmeskite iš savo galvos bet kokias mintis apie šeimas. Jos mums neegzistuoja. Įsivaizduokime, kad pasaulyje neturime nieko artimo, nieko brangaus, nieko savo, kad esame tik mes, vergai. Tada, užtikrinu jus, bus daug lengviau iškentėti. Priešingai – žūsime, kaip žuvo dešimtys ir šimtai tūkstančių...

Metę rašyti laiškus klausomės. Kiekvienas ištartas seno vergo žodis lyg stiprus esesmano ar kapo smūgis daužo mūsų sąmonę, it verdančio švino lašas po lašo degina atvirą, pūliuojančią žaizdą, užmušdamas paskutinę sveiko kūno dalelę. „Kaip tai? – priešinasi galutinai nesunaikinti žmogiškumo likučiai. – Pamišti šeimas, išsižadėti artimiausių asmenų? Ne! Tai būtų nusikaltimas.“

Rankos dreba, kramtome pieštukus, nežinodami, ką parašyti šeimai? Kelis sykius kartoju balsiai žodžius... „befinde ich mich im Konzentrationslager Stutthof“ ir toliau negaliu išspausti jokio žodžio. Prieš akis drebančia ranka parašytos raidės pradeda judėti, įgauna kažkokius pavidalus.

Vakaras atslenka niūrus, pilkas. Kiekvienas dedame laišką į voką, vienas kitas bučiuoja, vienam kitam rieda per išvargusį veidą gaili ašara. Ne dėl savo baisaus likimo. Mes žinome, kas su mumis darosi, žinome, kas mūsų laukia. Keli draugai jau išrūko per kaminą, kiti laukia savo eilės ligoninėje. Po to –

būsime mes. Ir kol komendantūra praneš apie mūsų mirtį šeimoms, mes rašome, kur esame, ir guodžiame artimuosius, kad mums sekasi gerai...

Velykos konclageryje baigiasi...

KOZLOVSKIAI IR ZELIONKĖS

Iš pradžių, atlikus visus nužmoginimo formalumus, buvome atvesti į antrąjį bloką. Šiam blokui vadovavo vienas žymesniųjų banditų, toks Esseris. Iš pažiūros tylus, ramus, nerėkias kaip kiti, visada elegantiškas. Mušdavo taip pat elegantiškai, tyliai, be triukšmo. Be triukšmo ir užmušdavo. Vieną kartą, mums dar nesant konclageryje, antrame bloke kažkas nudžiovė penkias duonos porcijas. Vadinas, penkiems žmonėms tą dieną trūko duonos. Iš kur jos gauti? Blokinis Esseris ilgai galvos nedžiovino. Išrinko penkis nusilpusius asmenis, nusivedė į prausyklą ir vieną po kito, paeiliui, po kranu pildamas į burną vandenį, prigirdė.

Šito žmogžudžio valdžioje neilgai išbuvome. Berods iš viso dešimt dienų. Per tą laiką ne vienas spėjo gauti basliu per galvą. Kitą sekmadienį popiet blokinis liepė susirinkti ir pareiškė, esą mes skiriami į šeštą bloką. Kas yra šeštas blokas, paaiškėjo kiek vėliau, patekus į istorinio Štuthofo asmens rankas. Šešto bloko vyresnysis buvo Vaclovas Kozlovskis*.

Apie 40 metų amžiaus, stambaus sudėjimo, ilgom didelėm rankom. Pasakojama, kad šis žmogus, jeigu jį iš viso galima vadinti žmogumi – buvęs mėsininkas, kadaise nužudęs savo brolių. Vergai apie Kozlovskį labai daug pasakojo. Kiek tuose pasakojimuose buvo tiesos ir kiek išgalvotų dalykų, sunku pasakyti. Viena tik visi Štuthofė žinojo – Kozlovskis buvo pabaisa.

* Gdanskos apygardos teismo nuosprendžiu 1946 metais buvo pakartas. – R. M.

Sutiko jis mus abejingai, lyg ir nesidomėdamas tuo, kas skiriamas į jo bloką. Tik tikrinant pavardes žiūrėjo kiekvienam į akis, tarytum ieškodamas aukos, nuo kurios galėtų pradėti naikinimo darbą. Per keletą metų tiek daug nužudęs žmonių, ne kitaip ruošėsi pasielgti ir su mumis, juo labiau atsidūrus jo rankose inteligentams, kurių Kozlovskis apskritai nepakentė.

Sis Štuthofo budelis ypač siusdavo rytais. Kituose blokuose vergai galėdavo bent ramiai pavalgyti, šeštajame bloke ir to nebuvo. Prieš pradėdant duoti pusryčius, Kozlovskis atsisistodavo ant kėdės su basliu, stebėdamas, kad nieks, gavęs kavos, nesustotų salėje. Jo nuomone, vienos minutės pusryčiams visiškai pakako, ir jis griežtai žiūrėjo, kad įsakymas būtų tiksliai vykdomas. Vargas tam, kas eidamas per salę, bent porai sekundžių stabtelėdavo. Kozlovskis lyg vanagas puldavo nužiūrėtą „nusikaltėlį“, daužydamas basliu, kur pakliuvo. Salėje kildavo sąmyšis, daugelis išliedavo kavą, kiti bėgdavo nuo blokinio ir duoną pameddavo, o Kozlovskis iš peties pliekė ne tik „nusikaltėlį“, bet visus iš eilės. Tais momentais jo veidas įgaudavo alkano plėšraus žvėries išvaizdą.

Fizinės bausmės konclageryje būtų gal kiek pateisinamos, jeigu jos būtų taikomos už kokį nors nusikaltimą. Nieko panašaus. Vergą, netapusį prominentu, kiekvienas galėjo mušti kada tik nori ir kiek nori. Tačiau tenka pasakyti, kad tam tikra dalis prasimušusių į viršūnes vis dėlto nenustojo būti žmonėmis, o vienas kitas netgi mus užsisistodavo. Niekuomet nepamiršime Juliaus Švarcbato. Stambaus ūgio, stiprus, stalių dirbtuvių kapo. Mus perkėlus į šeštą bloką, Kozlovskis raitojosi rankoves, ruošdamasis su mumis kaip galima greičiau susidoroti. Po poros dienų Švarcbatas Kozlovskiui pareiškė:

– Vacek, šių asmenų neliesk.

Kozlovskis išpūtė akis. Švarcbatas paaiškino:

– Naciai norėtų, kad mes, lenkai, išžudytumėm atsiųstą į

Štuthofą lietuvių inteligentų grupę. Tatai man aišku kaip ant delno, ir todėl šito niekingo darbo negalime įvykdyti. Taigi įspėju, Vacek, nepadaryk gėdos.

Jei šitaip Kozlovskiui būtų pareiškęs kas kitas, senas Štuthofo budelis būtų tik nusispjovęs. Bet su Švarcbatu norom nenorom teko skaitytis. Tiesa, Kozlovskis nebūtų tas, kas buvo, jei kartkartėmis vienam kitam nebūtų padalinęs po stiprų antausį! Tačiau gauti per veidą, jei netgi nurersi nosimi į žemę, nėra taip pavojinga kaip pajusti baslio smūgį per galvą arba kelis kartus būti įspirtam į pilvą, arba pagaliau parkritus ant žemės pajusti ant krūtinės blokinio batą.

Bestijai Kozlovskiui galėtų prilygti gal tik ilgametis Štuthofo konclagerio vyresnysis (Lagerälteste), žymus Gdansko banditas, Friderikas Zelionke. Vidutinio ūgio, beždžionės veidu, visada elegantiškas, garbanotais plaukais, nepaprastai gabus boksininkas, sugebąs vienu smūgiu užmušti žmogų. Kozlovskis buvo lenkas, Zelionkė – vokietis. Pirmasis – politinis, antrasis – profesionalus nusikaltėlis.

Vieną vakarą grįžtant po darbo į lagerį, prie vartų pamatėme stovintį su basliu rankoje Zelionkę. Jis ramiai laukė paskutiniųjų gretų. Kai pro vartus praėjo paskutinė šimtinė, Zelionke puolė į vidų ir pradėjo tvoti kam pasitaikė. Vieną smūgį gavau per pečius. Pusė bėdos. Bet kai vožė basliu per ranką, vos nenuneriau žemėn. Bėgau kaip akis išdegęs. Pavojui praėjus pajutau, kad kairės rankos nepakeliu. Ranka iš karto sūtinio. Iš tų, kasėjo paskutinėje šimtinėje, retas išvengė baslio.

Tuo tarpu Zelionke, įsikandęs papirosą dantyse, su tuo pačiu basliu rankoje, eina šalia išsirikiavusių blokų ir lyg niekur nieko šypsosi. Žiūrėdamas į šį budelį, prisiminiau kažkur jį matęs. Taip. Tik tatai buvo labai seniai. Kur – mėginu prisiminti – mes būsimė susidūrę? Jau žinau! Buvo tai dar prieš karą. Tuomet visi kalbėjo apie nepaprastą filmą „Daktaras Džekylis

ir misteris Haidas“. Filmas, kas jį atsimena, iš tikrųjų buvo nepaprastas. Ekrane kilnus žmogaus veidas virsdavo plėšraus žvėries snukiu. Anuomet daug kas tokį dalyką laikė nesąmone. Iš tikrųjų, maždaug tuo metu, kai pasaulio kinų ekranuose pasirodė minėtas filmas, pačiame Europos centre jau klestėjo žmoniškų žvėrių perykla.

Stai stovi priešais bloką klasiškiausias žmogaus-žvėries pavyzdys Zelionke, žudęs žmones buože. Tuo metu jo veidas keičiasi į plėšrios bestijos snukį. Atsimename, kaip ilgai daktaras Džekylis kankindavosi, kol pasikeisdavo į žvėrį. Jis tai darydavo prieš veidrodį. Tuo tarpu nei Zelionke'į, nei Kozlovskiui, nei kitiems konclagerių žmonėms-bestijoms nereikėjo veidrodžio. Jiems pakako išvysti sunykusį vergą, ir sužvėrėdavo akimirksniu.

Kozlovskis ir kiti mušdavo vergus tik lageryje. Zelionke, kaipo vyresnysis, turėjo teisę išeiti iš lagerio į darbo vietas. Aukų jam niekuomet netrūko. Jau tuomet šis tipas buvo oficialus Štuthofio konclageryje korikas, visada su šypsena lūpose užneriantis žmogeliui kilpą ant kaklo ir su pasigėrėjimu paspiriantis koja suolą. Po to su Chemnicu bei kitais esesmanais gėrėdamiesi žiūrėdavo, kaip siūbuoja ant kartuvių pakabintas vergas.

Ne visus kardavo. Kai kuriuos šaudydavo. Šios garbės betgi nei Kozlovskiui, nei Zelionke'į, nei juo labiau kitiems prominentams neteko. Žymesniusius asmenis šaudydavo patys konclagerio vadovas Teodoras Meyeris, eilinius bei moteris mielai – Chemnicas, Fotas, Litke.

Įvairių egzekucijų Štuthofe būdavo dažnai. Daugelis pasmerktųjų mirčiai ir atgabentų į Štuthofą įvykdyti mirties nuosprendį iš viso nebuvo registruojami. Kiek tuo būdu Štuthofe buvo išžudyta žmonių – nieks niekuomet nesužinos.

Siaubingai atrodė korimo ceremonijos. Jose turėdavo dalyvauti išrikiuotas paskirais blokais visas lageris. Sustatyti

dešimtinėmis blokai darė paradui išrikiuotos kariuomenės įspūdį. Esesmanai su lazdomis bėgiojo po barakus varydami į aikštę, netgi virėjai turėdavo dalyvauti „ceremonijoje“. Tais šiurpiais momentais visas lageris atrodė lyg jau mirusių žmonių masė. Nei juokų, nei kalbų... Vienas tik Zelionke ar Klifotas, žiūrint kuris jų ėjo koriko pareigas, švytėjo laimingo žmogaus šypsena nekantriai laukdamas ceremonijos pradžios... Kozlovskiui šios „garbės“ nepavyko išsikovoti. Turėjo tenkintis tuo, kad kartkartėmis, kelių esesmanų lydimas, išvykdavo su kartuvėmis į provinciją. Kartą, kaip pasakojama, tokios „sesijos“ metu Kozlovskis viename Gdansko apylinkės miestelyje pakoręs 25 asmenis.

Baigdamas šias pastabas, noriu atkreipti dėmesį į vieną būdingą faktą. Žmonių-bestijų kadrus sudarė įvairūs pusinteligencijai, dabitos, lanksčios sąžinės tipai. Tuo tarpu joks darbininkas, valstietis ar inteligentas savo rankų vergų krauju nesusitėpė.

TAMPAME ĮKAITAIS

Praėjo kovo, balandžio, gegužės mėnesiai. Mūsų eilės retėjo. Keli asmenys buvo jau mirę, teisingiau sakant – užmušti; kiti, visiškai nusilpę, nugabenti į vadinamąją „ligoninę“, likusieji laukėme savo eilės į... krematoriumą.

Gegužės pabaigoje ar birželio pradžioje mūsų padėtis pasikeitė. Dauguma buvome paskirti į lengvesnius darbus. Praėjus dar savaitei, lagerio vadovybė pranešė, kad mūsų grupė esanti atleista nuo darbo prievolės ir, kas nori, gali nedirbti. Be to, mums paskyrė atskirą kambarį. Taip galėjome išvengti nuolatinių mušimų, kuriais anksčiau kas dieną buvome gana gausiai vaišinami.

Iš karto nežinojome, ką visa tai reiškia. Išlikę gyvi pir-

mieji konclagerio kaliniai aiškino, kad tatai nieko gero mums neduos, o gyvybėmis galime užmokėti visi drauge.

Senieji nelaimės draugai pasirodė teisūs. Sužinojome, kad nuo to laiko esame... įkaitai. Vadinasi, jeigu Lietuvoje kas nors nudės von Rentelną, Hingstą ar kitą kurį nors Vulfą, gestapininkams nereikės gaudyti lietuvių sušaudymui. Štuthofe yra jų keliasdešimt, kuriuos, surinkus į dujų kamerą, be triukšmo, tyliai per keletą minučių galima išbraukti iš gyvųjų sąrašo.

Nuo to laiko kiekvieną valandą laukėme mirties bausmės, ir ši kraupi dujų kameros šmėkla buvo baisesnė negu katorginiai darbai bei nuolatiniai smūgiai. Be abejo, tam, kas norėjo dirbti, nieks nedraudė, tačiau dauguma darbo atsisakė. Vissi buvo pusgyviai žmonės, vos besilaiką ant kojų.

Ne kitaip atrodė ir Sruoga, per pirmuosius mėnesius visiškai sunykęs. Gavęs progą nedirbti, ištisomis dienomis gulėjo, norėdamas nors kiek pasilsėti ir sustiprėti. Tačiau koks tai buvo poilsis tokiam intelektualui kaip jis? Tuo metu retai kada patekdavo į rankas laikraštis, o apie knygą nebuvo ko ir svajoti. Be to, ir toliau badavome, nes siuntiniai vos ėmė rodytis.

Niekuomet nepamiršiu tuo metu įvykusio trumpo pasikalbėjimo su Sruoga. Parėmęs galvą, žiūri į tolį. Akių žvilgsnis beveik klaikus.

– Apie ką, profesoriau, susimąstėte? – paklausiau.

– Svajoju, kaip gera būtų suvalgyti duonos... kąsnį.

Abu buvome alkani, ir kalba nutrūko, nes kokie skambūs bebūtų žodžiai – viską laikė prislėgęs žodis „duona“. Tačiau tarp keturių, nors ir didoko kambario sienų keliasdešimt žmonių nuo ryto iki vakaro negalėjo tik stumdytis, rūkyti ir dūsauti. Reikėjo ką nors sugalvoti, kad slėgianti pilkuma ir košmariška baimė ryt poryt atsidurti dujų kameroje be laiko neužmuštų. Vėl, kaip Tilžės kalėjime, sumanyta kasdien skaityti pa-

skaitas su diskusijomis. Kitaip sakant, fizinį badą imtasi slopinti intelektualia duona. Kas dieną, priešpiet, kas nors apie šį bei tą pasakodavo. Kiti arba pritardavo, arba pareikštas mintis kritikuodavo. Dalis laikėsi abejingai: nei patys skaitė, nei diskusijose dalyvavo. Per daug buvo nukamuoti fiziškai ir palūžę dvasiškai. Toks atrodė ir Sruoga.

Vis dėlto vieną kartą prašomas sutiko paklausti mano pasakojimo apie dramą.

– Vadinasi, esi ne tik publicistas ir prozaikas, bet ir dramaturgas. Įdomu.

Sruogai trumpai papasakojau, kaip, minint 1863 metų sukilimo 75 metų sukaktį, susigundžiau parašyti dramą apie vieną iš sukilimo vadovų, kunigą Antaną Mackevičių.

– Gal giminė? Pavardė ta pati.

– Ne, profesoriau. Jis gimęs visai kitoje Lietuvos dalyje.

– O turinį atsimeni?

– Prieš pat suimant dar kartą atidžiai perskaičiau.

– Gerai, paklausysiu. Bet į kitas paskaitas nekviesk, prikuksiu.

Dramos turinį dėsčiau gana išsamiai, su visomis smulkmenomis.

Išklaušęs Sruoga pasakė:

– Be teksto rankoje jaučiuosi kaip ubagas be terbos. Viena, kas man nepatinka, tai dramos pavadinimas „Du M“. Aišku, tai Mackevičius ir Muravjovas, kaip vyriausieji personažai. Bet jei, nuodėmingas redaktorius (Sruoga visada mane taip vadino), turėsi laimės kada nors vėl užgulti rankraštį, brauk tokį pavadinimą raudonu rašalu. Netinka.

Ta proga Sruoga neiškentė nepapasakojęs, kaip, liedami prakaitą, daugelis rašytojų savo kūriniams ieško tinkamų pavadinimų. Įsismaginęs būtų ilgiau kalbėjęs, bet kažkuris klausytojų leptelėjo:

– Didelio čia daikto pavadinimas. Kaip pavadinsi, taip nepagadinsi.

Sruogai to buvo per daug. Susisukęs popirosą, movė pro duris.

Paskui spjaudėsi ir keikėsi:

– Vieniems nepatinka, kai pasišaipai iš šventųjų, kiti vėl nuobodžiauja, kai nekalbi apie mergas. Na ir publika, velniai ją rautų!

Publika iš tiesų buvo savotiška ar, teisingiau pasakius – marga, margsnė už genį: nuo Sruogos „Dievų miške“ aprašyto paprasto kaimo bernelio – „bambizo“ Jono Šerno iki profesorių. Toje berniškai profesoriškoje publikoje Sruoga jautėsi nei paleistas, nei pakartas, dažnai tiesiog vietos nerasdavo.

Tuo metu buvome jau užmezgę ryšius su šeimomis Lietuvoje, vienas kitas pradėjo gauti siuntinius ir po truputį atsigauti. Dirbdamas kalinių rūbų sandėlyje (Effektenkammer), kaskart daugiau parūpindavau knygų, kurias administracija atimdavo iš naujų į lagerį atgabentų kalinių ir, sumestas į krūvą, vėliau degindavo. Knygas slaptomis vogdavau ir grįždamas iš darbo, paslėpęs užantyje, atnešdavau į bloką. Knygos eidavo iš rankų į rankas, ir taip valandai kitai galima buvo pamiršt dujų kameros šmėklą, kuri kabėjo virš mūsų galvų lyg Damoklo kalavijas.

Sruoga geriau už kitus žinojo, jokiomis iliuzijomis savęs neapgauindamas, kad, vokiečiams karą laimėjus, mes išrūksime per krematoriumo kamina. Tik tai šios pesimistinės nuomonės jis neskleidė, nenorėdamas nuodyti ir taip jau prislėgtos nuotaikos.

Išėjus kartą po lagerį pasivaikščioti, jis apmetė žvilgsniu šturpų vaizdą ir pareiškė:

– Ką gi! Preljudas komponuojamai istorinio masto kruvinajai operai... Visa viltis ir paguoda, kad jie nelaimės – laisvųjų Europos tautų pavergti neįmanoma. Kaip žiloje senovėje

Azija buvo pasaulio kultūros šaltinis, kaip vėliau tokiu šaltiniu tapo Atėnai ir Roma, taip dabar yra Europa. Vargas tam, kas ją panorės išprieivartauti ir pavergti.

– O vis dėlto naciai mėgina, – įterpiu savo dvylekį.

– Mėgina! Kas gi čia nuostabaus! Ne vienas chuliganas, nužiūrėjęs progą, mėgina užpulti padorią moterį, kurią ir išprieivartauti gali, bet ji niekuomet jam nepriklausys. Europa yra sensitelėjusi dama, gerokai raukšlėta, bet ji vis dar nuodėmės verta. Tačiau ne kiekvieną tipą ji prisileis. Nepaims jos ir rafinuoti rudieji XX amžiaus barbarai, kurių gadynė netrukus baigsis.

– O mes?

– Hm, – numykė Sruoga, giliai įtraukdamas dūmą. – Tamsa žinai, kas mes esame? Įkaitai, kurių likimas kabo kaip ant plauko. Ką gi! Kai sprendžiamos pasaulinio masto istorinės problemos, apie paskirus asmenis nieks negalvoja ir nesijaudina, išskyrus artimuosius. Gailiuosi mažai padaręs ir daug gražaus laiko veltui prašvilpęs. Velniai griebtų! Nemaniau, kad visa tai baigsis taip, kaip matai. O dabar vis dar bijau imtis plunksnos, nes, padarius kratą ir radus užrašus, gali kojomis žemės nesiekti ir į dūmus pavirsti. Ir vis dėlto mėginsiu. Taip ir niežti delnas.

Sruoga savo žodį tesėjo ir laisvomis nuo darbo valandomis ėmėsi kūrybos. Palyginti ramią vietelę čia galėjai turėti ir jaustis visiškai jos šeimininkas tik ant savo lovos. Laimei, Sruoga miegojo apačioje, kampe, prie lango. „Antras aukštas“ priklausė man, ir todėl turėjau progos ištisas valandas stebėti jo darbą.

Sėdi prie lango popierių ant kelio pasidėjęs ir dairosi, lyg viską aplinkui norėdamas susprogdinti. Kartais užsikemša rankomis ausis, nenorėdamas girdėti triukšmo, ir taip sėdi ištisas valandas. Ir kai triukšmas – klegesys aptilsta, žinoma, neilgam, Sruoga įkimba rašyti. Pasilenkęs, beveik susikūprinęs, neatitraukia plunksnos nuo popieriaus, stengdamasis negirdėti lyg avily verdančio kalbų užesio. Tokiom sąlygom imtis kūry-

bos, mėginti išskelti tai, kas dar galutinai nebuvo užmušta, galėjo tik nepalaužiamo būdo žmogus. Tokį žmogų mačiau Sruogos asmenyje. Sėdėdamas kampe prie geležinės lovos, beveik dvilinkas susirietęs, jis parašė veikalą, pavadintą „Pavasario giesmė“. Kaip matote, veikalo pavadinimas jokių būdu neatitinka aplinkos, kurioje merdėjome laukdami žūties.

Pabaigęs eiliuotą dramą, Sruoga mums ją perskaitė. Visi mūsų prašymai kiek plačiau paaiškinti veikalą, o juo labiau jo pavadinimo prasmę, nuėjo niekais. Peržvelgęs gana mišrią klausytojų auditoriją, autorius nieko ne pridėjo, nė vienu žodžiu nepaaiškino. Susižėrė rankraščio lapus, įsikišo į kišenę ir tyliai išslinko iš kambario. Porai dienų praėjus, lyg ir jausdamasis apvylęs margąją auditoriją, pasiaiškino:

– Velniai žino, gal ir chamiškai pasielgiau, bet kitaip negalėjau. Kai pabaigęs permečiau žvilgsniu ramiai sėdinčiuosius, pamačiau keletą snaudžiančių, kiti kaip niekur nieko į lubas žiūrėjo, matyt, bijodami užmigti. Taigi kuriam biesui dar papildomai aiškinti ir veltui burną aušinti.

Po valandėlės Sruoga pridūrė:

– Žinai, kodėl ryžausi paskaityti? Norėjau parodyti, kad ir pačiame pragaro dugne galima rašyti apie rojų; beviltiško rudens naktį galima puoselėti mintį apie pavasario rytą. Paradoksas, tiesa? Juk čia nieks nedainuoja, čia tik koliojasi ir staugia. Klaiku. Bet parašęs jaučiuosi kiek lengviau. O nerašyti negaliu, Mackoni, negaliu. Rodos, rankos nudžius, pirštai atkris.

Nors keliais žodžiais noriu prisiminti ir Alfonsą Lipniūną, žemo ūgio, smulkų, nuolat besišypsantį kunigą, kuris 1940–1943 metais garsėjo Vilniuje kaip gabus pamokslininkas, daugelio vadinamas „lietuvišku Skarga“, juo labiau, kad, kaip ir jėzuitas Skarga, pamokslus sakydavo šv. Jono bažnyčioje, kur sekmadieniais rinkdavosi tikintieji lietuviai inteligentai.

Kaip žinome, pirmosios Vilniuje Jogailos 1387 metais

įsteigtos parapijos bažnyčia buvo pavadinta šv. Jono vardu, o 1578 metais, įsteigus Akademiją, iki 1939 metų pabaigos ji buvo vadinama „akademine bažnyčia“ („kościół akademicki“)*. Visos, anksčiau su Jėzuitų akademija, vėliau su Universitetu susijusios iškilmingos pamaldos dažniausiai buvo laikomos tik šioje bažnyčioje. Be to, 1919–1939 metais sekmadieniais vykdavo mišios studentams.

Jei neklystu, atsiradęs Vilniuje 1939 metų pabaigoje ar 1940 metų pradžioje (tiksliai nežinau), kunigas Alfonsas Lipniūnas buvo pasiryžęs šioje bažnyčioje tęsti akademinę, atseit studentišką tradiciją. Po kurio laiko kun. Lipniūno pamokslų pasiklausyti pradėjo rinktis ne tik studentai, bet ir šiaip inteligentai.

Savo povyza kun. Lipniūnas atrodė veikiau panašus į, dzūkiškai apibūdinus, nekemėžną žmogelį, bet kaip oratorius buvo neeilinis pamokslininkas. Tai, o ne kas kita, įstūmė jį į konclagerį. Iš jo Lipniūnas išėjo, bet laisve džiaugėsi neilgai. Užsikrėtęs dėmėtąja šiltine, 1945 metų pavasarį mirė Pucko miesto ligoninėje ir to miesto kapinėse buvo palaidotas.

Tiksliai neatsimenu, kada su juo teko susipažinti. Bene redakcijoje, į kurią Lipniūnas ateidavo su visokiais pasiūlymais.

1943 metų pradžioje varant agitaciją dėl Lietuvos legiono steigimo, keliems aukšto rango okupaciniams pareigūnams šovė mintis paskleisti atsišaukimą į Lietuvos jaunimą, užtikrinant, kad „stojusieji į legioną pilnai bus aprūpinti tabaku ir degtine“.

Kažkurį sekmadienį kun. Lipniūnas savo pamoksle pakeltu balsu pasakė: „Tuščiais pažadais Lietuvos jaunimo iki šiol dar nieks nesuviliojo. Nesiduos jis suviliojamas ir dabar nei tabaku, nei degtine“.

Aišku kaip diena, kad kun. Lipniūno žodžiai buvo užrašyti, ir jis drauge su kitais lietuvių inteligentais atsidadė ten, iš kur retas išėjo.

**Šis pavadinimas nieko bendra neturi su akademikais mokslininkais. Jis siejamas su studentais, kurie lenkiškai dažnai vadinami „akademicy“. – R. M.*

KOMENDANTAS IR JO ŠUO

Štuthofa konclagerio komendantas vadinosi Hoppe. Kaip jo šuo – nesidėjau dabon. Abu buvo neatskiriami draugai. Lėti, flegmatiški, beveik vienodo ūgio, netgi veidai panašūs. Reikia manyti, abu buvo grynios nordiškios rasės. Skyrėsi tik spalva. Komendantas buvo pilkas, šuo margas.

Hoppe į Štuthofą buvo atsiųstas 1942 metų pabaigoje. Pasakojama, kad šis aukštesnio laipsnio kriminalistas kurį metą dirbo Zachsenhauzeno konclageryje, kur ilgą laiką komendantu buvo vienas iš žiauriausiųjų nacių Baranovskis. Hoppe savo uolumu užsitarnavo Baranovskio malonę ir tapo jo žentu.

Pirmasis naujo komendanto rūpestis – tuojau pasistatyti sau atskirą vilą. Statybos darbai buvo pradėti prieš žiemą, o pavasariui išaušus nuo ryto iki vakaro šimtai vergų dirbo neat-sikvėpdami. Po poros mėnesių namai buvo baigti. Komendan-tas atsigabeno šeimą, šunį ir apsigyveno gražioje, prie pat plento stovinčioje viloje. Su žmona retai kada pasirodydavo, su šu-niu beveik niekuomet nesiskyrė.

Pamatę šunį, vergai žinojo, kad netoliese turįs būti pat-sai komendantas. Į smulkmenas jis nesileisdavo. Praeidamas šalia dirbančių vergų, niekuomet nedarydavo jokių pastabų. Užtat po tokių tariamai nekaltų inspekcijų visada sugriežtėda-vo priežiūra, diena dienon stiprinama specialiais komendanto įsakymais įgulai. Aišku, visi įsakymai baigdavosi būtinu „Heil Hitler“, primenančiu esesmanams, kad jie kaip galima uoliau prisidėtų prie būsimos pergalės.

Kartą, kaip paprastai, šuns lydimas komendantas apsi-lankė naujame lageryje. Apėjęs visus pakampus, pastebėjo be-sisukinėjančių aplink virtuvę vergų būrius. Vienas nustveria bul-vę, kitas griežtį, trečias kapstosi išpilamose srutose, dar kitas graibsto rankomis sąšlavas: ar neras ko į burną įdėti.

Komendantas puikiai žinojo, kad jo žinioje esantieji vergai yra suskirstyti į tris pagrindines grupes: 1) dirbantieji, 2) sergantieji ir 3) paliegėliai. Pirmieji darbe, antrieji ligoninėje, o trečioji grupė, utėlių ėdami, bado iškankinti baigia savo gyvenimą pasieniais lyg raupsuotieji. Komendantui tai mažiausiai rūpi. Tačiau kad be jo leidimo kas nors rankiotų nuometas ir slankiotų aplink virtuvę, to Hoppe, kaip atsakingas už tvarką lageryje asmuo, negalėjo pakęsti. Todėl nenustebome kitą dieną pamatę net tris „policininkus“, paskirtus tramdyti paliegėlių „sauvalę“. Policininkais buvo paskirti kriminalistai, pradėję eiti savo pareigas ištis su šunišku uolumu. Du jų tuojau įsitaisė storas lazdas, o trečias pasiskolino iš minėto Zelionke's šunį. Lageryje vėl prasidėjo beatodairiškas vergų mušimas. Be to, daugelį sukandžiojo šuo, ir taip ne vienas šimtas be laiko užbaigė gyvenimą.

Badas turi dideles akis, ilgas rankas, jis baimės nežinaš akiplēša. Tūkstančiai vergų Štuthofe, iš niekur negaudami jokios paramos maistu, badavo. Badaudami nusilpdavo, susirgdavo ir tapdavo nepagydomais paliegėliais, atrodančiais daug baisiau negu Indijos parijai.

Komendantas savo nuožiūra neturėjo teisės pasmerkti vergą pakarti, sušaudyti ar dujomis nunuodyti. Jo kompetencija nebuvo tokia didelė. Komendantas galėjo tik nematyti, ir niekuomet nematė, kai jo žinioje esantieji esesmanai bei jų bendradarbiai kapai ir blokiniai vergus mirtinai sumušdavo arba ir užmušdavo. Užtat, kaip lageryje sakydavome, Berlynas, o dažniausiai įvairūs gestapo skyriai dažnai atsiųsdavo ar pavienius, ar ir masinius mirties nuosprendžius, kurie būdavo vykdomi lageryje. Jei, pavyzdžiui, ateidavo mirties sprendimas moterims, jas šaudė minėtasis Chemnicas, jei vyrams – neatsisakydavo nušauti Meyeris, nors šias „pareigas“ mielai atlikdavo ir kiti esesmanai. Taip elgdamiesi jie buvo įsitikinę, kad tuo prisideda

prie pergalės. Jei ateidavo sprendimas pakarti, šią ceremoniją konclageryje atlikdavo Zelionke ar Klifotas.

Iš pradžių kardavo slapta, niekam nematant, vėliau pradėta karti viešai, dalyvaujant visai lagerio vadovybei. Korimo ceremoniją, kaip jau minėjau, turėjo stebėti visi blokai. Turėjome žiūrėti ir plakimo ceremonijas. Vergai buvo plakami penktadieniais. Prieš patikrinimą nubaustuosius sustatydavo skyrium prie vartų. Patikrinimui pasibaigus, į gatvę išnešdavo medinį ožį ir nubaustieji turėdavo sustoti vienas po kito laukdami savo eilės. Pasigėrėti plakimu ateidavo komendantas, Meyeris, daktaras Heidlis ir daug kitų SS karininkų. Plakamųjų riksmas, aimanavimas būdavo toks gūdas, kad ne vienas mūsų, vergų, apsi-verkdavo. Ypač skaudu buvo žiūrėti, kaip plakami 14–16 metų berniukai. Plakamas iš pradžių rėkia, paskui nustoja sąmonės. Pasibaigus plakimui nuo ožio pats jau nenulipa, šalia stovįs koks nors prominentas ar esesmanas numeta lyg mazgotę.

Plakimo metu komendantas visada ateidavo su šunim. Vieną kartą paaiškėjo, kad šuo nebuvo šimtaprocentinis nacionalsocialistas. Pradėjus plakti, gyvulys ėmė nerimauti, urgzti ir piktai loti. Komendantas ir šiaip, ir taip mėgina jį įtikinti, kad čia nėra nieko pikto – veltui. Šuo nesidavė perkalbamas ir staugia puolė vergus plakantį Zelionke. Visi nustebo, ir komendantas, nors ir labai nenoriai, ištikimą savo draugą turėjo išvesti už lagerio vartų. Šuo betgi ir čia unkštė, staugė, lyg protestuodamas prieš nekaltų žmonių plakimą.

Už ką buvo baudžiami vergai? Tarp kitų nusikaltimų didžiausias buvo – mėginimas bėgti. Bėgimo sąlygos Štuthofe buvo nepaprastai sunkios, tačiau ratai vieno kito neatbaidė, ir kartkartėmis buvo mėginama pasprukti. Deja, mėginimas pabėgti dažniausiai baigdavosi nelaimingai. Viena, Štuthofio konclageris iš visų pusių apsuptas vandens: iš vienos pusės Vysla, iš kitos – Nogatas. Kur eisi, niekur neišvengsi tilto ar kelto, visur

policijos kontrolė. Be to, bėgo dažniausiai rusai, nemoką vo-kiškai. Mėginimus bėgti kai kas laikė neapgalvotu žingsniu. Iš tikrųjų būta kitaip. Bėgantieji buvo tikri didvyriai. Ar tokiam rizikingam žingsniui jie ryždavosi patys, savo valia, ar tai buvo pagrindžio organizacijos nuspręsta – niekas lageryje nežinojo, tačiau bėgti ryždavosi tik bebaimiai žmonės. Net geriausiu atveju, jei bėgančiam pavykdavo pasprukti pro vieną ar kitą upę, jį sugaudavo toliau ir grąžindavo į Štuthofą. Juo labiau nebuvo galimybės pabėgti jūra, kur jokio laivelio pas nieką negausi. Bėgimai dažniausiai baigdavosi tuo, kad vergą sugaudavo netoli konclagerio.

Kaip? Iš pat ryto, išeinant į darbus, aplink visą konclage-rį kas 100 metrų buvo sustatomi sargybiniai. Išvesdami vergus iš lagerio į darbus, prie vartų tiksliai komandomis suskaičiuo-davo ir grįžtančius vėl skaičiuodavo. Sargyba būdavo atšaukia-ma tik tada, kai patikrinimo metu vergų skaičius sutapdavo. Jei vieno trūkdavo, sargyba stovėdavo kartais iki vidunakčio.

Vergai būdavo baudžiami ir už kitus nusikaltimus. Šalia bėgimo, žiauriai turėdavo atkentėti už mėginimą rašyti laiškus slapta, aplenkiant oficialią konclagerio cenzūrą. Laiškus namo galėdavome rašyti kas dvi savaites. Laiškai buvo rašomi ram tikruose blankuose, vos po du, tris sakinius. Už mėginimą ra-šyti laišką aplenkiant cenzūrą bausmė būdavo ne mažesnė kaip 25 bizūnai. Kaip už mėginimą pabėgti, taip ir už slaptus laiškus komendantas visada liepdavo įkirsti po 25 lyg ir avansu, ir drauge byla būdavo pasiunčiama į Berlyną, kuris irgi paskirda-vo tokią pačią porciją. Taigi „nusikaltėlis“ visada būdavo bau-džiamas dvigubai.

Vieną dieną, grįžę nuo darbo, pamatėme tokį vaizdą. Ke-liolika žmonių kabojo pririšti prie elektros stulpų. Surišus už pečių rankas, jie buvo pakelti gana aukštai ir tomis pačiomis virvėmis, kuriomis surištos rankos, buvo pririšti prie stulpų.

Po kelių minučių pririštas prie stulpo su išsuktomis rankomis siūbavo ore lyg prie kryžiaus prikaltas latras. Lėtu žingsniu, vos pavilkdamas kojas, Meyeris ėjo nuo vieno prie kito kabančio vergo, prieš kiekvieną sustodavo, pasigėrėdavo jo paties sugalvotu kankinimu, kartą kitą sušerdavo špicruta per pamėlynavusį veidą ir ramiai eidavo toliau.

Prieš pat vakarinį patikrinimą kabantieji prie stulpų buvo nuleisti. Visi išsuktomis rankomis gulėjo be sąmonės. Po to, suverstus į vežimą, išvežė į dujų kamerą.

Įsikandęs dantyse cigarą, Meyeris nužingsniavo iš paskos.

YPATINGOJO LAGERIO PASLAPTYS

Norint susidaryti bent apytikrą Štuthofų koncentracijos stovyklos vaizdą, negalima nepaminėti dar vienos rūšies vergų. Turiu galvoje vadinamąjį „ypatingąjį lagerį“ (Sonderlager), įsteigtą 1944 metų vasarą, kada aiškiai pradėjo braškėti Hitlerio sostas. Tuo metu ir iš pačios Vokietijos, ir iš kitų Europos kraštų pradėta vežti į Štuthofą paslaptinius asmenis ir juos įkurdinti ypatingame lageryje. Šis lageris buvo kiek atokiau nuo medinių barakų, aptvertas aukšta kelių metrų mūro tvora. Nieks iš vergų nebuvo į tą užtvartą įleidžiamas. Netgi ne visi esesmanai galėjo ten patekti. Saugojo jį tik patys ištikimiausi, seni partijos nariai, o vergus – įžymybes atveždavo naktimis dengtais vežimais. Visos pastangos sužinoti, kas ten įkalintas, nuėjo niekais. Tiesa, buvo kalbama, kad ypatingame lageryje esą laikomi kai kurie sąmokslininkai prieš Hitlerį, dalis Italijos ministrų, Vengrijos regentas Hortis ir kiti. Kiek čia buvo tiesos – sunku pasakyti. Ta proga noriu tik prisiminti vieną atsitikimą, dėl kurio vos neišrūkau pro krematoriumo kamina.

Berods keturiasdešimt ketvirtųjų rugsėjo pabaigoje kaž-

koku būdu tarp kitų siuntinių į rūbų kambarą pateko gerokai aptrintas nedidelis siuntinėlis. Matyt, ilgai klaidžiojęs po įvairius konclagerius, kol pateko į Štuthofą. Patikrinęs žiniaraščius ir neradęs adresato, kameros vedėjas Cimas liepė man nunešti į postą ir atiduoti. Žvilgtelėjęs į adresą apstulbau. Siuntinys buvo adresuotas dr. Gerdeleriui. Tuo metu vokiečių spaudoje šio asmens pavardė buvo įvairiai linksniuojama. Nenuostabu. Ruošiantis samokslui prieš Hitlerį, Gerdeleris buvo numatytas į Vokietijos kanclerius. Samokslui nepavykus, už jo galvą paskirta milijonas markių. Ir štai žiūriu į nedidutį siuntinį. Jaučiu, kad jis sukels audrą. Taip ir atsitiko.

Atidavęs pašte siuntinį, po poros valandų buvau pašauktas pasiaiškinti pas patį komendantą. Senieji draugai pasakojo, jog konclagerio istorijoje nebuvo atsitikimo, kad patsai komendantas tardytų vergą. Ir štai stoviu prieš visagalį Štuthofą valdovą, SS majorą Hoppe. Ant rašomojo stalo guli popierium užklotas siuntinys. Prie stalo sėdi Hoppe, šalia Meyeris, keli esesmanai. Aš stoviu priešais ir laikiu. Rodydamas siuntinį komendantas ramiai klausia:

– Tu šitą siuntinį atnešei iš kameros į paštą?

– Aš, pone komendante, – nesiginu.

– Iš kur gavai?

– Prieš porą dienų su kitais siuntiniais atnešiau į rūbų kambarą.

– Hapke! – kreipiasi komendantas į mano viršininką. – Matei šitą siuntinį?

Hapke drebančiu balsu trumpai atsako:

– Neatsimenu, pone oberšturmfiureri.

– O tu? – kreipiasi iš eilės į mano kapą. – Atsimeni, kas ir kada į rūbų kambarą atnešė šitą siuntinį?

– Siuntinius visada atneša Mackonis, – aiškinasi vos girdimu balsu kapo. – Ar šitas siuntinys buvo – nežinau.

– Kada siuntinį atnešei į kamerą? – kreipiasi komendantas į mane.

– Prieš porą dienų. Buvo keletas siuntinių.

– O šis buvo?

– Tiksliai neatsimenu, – aiškinuosi. – Nešiau keletą didesnių ir mažesnių.

– Po velnių! – nervinasi komendantas vėl užklodamas popierium siuntinį. – Nieks nieko nežino, neatsimena. Siuntinys juk iš dangaus neiškrito. O gal tau, – kreipiasi vėl komendantas į mane, – kas nors pakeliui įdavė? Prisipažink. Man svarbu sužinoti tik tiesą. Daugiau nieko.

– Aš gerai žinau nustatytą darbo tvarką. Nieks man niekuomet pakeliui jokių siuntinių nedavinėjo ir aš jų nepriimačiau, jei kas ir duotų, – paaiškinau.

– Na, – lyg ir nusiramina komendantas, – tiek to. Aš tik norėčiau žinoti, kam šis siuntinys adresuotas? Tu juk nešdamas perskaitei. Tiesa?

Įbedė į mane aštrų žvilgsnį. Susikaupiau pasiryžęs meluoti iki galo.

– Ne! – atsakiau. – Adresatas manęs nedomina. Jei kameros vedėjas liepė grąžinti paštui siuntinį, jo adresatas manęs nei šildo, nei šaldo. Pagaliau lageryje yra dešimtys tūkstančių kalinių, tad koks čia skirtumas, kam siuntinys adresuotas?

– He, he! – iškošė per dantis komendantas. – Skirtumas yra.

– Man jokio, – gyniausi toliau. Nebūčiau nustebęs, jei komendantas būtų liepęs įkristi pusšimtį bizūnų, kad prisipažinčiau. Buvau pasiruošęs visam kam.

– Vadinasi, tu neskaitei adreso? Ir nežinai, kam siuntinys adresuotas?

– Ne, pone komendante, neperskaičiau.

– Weg!* – šuktelejo.

* Lauk! (vok.)

Abu su kapu išsinešdinome iš komendantūros lyg iš po kartuvių.

Į bloką grįžau nesavomis kojomis ir gailėjausi jau prasi-
taręs apie siuntinį draugams, kurie, tai išgirdę, linkėjo stipriai
laikytis ir neprisipažinti.

Vos peržengiau bloko slenkstį, pasitiko Mečys Kriaučiūnas:

– Ir kaip, broleli? Nugalėjai Hoppe? Turbūt, devyni pra-
kaitai išpylė?

– Gyniausi kaip liūtas, – vos ištariau.

– Nesi panašus į liūtą, – suabejojo mano žodžiais Kriau-
čiūnas. – Bet jei prieš tą budelį išsiaiškinai – sveikinu.

Po valandėlės jis palingavo galva:

– Be reikalo visą tą istoriją mums pasakojai. Gera, kad
nieks neįkišo liežuvio. Apie tokius dalykus geriau tylėti. Nes...

Po poros dienų, apsimetęs bičiuliu, vaišindamas mane
cigarete, Hapke paklausė:

– Nejaugi nežinai, kam buvo adresuotas siuntinys? Neti-
kiu. Juk turėjo būti kažkoks nepaprastas siuntinys, jei kome-
dantas visus pastatė ant kojų.

– Galbūt, – melavau ir Hapke'į. – Nežinau. Manęs siun-
tinys nedomino. Dabar aš iš niekur negaunu siuntinių ir sveti-
mi tegul sau žinosi.

– Na, Mackoni, – šyptelėjo akį primerkęs Hapke, – kas
buvo, praėjo. Tavo laimė, kad neprisipažinai. Būtų buvę blo-
gai. Gera padarei meluodamas.

Hapke's lūpomis kalbėjo siela ir kūnu fiureriui parsida-
vęs esesmanas, ketinęs taip iš manęs išgauti paslaptį. Tačiau
konclageryje buvau ne naujokas ir per praėjusį laikotarpį turė-
jau progos pažinti rafinuotų budelių psichologiją, jų veikimo
metodus. Suklupęs, prisipažinęs, būčiau sumokėjęs gyvybę, nes
komendantūra saugojo kaip akį kakteje rinktinis vergus, apie
kuriuos mes, paprastieji, neturėjom teisės nieko žinoti.

Maždaug tuo metu, 1944 metų vasaros pabaigoje, nutrūko visi mūsų ryšiai su Lietuva. Negaudavome ne tik siuntinių, bet ir mažiausios žinėlės. Kas turėjo iš anksčiau gautų siuntinių šioškas tokias atsargas, – skaičiavo trupinius. Bet tokių laimingųjų buvo nedaug.

Buvo tai vienas smūgis. Ne mažesnis buvo ir kitas – koks rytojus mūsų laukia? Prasidėjo nesibaigiančios diskusijos, ginčai, o vienam kitam gavus artimųjų giminių laišką iš Vokietijos, ginčai pasidarė itin karšti.

Griežčiausiai reagavo Sruoga:

– Dezertyrai, išdavikai!

Tas, kuris gavo laišką, pašoko iš vietos:

– Kaip tai suprasti?

– Patriotas iš savo tėvynės nebėga. Gera ar blogai, kiekvieno mūsų vieta Lietuvoje, – pakeltu tonu atkirto Sruoga.

Laiškai iš Vakarų gausėjo. Iš pašto laiškus atnešdavo Jonas Rimašauskas, kaunietis. Jaunuolis buvo prigludęs prie Balio Sruogos, kuris šlifavo jo eilėraščius ir Rimašauską nuoširdžiai mėgo, tiesiog globojo kaip sūnų.

Kartą, šeštadienio vakarą, vėl kažkam parnešęs iš Vakarų gautą laišką, nieko blogo nenujausdamas Rimašauskas kreipėsi į Sruogą:

– Gal ir jums, ponas profesoriau, iš Vakarų parašys žmona.

Sruoga čia pat vargšą Rimašauską išplūdo ir pareiškė:

– Mano žmona ne dezertyrė!

Kitą šeštadienį vėl sėdėjau lovoje, o apatinėje tysojo išsitiesęs Sruoga. Kažkas sušuko: „Laiškai“, ir daugelis barako gyventojų aspito Rimašauską.

– Šiandien nedaug, vos keli laiškai, nesigrūskit, – ramino paštininkas. Triukšmui nutilus, jis priėjo prie mūsų kampo.

– Prašau, ponas profesoriau, laišką. Ponia rašo iš Bonos, – garsiai pasakė Rimašauskas, paduodamas Sruogai laišką. Mie-

gamajame ūmai pasidarė tylu, visi sulaukė kvapą, ištempė ausis. Pašokęs nuo lovos, Sruoga nervingai atplėšė voką ir įbedė akis į laišką. Tuo momentu atrodė lyg drugio krečiamas. Drebančiose rankose laiškas tiesiog šokinėjo. Perskaitęs paslėpė į kišenę ir, užsidėjęs kepurę, strimgalviais išbėgo į kiemą.

Nežinau, ar tas laiškas, galbūt nulėmęs jo tolimesnį gyvenimą, išliko, ar yra dingęs. Be abejonės, Vanda Daugirdaitė-Sruogienė pasitraukė į Vakarus vedama vieno tikslo – kaip nors ištraukti iš konclagerio vyrą, kuris praktiniame gyvenime buvo tikras kūdikis. Žmona apie tai gerai žinojo ir nors tokia kaina ryžosi mėginti jį gelbėti.

„WIR SIND NOCH LEBENDE MENSCHEN“ *

* *Mes dar gyvi žmonės!* (vok.)

1944 metų rugpjūčio pradžioje Štuthofio vergų skaičius pradėjo neproporcingai didėti. Vieną rytą, eidamas į komendantūrą, iš tolo pamačiau pilką masę žmonių. Nuo pat stoties iki komendantūros rūmų, daugiau kaip per kilometrą stovėjo penkiukėmis vos ant kojų besilaikančios žmogystos. Vyrų ar moterų? Be kepurų, daugelis basi, nuskustomis galvomis. Apvilkti vienodais pilkais rūbais, tarsi maišais, tarsi suknelėmis. Moterų. Visos pusgyvės. Kai kurios, negalėdamos stovėti, mėgina atsistoti. Kur tau! Šalia bėgiodami esesmanai žiūri tvarkos ir reikaudami „aufstehen“**, daužo lazdomis. Tarp stovinčiųjų matyti senelių ir visai jaunų, vos po keliolika metų. Minia stovi tyliai, nieks neprasitaria.

** *Stot* (vok.).

Štuthofe buvau išbuvęs jau daugiau kaip vienerius metus. Daug ko matęs, ne mažiau išgyvenęs, tačiau žiūrėdamas į tūkstantinę nužmogintų žmonių minią, apstulbau. Atodo, kažkokia šiurpi vizija, o ne tikrovė. Tūkstančiai niekuo nekaltų žmonių stovi ramiai, abejingai laukdami, kas bus toliau. Ne

viena jų turbūt, nieko negalvoja. Ir galvoti negali, nes sąmonė užmušta, protas apkvaišintas, žmogus jaučia tik fizinę kančią, tik mušamas suunkščia, o moralinės kančios jis jau nepatiria. Ramiai žiūri mirčiai į akis, vedamas į kartuves ar į dujų kamerą nekrusteli, tarytum eitų pasivaikščioti.

Kaip „Naujosios Europos“ kūrėjai tai pasiekė – lieka paslaptis. Nationalsocialistų išradimas.

Dešimtys, jei ne šimtai tūkstančių Vengrijos žydų, vyrų ir moterų, tą vasarą buvo išvežti į konclagerius Vokietijoje, ir čia be jokios atodairos imtasi juos naikinti. Geroka dalis atiteko ir Štuthofui, kuris tuo metu dar nebuvo baigtas statyti ir tiekai vergų patalpų neturėjo. Argabentus kelis tūkstančius Vengrijos žydžių teko apgyvendinti aikštėje.

Ėjo diena po dienos, praslinko pora savaitių. Ar buvo saulėta diena, ar nuo ryto iki vakaro lijo, keletas tūkstančių moterų be patalo, neturėdamos kuo užsikloti, alkanos miegojo viena prie kitos sukritusios ant žemės. Po kelių dienų kas rytas ir vakaras vežimais veždavo mirusias. Dėmėtoji šiltinė šienavo be pasigailėjimo. Kai po kelių savaitių tūkstantinis transportas gerokai praretėjo, likusios moterys buvo sausakimšai sugrūstos į kelis skubiai pastatytus barakus. Aikštėje atsirado nauji tūkstančiai. Dar liepos pabaigoje vergų eilės numeriai siekė vos 34-ąjį tūkstantį, o rugpjūčio pabaigoje eilės numeris pasiekė 70 000.

Tuo metu Štuthofe viešpatavo karšta darbymetė. Išstisos komandos vergų skubiai dieną ir naktį statė naujus barakus, į kuriuos vis daugiau buvo atvežama žmonių. Iki tų metų vasaros kiekviename barake tilpdavo du trys šimtai žmonių, tuo tarpu pradėjus gabenti etapus iš Vengrijos ir Baltijos kraštų būdavo barakų po 800 ir 1000 žmonių. Netrukus visas konclageris pasijuto utėlių ėdamas, ir dėmėtoji šiltinė suklestėjo visa savo galybe. Bijodama likti be ištikimų padėjėjų bei reikalingų darbininkų, komendantūra skubiai pradėjo skiepyti promin-

tus ir amatininkus. Visi kiti palikti aklam likimui. Kelis kartus per dieną vežimas dardėjo į krematoriumo pusę. Krematoriumas dirbo dieną ir naktį.

Be šiltinės, nukamuotos moterys pradėjo sirgti ir įvairiomis kitomis ligomis. Komendantūra ar pati savo nuožiūra, ar Berlynui įsakius, ėmėsi radikalių priemonių. Nelaukdama, kol sergančios moterys pačios numirs, pradėjo masiškai žudyti dujomis, žudė sergančias ir nėsčias. Į dujų kamerą jas skirdavo pagarsėjęs Štuthofo budelis, vyresnysis SS puskarininkis Fotas. Kasdien su dviem blokų vyresniosiomis peržiūrėdavo sergančias moteris ir čia pat liepdavo vergams krauti į stovintį vežimą.

Ar sugebėsite įsigilinti į šitokį vaizdą?

Šiltas vasaros pavakarys. Saulė peršviečia vakarų akiraityje baltus lyg vilna debesis. Tūkstančiai sunkiai dirbančių vergų laukiame varpo. Valandos slenka ilgai, nuobodžiai, popietis metais pavirsta. Pagaliau pasigirsta nemalonus varpo balsas, sujuda minios vergų. Dienos darbas baigtas.

Lagerio viduje prie vielos tvorų stovi paskiri vergai, už vartų – virtinė darbo kolonų. Visi tylėdami stebi du vergų tempiamus vežimus, pilnus susodintų sergančių ir nėsčių moterų. Iš paskos įsikandęs dantyse cigarą eina jau minėtasis Fotas su dviem sargybiniais.

– Wir sind noch lebende Menschen! – sušunka viena vežamų moterų. Kitos verkia, tiesia rankas į blokuose pasilikusias seseris, motinas, dukteris. Ten riksmas ir aimanavimas. Vyresniosios daužo klykiančias moteris lazdomis, šalia vežimo einąs Fotas drožia per galvą rėkiančiai moteriai. Ši apsipylusi kauju dar kartą sušunka:

– Wir sind noch lebende Menschen!

– Still! * – subaubyja įnirtęs Fotas ir keliais špicrutos smūgiais nutildo protestuojančią moterį. Vergai iš paskutinių jėgų velka vežimus, aplinkui tūkstančiai akių lydi vežamas į dujų

* Tylas! (vok.)

^{**} Lygiuojant
žengte marš!
(vok.)

kameras moteris. Netrukus nutolsta vežimai, nutildomos blokuose likusios moterys, pasigirsta žmogžudžio Klifoto komanda: „Im Gleichschritt marsch“! ** – ir kolonos sujuda, skamba paskirų kapų riksmas „Mützen ab“. Artinasi vakarinis patikrinimas. Aplinkui prominentai – budeliai rėkauja, keikiasi, dalija antausius. Viso to mes negirdime. Ausyse skamba nutolstantys lyg siaubingas aidas baisiai mirčiai dujų kameroje pasmerktų žmonių šauksmai – Wir sind noch... lebende... menschen...

Kai po valandos stovime dešimtinėmis gretose skaičiuojami, ar visi esame, netoliese, už kilometro dešimtys žmonių baigia gyvenimą žodžiais neapibūdinamose kančiose. Ir taip kasdien...

TYLIAJĄ NAKTĮ

Lageryje kiekvienas galėjo užsisakyti vokiškus laikraščius. Ne visus. Buvo leista prenumeruoti dienraščius „Danzinger Neueste Nachrichten“, „Danziger Vorposten“, vyriausiąjį hitlerininkų organą „Völkischer Beobachter“ ir savaitraštį „Berliner Illustrierte Zeitung“. Kas juos prenumeravo? Mažai kas. Masė vergų buvo taip išvarginta, sunaikinta ir nužmoginta, kad iš viso apie laikraščius negalvojo. Retas kuris domėjosi spauda ir iš prominentų. Viena, didžiuma jų buvo tik pusinteligenciai, vos pramokę skaityti ir šiaip taip plunksną vedžioti. Antra, gyveno tik dienos rūpesčiais. Kas vyksta už lagerio sienų, plačiame pasaulyje, daugelio nejaudino. Užtat gandų – kiek tik nori. Daugiausia buvo kalbama apie greitą karo pabaigą, dažnai nustatant tikslią datą. Tuo tarpu savaitė ėjo po savaitės, mėnuo po mėnesio, netgi metai slinko vieni po kitų, o karo pabaigos vis dar nesimatė.

Ieškodavome žinių iš Lietuvos gaunamoje spaudoje. Aiš-

ku, legaliai negaudavome jokio Lietuvoje leidžiamo laikraščio. Mūsų nepamiršamos žmonos (nelaimei ištikus galima pasitikėti tik Žmona), siųsdamos mums siuntinius, privyniodavo nemaža suglamžytų laikraščių. Mes juos ištiesdavome, gabalėlius sudėdavome lyg mozaiką, nuo a iki z perskaitydavome. Nau-dos kaip iš ožio pieno. Ir nenuostabu. Lietuvoje juk veikė tokia pati cenzūra kaip ir Vokietijoje, netgi žiauresnė.

Taip praėjo 1944 metų žiema. Niekio naujo neatnešė ir pavasaris, nors vokiečių spauda vis labiau nervinosi dėl sąjun-gininkų žadamos invazijos Vakaruose. Kada ji prasidės? Mums buvo brangi kiekviena diena, ir juo toliau tęsėsi nežinios lai-kas, juo labiau pradėjome abejoti, ar apskritai prasidėsianti toji invazija? Goebelso diriguojami garsiakalbiai plyšojo, kad Vo-kietijos divizijos Vakaruose nekantriai laukia, kada pagaliau pa-sirodys išdidūs amerikiečiai ir anglai. Girdi, vokiečiai turėsią gerą progą sumalti į košę Rooseveltto bei Churchillio armijas. Biesas žino, galgi Vakaruose vokiečiai yra tokie galingi, kad jokia jėga jų iš ten neišrūkys?

Taip belūkuriuojant, dienas beskaičiuojant, atslinko va-sara. 1944 metų birželio pirmomis dienomis pagaliau pajudėjo frontas Italijoje. Sąjungininkų armija, palaužusi vokiečių pa-sipriešinimą, artinosi prie Romos, prie amžinojo miesto. Bir-želio 5 dieną vokiečiai iš Romos turėjo nešdintis.

Vėl sujudome, sukrutome sekdami kiekvieną nugirstą sa-kinį, visai pasišaukdam. Pagaliau pasklido seniai lauktas, sva-jotas, puoselėtas gandas – invazija. Konclageris atgijo, pajudė-jo. Visi viską pamiršo, kalbėjo tik apie invaziją kaip apie aiškia pabaigos pradžią. Bet drauge būta ir baimės. Tiek daug vokie-čių spaudoje buvo rašyta apie neįveikiamą Atlanto pylimą, kad ne vienas abejojome, ar pavyks? Dar niekuomet konclageris tiek nekantravo, kaip tomis dienomis. Vienas kitas mėgino ir pademonstruoti, nenusiimdamas prieš esesmanus kepurės. Ga-

vo antausius, kiti ir lazdų paragavo. Esesmanai daužydami per veidus kartodavo:

– Tai ką? Jūs, prakeiktieji šunys, manote, kad Vokietija karą jau pralaimėjo? Anksčiau nudvėsit, negu mes karą prakišime.

Lageryje tęsėsi sunkios, neviltimi persunktos dienos. Jos palengvėjo išgirdus, kad birželio 22 dieną Rytuose prasidėjo didžiulis puolimas. Gaudyte gaudėme kiekvieną žinią iš Rytų fronto, gerai žinodami, kad rudiesiems Europos pavergėjams lemiamą smūgį kirs Raudonoji armija. Ir kai po kurio meto Rytuose naciai iš tikrųjų gavo milžinišką smūgį, kai Prancūzijoje įsitvirtino sąjungininkų armijos, mums vėl nušvito akys, vėl pakilo daugelio tūkstančių vergų ūpas, sustiprėjo viltis.

– Galas naciams! – kalbėjo visi atvirai. – Dabar Adolfas tikrai nūsisisuks sprandą.

Nenusileidžia tik visada skeptiškas Juozas Narakas.

– Dar visko gali būti. Dar karas nesibaigia.

– Finalas aiškus, – neiškenčia dr. Starkus. – Nacistinis žaltys bus pribaigtas. Hitlerio gauja šiame kare bus pribaigta, sukupota. Bendromis visų pasaulio tautų jėgomis.

– O ar profesorius mušei kada nors žaltį? – klausia bloko paguoda, tikrasis lietuviškojo kaimo filosofas Šernas.

– Neatsimenu.

– O aš ne vieną esu traiškinęs. Ir gyvumėlis gi šliūžio! Muši, muši, prakaitas išpila, ranka numielsta, o velnias vis kruta. Sukapoji į gabalus, kruta. Aš manau, kad jame šėtonas sėdi. Tas pat ir su Gitleriu. Šį žaltį irgi reikės kapoti į gabalus. Ne kitaip. Jei, gink Dieve, paliks jį čielą, velnias vėl pradės ryti gyvus žmones, kaip ryja dabar.

Kažkas atsiliepia:

– Nieko daugiau nenoriu, tik sulaukti to momento, kai išdidūs velniapašai išstենs – „pasiduodame“. Tada žinočiau, kad ir aš nedovanai kentėjau...

– Niekas ne tik neįvertins, bet ir nesupras to, ką mes iškentėjome, – įterpia flegmatiškai, kaip visada, Blažys.

– Mes to ir nenorime, – reaguoja kitas. – Norime tik sulaukti to momento, kada Berlyne bus surengtas sąjungininkų karo pajėgų bendras paradas. Nieko daugiau.

– Bus, tikrai bus. Buvo Romoje, neišsisuks ir Berlynas.

– Kada?

Žinių iš anapus nebeturėjome jokių. Dienos metais pavirsdavo. Mums rodėsi, kad sąjungininkai nepakankamai spaudžia vokiečius. Labiausiai bijojome, kad neprasidėtų didžiulis vokiečių priešpuolis, apie kurį kartkartėmis amteldavo čia vienas, čia kitas Goebelho megafonas. Pamažėl atidūlino susiraukęs ruduo, o vokiečiai vis dar laikėsi, nors geležinis lankas dar labiau susiaurėjo, sąjungininkai pasiekė Vokietijos žemes. Vakaruose sąjunginės armijos buvo jau išvadavusios visas hitlerininkų pavergtas valstybes, Raudonoji armija triuškinio nacių Rytprūsiuose.

Kokia ateitis laukė vokiečių, mums buvo aišku kaip dieną. Deja. Laikas mus pjovė be peilio. Konclageris, kaip minėjau, diena dienon pilnėjo, žmonės masiškai žudomi dujų kameroje, kasdien tūkstančiai buvo atgabenama ir nežinia kur išgabenama. Pradėjo sklisti gandai, kad pavojaus atveju visas lageris būsiąs likviduotas dujomis. Išbuvus porą metų konclageryje ir pergyvenus visokias baisenybes, visą laiką žiūrint mirčiai į akis, gandai apie konclagerio išžudymą anaipatol neatrodė fantazija. Hitlerininkus juk pažinome neretušuotus, be kaukės, ir įsitikinome, kad jie nesivaržydami gali tai įvykdyti, ir nelaikytų savo „akcijos“ nusikaltimu. Įdomu, kad šiomis kalbomis labiausiai tikėjo vokiečiai vergai. Rūbų kameroje dirbo Gdansko vokiečiai, jau pagyvenęs politinis kalinys Ruferis. Jis dažnai įsitikinęs įrodinėjo:

– Jei frontas iš tikrųjų artinsis, mes iš čia gyvi neišeisime. Rudieji šunys visus išnuodys.

– Tai juk neįmanoma techniškai, – guodžiausi.

– Tu dar nežinai mūsų technikos. Čia juk nieko ypatingo nereikia. Apstatys kurią naktį visą lagerį stipriąja sargyba, paleis į kiekvieną bloką dujas, ir visi ištiesime kojas. Kas mėgins bėgti, vietoje bus nušautas. Aišku?

Buvo aišku ir drauge neaišku. Aišku, kad hitlerininkai viską gali padaryti. Jei hitlerininko ranka nesudreba nuodijant dujomis ne tik suaugusius, bet ir vaikus, kodėl jie negalėtų baigti naikinimo darbo iki galo? Vis dėlto neaišku, kaip tatai galima įvykdyti techniškai? Šiaip ar taip, konclageryje yra apie 40 000 žmonių, sugrūstų 30-tyje barakų. Iš karto į visus barakus paleisti dujas, nerizikuojant įgula – neįmanoma. Štai ką svarstėme diena dienan.

Taip besikamuojant, atslenka žiema. Artinasi antros Kalėdos be tėvynės, be šeimos. Kiekvienas blokas, kiekviena darbo komanda, jei dirba po stogu, ruošia Kūčias. Mes rūbų kameroje šio to sugraibstome ir susėdę aštuoniese prisimename šeimas. Visų akyse ašaros. Mūsų kapo, vienas iš padoriausių, niekam mažiausios skriaudos nepadaręs, Rožanskis, jau penktąsias Kūčias praleidžia konclageryje, kiti dvejus, trejas. Jau nesnių nėra. Netikėtai įslenka tyliai SS puskarininkis Hirschas, neseniai atkeltas į Štuthofą iš Rygos konclagerio. Mes sustojame. Moja ranka sėstis.

– Kūčios, – taria kažkokiu sulaužytu balsu budelis ir permeta mus akimis. Visko laukėme. Galėjo visą mūsų stalą nublokšti ir mums padalinti po stiprų antausį. Nieko ypatingo tame nebūtų. Tuo tarpu Hirschas tęsia:

– Linkiu jums viso gero. Kad šios Kūčios konclageryje jums būtų paskutinės.

Padavęs ranką kapui, tyliai išslenka iš kameros. Sėdime apstulbę. Kaip tai? Esesmanas pasveikino mus Kalėdų proga, padavė vergui ranką? Neįtikėtina, neregėta. Nejaugi žvėris retkarčiais gali tapti žmogum?

– Na, vyrai, – nutraukia tylą kapo, – jei šitas bestija taip pasielgė, kitas Kalėdas tikrai švęsime namie. Gyvuliai ir žvėrys, sakoma, turi gerą uoslę. Iš anksto nujaučia, kas bus.

Mūsų ūpas kiek pagerėja, ir mes trumpą valandėlę pamirštame, kur esame. Primena tatai netrukus varpo garsas. Palei langą slenka viena po kitos darbo komandos, netrukus ir mes grįžtame į lagerį. Iš tolo matyti didelė, plačiomis šakomis eglė, apkarstyta elektros žiburiais. Šalia jos stovi kartuvės.

Savo barake taip pat ruošiamės Kūčioms. Kas ką turėdami jau anksčiau sudėjome į krūvą. Tingiai slenka valandos, ir pamažėl ateina tradicinis vakaras. Stebiu kai kuriuos draugus, kruopščiai jam besiruošiančius. Lyg būtų namie. O juk mes konclageryje...

– Ir kam visa tai reikalinga? – neiškenčiau. – Ar negalima būtų vakarą praleisti be jokio iškilmingumo. Esame juk vergai!

– Kaip tai? – sušuko iš karto keli balsai. – Nenori Kūčių? Kaip galima laužyti tradicijas?

– Aš nenoriu laužyti tradicijų. Bet...

– Bet kas gi?

– Per daug karčios šios antrosios Kūčios konclageryje...

– Draugai! – prabyla tyliai kun. Lipniūnas. – Šiandien visas krikščioniškas pasaulis švenčia šeimos šventę. Švenčiame ir mes. Šiuo momentu kiekvienas mūsų šalia savęs jaučiame mūsų artimuosius. Jie čia pat, su mumis.

Vienas kitas neišlaiko, pravirksta. Sėdime lyg suakmenėję, kiekvienas kalbėtojo žodis aitrina sielos žaizdas. Kai kun. Lipniūnas pabaigia, minutelę viešpatauja tyla. Paskui pasigirsta „Tyliąją naktį“... Tuo pačiu metu tie patys žodžiai skamba beveik visuose barakuose. Čia, tarp spygliuotų elektros vielų, esame besieliai žmonės, beverčiai daiktai, kankiniai, pasmerkti mirtin. O kiekvienam norisi gyventi. Ir išsvajotos laisvės, kurią juntame ir kuri taip toli nuo mūsų.

KALTINAME!

Nuo švenčių praslinko dvi savaitės. Ir pagaliau! Sausio 13 dieną sensacinga žinia: vakar rytuose Raudonoji armija visu frontu pradėjo plataus masto puolimą.

Štuthofas ėmė ruoštis kelionei. Iš artimesnių įmonių ir fabrių pradėta grąžinti į konclagerį vergų komandas, daugelis paties lagerio darbų sustabdyta, komendantūros biurai pradėta likviduoti, kraunant įvairius daiktus į dėžes. Pirmiausia sukrauta ir skubiai išsiųsta neįkainojamos brangenybės: Hitlerio ir Himmlerio portretai. Stalių dirbtuvėse mobilizuotos visos pajėgos, dirbančios dviem pamainom dieną ir naktį. Jos gamina dėžes. Po kelių dienų iš lagerio jau nieks neišleidžiamas, laikraščiai nepristatomi, blokuose daromos revizijos, – ieškoma, ar kartais nėra slaptų radijo imtuvų. Dirba tik kelios komandos, tarp jų ir mes – rūbų kamera. Komendantūros įsakymu skubiai atrenkami geresni rūbai ir čia pat kraunami į maišus. Esesmanai pradeda varstyti duris, reikalaudami lagaminų. Aišku, kuriuo tikslu. Mažiau ar daugiau kiekvienas turi šio to prisiplėšęs. Kurie spėjo anksčiau išsiųsti į namus, dabar ramūs, kiti nerimsta, reikalaudami ne po vieną, bet po kelis. Iš karto kamerų vedėjas Cimas niekam nedavė. Šiaip ar taip, lagaminai vergų nuosavybė, numeruoti, tam tikruose blankuose įrašyti. Netrukus betgi buvo rasta išeitis – pradėta juos „skolinti“...

Cimas kviečiamas į komendantūrą. Išeidamas liepia užsirašinti ir neįsileisti jokio esesmano, iki jis grįšias.

– Kažkas dvokia, – šaiposi kapo.

– Ne tiek dvokia, kiek padai svyla, – pritariu. Netikėtai abu sulaikome kvapą. Girdėti tolima artilerijos kanonada. Grįžta susinervinęs, pasikeitęs Cimas.

– Was ist loss, Herr Scharfführer?*

Cimas beviltiškai mosteli ranka:

* Kas atsitiko,
ponas šarfiūveri?
(vok.)

– Alles is scheiss... *

Pro šalį pravažiuoja du lavonų prikrauti vežimai. Nuo sausio 15 dienos kasdien konclageryje miršta 400–500 žmonių. Cimas stovi prie lango ir tyliai klausia:

– Kiek vakar mirė?

Kapo paduoda „Totenmeldung“ **.

– Ką? 550?

– Taip. Nespėjome išrinkti žinialapių.

– Ir nereikia.

– Nereikia?

– Nereikia. Ryt į darbą neisite.

Vėl pasigirsta duslus dundesys. Valandėlę visi trys klausome.

Po nakties ant sargybos bokštelių atsirado kulkosvaidžiai. Tai buvo sausio dvidešimt ketvirtoji. Šalta, niūri, ilga ir įtempta diena. Tą vakarą ilgai nėjome gulti.

Ruošdamiesi nežinomon kelionėn, dėliodami maisto atsargas ir kitokius likučius, visi buvome neramūs, įdirgę. Labiausiai betgi blaškėsi Balys Sruoga, baugindamasis, kad išeinant iš lagerio nebūtų daroma krata. Gerai įvyniotus ir įrištus rankraščius deda į vieną vietą, po valandėlės ieško saugesnės. Tai vėl, ištraukęs iš kuprinės, mėgina įsidėti užantin, bet atrodo įtartina.

Dėl savo rankraščių jis būgštavo visą laiką. Ir rašydamas, ir užbaigęs.

– Velniai griebtų, aš tau pavydžiu, – kartą man prisipažino Sruoga. – Tu dėl savo pilvoto „Keistuolio“ (1944 metų vasarą konclageryje tokiu pavadinimu mano parašytas romanas apie Vilniaus krašto lietuvių gyvenimą) nesijaudini. O aš nerimstu, nors pasikark. Galva plyšta. Tiek daug įdėta darbo ir viskas gali nueiti šuniui ant uodegos. Vos tik žvilgtelį į Hitlerio eglutę (šalia aukštos Kalėdų eglutės visą laiką stovėjo kar-

* Viskas šūdas...
(vok.)

** Pranešimas
apie mirusius
(vok.).

tuvės, kalinių vadinamos „Hitlerio eglutė“), kinkos dreba. O taip norėtusi į laisvę išnešti ir savo kudašių, ir popiergalius.

Nusikeikęs subruka savo popierius į kuprinę ir nenoromis nusišypsojęs pasiguodžia:

– Ar Dievas, ar velnias – vis tiek padės.

Apie ketvirtą valandą ryto į baraką įgriūna uždusęs vyriausiasis kapo Klifotas.

* Keltis, ruoštis!
(vok.)

– Aufstehen, fertig machen!* – rėkia drebančiu balsu. – Rusai Elblonge. Po dviejų valandų prasideda konclagerio evakuacija. Jūsų blokas paskirtas į pirmąjį transportą.

Rytas šaltas. Apie 20° žemiau nulio. Tingiai artinasi aušra. Visi pasiruošę laukiame komandos pajudėti. Gatvėje penkiukėmis išrikiuotas stovi pirmas Štuthofo vergų transportas – 840 asmenų. Pirmose eilėse sveikieji vergai, kiekvienas užsimetęs ant pečių šiokią tokią kuprinę. Toliau – apsirengę kas ką turėjo, apsisupę galvas antklodėmis. Tai iš ligoninės surinkti sveikesnieji ligoniai, pora šimtų nukamuotų latvių (buvusių esesmanų). Vos į žmones panašūs. Dalis su klumpėmis, kai kurie be kepurų, laiką po pažastimi gautą kelionei kepalėlį duonos. Vienas kitas išalkęs baigia valgyti. Ore darosi vis šviesiau, rytuose parausta dangus, greit patekės saulė. Su pirmaisiais jos spinduliais pasigirsta kolonos vadovo komanda:

– Im Gleichschritt... marsch...

Stovįs prie vartų esesmanas skaičiuoja penkiukes, ir mes išžygiuojame iš lagerio į nežinią.

Tolumoje dunda artilerija.

Stotyje nedidelis siaurojo geležinkelio traukinėlis. Mus grūda į vagonus, prikemša traukinį lyg statinę silkių. Pasigirsta švilpukas, ir traukinys pajuda Gdansko pusėn. Po valandos netoli Vyslos sustoja, ir iššokę iš traukinio esesmanai rėkia nesavais balsais:

– Aussteigen!*

* Išlipti! (vok.)

Galvotrūkčiais krentame viens pro kitą iš vagono į gilų sniegą. Traukinys stovi atvirame lauke. Vėl riksmas, keiksmas. Baimės pagauti metame dalį daiktų. Vis šiek tiek bus lengviau. Nepaisant esesmanų riksmo ir šautuvų buožių bei lazdų, penkiukės pairsta, kolona išsitiesia, pasidaro kilometrinė.

– Trach... – nuaidi šūvis.

Žiūrime. Pirmoji auka. Nepaeinantį nušovė. Amžiną atilsį duok jam...

– Aufgehts, aufgehts, blode Hunde!**

Štai ir Vyslos upė. Stovi keli laivai, šalia didžiulis keltas. Ne vienam ateina į galvą šiurpi mintis.

– Susodins į seną laivą, išveš į jūrą ir nuleis į dugną.

– Visko gali būti.

– Ir ženklo neliks, kur žuvai.

Kol paskutinieji pasiekia upę, praeina gerokas pusvalandis. Per tą laiką sutupiname ant sniego, atgauname kvapą, truputį pasiilsime. Kolonos vadas SS puskarininkis Bradtke įsako lipti į keltą. Jis sujuda, ir po valandėlės esame kairiajame Vyslos krante. Perkėlus likusią kolonos dalį, kopiname į kalną ir tęsiame kruvinąją kelionę, kuri užtruks beveik 10 dienų. Kai mūsų kolona išsitiesia, prisimenu ne kartą matytą vaizdą. Panašiai carų laikais šimtai tūkstančių žmonių etapu buvo varomi į Sibirą. Mes Europos centre, kultūringoje Vokietijoje bren-dame sniegu, ginkluotų sargybinių lydimi. Iš paskos eina vadinamasis „mirties būrys“: keli esesmanai su šunimis. Negalinčius eiti šaudo vietoje. Šunys nupenėti, apdengti šiltomis, išsiuvinėtomis vilnonėmis antklodėmis. Kampuose po dvi raides H.H. Tai hitlerinė šunų organizacija – Hitlerhunde.

Žiemos pavakarys. Jaučiamės visiškai pavargę, silpni. Kad nors keletas minučių poilsio, kad gavus stiklinę šilto vandens. Nieko daugiau. Tada, rodos, ilgai dar galėtum eiti. Kiek maža

** Neatsilikti,
neatsilikti,
prakeikti šunys!
(vok.)

reikia žmogui! Stiklinės vandens. Daugelis graibsto saujomis sniegą ir godžiai ryja. Deja, tokiu būdu marinti troškulį yra pavojinga. Todėl kenčiame dantis sukandę. Temstant kažkokiam miestelyje duoda 10 minučių pailsėti.

– Vandens! – maldaujame.

* *Sniego pakanka*
(vok.).

– Schnee genug*, – šaiposi esesmanai ir niekam neleidžia pasirūpinti vandens.

– Aufstehen, weiter marschieren! – vėl girdime iš visų pusių riksmą.

Kolonos vadas Bradtke su savo padėjėju apžiūri vos pavėlkančius kojas vergus ir esesmanams įsako būti itin budriems. Netrukus vėl pasigirsta keli šūviai. Šalia einąs suvargęs senyvo amžiaus vergas tyliai šnabžda:

– Amžiną atilsį duok jiems, Viešpatie, tegul ilsis ramybėje...

Iš po debesų iškiša savo apskritą veidą mėnulis. Neilgam... Lyg susigėdinęs vėl slepiasi ir ore darosi dar tamsiau. Dabar atrodome ne žmonės, o vaiduokliai. Vos judame, nors sargybiniai be pertraukos šūkauja „Aufgehts“.

– Negaliu toliau eiti, – skundžiasi kažkuris. – Kojos lyg medinės, vidurius traukia.

– Pasitempk. Ne už kalnų Pruščas. Pernakvosime ir pasilsėsi. Eik iš paskos.

– Nebūk durnas. Nelik. Geriau eik į priekį, nes likęs paskutinėse eilėse neišvengsi kulkos.

Susimaišome viens kitą stumdydami, ir pasikalbėjimai vėl nutilsta. Tik girdėti duslūs vergų žingsniai. Pagaliau kolona sustoja. Pruščas. Esesmanai visus suvaro į didžiulį kiemą ir pradeda skirstyti. Kai netrukus sugrūda masę žmonių į nedidelius, priterštus kambarius, kiekvienas metamės ieškoti vietų, lyg išalkę vilkai maisto. Esu visiškai bejėgis. Norėčiau nusiauti batų, negaliu pasilenkti.

– Na ir kaip? – klausia priėjęs Žukauskas*.

– Blogai, prieteliau, – tyliai aiškinu. – Negaliu pajudėti.

Kojos peršlapusios. Norėčiau pakeisti autus, bet negaliu batų nusimauti. Tiek to. Per naktį išdžius ant kojų.

– Taip negalima, – aiškina Žukauskas. – Duokš, aš nu-trauksiu. Kur tavo sausi autai?

– Neturiu. Kuprinėje rasi paklodę. Atplėšk kiek reikia. Jei taip jausiuosi rytoj kaip dabar, negalėsiu eiti.

– Nesąmonė! – nervinasi Žukauskas. – Tavęs juk nepaliks.

– Tegul nušauna. Man jau vis tiek.

– Kliedi, ar kokį galą? Taip galvoti negalima. Per naktį pasilsėsi ir ryt vėl eisime. O dabar ką nors suvalgyk.

– Nenoriu ir negaliu. Duonos kąsnio nepraryčiau.

– Še, gurkšnis degtinės, – pasiūlo Katinauskas. Žiūriu ir suprasti negaliu, iš kur Jonas gavo degtinės.

– Nesvarbu, – aiškina jįsai, – imk ir truktelk.

Nuryju keletą gurkšnių ir juntų, kaip kvaista galva, da-rosi dar silpniau ir be žodžio glaudžiuosi kampe prie sienos.

Išaušta apsiniaukusi diena. Nuo jūros papučia žvarbus vėjas, taip ir nukrato. Sustatytieji penkiukėmis trepename ko-jomis, mosuojame rankomis, šildomės kas kaip įmanydami. Esesmanai su lazdomis bėgioja kelintas kartas skaičiuodami. Dėl įvairumo čia vienam, čia kitam sušeria per galvą.

– Sutinka? – klausia kolonos vadas Bradtke.

– 815, – atsako jo padėjėjas Machholcas.

– Kiek vakar pakeliui nudėjote?

– Šešiolika.

– Kur likusieji devyni?

– Šią naktį nudvėsė.

– Tvarkoje. M a r š...

Tęsiame žygį toliau. Nuėjus apie kilometrą, sukame į kai-rę. Negalima juk eiti per miestą, negalima baidyti ir taip jau

* Pilypas Narutis-
Žukauskas.

išbaidytų ir pasiruošusių bėgti gyventojų. Klampojame per suartą lauką. Vienas kitas klumpa, keliasi, rėplioja toliau. Kur mus veda? Nieks nežino, nors visi visaipos spėlioja. Viena aišku – esame toliau nuo fronto. Ir iš tikrųjų, patrankų dunksėjimas vos vos girdėti. O taip norėtusi, kad jos griautų čia pat, kad sviediniai švilptų virš mūsų galvų. Gal tuomet lengviau būtų išvengti kiekviename žingsnyje tykančios mirties. O ji tyko. Vakar, pirmą etapo dieną nušovė 16 draugų. Visi jie guli pakelese, grioviuose sutraiškytomis galvomis, iškreiptais veidais ir vienu balsu su visomis Europos tautomis šaukia „KALTINAME“. Kaltiname milijonų nekaltų žmonių žudikus.

BADO DIENOS GANSE

...Jau penkios dienos beveik nevalgę, išvargę, apžėlę, utėlėri. Į žmones nebepanašūs.

Esesmanai skaičiuoja po kelis kartus, tikrina ir pagaliau Machholcas praneša Bradtke'ui:

– Šeši šimtai penkiasdešimt kalinių išrikiuota.

Vadinasi, 190 draugų jau l a i s v i. Prieš kiekvieną likusį atsistoja negarbingos mirties šmėkla. Kiekvienas laukia savo eilės, kada pakeliui bus nušautas ir nusviestas į griovį.

– M a r s c h... – subaubyta Bradtke, ir mes leidžiamės toliau, brendame iki kelių sniegu. Lyg tyčia jau kelios dienos nesiliauja pūga. Temstant pasiekiame nedidelį kaimelį. Čia mus sustabdo ir netrukus mūsų bloką suvaro į šiltą pirkį. Neilgam. Jau kitą vidudienį išvaro toliau, ir tą dieną turėjome sunkiausią kelionę, atsiėjusią kelias dešimtis nušautų likimo draugų. Varė mus Lanco (stotis tarp Lemborko ir Veiharovo) link. Nuo pietų iki temstant nužygiavome apie 15 kilometrų. Vergai iš tos apylinkės teigia, kad valanda kita, ir mes būsime Lance. Įvyko

kitaip. Temstant mus pavijo kažkoks raitelis ir pranešė kolonos vadovui, kad kolona turinti grįžti ir nakvoti Strepcio miestelyje. Pradėjus žygį atgal, visi pajutome, kad tas vakaras bus baisus. Taip ir įvyko. Esesmanai, Machholco paraginti, varė mus be pasigailėjimo. Kaip tyčia vėl pradėjo snigti, pakilo vėjas. Ėjome iš paskutinių jėgų stengdamiesi neatsilikti. Kur tau! Jau pirmame kilometre grįžtant atgal pasigirdo šūviai. Pirmosios tą dieną aukos. Siaučiant pūgai, drebiančios akis sniegui, vis daugiau draugų pavargsta, vis dažniau aiduoja šūviai. Sutemo, pūgoje už poros žingsnių nematyti žmogaus. Keliese susikibome rankomis, bijodami atsilikti. Kiti, kiek stipresni, vedė pasikeisdami visiškai nusilpusį Sruogą. Tuo tarpu tai vienas, tai kitas negalys eiti atsilieka. Šūviai dažnėja. Tarp besivelkančių iš paskutinių jėgų girdėti keiksmų, kiti balsu meldžiasi, dar kiti neištvėrę ima garsiai raudoti. Vienas kitas tyčia metasi į šalį, ieškodamas galo. Šautuvo ar pistoleto šūvis ateina į pagalbą.

Kai į vidunaktį pasiekėme Strepcio miestelį, buvome nepanašūs į žmones. Greičiau į šmėklas.

Strepcio bažnytkaimis yra pačiame Kašubų centre, gyvenamas lenkų, kurie jau nuo 1939 metų rudens žinojo, ką reiškia konclageris. Nors buvo naktis, siautė pūga, mums pasirodžius, visame miestelyje žmonės sukilo. Dar nesusvarius į bažnyčią, pradėjo rinktis moterys. Ne tuščiomis. Vienos su puodynėmis pieno, kitos su duona, dar kitos atnešė ąsočius šiltos kavos. Tarp mūsų ir susirinkusių moterų atsistojo su automatais esesmanai, neprileisdami maisto. Moterys neklausė. Su puodais pieno ir viralo bei su duona grandimi priėjo arti ir pareikalavo leisti duoti maistą. Esesmanai atstatė automatus, įsakydami išsiskirstyti. Moterys nejudėjo. Tada esesmanai puolė jėga. Prasidėjo stumdymas. Maišatyje moterys išlaistė pieną, kavą. Drąsesnės pradėjo mėtyti duoną į mūsų pusę. Vėl išalkę vergai puolė prie metamų duonos gabalų. Atsigręžę esesmanai

paleido į darbą lazdas, automatų buožes. Ilgai negalvodami atplėšė bažnyčios duris ir visą koloną suvarė į vidų. Pirmieji tuoju sulipo ant vargonų, kiti įsitaissė altorių papėdėje, dar kiti susirietė suoluose, pasieniais. Prasidėjo kasdieniniai keiksmai, atkakli kova už patogesnę vietą.

Mūsų kelionė ir toliau niekuo nepasikeitė. Buvome varinėjami miškais, laukais, balomis. Neturėjome ramybės nei dieną, nei naktį. Nakvodavome daržinėse, tvartuose, retkarčiais, kai Bradtke'į pakišdavome papirosų, gaudavome nakvynę pirkiose. Kartais ištisas dienas neturėjom ką į burną įdėti. Todėl nenuostabu, kad diena dienos kolonos gretos tirpo. Vienam kitam tos apylinkės kilimo draugui pavyko pasprukti. Bet daugelis buvo nušauta. Tuo tarpu likusieji, vasario pirmomis dienomis baigę kruvinąją kelionę, atsidūrėme nedideliame Ganso kaimelyje.

* *Reicho darbo
tarnybos stovykla*
(vok.).

Nusileidę pakalnėn pamatėme keletą žaliai nudažytų žemųjų medinių barakų. Buvo tai „Reichsarbeitsdienstlager“*. Tokių lagerių Vokietijoje pridygo kaip grybų po lietaus. Baigęs vidurinę mokyklą abiejų lyčių jaunimas turėjo berods vienerius metus išbūti darbo lageryje.

Atsidūrę šiame užkampyje, džiaugėmės turėsią progos dieną kitą kvėptelti. Diena kita pavirto mėnesiu ir jau kitą rytą prasidėjo nepamiršamos bado dienos Ganse.

Kolonos vadas Bradtke beveik kasdien įspėdavo, kad esą ryt, vėliausiai poryt žygiuosime toliau. Aišku, į Vakarus. Tuo tarpu ėjo diena po dienos, savaitė po savaitės, o mes, laukdami nežinia ko, tupėjome Ganse. Šiaip taip įsitaissę, pradėjome darytis, kuo teks misti.

Kažkam atėjo į galvą išganinga mintis – elgerauti. Tuo tikslu vėl papirkome Bradtke, kad tik išleistų į kaimus. Pavyko. Bradtke nesvyruodamas sutiko, ir mūsų keli draugai iš eilės beveik per savaitę kasdien išeidavo į kaimus su krepšiais. „El-

getos“ kas dieną parnešdavo po keliolika kilogramų duonos. Deja. Neilgai galėjome naudotis elgetavimu. Maždaug po savaitės buvo griežtai uždrausta ne tik vergams, bet ir esesmanams išeiti iš lagerio. Vėl atsидūrėme bado akivaizdoje.

Manėme, kad gal mums ateis į pagalbą latviai esesmanai, kurių buvo keliolika. Šiaip ar taip, su mumis buvo keletas latvių vergų. Kur tau! Nė vienas latvių esesmanų nei pirštų nepajudino, visiškai nesidomėdami ne tik mumis, lietuviais, bet ir savo tautiečiais. Viena, ką jie sutiko – netrukdyti mums vogti iš duobių bulves. Buvo sutarta, kad jiems einant sargybą, mūsų šiek tiek galėsia pro juos praeiti ir naktį iš duobių prisipilti bulvių. Niekumet nepamiršiu anos nakties, kai tapome... vagimis. Sėdėjau susirietęs ir jaučiau, kaip degė iš gėdos veidai. Kai po valandos nakties žygininkai sugrįžo su maišu bulvių, man atrodė, kad vogtų bulvių praryti negalėsime. Kitą dieną ūkininkai apsižiūrėjo, kad bulvių duobės buvo kastos. Pasiskundė Bradtke'į. Šis vaikščiodamas keikė vergus, pridariusius jam bėdos. Bet kaltininkų taip ir nesurado. Deja, po kelių dienų padėtis vėl tapo tragiška. O kartu su badu skverbėsi į lagerį neatskiriama skurdo ir nešvaros draugė – dėmėtoji šiltinė.

Nebuvo kam jai pastoti kelio. Neturėjome nei dezinfekcijos priemonių, nei kaip reikiant pirties. Ir Bradtke su sėbrais ėmėsi savo priemonių. Jie nieko daugiau nesugalvojo, kaip tik... tuoju nugalabyti susirgusį šiltine. Abu gydytojai – Vojevskis ir Vitkovskis – gelbėdami nelaimės draugus ieškojo išėities. Susirgusiems šiltine išrašydavo visai kitą, dažniausiai plaučių uždegimo diagnozę.

Netrukus šiltinė pabeldė ir į mūsų baraką, vieną po kito parblokdama į patalą. Po poros dienų jau turėjome savo „ligoninę“ su penkiais ligoniais. Susirgusius „plaučių uždegimu“ vis dėlto teko „izoliuoti“. Įtaisėme juos kertėje ant šiaudų. Likusieji atsidadėme aklam likimui...

Bado pavojus ir toliau nemažėjo. Kas rytas, surikiavus lagerį patikrinimui, iš virtuvės būdavo nešami išvirtos arklienos kaulai. Šimtai išbadėjusių akių sekė nešamus kaulus ir laukė momento, kada galės pulti. Patikrinimo metu niekam nevalia buvo iš rikiuotės išeiti. Baigiantis šimtai išalkusių žmonių, lenkdami vienas kitą, puldavo sąslavyne suverstus arklių kaulus. Vėliau visą dieną galima buvo matyti, kaip pasieniais susėdę vergai tuos kaulus graužia. Nepamirštami vaizdai! Dar šiurpulingiau atrodė tie pavakariai, kada būriai išalkusių vergų mesdavosi į užkastus tik ką papjautų arklių vidurius. Rankomis atkasdavo duobes, dėl arklių žarnų mušdavosi.

Badas – baisus dalykas.

Sėdime savo barake tamsoje ir skaičiuojame, ką dar turime iškeisti. Duona jau pasibaigė, bulvių turime po 2–3 kilogramus.

– Vyrai, aš girdžiu artileriją, – atsiliepia kažkas kampe. Įsiklausome. Praeina keletas tylių minučių. Iš tikrųjų kažkur toli girdėti dundesys.

Vėl sudreba sienos.

– Ne taip jau ir toli, – paaiškina vienas karininkų.

Kovo devintoji niekuo nesiskyrė nuo kitų dienų. Penktadieniai kaip du vandens lašai buvo panašūs į ką tik praėjusį ketvirtadienį. Kaip kasdien, taip ir tą saulėtą rytą stovėjome gretose laukdami, kol atėjęs kuris nors budelis mus suskaičiuos ir lieps išsiskirstyti. Stovėjome, žiūrėdami, kaip išnešami iš virtuvės arklių kaulai, kaip netrukus būriai pusgyvių žmonių puolėsi į sąslavyną. Nespėjus išsiskirstyti, pasigirdo švilpukas. Blokaai vėl sustojo gretomis. Apie du šimtus vergų buvo išrinkta ir išvesta už kaimo kasti apkasų. Aplink pakvipo paraku, pakvi-po ir laisve. Lageris sujudo.

Staiga prasidėjęs šaudymas darėsi vis stipresnis. Lagery-

je visi bėgiojo kaip akis išdegę, rikiavosi, ir po valandos mus visus išvedė iš Ganso lagerio, kuriame išbuvome daugiau kaip mėnesį. Esesmanų pavarinėjama mūsų kolona žingsniuoja Rytų link. Visais keliais į tą pačią pusę traukia prikrauti pilni ūkininkų vežimai. Kaimai tušti, palikti pririšti šunys staugia gūžiais balsais, kiemuose bliauna paliktos karvės, mekena avys, šūliuojasi apie kampus kiaulės. Žmonių nė gyvos dvasios. Hitlerio policija visus iš namų išvarė. Kur gyventojai turi vykti, nieks nežino. Ir mes nežinome, kur einame.

Temstant pasiekėme nedidelę geležinkelio stotį. Kiek akim užmatai – kaliniai, kaliniai: vyrai ir moterys. Aplinkui zuja esesininkai su šunimis, šalimais voros ūkininkų vežimų. Oras netikėtai subjuro. Pradėjo drėbti šlapias sniegas. Suvaryti į didelį kiemą stebsojome, vis dar nedrįsdami sėsti ant drėgnos žemės. Mėginame reikalauti bent lašo vandens. Tušti norai. Pradedą temti, o sniegas drebia ir drebia. Kas kur stovėdami nuvargę kaliniai sėda ant drėgnos žemės. Pagaliau taisomės „miegoti“ ir mes. Kas ką turime, pasidedame po savim. Su Sruoga susėdame pečiais vienas į kitą atsirėmę, lyg Siamo dvyneliai. Apsnigti peršlapome ir juntam, kad rūbai darosi drėgni, ima kirsti šaltis. Ūmai Sruoga pašoka, lyg ką baisaus susapnavęs.

– Velniai griebtų! Rankraščiai gali peršlapti!

Drebančiomis, sustingusiomis rankomis pradeda atrišinėti mazgus. Imuosi padėti, nors ir mano pirštai sustingę. Pagaliau šiaip taip atnarpiojame, ir Sruoga, ištraukęs suvyniotus rankraščius, atsisėda, o tai, kas jam brangiausia, kiša užantin, ir mes vėl tampame Siamo dvyniais. Sniegas nenustoja drėbęs. Šalimais sutūpę kaliniai atrodo labiau panašūs į apsnigtus krūmus negu į žmones. Tik retkarčiais vienas kitas pašoka, nusikrato sniegą, susikeikia. Kas turi, suka „bankrotkę“ ir galvą palenkęs užsirūko. Netoliese į Rytų pusę strimgalviais lekia automobiliai, pridengtais prožektoriais nušviesdami kelią.

Auštant kaliniai pradėjo kilti, pasigirdo kalbos, keikimai, maldos. Dar valanda, ir mus ėmė rikiuoti tolimesnei kelionei. Baigiant rikiuoti, Vakarų pusėje sudundėjo prieštankiniai pabūklai, prapiupo kulkosvaidžiai. Esesininkai lyg apkvairę lakstė į visas puses nesavais balsais šaukdami:

– Los, los!...

– Žinai ką? – prabilo Sruoga.

Žvilgtelėjęs į profesorių, nusigandau. Atrodė visiškai pasikeitęs, sunykęs, veido išraiška ir akių žvilgsnis žodžiais neapibūdinamas. Valandėlę patylėjęs, tarė:

– Lieku.

– Profesoriau! – šūktelėjau.

– Žinau. Bet jaučiu, kad protas ima maišytis. Tu teisus, likti pavojinga. Atsisakius eiti, vietoje gali nudėti.

– Taigi.

– O vis dėlto neisiu, lieku. Žinau, kad eiti negalėsiu, nušaus pakeliui kaip šunį ir numes į griovį. Ne. Lieku. Jei čia nužudys, bent būsiu palaidotas. Nutarta, lieku.

– Los, los, schneller, schneller! – šūkavo esesininkai.

– Žinau, ką tu galvoji! Jei liksiu gyvas, parašysiu, kad kartą kartos žinotų, ką milijonai žmonių iškentėjo ir kiek milijonų žuvo kankinių mirtimi. O tu?

– Ir aš taip pat.

– Parašysi?

– Būtinai.

– Los, los...

– Lik sveikas, Mackoni. Ir laikykis. Iki pasimatymo Vilniuje.

Balys Sruoga, negalėdamas stovėti, vėl sudribo ant kuprinės. Aš, pamojavęs ranka, vienas paskutiniųjų stojau į suformuotą kalinių koloną.

...Išėjus į plentą, vergai, lyg susitarę, leidžiasi bėgti lau-

kais į vakarų pusę, kur gaudžia patrankos. Iš karto esesmanai nesusigauja, lyg laukdami, ar nepasileis bėgti visi. Netrukus betgi susigriebia ir keliese su šunimis leidžiasi vytis. Bėgantieji vienas po kito buvo nušauti. Sužeistuosius pribagia užpjudyti šunys.

Apžvelgęs pusgyvių žmonių koloną, Bradtke subaibia:

– Im Gleichschritt marsch...

Purvinu plentu šlepsime toliau. Nenuėjus keleto kilometrų, vakarų pusėje pradeda tratėti kulkosvaidžiai, prabyla tankai. Raudonosios armijos daliniai užėmė Lančą. Pavydžiu Sruogai. Jis liko Lance ir dabar jau laisvas. Mes dar vergai.

LAISVI...

1939 metų rugpjūčio pabaigoje, praleisdamas atostogas Lenkijos pajūryje, neaplenkiau ir Pucko miestelio. Po šešerių metų vėl čia esu. Tik ne keliautojas, ne vasarotojas, o vergas, vienas iš daugelio tūkstančių numeruotų gyvų daiktų. Sėdime ant sniego miesto sode ir laukiame. Ko? Patys nežinome. Aplinkui ramu, šaudymo nesigirdi. Atrodo, lyg karo visai nebūtų. Tuo metu kai mes sugriuvę ant sniego ilsimės, esesmanai zuja ieškodami vietos nakvynei. Po valandos jau stovime penkiukėmis. Visa kolona suvaroma į kiemą. Pranešama, kad ryt eisime toliau.

– Kur?

– Į Gotenhofą.

Vadinasi, pro Gdynę ir Gdanską grįžtame į... Štuthofą.

– Negalimas dalykas, – piktinasi kažkas ir priduria. – Kelias savaites velniai varinėjo kaip šunis, badu marino, šaldė, utelėmis užleido, šimtus iššaudė, o dabar – likusius vėl į Štuthofą, vėl už spygliuotų vielų. Ne! Nesulauks!

– O ką darysi? Neisi, nušaus vietoje.

– Tegul šaudo. Į Štuthofą negrįšiu.

– Lieps ir turi eiti. Esi juk vergas.

– Klysti. Vergija baigiasi. Jos valandos suskaitytos.

– Kol ji pasibaigs, gali ramiai kojas užversti.

Ginčai: eiti į Štuthofą ar likti, darosi aktualūs. Nuomonės griežtai skiriasi.

– O gal mes be reikalo liežuvius plėšiame, – mėgina kažkas taikyti. – Rusų armijos daliniai čia pat. Ko gero, po valandos kitos sudardės tankai ir tada, brolyti, tegul esesmanai papučia į uodegą. Tada esame laisvi žmonės. Supranti, laisvi.

* Keltis, ruoštis,
toliau žygiuoti!
(vok.)

Po valandos kitos daržinėje nutyla kalbos. Neilgam. Įsi-veržę keliese esesmanai pradeda nesavais balsais rėkauti:

– Aufstehen, fertig machen, weiter marschieren!*

Vergai sukrunta. Prasideda triukšmas. Daugelis sutinusiomis kojomis ne tik eiti, bet ir atsistoti neturi jėgų.

– Tempo, tempo! – ragina esesmanai, čia vienam, čia kitam sušerdami lazda per galvą.

– Vyrai, patariu nesijudinti, – kažkas meta išganingą mintį.

– Kaip tai? Neiti? Sušaudys vietoje.

– Tegul šaudo čia. Į Gdynią trisdešimt kilometrų. Nak-tis. Keliai užgrūsti vežimais. Retas kas mūsų nueis. Daugumą pakeliui iššaudys kaip šunis, paskui su gyvuliais suvers į griovius ir užkas. Ir ženkle neliks. Ne. Aš neisiu. Lieku.

– Ir aš lieku.

– Ir aš.

Dalis draugų nesikelia. Kiti jau pasiruošę meta kuprines ir sėdasi drauge.

– Kai šaudys, tegul šaudo. Esame miestelyje, būsime žmoniškai palaidoti.

** Po perkūnais!
(vok.)

– Ką! – sušunka vienas esesmanų, matydamas mus nekru-tančius. – Neinate? Nejudate? Ką tai reiškia! Donner Wetter!**

– Negalime.

– Kaip tai negalite?

– Esame ligoniai. Kojos sutinusios. Toliau eiti negalime. Netikėtai esesmanas numoja ranka, pridurdamas:

– Kaip sau norite. Man vis tiek. Neisite, pateksite bolševikams.

Daržinėje tamsu, nors pirštu akin durk. Tyliai kuždamės, dalijamės įspūdžiais, gailimės išvartųjų draugų. Visi jie paskutinėmis jėgomis tamsoje esesmanų šunų apsupti traukia Gdynios pusėn. O mes? Kas bus su mumis? Norėtusi pažiūrėti, kuri valanda, bet bijomės užžiebtį degtuką. Norom nenorom turime apsiginkluoti kantrybe ir laukti, laukti. Tyloje vienas kitas neiškenčia, pradeda nervintis, gailisi likęs.

– Vyručiai, mes iš čia gyvi neišeisim. Neįtikėtina, kad kraujo ištroškę esesmanai nepasinaudotų tokia proga. Kiekvieną minutę jie gali įsiveržti ir visus iš automatų iškloti.

Virš mūsų pakimba mirties šmėkla. Mes ją juntame tamsoje, ji mus šaltais savo nagais liečia. Dar labiau traukiamės, lyg ežiai, jusdami čia pat gresiantį pavojų. Nutyla visos kalbos, pasidaro mirtinai ramu. Ir vėl slenka minutės. Po valandėlės neiškenčiu:

– Išėisiu pasidairyti.

– Pasiutai! – kalba tyliai gulįs šalimais Kriaučiūnas. – Vietoje nudės.

Klausomės ausis atstatę. Aplink daržinę tylu, negirdėti jokių žingsnių. Nusprendžiu, kad sargybos jau nėra ir tyliai išslenku į lauką. Dangus mirga žvaigždėmis, netoliese monotoniškai skalauja krantą jūra. Iš tikrųjų aplinkui nė gyvos dvasios. Tyliai, pirštų galais apeinu daržinę atidžiai gaudydamas kiekvieną menkiausią garsą. Jokio sargybinio. Akyse pasidaro daug šviesiau negu mirgančios žvaigždės. Liko dar keli žingsniai į paskutinę daržinės kertę.

– Halt! – riktelejo lyg iš po žemės išdygęs esesmanas, atstatydamas šautuvo vamzdį. – Was machst du hier?*

Susigriebęs už pilvo, drebančiu balsu suaimanuoju:

– Sergu. Visą naktį kankinuosi.

– Zurück!** – rėkia nenuleisdamas šautuvo esesmanas.

* *Stok! Ką čia darai?* (vok.)

** *Atgal!* (vok.)

Pamažėl traukiuosi atgal ir netrukus vėl įslenku į tamsią daržinę, per stebuklą išvengęs kulkos.

– Su kuo ten kalbėjaisi? – pasigirdo keli balsai.

Pasipasakojus Kriaučiūnas atsiduso:

– Taigi, brolyti, grįžai iš ano pasaulio. Sveikinu.

– Mes visi ano pasaulio prieangyje, – įsikišo kitas.

Nieks daugiau neatsiliepė, ir aplinkui vėl viskas nutilo.

Tik girdėti, kaip šiene vienas kitas sujuda, pasiraivo. Kažkokia moteris neišlaikiusi pradeda raudoti, kitas pusbalsiu meldžiasi. Stengiuosi nieko negalvoti. Veltui. Mintys viena už kitą juodesnės skverbiasi į nuvargusią galvą. Nejaugi tiek iškentėjus, perėjus konclagerio pragarą teks čia žūti, nesulaukus laisvės, kuri artėja, yra čia pat?

– Aufstehen! – staiga surinka įsiveržę esesmanai, liepia visiems rengtis ir eiti su jais. Nieks nekruta.

– Aufstehen! – kartoja įnirtęs budelis. Tuo metu pakyla daktaras Sapronovas. Pakeltu griežtu tonu pareiškia:

– Aš esu gydytojas. Lagerio komendanto įsakymu esu paliktas su čia esančiais ligoniais ir už juos atsakau.

– Taip?

– Taip, – pakartoja daktaras.

– Gerai, – sutinka esesmanas. – Vyrai gali likti, bet moterys – raus!

Moterys pradeda rėkti, keli esesmanai su lazdomis puola į daržinės vidų ir pradeda į visas puses pliekti, spardyti kojomis.

– Raus, raus, schnell! – rėkauja be petraukos, ir kelias dešimtis moterų iš daržinės išsiveda. Po valandėlės vėl įsigali mirtina tyła. Pro plyšius lyg išganymas veržiasi pirmieji aušros spinduliai. Mažu pamažu daržinėje darosi kiek šviesiau. Šviesiau ir mums, lengviau sieloje. Bet pavojus toli gražu nepraejo. Pasigirsta keli šūviai.

– Vyrai, – prabyla ilgai tylėjęs kun. Stasys Yla, – su mumis dar visko gali būti. – Sugrįžę esesmanai, ko gero, įsigeis atsiskaityti. Būkime pasiruošę ramiai sutikti mirtį. Kas iš jūsų tikintieji, suteiksiu generalinę absoliuciją...

Apyaušrio šviesa vis labiau skverbiasi į daržinę. Dar valandėlė, dar kita, ir pasidaro visiškai šviesu. Laikiniai nutilęs šaudymas vėl atgyja. Aplinkui trata kulkosvaidžiai, ima gauti tankai. Žiūrime pro sienų plyšius ir matome keletą vokiečių kareivių. Sekame kiekvieną jų žingsnį.

Netoliese pasigirsta sprogimas. Sudreba daržinės sienos, išlekia durys. Šaudymas darosi vis atkaklesnis, vis arčiau. Girdime aiškų tankų bildesį.

– Švabai dar laikosi.

– Ne. Tai ne švabai, tai tarybiniai tankai.

– Tarybiniai? Negali būti?

– Taip. Iš tikrųjų tarybiniai.

Tankų bildesys vis arčiau, šaudymas nutyla. Įsiklausome. Dalis nelaimės draugų, laikytų arčiau prie gatvės, entuziastingai šaukia „ura“. Mūsų daržinėje pakyla entuziazmas, džiaugsmas. Puolamės viens kitam į glėbį, bučiuojamės. Kai

kurie verkia iš džiaugsmo. Su pirmaisiais balandžio dvyliktosios saulės spinduliais mes vėl tapome žmonėmis. Prieš valandą buvome dar vergai, laukėme baisios mirties, o dabar būreliais iš daržinės einame lyg iš numirusių prisikėlę.

Siauromis mažo miestelio gatvėmis rieda sunkūs milžiniški tankai. Vienas sustoja. Iš jo iššoka jaunas tankistas. Vaišina mus popirosais, ir mes nuoširdžiai spaudžiame jam ranką.

Bohemos tarnyboje

Kas yra bohema, kuriai pradėjau tarnauti nuo 1968 metų gegužės 13 dienos? Nūdienės Lietuvos dailininkai ir rašytojai kratosi šitos sąvokos kaip velnias kryžiaus. Kratosi gal ir pagrįstai, nes bohemos tikrąja šio žodžio prasme Lietuvoje nėra. Vargiai ji buvo bent paviršiai įleidusi šaknis ir tarpukario Lietuvos laikinojoje sostinėje Kaune, kuriame du dešimtmečius koncentravosi kultūrinis mūsų tautos gyvenimas. Trečiajame „Lietuviškosios enciklopedijos“ tome (p.1–2), išsamiai apsakotoje bohemos istorijoje, prie bohemistų priskirtas (sąlyginai) tik vienas Juozas Albinas Herbačiauskas. Vadinas, kultūriniame Lietuvos gyvenime bohema buvo ne tik nekotiruojama, bet ir nežinoma. Gaila, nes jau Romantizmo laikais, nuo XIX amžiaus vidurio Paryžiuje bohemos, teisingiau pasakius, bohemiško gyvenimo būdo šalininkai ne tik Prancūzijai, bet ir visam pasauliui yra sukūrę nemažą literatūros ir dailės šedevrų. Sukūrė nepripažindami reglamentuoto gyvenimo, iš anksto kažkieno nustatytų taisyklių, neklausdami niekieno, net didžiausių autoritetų leidimo, kaip turėtų rašyti ar tapyti. Gyveno kaip laisvę mylintys čigonai, lindėjo kavinėse ir palėpėse, kūrė taip, kaip norėjo, nesisielodami, ar jų darbai bus pripažinti, ar atmesti.

Jei dar prieš karą Lietuvoje žodis „bohema“ buvo dažniau kartojamas, tai dabar ši sąvoka traktuojama su ironija ir netgi panieka, nes meno pasaulis yra griežtai reguliuojamas.

Lietuvoje priviso galybė įvairaus plauko dailėtyrininkų ir meno-tyrininkų (naujadarai, nors ausis užsikišk!). Kiekvienas stengiasi pasirodyti protingesnis, labiau nusimanantis už kitą. Tačiau, ar jausdamiesi nepajėgūs spręsti, ar nieko naujo dabartinėje lietuvių dailėje nerasdami, recenzijas spaudoje ir įvadás kataloguose rašo nenoriai. Todėl dailininkams, rengiantiems savo parodas, dažnai tenka nemaža pavargti, kol kuris nors dailė-ty-ri-nin-kas sutinka parašyti įvadą. Tuo įsitikinau, kaip sakoma, pats savo kailiu.

Atidavęs visą gyvenimą plunksnai, iki minėto 1968 metų pavasario niekuomet net nepagalvojau, jog kada nors teks dirbti su... dailininkais. Tik vieną kartą, bene 1957 metais buvo atsiradusi pagunda tapti ekskursijų vadovu... Paveikslų galerijoje. Brolis Jonas prisispyręs ragino imtis šito darbo. Kategoriškai atsisakiau, pareiškęs:

– Nenoriu ir nebūsiu balionu.

Brolis argumentavo:

– Ne šventieji puodus lipdo. Pasiskaitysi literatūros, painstruktuosiu apie eksponuotus paveikslus, ir lankytojams galėsi aiškinti.

Nesutikau nenorėdamas kompromituoti nei savo, nei muziejaus vardo. Ir vis dėlto likimas įstūmė į dailės pasaulį, kuriam trinuosi septintus metus. Nuo pirmųjų dienų LTSR valstybiniame dailės muziejuje įsitraukiau į leidybinį darbą. Išvargęs lygiai dvylika metų (nuo 1956) be pastovaus darbo, apsidžiaugiau galėdamas nors kukliai prisidėti kuriant laiko nesugriaunamus Lietuvos kultūros rūmus ne kur kitur, o Vilniuje.

Jau pirmą savo darbo dieną užguliau metraščio „Muziejai ir paminklai“ rankraštį (apie 400 puslapių). Neatsimenu, kiek ilgai gludinau kalbą ir stilių, turbūt ne mažiau nei dvi sa-

vaites. Medžiaga buvo įdomi ir įvairi. Nežinau, kas sumanė leisti šį metraštį. Prieš tai buvo išėjusios dvi (1966 ir 1967 metais) knygos. Trečioji (1968), ketvirtoji (1969) ir penktoji (1970) perėjo per mano rankas. Visą laiką atsakinguoju redaktoriumi pasirašinėjo muziejaus direktorius Pranas Gudynas, sekretoriumi Julijus Kasperavičius, įdėjęs daug energijos ir darbo rinkdamas medžiagą. Redaguojant prisidėdavo ir vyresnysis redaktorius Stasys Jakštas. Po kurio meto prisipažino, kad dėl lau-

* Oficialiai, pagal pareigas (lot.).

** Septintajame dešimtmetyje dešimtys praturtėjusių Lietuvos piliečių buvo jau sukaupę nemažus dailės kūrinių rinkinius. Tačiau savo kolekcijomis nesigarsinta, nes ne vienam kolekcionieriui sovietinė teisėtvara keldavo baudžiamąją bylą už „spekuliavimą meno vertybėmis“.

kiamo padėjėjo gerokai baiminosi, ar negaus kokio geltonsna-
pio. Apsidžiaugė, įsitikinęs, kad manęs mokyti nereikės. Su sa-
vo šefu visą laiką sugyvenome draugiškai, nors netrukus paaiš-
kėjo, kad Jakštas kaip vyresnysis redaktorius yra tik „*ex offi-
cio*“*. Buvo baigęs aukštąjį mokslą ir puikiai išmanė lietuvių
kalbą. Iki tol redagavo visus muziejaus leidinius, dar ėjo moks-
linio sekretoriaus pareigas. Deja, beveik kasmet po kelis mėne-
sius gulėdavo kurioje nors sanatorijoje. Priežastys buvo dvi:
liga ir taurelė. Taigi, pradedant tais pačiais 1968 metais, teko
dirbti vienam keturias vasaras.

Dailės parodoms kasmet išleidžiama nemaža katalogų ir
bukletų. Visuose beveik vienodai parašyti didesni ar mažesni
įvada. Abejoju, ar iš tokių kritinių apžvalginių rašinių busi-
mieji nūdienės mūsų dailės istorikai susidarys nešališką vieno
ar kito laikotarpio dailininkų kūrybos vaizdą. Teks raustis mu-
ziejų fonduose, o jie labai gausūs, kai kuriuose skaičiuojama
šimtais tūkstančių eksponatų. Pamėgink susigaudyti, juo labiau,
kad neturime asmeninių dailės kūrinių rinkinių. Net ir pratur-
tėję nūdieniai mūsų inteligentai jų nekaupia**.

Ką čia kalbėti apie rinkinius! Retas kuris turi įsigijęs bent
vieną ar du originalius dailės darbus. Baigiasi puskapis metų,
kai Lietuvoje visokiausiais būdais propaguojamas menas, o apie
rezultatus ryškiausiai byloja... parodų atidarymai. 1968 metų
pavasarij, kai pradėjau dirbti Dailės muziejuje, kurį laiką spaus-
dinom du tris šimtus pakvietimų į parodų atidarymus. Nuo
1970 metų pradėjom spausdinti 400–500, dar vėliau Parodų
rūmų direktorius Stasys Stropus pareikalavo 700 egzemplio-
rių. Dėl kokių nors priežasčių išspausdinus mažiau, direkto-
rius nerasdavo ramybės, laukdamas... priekaištų. Ne iš dailės
mėgėjų (tai būtų suprantama), bet iš visokio plauko direktyvi-
nių asmenybių, kurios, negavusios pakvietimo, užsirūstina –
kodėl aš negavau? Direktorius ramiai klausio, aiškinasi, atsipra-

šinėja, pasižadėdamas ateityje... pasitaisyti. Tačiau dauguma gaudančių pakvietimus nė karto nesiteikia ateiti į parodos atidarymą. Yra ir tokių, kurie apskritai nėra peržengę Parodų rūmų slenksčio, netgi nežino, kur jie yra. Išsiuntus šešis septynis šimtus pakvietimų, į parodos atidarymą ateina 10–20 kviestųjų. Išstarnavęs pustuzinį metų muziejuje negirdėjau, kad iš tų šimtų kviečiamųjų į parodas kas nors būtų nupirkęs paveikslą.

* * *

1969 metais plačiai paminėjom direktoriaus Prano Gudyno pusšimčio metų jubiliejų. Buvo surengta jo tapybos paroda ir išleistas katalogas. Nežinau, kokią Gudynas kaip dailininkas užims Lietuvos dailės istorijoje poziciją, bet kaip muziejaus su keliais jo filialais vadovas turi neįkainojamų nuopelnų. Tokio darbštaus, niekuomet nepavargstančio žmogaus nesu gyvenime sutikęs. Nors į daugelį tų, kurie gauna „Nusipelnusio meno veikėjo“ titulų, visuomenė žiūri pašaipiai, nesuprasdama, už ką jie apdovanojami, Gudynas šio titulo iš tikrųjų yra nusipelnęs.

* * *

1970 metais išleidome 23 leidinius. Kaip paprastai, apimtimi būta didesnių ir mažesnių, kolektyvinių ir asmeninių parodų katalogų, be to, 2 moksliniai katalogai ir paskutinė, 5-ta iš eilės „Muziejų ir paminklų“ knyga. Abu mokslinius katalogus parengė Liaudies meno sektoriaus vedėja A. Mikėnaitė. „Lietuvių liaudies geležies kulto ir memorialinių paminklų viršūnės“ (kryžiai!) praėjo sklandžiai. Antrasis katalogas – „Lietuvių liaudies ražiniai“ užkliuvo. Glavlitas leidimą „spausdinti ir platinti“ davė, ir katalogas išėjo. O po poros savaitių buvo įsakyta... iš apyvartos išimti. Užblokuotas sandėlyje pragulėjo ketverius metus ir apyvartoje pasirodė tik 1974 metų pavasarį.

* Abu Kairiūkščius
plačiau aprašiau
atsimintimuose
„Senoji vilniečių
karta“.

** Emilija
Kairiūkštienė-
Vichert, mirusi
1949 m. Lenkijoje.

1970 metais turėjau vargo su Vytauto Kairiūkščio darbų parodos katalogu. Šį dailininką gerai atsimenu iš gimnazijos laikų. Praėjus dešimtmečiams, noriai ėmiausi redaguoti mielo mokytojo katalogą, skirtą jo 80-osioms gimimo metinėms. Medžiagą katalogui apsiėmė paruošti dailininko sesuo Halina Jacinienė. Iki tol šios moters nebuvau matęs, nors jos tėvus ir du brolius Stasį ir Vytautą*, gerai pažinojau kaip buvusius savo mokytojus. Abu buvo aukšto ūgio, liekni vyrai. Nustebau pamatęs smulkutę, neaukštą jų seserį. Halina Jacinienė atnešė didoką straipsnį apie brolio Vytauto dailės palikimą. Straipsnis parašytas šiltai, tik, pasakyčiau, kiek adoratoriškai. Buvo kilusi abejonė dėl autorės mokslineio titulo. Paaiškėjo, kad jau 1930 metais Ciuriche už disertaciją apie Pažaislio vienuolyną ji yra gavusi filosofijos daktaro titulą. Tačiau bendraujant susidarė man gana nesmagi situacija. Pirmą kartą gyvenime susidūriau su aukšto išsilavinimo žmogumi – mistiku. Iš pradžių Vilniuje, vėliau Palangoje, derinant medžiagą katalogui, Halina Jacinienė daugiau buvo susirūpinusi „pokalbiais“ su savo brangia mamyte** negu katalogu. Aptarinėjame medžiagą, ypač darbų sąrašus, staiga girdžiu:

– Įsivaizduok, tamsta, ką man pasakė mamytė. Kalbėjomės ilgai ir nuoširdžiai. Ji pranašauja daug geresnius laikus.

Nedrįsau pasakyti, ką apie tokius „pokalbius“ galvoju. Dar kebliau pasijusdavau Palangoje, kai ponია Halina kalbino mane įsitraukti į „pokalbį“ su mamyte, kurią, beje, kadaise gerai pažinojau. Išsisukdavau aiškindamasis laiko stoka.

Parodos atidarymui katalogą išleidome laiku. Deja. Padarėm nedovanotiną klaidą. Nei Jacinienei, nei man neatėjo į galvą papildyti katalogą gausia Kairiūkščio straipsnių apie dailę bibliografija. Juk Vytautas Kairiūkštis buvo ne tik žymus dailininkas (bene kubizmo Lietuvoje pradininkas), bet ir autoriteingas dailės istorijos žinovas, daug šia tema rašęs.

Nostra culpa!

* * *

Tais pačiais 1970 metais susipažinau su lietuviškų baldų dailininku Jonu Prapuolenu. Vidutinio ūgio, kresnas, jau persiykęs per pusšimtį metų, vikrus kaip vijurkas. Rankos ne dailininko, o atkaklaus staliaus: juodos, sugrubusios. Atvažiavęs iš Kauno kiekvieną kartą vaišindavo mus didelėmis, skaniomis savo sodo kriaušėmis (iki tol net panašių nesu ragavęs – burnoj pačios tirpsta). Sakėsi, kad visoje Lietuvoje jis vienas tokias išaugina.

Išleidome nedidelį 8 puslapių bukletą, papuošę baldų autorius portretu. Baldus parodai jis eksponavo pats vienas, dirbdamas išsijuosęs.

Kaip kiti dailininkai, taip ir Prapuolenis, parodą atidarius, suruošė Parodų rūmų kavinėje priėmimą kviestiems svečiams.

Pora žodžių (*pro memoria*) apie tradicinius banketus ar balius (nežinau, kuris žodis tikslesnis). Iki 1968 metų, kol visos parodos vykdavo centriniuose muziejaus rūmuose, dailininkai ruošdavo tas vaišes restoranuose arba savo butuose, o tais metais, atidarius Parodų rūmus – jų kavinėje. Banketų būna visokių. Nuo kuklių iki plataus užmojo, su keliom statinėm Biržų alaus ir su nusilesusių išvedžiojimu iš kavinės. Per šešerius metus man asmeniškai neteko dalyvauti nė viename bankete, nors ne kartą buvau kviečiamas. Įsiminiau J. Prapuolenio suruoštą, į kurį buvo pakviestos 17 asmenybių (mūsų laikais reikia skirti asmenybes nuo žmonių). Kitą dieną paklausiau kavinės vedėją, kaip praėjo iškilmės.

- Nuostabiai! – šyptelėjo vedėja.
- Gal stumtelėjot aukštyrą apyvartos planą?
- Kaip nestumtelsi gavęs rublį septyniasdešimt?
- Nesuprantu.
- Prapuolenis sukviatė septyniolika dailininkų ir užsakė tiek pat puodelių kavos po dešimt kapeikų. Gavau grynais...

* * *

Labai daug darbo buvo įdėta rengiant jubiliejinį muziejaus leidinį, pavadintą „Lietuvos TSR Dailės muziejus“. Gausiai iliustruotame 160 puslapių leidinyje išsamiai apžvelgta muziejaus 30-mečio (1941–1971) veikla. Tačiau jį ruošiant išaiškėjo viena nemaloni, tiesiog apgailėtina aplinkybė – iliustracinė medžiaga.

Per trisdešimt metų muziejuje dirbo įvairūs žmonės. Ne kalbu apie pagalbinius darbininkus, kurie tai įsidarbina, tai, žiūrėk, dingsta kaip nebuvę. Turiu galvoje vadovybės atstovus ir mokslinius bendradarbius. Nuo pat įsisteigimo muziejus turėjo vieną, vėliau – du fotografus, kurie, jei būtų apie tai pagaltavota, galėjo padaryti paprasčiausių dokumentinių nuotraukų. Deja. Pritrūkus vaizdinės medžiagos, dabar teko skubomis fotografuoti ir vadovybę, ir kitus atsakingus kolektyvo narius. Kaip ir galima buvo tikėtis, paruošta „trūko lūžo“ iliustracinė medžiaga išėjo „nei šiam dievui, nei tam dievui“. O pirmaisiais metais muziejuje dirbusių atsakingų darbuotojų neradome nė vienos nuotraukos!

Susidūręs su tokiu kuriozu, pradėjau teirautis, kaip į šį klausimą žiūrima kitose mokslo ir meno įstaigose. Pasirodo – niekas apie tai negalvoja. Laikas bėga, žmonės keičiasi, kai kas miršta, ir galiausiai – neturime nei pavienių, nei juo labiau grupinių nuotraukų, kurios, neužmerkime akių, sudaro nepamainomą istorinę vertybę.

Prieš karą Lietuvoje fotografų buvo vienas kitas, o iš to laikotarpio kultūrinio gyvenimo iliustracinės medžiagos nors vežimu vežk. Dabar fotografų nors vežimu vežk, tačiau istorinę vertę turinčių nuotraukų ir su žvake nerasi.

Kiek anksčiau prabėgom paminėjau Parodų rūmų kavinę. Manau, jog reikia apie ją pakalbėti plačiau. Žinau, kad ko nors ypatingo neparašysiu. Kavinė kaip kavinė, toli gražu ne vien bohemos adeptų užėigos vieta. Kol kavinėje galima buvo rūkyti, lankytojams dažnai pritrūkdavo vietų. Ypač mėgdavo būriais sugriūti visokios bizdės su urviniais jaunuoliais. Vadinamojo „auksinio“ jaunimo elgesys dažnai būdavo provokuojantis, nors ne mažiau mėgdavo patriukšmauti ir nusilasę bohemos išpažinėjai, kurių daliai negalioja elementaraus mandagumo nuostatai. Bene nuo 1973 metų rudens kavinėje buvo uždrausta rūkyti, ir nuo to laiko lankytojų gerokai sumažėjo.

1972 metų kovo 7 dieną „Literatūros ir meno“ numeryje buvo išspausdintas didžiulis Paltaroko straipsnis „Barmenė“, sukėlęs karštus mūsų kavinės lankytojų ginčus. Sektantai įrodinėjo, kad tokie straipsniai niekam neteikia naudos nei garbės. Jų nuomone, laikraštis geriau padarytų spausdindamas daugiau straipsnių apie meną, o ne apie kavinės vedėją. Sektantų „argumentus“ sugriovė nuosaikūs dailininkai, patarę savo kolegoms neieškoti dangių skylės. Neatsimenu, kuris iš jų pasakė:

– Tiek metų miela Stasė mus vaišina, ne kartą į mūsų išsišokimus nuolaidžiai primerkia akį, o kai kurie kolegos dėl straipsnio neriasi iš kailio. Nerimta.

Neiškentęs ir aš įkišau savo dvylekį:

– Dieve duok Paltarokui ilgą gyvenimą. Jis padarė didelį darbą.

– Kokį? – pašoko vienas iš sektantų.

– Vienintelės Vilniuje kavinės vedėją, mielą Stasę Kvedaravičienę įrašė į Lietuvos dailininkų kūrybos istorijos anales. Įsidėmėkit, draugai, niekas neparašys apie „Dainavos“, „Palangos“ ir netgi „Tauro“ vadinamųjų kavinių vedėjus ar vedėjas. Neparašys, nes tos kavinės, tiksliau pasakius, restoranai

* Šioje Krokuvos
menininkų
kavinėje iki 1919
metų nuolatinis
svečias buvo
nepamiršamas
keistuolis
Herbažiauskas.
Karp aiškėja iš
žinomo lenkų
vertėjo ir
teatrologo
T. Želenskio
(Tadeusz Żeleński)
ir humoristės
rašytojos
Magdalenos Kossak
atsiminimų, tarp
Krokuvos
bohemistų
Herbažiauskas
buvo labai
populiari
asmenybė. –
R. M.

** Muziejaus
direktoriaus
Gudyno vardas –
Pranas. – R. M.

nieko bendro su menu neturi. Kas kita Parodų rūmų kavinė, kurioje dabar sėdim. Tik štai kas man rūpi: kodėl teptukoriai savo kūriniais nepapuošia sienų? O galėtų. Kertu lažybų, kad Stasė pavaišintų „Pliskos“ taurele. Ir jūs laimėtumėt, ir vienintelė Lietuvos sostinėje kavinė pasidarytų tikra istorine vieta.

Toksai mano pasiūlymas (ne syki jį priminiau) atsimušė kaip žirniai į sieną. Todėl, šnekučiuodamasis kavinėje su didesnio ir mažesnio kalibro dailininkais, dažnai prisimenu garsią Krokuvos kavinę „Zielony balonik“ („Žalias balionėlis“), kurios sienos išmargintos amžiaus pradžios dailininkų piešiniais ir rašytojų improvizuotomis sentencijomis. Iki mūsų laikų visa tai liko savo rūšies miesto relikvija*.

Mes neišsijudinam lyg apkerpėję kelmai, be polėkių, be fantazijos. Deja, mūsų meno adeptams užtenka nūdienes.

Parodų rūmų kavinė (atidaryta 1968 metų rudenį) kurį metą buvo vadinama „Švento Pranciškaus“*** vardu. Gaila, šis pavadinimas neprigijo, ir vienintelė tikra kavinė Vilniuje, lyg pamestinukė, liko bevardė. Kaip ištikimiausias šios kavinės lankytojas, ne kartą siūliau sugalvoti jai atitinkamą pavadinimą. Nieko nelaimėjau.

1974 metų pabaigoje savaitraštyje „Literatūra ir menas“ (52 nr.) aptikau B. Klovos straipsnį „Tapyba kavinėje“. Entuziastiškai aptaręs žinomų dailininkų darbais išpuoštą „Medžio-tojų užėigą“ Kaune, autorius rašo:

„Užėigos planą sustatė (?) Vytautas *Parčiauskas*, sienas išpailė Vytautas *Valius*, paveikslus tapė Aloyzas *Stasiulevičius*, Sigutė *Valiuvienė*, Leonardas *Tuleikis*, Vincas *Kisarauskas*“.

Mano išryškintos pavardės – vilniečių dailininkų. Straipsnį B. Klova baigia šiais žodžiais:

„Už jį (autorius turi galvoje užėigą, vadindamas jį „kam-peliu“) mes, Kauno dailininkai, tariame ačiū kūrybingam vilniečių menininkų kolektyvui!“

Taigi, Kaunas įsirengė karčėmą, o neatsirado nė vieno vietinio dailininko, drįsusio išpuošti jos interjerą. Teko kviestis Vilniaus penketuką ir už atliktą darbą ne tik sumokėti, bet spaudoje pareikšti nuoširdžią padėką.

Nusitvėręs šio straipsnio nežinia kelintą kartą vėl užsi-
puoliau kelis dailininkus:

– Skaitykit, – sakau, – draugai teptukoriai ir gėrėkitės. Jūsų kavinė atrodo šalta nelyginant evangelikų kirchė plikomis sienomis. Kodėl negalite jos sušildyt? Kaunas, pasitelkęs sostinės dailininkus, savo karčėmą išpuošė, o jūs čia nenorit ir piršto pajudint. Kaip tai suprasti?

– Ieškote dangų skylės, – replikavo vienas iš būrio mano posakiu. – Pirmiausia ši kavinė nedidelė, iš viso šeši stalai. Antra – netinkamos sienos. Trečia – evangelikų interjerai pliki, bet tai nereiškia, kad giedodami psalmes jie jaučiasi nejaukiai. Be to...

– Kas „be to“? – paklausiau.

– Ogi štai kas. Kaunas – turtuolių miestas, o turtuolius vilioja visokie blizgučiai. Kauniečiai už juos moka nesiderėdami.

– Ar jūsų kolegų penketukas medžiotojų karčėmą nukabinėjo blizgučiais?

– Nemačiau, – mano pašnekovas mojo ranka, – ir nieko konkretaus pasakyti negaliu. Viena žinau. Jie gerai išnaudojo Kauno krezų dosnumą. Gaila, kad aš neprisidėjau. O dėl šitos kavinės, kodėl ne? Galima būtų pamėgint. Deja. Ant sauso nieks neklauso. Muziejaus kišenėse vėjai švilpauja, biznio su jumis nepadarysi. Kas kita Kaunas. Ten apsukrūs dailininkai visada užkala. Dabar jums aišku?

– Man aišku kas kita. Gerasis Dievulis mums, lietuviams, pabėrė daug dovanų, o vienos pagailejo.

– Įdomu kokios?

– Savigarbos, draugai, savigarbos. Ir dar šio to, bet geriau nutylėsiu, idant nesusibartume.

Norėjau priminti tokius meno žmogaus bruožus, kaip polėkis ir fantazija.

Patikslinimas. Mintis apie „Medžiotojų užėigą“ Kaune vis nedavė ramybės. Susitikęs mielą Aloyzą Stasiulevičių, tiesiai paklausiau:

– Sakyk, maestro (tą vardą pagrįstai pelnęs, nors dar jaunas), kaip jūs puošėte naują Kauno karčemą?

– Ne karčemą, ne karčemą, – pradėjo Stasiulevičius, – „Medžiotojų užėigą“ – kavinę, kokių iki šiol Lietuvoje nėra. Būdamas Kaune, aplankykite ir, duodu žodį, savo nuomonę pakeisite.

– Tegu bus ir taip, – sutikau. – Bet koks bėsmas nunešė jus į Kauną, kuriame dailininkų pakanka?

– Tai padarėme architekto Parčiausko iniciatyva. Puošdami užėigą įdėjom tikrai daug darbo ir širdies.

– Reikia manyti, kad nelikote nuskriausti...

– Kuo žmogus turtingesnis, tuo skūpesnis, – netikėtai pareiškė mano pašnekovas. – Taip atsitiko ir mums. Už didelį darbą gavome elgetišką atlyginimą. Tiek to! – mostelėjo ranka. – Ką padarėm, padaryta. Buvom sumanę dar vieną atrakciją. Pasirodo, namas, kuriame įrengta užėiga, praėjusio amžiaus pradžioje priklausė daktarui Kovalskiui. Jis ten gyveno su savo gražiuole žmona.

– Čia tai sensacija.

– Ne kitaip. Kreipėmės į Literatūros muziejų, teiraudamiesi, ar kartais neturi kokio nors Kovalskos atvaizdo.

– Teisingai padarėt, – pritariau. – Šiaip ar taip, ta moteris Adomo Mickevičiaus gyvenime suvaidino tam tikrą vaidmenį. Poeto biografijoje ji neišbraukiama.

– Deja, – nutraukė Stasiulevičius, – ne tik negavom jokio atvaizdo, bet išgirdom, ko nelaukėm. Vienas muziejaus darbuotojas net pasipiktino: „Ką? Jums prireikė tos kekšės atvaiz-

do?“ Nieko nepešę, nutapėm alegorinį portretą. Tokia yra tikra „Medžiotojų užėigos“ dekoravimo istorija.

– Kvailas tasai muziejaus atstovas, kvailas per visą pilvą, – atsidusau. – Nevalia Konstancijos Kovalskos vadinti kekše. Tiesa, jos miegamojo durys Mickevičiui visada buvo atviros, bet lenkai, išblusinęję poeto gyvenimą iki smulkmenų, ponios Kovalskos ne tik nekoneveikia, bet ir nekaltina. Už tą romaną Mickevičių smerkė tik jo amžininkai – idėjos draugai. Gaila, kad pas mus vis atsiranda nepraustaburnių kaimo bernų, nors jie dedasi „intelligentais“ ir net užima atsakingas pareigas kultūriniame gyvenime. Vis dėlto, – grįžau prie rūpimo klausimo, – kodėl „Medžiotojų užėigą“ papuošėt, o mūsų bevardė kavinė laukia nesulaukia Vilniaus dailininkų rankų?

* Be atlyginimo.

** Socialistinio lenktyniavimo nugalėtojas (rus.).

– Apie savo kavinę, – pasakė Stasiulevičius, – seniai galvojom. Maža to. Pasiūlėm ją papuošti *gratis**. Kas iš to! Rūmų projektuotojai pasipriešino, pareiškę, jog kavinės neleis ne tik dekoruoti, bet ir pirštu paliesti.

* * *

Iki šiol leidinių skaičiumi 1973 metai buvo rekordiniai (29 vienetai!). Galbūt remiantis šiuo faktu gavau m e d a l į – n e m e d a l į. (Būdamas nūdienių herbų absoliučiu profanu, nežinau, kaip pavadinti.) „Pobieditiel socsorevnovanija** 1973“, nors su niekuo soclenktyniavimo sutarties nepasirašiau. Miniu šį faktą kaip savo rūšies kuriozą, dzūkiškai pasakius – dzyvų dzyvus.

* * *

Negaliu neužfiksuoti labai nemalonaus 1974 metų įvykio.

Turiu galvoje žinomą Lietuvos dailininką Petrą Kiaulėną, išvykusį į užsienį dar prieš Antrąjį pasaulinį karą. Studijavo Romoje, vėliau Paryžiuje, iš kur persikėlė į Ameriką ir ten prieš keliolika metų mirė, palikęs daugelį darbų.

Gavau nurodymą surinkti duomenis apie šio menininko gyvenimą ruošiamos parodos bukletui. „Gimtojo krašto“ redakcijoje perskaičiau prieš keletą metų parašytą straipsnį apie Petrą Kiaulėną. Be to, į lietuvių kalbą yra išversta bene Amerikoje išleista anglų kalba nedidelė mūsų tautiečiui skirta monografija. Gavau ir keletą jo darbų nuotraukas. Žodžiu, beveik visa bukletą medžiaga buvo jau ant stalo. Trūko tik direkto-riaus pažadėto trumpo įvado.

Po kurio meto paaiškėjo, kad rengiamos Petro Kiaulėno darbų parodos nebus. Net nesiteiravau, kam būtent užkliuvo jo kūrybinis palikimas. Jeigu ir teiraučiausi, vis tiek nieko konkrečiau nesužinočiau, o jeigu ir sužinočiau, susidariusi padėtis nuo to nepasikeistų.

Vieno negaliu suprasti. Kodėl bijomasi seniai mirusių dailininkų kūrybinio palikimo, kuris, nepriklausomai nuo to, ar kam patinka ar nepatinka, vis tiek įeina į lietuvių tautos kultūros lobyną kaip jo neatskiriama dalis?

* * *

Labai iš anksto ruošėmės Pabaltijo (Estija, Latvija, Lietuva) 1975 metų tapybos parodai. Iš praėjusių tokio pobūdžio parodų žinojau, kad ir šiuo žygiu teks verstis per galvą. Taip ir buvo! Darbų sąrašus ir nuotraukas gavome pavėluotai. Be to, latviai, kaip visada, atsiuntė ne sąrašus, o jovalą, nenurodę dailininkų vardų ir prie darbų nepažymėję atlikimo technikos. Laimė, turime puikų žmogų Bronių Uogintą. Jam ir teko pareiga perversiti visus latvių dailininkų darbus, iššifruoti vardus ir nustatyti techniką.

Baiminausi, kad vargu laimėsime mūšį už šios parodos katalogą. Vis dėlto laimėjom, ir parodos atidarymui katalogas buvo kasoje. Neminėsiu smulkmenų, nors ir jos yra įdomios, pasakysčiau – kuriozinės. Be dviejų mielų bičiulių dailininkų,

minėto tapytojo B. Uoginto (tėvo) ir grafiko V. Jucio, aktyvios ir sumanios pagalbos, katalogas laiku nebūtų išvydęs pasaulio. Iš pradžių abu dailininkai „užhipnotizavo“ spaustuvės cinkografiją, ir po poros dienų per 200 klišių atsirado ant mano stalo. Susitvarkius su Glavlitu, įjėdus „puolė“ spaustuvės rinkyklos cechą ir su „hipnozės“ pagalba per kelias dienas buvo prikaltos klišės bei surinktas tekstas, kurį šeštadienį ir sekmadienį (gegužės 24–25) namie atidžiai patikrinau. Pataisius korektūros klaidas, pulta „kerėti“ mašinų cechą, po to knygrišyklą. Ir aštuonių lankų gausiai iliustruotas, spalvotu viršeliu katalogas iš spaustuvės į Parodų rūmus atkeliavo laiku. Po parodos atidarymo B. Uogintas telefonu pranešė:

– Pradėjus pardavinėti katalogus, iš karto susidarė ilga pirkėjų eilutė. Daugelis lankytojų pirko po kelis egzemplio-

rius. Aš pats įsigijau penkis ir, aukštai iškėlęs, didžiavausi tuo, ką padarėm.

Pora žodžių apie parodoje eksponuotus trijų respublikų dailininkų darbus. Neturiu teisės jų nei analizuoti, nei vertinti. Tai dailėtyrininkų pareiga. Aš jau minėjau, kad mūsų menotyrininkai ir dailėtyrininkai toli gražu ne ereliai, veikiau žvirbliai, kurie individualiose ir kolektyvinėse parodose vos pasikapsto, ir tai tik paviršium. Prieš keletą dienų grafikas Stasys Krasauskas skundėsi:

– Atšventę trisdešimtmetį, daug kuo galim pasididžiuoti. Deja, iki šiol neturim bent kiek gilesnės praėjusio laikotarpio meno analizės, nekalbant jau apie studijas.

Krasauskas gal ir sulauks tokių studijų, aš nepamatysiu.

... Trys kaimyninės Baltijos tautos – trys skirtingi tapybos braižai, kuriuos iš pirmo žvilgsnio pastebi netgi eiliniai žiūrovai. Kad pirmomis dienomis minios lankytojų bangavo salėse, išpirko beveik visus (900 egz.) katalogus, tai ne dėl lietuvių dailininkų darbų. Lankytojus vilioja estai ir latviai, kurių (ne visų) drobėse juntama saulėta nuotaika, nors, kas įdomiausia, tų paveikslų realizmu neapkaltsi. Dalis dvelkia primityvizmu, dalis surrealistiniais.

Visai kas kita lietuvių tapytojų darbai. Juose neįžvelgsi jokios prošvaistės, visi paveikslai daro niūrų įspūdį. Galbūt savaime jie yra vertingi, bet lankytojų dėmesio neprikausto. Seni ir jauni, vyrai ir moterys praeina abejingi, daug gyviau domėdamiesi estų ir latvių darbais, dėl kurių mūsų direktyvinės ne tik meno asmenybės stipriai baiminosi, ar nekils... audra. Mat kai kurie, ypač estų paveikslai, esą nieko bendro neturį su socrealizmu.

* * *

Noriu tik glaustai paminėti savo 75-ąsias gimimo metines. Nutylėčiau, jei šis mano amžiaus didokas jubiliejus nebūtų

susijęs su muziejumi. Rugsėjo pabaigoj kreipiausi į mokslinę sekretorę J. Malijauskienę, prašydamas praleisti negirdomis, lyg to ir nebūtų. Užsispyrė moteriškė, ir penktadienį, lapkričio 14 dieną profsąjungos komiteto pirmininkas Jonas Sidaravičius pakvietė į pirmadienį (lapkričio 17) ruošiamą „arbatėlę“, kurios kračiau- si lyg velnias kryžiaus. Nelaimėjau, ir su žmona teko dalyvauti. Remiantis dažnų laikraščiuose pasirodančių komunikatų apie įvairius oficialius susitikimus leksika, reikia pasakyti, kad draugiško kolektyvo suruošta „arbatėlė“ praėjo nuoširdžio atmosferoj. Mano adresu pasakyta daug gražių kalbų. Gavau nemažą dovanų. Tarp jų bronzinį mano raukšlėmis išvagotą ciferblatą – medalį ir, ko visai nesitikėjau, Kultūros ministerijos garbės raštą. Apjuostas plačia lietuviška juosta su jaustu įrašu „Ilgiausių metų“, atrodžiau labai keistai ir, ko gero, juokingai. Kitą dieną Dailės parodų rūmų direktorius S. Stropus pietų pertraukos metu savo kabinete suruošė papildomą „arbatėlę“ ir ta proga įteikė Rytų Vokietijoje išleistą stambią G. Vaitkūno vokiečių kalba parašytą M. K. Čiurlionio monografiją, kurios kaip bibliografinės retenybės visi ieško pasiryžę brangiai užmokėti.

Taip baigėsi mano 75-metis.

1976

KOVAS

Nežinau, ar yra pasaulyje judresnis muziejus už mūsų. Per daugelį metų pasidarėm tikrais čigonais. Skirtumas tik tas, kad iš vietos į vietą čigonai keliauja paprastai vežimais, o mes – mašinomis, vežiodami dailės parodas po visą Lietuvą. Tikslas – supažindinti su menu tolimiausių kaimų gyventojus. Lietuvoje muziejų yra kelios dešimtys, tačiau tokius vojažus retas kuris praktikuoja. Gal tik Kauno Čiurlionio muziejus, bet nepalyginti mažesniu mastu. Iš tiesų panašia veikla, jeigu ji duoda nors šokią tokią naudą, turėtų užsiimti Dailininkų sąjunga.

Nežinau, ar ši organizacija yra nusususi finansiškai, ar rūpinasi tik savo narių reikalais. Viena aišku, apie 600 narių turinti sąjunga neįstengia išleisti paprastos afišos, ir jeigu jos prireikia – gula ant mūsų sprando.

Be kilnojamų parodų, kasmet pavasarį rengiamos vadinamosios „Dailės dienos“. Iš pradžių tenkintasi Vilniumi, nuo kelerių metų ši impreza organizuojama kuriame nors rajone. Šiomet laimingą bilietą ištraukė Pakruojo rajonas. Prasidėjo tikra pasiutpolkė – kas lydės mašinas, ką vežti? Galvotrūkčiais buvo atrenkami paveikslai, valomos dulkės ir kraunami į mašinas. Aišku, prireikė afišos. Ką gi! Reikia tai reikia, bet antra savaitė „Vaizdo“ spaustuvėje demontuota afišų cecho mašina. Kreipiausi į „Tiesos“ spaustuvės gamybos skyriaus viršininką, maldaudamas išimties keliu išspausdinti 150 afišų. Dieve duok jam sveikatą, sutiko, ir kovo 15 dieną dar pusiau šlapią tiražą sukrovėm į mašiną, vežančią į Pakruojo rajoną.

Laimingos kelionės!

Muziejaus paveikslai, vežiojami po provinciją, nedings, ta, tik po ilgų klaidžiojimų pargabenti dažnai patenka į... restauracines dirbtuves. Suprantama – paveikslai skirti muziejaus ekspozicijoms, bet ne tampyti iš rajono į rajoną, krauti, iškrauti, kabinti parodose, nuimti, vėl krauti į mašinas ir taip be galo.

Kas kita, kai atiduodama (negrąžinamai) kitoms organizacijoms, o taip pasitaiko. Jei kam prireikia, imama tik iš mūsų muziejaus. Pasidarėm amžina melžiama karvė.

Šia prasme kovo pirmomis dienomis muziejuje prasidėjo tikras kvaitulys.

Turiu galvoje suremontuotus buvusius Vilniaus vyskupų rūmus Kutuzovo (lenkų laikais vadinosi „Napoleono“)* aikštėje. Ir kas nebuvo šių rūmų šeimininkas!

* Dabar
Daukanto a.

XVIII a. pabaigoje juose viešpatavo pagarsėjęs vyskupas Masalskis, po jo iki 1915 metų persirito visa virtinė Vilniaus generalgubernatorių. 1919–1939 metais čia mėgo apsistoti atvykę iš Varšuvos Lenkijos valdovai, po Antrojo pasaulinio karo rūmai atiteko karininkams. Prieš keletą metų karininkai išsikraustė, ir štai ateina nauji šeimininkai. Rūmus remontavo (remontas dar toli gražu nebaigtas) apie trejus metus, o muziejus gavo kultūros ministerio įsakymą per 3 dienas paruošti 50 eksponatų (tapyba, grafika, skulptūra), juos apvalyti (imti iš fondų), jei reikės – restauruoti, nugabenti į Meno darbuotojų rūmus (taip rūmai oficialiai pavadinti) ir pakabinti salėse.

Muziejaus restauratoriai ir kiti darbuotojai dienomis ir naktimis tvarkė atiduodamus paveikslus ir, nugabenę į rūmus, prieš atidarymo dieną visą naktį kabino salėse. Už šį, galima sakyti, kruviną darbą jiems ne tik nieks nepadėkojo, bet nepakvietė ir į atidarymą. Toks jau likimas ar... „mauras padarė savo...“

Kas įsikurs atnaujintuose rūmuose, kol kas neaišku. „Literatūra ir menas“ (12 nr.) rūmus pavadino „Namais meno mūzoms“. Duok Dieve, kad mūzos išskėstų sparnus tautinio mūsų meno gerovei. Palinkėjęs kuo geriausios sėkmės, suabejojau. Kaip rodo rūmų pavadinimas, jame reziduos ne viena meno organizacija. Jau ir dabar yra vadovybė, yra darbuotojai – ne technikai ir ne fiziologai, bet menininkai. Deja, nemokėjo sukabinti gautų paveikslų. Kas bus toliau? Pasitikėkim mūzomis.

BALANDIS

Velykos Anno Domini 76 praėjo pilkai, kaip jau daugelį metų. Šaltos, nors antroji balandžio pusė sausa, kelios savaitės be lašo vandens. Ne kitokia nuotaika ir darbe. Daužomės kaip Morkus pekloje, pykstam, erzinamės. Ir ko? Nesiklosto, kaip planuota. Popieriaus nuo pernykščių metų pavasario negavome

nė lapo, baigiam paskutinius likučius. Negavom ir papildomo lankų limito, spaustuvė užsakymus vykdo vėžlio žingsniu. Visi mūsų nusižėminusių maldavimai, pagrįsti nesugriaunamais argumentais, į direktyvinius veiksmus atsimuša kaip žirniai į sieną.

Iki šių metų jokio vargo neturėjom. Kiek popieriaus reikėjo – gaudavom, pagal planą išleisdavom bent jau parodų katalogus. Dabar nors plika kakta sieną daužyk – nieko nelaimėsi.

Technika... viską lemianti technika, o antras mėnuo negaliu išspausdinti afišos. „Vaizdo“ spaustuvės afišas spausdinanti mašina balandžio pradžioje buvo išmontuota ir pernešta į kitą erdvesnę patalpą. Dvi savaites montavo naujoje vietoje, po to pradėjo spausdinti. Neilgam. Po kelių dienų paaiškėjo, kad mašina... siūbuoja. Vėl išmontavo, pradėjo stiprinti pamatus. Kada užbaigs ir dar kartą sumontuos mašiną, nieks nežino. Parodos, dailės fakultete paskaitos lieka be afišų. Žinoma, dėl to pasaulis nesugrius ir vaikų bus, bet apmaudu, kad XX a. antroje pusėje dideliame mieste nėra kur (kitos spaustuvės tokių užsakymų iš tolo kratosi) išspausdinti paprastos afišos.

LIEPA

Jau daugelį metų vasaromis įvairių meno sričių kandidatai naktimis nemiega, dienomis neranda vietos laukdami laureatų vardo. Kaip žinome, tuo metu kandidatus premijoms siūlo atitinkamos organizacijos. Sunku patekti į kandidatus, dar sunkiau į laureatus.

Šiemet dailės premijai gauti figūruoja žinomas dailininkas Vladas Karatajus. Mėnesio pradžioje ilgai šnekučiavomės kavinėje. Aš jam palinkėjau gauti premiją, dailininkas nervinosi, nelinkęs apie tai leisti į kalbas. Griebiausi kitos temos: kuo paaiškinti masinį abiturientų veržimąsi į Dailės institutą. Juk tai psichozė, pasakiau, o gal epidemija, nežinau, kaip tiksliau pavadinti.

– Neišgydoma, – patvirtino Karatajus. – Laimingi dėstytojai, nepatekę į egzaminų komisijas. Patekę išjungia namų telefonus, nieko pro duris neįsileidžia. Deja, kandidatų į dailininkus tėvai randa būdus sumedžioti protekciją...

Liepos 21 dieną spaudoje paskelbtos šiemetinių laureatų pavardės – iš viso 34 laimingieji. Kaip ir buvo laukta, Karatajus tarp išrinktųjų.

Po puskapio metų panašaus pobūdžio sąrašė pirmą kartą sumirgėjo ir vilniečio pavardė. Kieno? Aišku – Albino Žukausko. Premija pripažinta nusipelniusiam *et cetera, et cetera* už eilėraščių rinkinį „Atabradai“. Žinančiam laureato biografiją pavadinimas aiškus kaip saulėta diena.

Nežinau, ar priimdamas laureato diplomą ir piniginę premiją jis prisiminė 1940 metų gegužės 2 dienos iškilmes Universiteto kolonų salėje, kai mes, trys vilniečiai – Juozas Kanopka, dabartinis laureatas ir aš – gavome premijas iš Jadvygos Tūbelienės rankų.

Vargiai.

RUGSĖJIS

Pačiomis pirmomis rudenėjančio mėnesio dienomis Lietuvą užgulė juodi debesys, prapliupo lietus, žaibai raižė dangų, dundėjo griausmai. Vieni džiaugėsi būsimo grybų derliumi, kiti, dar neatostogavę, baimingai dairėsi į dangų. Mes irgi panarinom galvas sukišę nosis į krūvą katalogų.

Spaustuvėje vis dar stūkso: „A. Skirutytė“, Gudonytės – „Užkurnis“, „Akvarėlė“, „Gorkio dailininkai“, „Tarybinė lietuvių grafika“. Prie jų pripliusavau Vytautą Klemką, paruošiau P. Aleksandravičių. Suskaičiavau – 7. Tą pačią dieną R. Budrys paklojo ant stalo J. Maceikos parašytą išsamų (papildytą) „Paveikslų galerijos vadovą“, tarpukario lietuvių grafikos katalogą, tarybinės lietuvių tapybos katalogą, gobelenų mokslinį ka-

talogą ir muziejaus fonduose laikomos Vakarų Europos tapybos mokslinį katalogą. Suskaičiavau – 5.

Vadinasi – 12. Skaičius iš tiesų įspūdingas. Esant normalioms sąlygoms, galima raitotis rankoves, paspaudyti delnus ir imtis darbo.

Imkis, kad nori, neturint ant ko spausdinti. Budrys, kaip paprastai, kupinas geriausių vilčių, įrodinėja, kad popieriaus gausim, net tiek, kiek reikės. Palaiminti tikintieji, nes jie gyvena kantrybe.

Kaip parapijų bažnyčiose atlidai, taip mūsų muziejuje – žymesnių parodų atidarymai. Bažnyčiose skamba visi varpai, procesijoje barstomos gėlės, pas mus atidaroma griaudžiant muzikai, holas papuošiamas gėlių (tam skiriamos specialios lėšos) puokštėmis. Iki šiol tokioms parodoms (atlidams) muzikantai buvo samdomi. Dabar sumanyta kitaip. Dedamos pastangos įsigyti etatinį trio ar gal ir kvartetą, kuris prieš atidarymą grotų iš anksto numatytus ir, aišku, direktyvinių asmenų aprobuotus kūrinis. Tuo tikslu į Kultūros ministeriją nukeliavo atitinkamas raštas. Jei ministras patvirtins ir pripažins papildomus 3–4 muzikantams etatus, ateityje turėsime savo... orkestrą. Kitas klausimas, ar ši nauja (abejoju, ar kur nors pasaulyje praktikuojama) priemonė pagausins lankytojų.

LAPKRITIS

Keletas žodžių apie staiga mirusį tapytoją Joną Švažą. Sukrečianti žinia apie jo mirtį pasklido 14 dieną. Švažas gimęs tais pačiais metais (1925) kaip ir vitražistas Algimantas Stoškus. Nuo pernykščių metų abu ruošė savo darbų parodas, bet sirgdami atidėliojo vėlesniam laikui. Su abiem meno meistras ne kartą teko kalbėtis, atrenkant parodos katalogui medžiagą. Ilgametis Švažo bičiulis, to paties žanro atstovas Aloyzas Sta-

siulevičius parašė nekrologą* „Liko nenudžiūvę dažai“ („Literatūra ir menas“, 51 nr.). Tarp kitko pažymėjo:

„Jonas Švažas įrašė lietuvių daileje savitą ir nepakartojamą puslapį... <...> Jis kūrė mūsų tapyboje sutaurintą poetiško pasakiškumo ir rūstaus didingumo lydinį“.

Neturiu teisės vertinti velionio darbų. Galiu pasakyti tik viena. Švažas kaip žmogus buvo iš tiesų taurus, neturintis nė krislelio didybės, kuo ne vienas lietuviškojo Olimpo dievaitis yra nepagydomai apsikrėtęs.

Ir dar viena, jei taip galima pasakyti, asmeninio pobūdžio pastaba.

Visos Europos tautos turi savo panteonus. Neturime tik mes. Šimtmečio pradžioje palaidojus Rasose (1906) Povilą Višinskį, 1911 – M. K. Čiurlionį, 1916 – Gabrielių Landsbergį ir pastačius didžiulę koplyčią mirusiems Vileišių šeimos nariams, tikėjomės, kad šios bene seniausios kapinės Vilniuje ilgainiui taps mūsų panteonu. Deja. Įvyko kitaip, ir nežinia, koks direktyvinis didikas „nusipelnė“, atidavęs aklam likimui Rasų kapinių tradicinį „Literatų kalnelį“ („Gorka literacka“).

Niekieno netvarkomos Rasos virto apleistais krūmynais, o mirę žinomi mūsų meno žmonės dabar laidojami Karių kapinėse. Šiame Vilniaus kalnely rado amžiną atilsį ir tapytojas Jonas Švažas.

GRUODIS

Per praėjusius metus visko būta: nervų, bėgiojimų, rūpesčių, nuovargio, graužaties. Vis dėlto daug padaryta, išleidžiant 23 bibliografinius vienetus.

Naktį iš penktadienio į šeštadienį įžengsime į naujus 1977 metus, pažymėtus net dviem astrologiškai magiškais ženklais.

Ką jie lemia? Jei tikėsime senovės tautų įsitikinimais, neporiniai skaitmenys yra laimingi. Manysim, kad taip yra, ir

* Autorius nusiskundė, kad iš straipsnio redakcija daug išbraukė ir daug patį prirašė.

tuo galima būtų džiaugtis. Deja. Susumavę naujų metų neporinius skaitmenis, gauname porinį skaičių – 24. Parašęs šiuos du skaitmenis, prisiminiau:

Mano patrono, ne eilinio šventojo, o paties arkangelo Rapolo diena – spalio 24. Gerai. Gimnaziją baigiau 24 metais. Puiku. Tais pačiais metais pakliuvau į lenkų kariuomenę, į 24 ulonų pulką. Tegu ją kipšas. 1947 metų birželio 24 dieną antrą kartą laimingai vedžiau. Valio. Viskas? Ne! Audringame mano gyvenime (esu labai ramaus būdo) lieka dar vienas toks pat simboliškas skaičius.

Nuo šių, besibaigiančių metų iki šimtinės lieka... 24 metai (simbolinis „24“).

1977

SAUSIS

Dailininkų sferose daug kalbama apie artėjantį Lietuvos dailininkų sąjungos narių suvažiavimą. Kalbama ne apie kūrybos problemas, kurias suvažiavimas turėtų svarstyti, bet apie pirmininko postą. Nuomonės nesuderinamos. Vieni lažinasi, kad pirmininku būsiąs skulptorius Konstantinas Bogdanas, kiti palaiko taip pat skulptorių Gediminą Jokūbonį, dar kiti paleido gaudus, kad pirmininko kėdėje atsisėsiąs Pranas Gudynas.

Keista, kad nieks nelinksniuoja išsilaikiusio per 18 metų pirmininko poste grafiko J. Kuzminskio pavardės. Atrodo, kad diskusijose prieš suvažiavimą ligšiolinio išdidaus pirmininko pavardė tarytum išgaravo. Nieko panašaus! Kuzminskis tyliai ir ramiai laukia naujos kadencijos ir, kertu lažybų, viešpataus dar keletą, o gal ir keliolika metų, kol turės jėgų šiaip taip judėti.

Suvažiavimas! Suvažiavimas! Ir... po suvažiavimo, kurio kaip ir nebūta. Dailininkai, kaip minėjau, savaitėmis diskutavo, pranašaudami ilgamečio pirmininko detronizaciją. Disku-

sijos, ginčai, pranašystės baigėsi tuo, ko galima buvo laukti. Balsavimo rezultatai iš anksto buvo žinomi – apsamanojęs Kuzminskio sostas keleriems metams bus nepajudintas.

Liko tik viena atrakcija – direktyvinių dailininkų įdomios karikatūros „Literatūros ir meno“ savaitraštyje.

Prašau nepykti už norą čia nusikeikti pačiais bjauriausiais žodžiais. Ir štai kokia proga.

Sausio 9 dieną suėjo lygiai 70 metų, kai Vilniuje buvo atidaryta pirmoji lietuvių dailės paroda. Niekas iš 600 mūsų dailininkų nepagalvojo ne tik apie tai, kaip šį brangų jubiliejų paminėti, bet lyg burnon vandens prisipylę žodžiu neužsiminė, stumdydamiesi tarytum vaiduokliai kasdieninio gyvenimo sutemose.

Kodėl, sulaukus kiekvienam lietuviui brangaus jubiliejaus, nesuruošta mokslinė (turim gyvą peklą įvairiausių menotyrininkų) konferencija, kodėl nesuorganizuota jubiliejinė dailės kūrinių paroda? Į tai nieks, netgi gausi Sąjungos valdyba su amžinu pirmininku ir keliais tuzinais narių negalėtų ar veikiau nenorėtų atsakyti.

Apkerpėjom?

VASARIS

Visa Lietuva apverkia mirusį talentingą dailininką grafiką Stasį Krasauską. Išsiskyrė su pasauliu pačiame kūrybos pajėgume, eidamas vos 48-us gyvenimo metus. Grafikus skaičiuojame šimtais, o šiame žanre originalus, nepakartojamas buvo tik Krasauskas. Visi kiti, pradedant Rauduve ir baigiant iškeltu į pačią Olimpo viršūnę Kuzminskiu, savo kūryboje remiasi tik liaudies meno motyvais („Dul, dul, dūdelė – graži mano mergelė“), į šį dailės žanrą nieko naujo, nieko originalaus neįnešę.

S. Krasauskas, kaip girdėjau, ruošėsi dar vienam dideliamei ir atsakingam darbui – iliustruoti Dantės „Dieviškąją komedi-

ją“. Buvo suplanavęs padirbėti bent dvejus metus, ir jei ne staigi nelemta mirtis, po kelerių metų būtų męs gimtąją kalbą gavę grandiozinį veikalą, puoštą lietuvių dailininko iliustracijomis.

Turim apie 600 vien Dailininkų sąjungos narių, o tokio grafiko kaip Krasauskas negreit sulauksime.

BIRŽELIS

18 dienų Palangoje prabėgo lyg jų ir nebūta. O buvo, tikrai buvo. Pirmą savaitę praėjo bėgštauja, kad neteks pasikepinti. Teko, 12 dienų saulutė svilino lyg ugnimi, jokio vėjelio, jūra tarytum bekraštis veidrodis. Turėjom kuo pasidžiaugti.

Palangoje turėjau progą apsilankyti tapytojo Vytauto Cipijausko sezoninėje dirbtuvėje. Nežinau, ar esu minėjęs vadina-mąsias „kūrybines komandiruotes“. Šį mūsų epochos kuriozą nors trumpai pravartu užfiksuoti.

Kasmet pavasarį Dailės fondo nuožiūra kai kurie dailininkai gauna minėtas komandiruotes vienam, dviem, o kai kas

ir trims mėnesiams į kūrybos namus. Ne tik nemoka už užimamas patalpas, bet veltui gauna visą išlaikymą.

Užkopęs į ketvirtą aukštą, įžengiau į erdvią Ciplijausko dirbtuvę, pilną šviežiai nutapytų paveikslų. Iš daugelio drobių labiausiai prikaustė Kauno teatro aktorės Rūtos Staliliūnaitės portretas, kuriame ji pavaizduota kaip karalienė Barbora Radvilaitė. Neturėjau galimybės žavėtis Staliliūnaitės-Radvilaitės vaidyba scenoje, bet televizijoje matyta Noros vaidmeny ji paliko neišdildomą įspūdį. Ciplijausko nutapytame karalienės portrete iš aktorės dvelkia ir moters grožis, ir karališkas majestotas. Tai jau labai daug. Gaila – tokių dailininkų turime labai ribotą skaičių.

Kitas įspūdis – vizitas pas senosios dailininkų kartos atstovą – Bronių Uogintą. Šis gabus dailininkas ir taurus žmogus nuo ankstyvo pavasario iki vėlaus rudens gyvena Palangoje sa-

vo namuose. Kaip pats prisipažino, namus pradėjo statyti prieš 22 metus. Pradėjo, bet iki šiol dar... nebaigė.

Čia pat puikuoja keli naujoviškos, išpuoštos, išpuoselėtos mūrinės vilos, prie kurių prisiglaudę Uoginto namai atrodo (nežinau, kaip tiksliau apibūdinti) lyg lūšna, nors ir dviaukštė. Kieme jokios gėlytės, tvora vos laikosi, namų išorė taip ir prašosi bent kuklios apdailos.

Dar keistesnį įspūdį palieka interjeras. Tai jau ne secesija, o lietuviška pliuškiniada, į kurią vasarai suvažiuoja artimi šeimnininkui žmonės. Kodėl neužplūsti, jei geraširdis Uogintas visus „dačnikus“ laiko veltui ir, ko gero, dar ir pamaitina.

Grįžęs į Vilnių, savo įspūdžius papasakojau tapytojui Broniui Tuleikiui.

– Ne viską apie Uogintą žinot. Kito tokio žmogaus Lietuvoje ir su žvake nerasi. Visu savo būdu Uogintas neatmezgama ryšiais yra suaugęs su tais namais, be kurių neįsivaizduoja gyvenimo. Dar prieš pradėdamas statytis Palangoje namus, mokytojavo Trakuose.

– Negirdėjau, kad ten būtų gyvenęs.

– Gyveno Vilniuje, o mokytojavo Trakuose. Kas rytą iš Vilniaus į Trakus ėjo pėsčias ir... niekuomet nepavėlavo į pamoką.

– O namai Palangoje?

– Čia jau kita opera. Pradėjus anuo metu statyti namus, kurorte niekas neobliavo lentų. Uogintas rado išeitį. Kasdien priešpiet užsidėjęs ant peties kelias lentas, nešdavo į... Šventąją. Iš ten popiet su nuobliuotom, aišku, pėsčias grįždavo į Palangą... Nesijuokit. Taip buvo. O dėl namų, kertu lažybų, Uogintas niekuomet jų neužbaigs. Kodėl? Todėl, kad tada neturėtų kuo rūpintis.

LIEPA

Apstulbau radęs Krokuvoje leidžiamame literatūros laikraštyje „Życie literackie“ (Nr. 29) nedidelį straipsnį apie Oskaro Milašiaus gimimo šimtąsias metines. Pirmas sakiny s skamba:

„Oskar Miłosz, poeta francuski polskiego pochodzenia, 1877–1939“*.

Toliau pažymėta, kad po 1918 metų Milošas buvo Lietuvos pasiuntiniu Paryžiuje ir visą gyvenimą rašė tik prancūziškai.

Visa tai tiesa, išskyrus grynai lenkiškos megalomanijos bruožą. Kam nors trumpam ar ilgam blykstelėjus tarptautiniame forume, lenkų spaudoje įžymybei neretai priskiriama „polskie pochodzenie“ („lenkų kilmė“). Prieš keliolika metų garsėjo nepakartojamo balso solistė pervietė Ima Sumak. Lenkai čia pat paskelbė, kad solistė Ima Sumak, nors gimusi ir augusi Peru respublikoje, vis dėlto greičiausiai esanti „lenkiškos kilmės“.

Minėtas literatūrinis savaitraštis – rimta firma. Todėl dar labiau nesuprantama ir megalomanija, ir kai kurių Lietuvos kultūrinio gyvenimo faktų ignoravimas šio leidinio puslapiuose. Turiu galvoje nepateisinamą tylėjimą apie lenkų kultūros renginius Lietuvoje.

Nuo 1968 metų (tada pradėjau dirbti muziejuje) iki šiol buvo suorganizuota ne viena iš Lenkijos atgabenta dailės paroda, ne vienai išleistas katalogas. Į parodų atidarymus atvyksta dailininkai ir muziejų direktoriai, prikalbama komplimentų, pasidžiaugia išleista katalogais. Daugiau nieko. Jokiame Lenkijos žurnale, jokiame su menu susijusiame laikraštyje apie tai neprasitariama nė puse žodžio. Tyla lyg kapinėse.

Nejaugi jie iki šiol negali suvirškinti mūsų kultūrinio gyvenimo?

* Oskar Miłosz –
lenkų kilmės
prancūzų poetas
(1877–1939).

RUGPJŪTIS

Tebus leista padaryti mažą retro. Gegužės mėnesį Parodų rūmuose buvo surengta didžiulė lenkų skulptoriaus K. Dunikovskio (Ksawery Dunikowski) darbų paroda. Prieš atidarymą išleidom didžiulį spalvotą katalogą, kuriuo nuoširdžiai žavėjosi skulptoriaus muziejaus Varšuvoje direktorė Aleksandra Kodurova. Buvau įsitikinęs, kad minėtas literatūros savaitraštis „Życie literackie“ paminės šį plataus masto kultūrinį įvykį. Nutylėjo.

Iš Vilniaus paroda buvo perkelta į Minską. Kaip ir reikėjo tikėtis, gandai jokio katalogo neišleido (naudojosi mažytės apimties Ermitažo išleistu katalogu). Užtat „Życie literackie“ (1977.VIII.28, Nr. 35) pasididžiudamas įdėjo tokią žinią:

„Tūkstančiai Minsko gyventojų apžiūrėjo Ksavero Dunikovskio kūrybą. Parodoje buvo eksponuota 120 kūrinių, atstovaujančių skulptūrą, tapybą ir piešinius iš menininko muziejaus fondų“.

Kodėl šis savaitraštis, kuris labai kruopščiai renka ir publikuoja visokius su lenkų kultūra susijusius įvykius pasaulyje, piktai nutyli tik apie Vilnių? Galbūt lietuvių kalba išleistas katalogas redakcijoje sukėlė nervinį šoką.

Keisti žmonės. Nieko nepamiršo ir nieko neišmoko.

RUGSĖJIS

Paskutinio lyg ir vasaros, lyg jau rudens mėnesio pirmomis dienomis norėčiau paminėti du kontrastiškus Lietuvos dailės istorijos faktus.

Lygiai prieš 70 metų (1907.IX.2) Vilniuje, pabrėžiu – V i l n i u j e – buvo įsteigta Lietuvių dailės draugija, kurios nariais užsirašė beveik visi Pirmosios lietuvių dailės parodos Vilniuje (1907.I.9) dalyviai. Draugijos steigimo iniciatoriais buvo M. K. Čiurlionis, P. Rimša ir A. Žmuidzinavičius.

Šios dvi datos Lietuvos dailės ir apskritai meno istorijoje turi milžinišką reikšmę. Skaudu ir gaila, kad jas pradedama pamiršti ar, teisingiau pasakius, sąmoningai ignoruojama. Nei Pirmos lietuvių dailės parodos, nei Lietuvių dailės draugijos septynių dešimtmečių jubiliejaus *nepaminėjo nė vienas lietuviškas laikraštis*. Dar liūdniau atrodo Lietuvos TSR dailininkų sąjunga, kurios nei prezidiumas, nei 600 narių – profesionalų dailininkų – neprasitarė nė puse burnos.

Kaip turėjo būti?

Tokiam brangiam jubiliejui paminėti visi lietuviški laikraščiai privalėjo paskirti jį ne specialius numerius, tai bent žymią dalį. Dailininkų sąjungos prezidiumas turėjo suorganizuoti specialią jubiliejui skirtą konferenciją.

Privalėjo, turėjo... Kertu lažybų, kad 90 iš 100 paklaustų dailininkų, kada ir kur įsisteigė pirmoji Lietuvių dailės draugija, tik rankomis kėsčiotų.

*Sapienti sat!**

Praejus lygiai 70 metų nuo Lietuvių dailės draugijos įsteigimo, šio mėnesio 2 dieną Dailininkų sąjungos pirmininkas Jonas Kuzminskis, atidaręs jubiliejinę Lietuvos TSR vaizduojamosios dailės parodą ir pasakęs ilgoką spyčių, nė žodžiu nepaminėjo to, kas 1907 metų rugsėjo 2 dieną įvyko Vilniuje. Gal apskritai nėra apie tai girdėjęs...

* Išmintingam
pakanka (pasakyti)
(lot.).

Ima pagunda užfiksuoti su meno pasauliu susijusio reiškinio – kavos gėrimo peripetijas. Eiliniam duonos valgytojui tokia problema neverta jokio dėmesio. Tai tiesa, bet tiesa ir tai, kad meno adeptams kava yra būtinas atributas, be kurio dažnai jaučiamės tam tikra prasme pasimetę. Suprantama ir visiškai pateisinama, matant meno žmones bėgiojant iš kavinės į kavinę. Deja, šiuo metu toksai maratonas dažniausiai baigiasi liūdnai. Kava išnyko iš krautuvių, baigia nykti ir iš kavinių. Ir

jeigu pasklinda gandai, kad kurioje nors kavinėje galima išgerti puodelį meniškojo nektaro, susidaro eilės, kaip kadaise per atlaidus prie klausyklos.

* *Dabar*
Didžioji gatvė.
** *Dabar Vokiečių*
gatvė.

Penktadienį (16 dieną) su naująja mano viršininke Albina Bataityte leidomės ieškoti laimės „Cukrainėje“ (Gorkio gatvėje, šalia Kapsuko paminklo)*. Prie sienos prigludusios dvi eilės kavos mėgėjų iki pat durų. Įslinkom į vadinamąją „Tarakoninę“ (toje pačioje gatvėje šalia kino teatro „Spalis“). Kava jau pasibaigė. Nuskubėjom į „Žibutę“ (Muziejaus** ir Kretingos gatvių kampas). Kavos – „bizalo“ – dar yra. Deja, pritrūko cukraus.

Nosis nuleidę grįžom į darbą. Už didžiausią honorarą neapsiimčiau aprašyti dabartinių kavinių specifikos. Kodėl? Todėl, kad jokios specifikos nėra, liko tik populiarios „zabiegalkos“, kurios su menu nieko bendro neturi. Tiesa, į šias „zabiegalkas“ (lietuviškai pavadinti nedrįstu) retkarčiais įgriūna viens kitas meno adeptas, bet toli gražu ne pakalbėti su kolegomis, o keiktis stovint eilėje ir po ilgų pasistumdymų išgerti puodelį bizalo, žinoma, jei belaukiant nepritrūksta.

GRUODIS

Dar pora žodžių dėl Parodų rūmų kavinės. Ketvirtadienį kavinė neveikė. Sugedo aparatas, ir nėra kam pataisyt. Elektrikas nuo pat ryto guli girtas.

Kitą dieną prasiblaivė ir pradėjęs taisyti, sudegino motorą.

Laukdami puodelio kavos užgirdom liepsningą sprogimą. Tokiu fejerverku baigėm senuosius metus.

1978

Beveik po trejų metų įvairiausių nesusipratimų kovo pradžioje išėjo iš spaudos įkyrėjęs iki gyvo kaulo „Lietuvių tarybinės

grafikos 1940–1970 m.“ katalogas. Impozantiškas veikalas, už kurį spaustuvei teko sumokėti negirdėta neregėta suma – 3117 rublių.

Turint galvoje tiražą – 500 egzempliorių po 3 rublius, neatgausime ir pusės išlaidų.

Tokiu katalogu galima tik pasidžiaugt, jei staiga nebūtų išaiškėjęs, kai kurių nuomone, nedovanotinas trūkumas. Medžiaga buvo aprobuota prieš dvejus metus. Ir, ko nieks nelaukė, išlindo yla iš maišo. Per paskutinius dvejus metus ne vienas dailininkas pasilypėjo į viršūnes vienu ar keliais laipteliais, įgydami naujus titulus. Apie tai katalogo sudarytojas Vladas Gasiūnas nebuvo pagalvojęs ir dabar susilaukė įskaudintų asmenybių nepasitenkinimo. Pavyzdžiui, amžinasis Dailininkų sąjungos pirmininkas kataloge figūruoja kaip „Dailės akademijos narys korespondentas“, o juk šiuo metu – jau akademikas!

... O man fatališkai praėjusieji metai su savo dviem septyniukėm baigėsi liūdnai. Nežinau, kur ir kaip nustojau sveikatos...

the first of these is the fact that the
the second is the fact that the
the third is the fact that the
the fourth is the fact that the
the fifth is the fact that the
the sixth is the fact that the
the seventh is the fact that the
the eighth is the fact that the
the ninth is the fact that the
the tenth is the fact that the

the eleventh is the fact that the
the twelfth is the fact that the
the thirteenth is the fact that the
the fourteenth is the fact that the
the fifteenth is the fact that the
the sixteenth is the fact that the
the seventeenth is the fact that the
the eighteenth is the fact that the
the nineteenth is the fact that the
the twentieth is the fact that the

the twenty-first is the fact that the
the twenty-second is the fact that the
the twenty-third is the fact that the
the twenty-fourth is the fact that the
the twenty-fifth is the fact that the
the twenty-sixth is the fact that the
the twenty-seventh is the fact that the
the twenty-eighth is the fact that the
the twenty-ninth is the fact that the
the thirtieth is the fact that the

the thirty-first is the fact that the
the thirty-second is the fact that the
the thirty-third is the fact that the
the thirty-fourth is the fact that the
the thirty-fifth is the fact that the
the thirty-sixth is the fact that the
the thirty-seventh is the fact that the
the thirty-eighth is the fact that the
the thirty-ninth is the fact that the
the fortieth is the fact that the

Sutemos

Mūsų naujasis direktorius* Romualdas Budrys įteikė man Juozo Maceikos parašytą lyg ir monografiją, o veikiau išsamų vadovą po Paveikslų galeriją**, pavadintą „Lietuvos panteonu“. J. Maceika yra autentiškas Katedros istorijos žinovas. Prasčiau su kalba. Įteikdamas Budrys pasakė:

– Neskubėkite. Svarbu, kad būtų gerai suredaguota. Šie met būtina išleisime.

Mašinėle perspausdintas tekstas nedidelis, iš viso 63 puslapiai. Rodos, užtektų poros dienų. Kur tau! Skaičiau, taisiau, vėl skaičiau ir taisiau. Susėdome su autorium aiškintis diskutuotinų vietų. Lyginome, derinome, čia papildydami, čia vėl šį bei tą išbraukdami. Sunku padėti galutinį tašką, žinant, jog Katedros istorijos klausimais toli gražu ne visi jos tyrinėtojai laikosi vienodos nuomonės.

Gegužės pabaigoje įteikiau direktoriui galutinai suderintą 68 puslapių tekstą, pasiūlydamas perskaityti.

– Būtinai, – nudžiugo direktorius. – Laiko dar turime. Jūs ramiai birželį ilsėkitės, o vėliau žiūrėsime, kai dugną dėsime.

Kai grįžau iš Palangos, paaiškėjo, kad Maceika dar kartą (ko gero, ne paskutinį) pataršė visą parengtą tekstą, įdėjęs daug naujų patikslinimų, šį tą perdirbęs ir pasižadėjęs pats perrašyti. Pamojau ranka. Nuo to laiko nesidomėjau, juo labiau, kad susirgau. Reikia tikėtis, kad iki šiol (spalio vidury) viskas parengta spaudai.

* 1979 metų rugsejo mėnesį, mirus Pranui Gudynui, LTSR valstybinio dailės muziejaus direktorium tapo Romualdas Budrys.

** Arkikatedra.

Sėkmės!

Norisi užbaigti prieš daugelį metų sumanytą tragediją „Saulė užgeso vidudieny“. 1926 metais buvo išleista mano penkių veiksmyų pjesė „Sulaukė“. Po to šį literatūros žanrą užmečiau pasišventęs prozai ir publicistikai. Dabar neduoda ramybės siaubinga dzūkiško Pirciupių kaimo gyventojų tragedija. Ją noriu pavaizduoti pjesėje. Tiesa, jau daugelį metų literatūriniam forumui man vietos nėra, bet esu pasiryžęs baigti. Gal kada nors ir kam nors pravers.

* * *

Vilnius į visas puses plečiasi ir auga kaip ant mielių (vien troleibusų kursuoja 20 linijų). Jei neklystu, gyventojų skaičiumi artinasi prie pusės milijono. Tai jau ne miestas, bet didmiestis. Liūdniau atrodo architektūros požiūriu. Gyvenamieji penkiaaukščiai, devynaukščiai ir dvylikaaukščiai namai vieni nuo kitų niekuo nesiskiria. Atrodo lyg būtų gulsčiai ir statmenai surikiuotos degtukų dėžutės.

Šiek tiek pajvairinami tik valdiški pastatai, o dėl gyvenamųjų mūsų architektai sau galvų nedžiovina. Nieko stebėtino. Beveik visi jie yra gimę ir jaunystę praleidę kaimo pirkiose, kurios viena nuo kitos mažai kuo skiriasi. Tad atsidūrę mieste, nors ir baigia visokius mokslus, neieško naujų formų. Daug lengviau tiražuoti vienodus, lašas į lašą panašius projektus. Svarbu, kad už tai būtų sumokėta, o kai retkarčiais nubyra premija – *gaudeamus!* Pavyzdžiui, Lazdynų rajono landšaftas nuostabus, iš tolo atrodo kaip pasakų miestelis, bet įsižiūrėjus iš arčiau – tikras senovinis kaimas, kuriame namus vieną nuo kito atskirsi tik pagal prie sienų prikaltus numerius.

Legenda sako, kad Viduramžiais ir Renesanso laikais projektuodami ir statydami namus meistrai meldėsi; dabar architektai projektuodami, meistrai statydami... geria.

* * *

Nežinau, ar šias palaidas pastabas tiksliai apibūdinau, pavadinęs jas „Sutemos“. Ar ne arčiau tiesos būtų „Gyvenimo pabaigtuvės“, juo labiau, kad sveikata diena dienos silpnėja ir nėra jokios vilties, kad pagerėtų ar bent stabilizuotųsi. Susirūpinęs dėl nepavydėtinos sveikatos būklės, šiandien (X.9) prisiminiau lygiai prieš 60 metų tragišką mūsų tautos istorijos dieną, kai popietinėmis valandomis iš Vilniaus pasitraukė paskutinieji Lietuvos kavalerijos daliniai, įkandin kurių įsiveržė Želigovskio kariaunos būriai. Kaip ir galima buvo laukti, šio tragiško fakto nūdienė spauda nepaminėjo.

Šia proga prisiminiau kitą, daug ankstesnę istorijos faktą, tik ne tragišką, o džiaugsmingą. 1904 metų gruodžio 10 dieną Vilniuje išėjo iš spaudos pirmas mūsų tautos istorijoje dienraštis „Vilniaus žinios“. Praėjus šešiasdešimčiai metų nė vienas lietuviškas laikraštis nė žodžiu neužsiminė apie kiekvienam lietuviui brangų jubiliejų. Neminėčiau ir aš šio apgailėtino fakto, jeigu ne tai, kad būtent „Czerwony sztandar“ (!) tada, 1964 metų gruodžio vidury išspausdino tam jubiliejui skirtą nedidelį mano straipsnį.

* * *

Nauja didelė sensacija. Atsimenu neramius prieškario laikus Vilniuje. Trisdešimtųjų metų pavasarį teko susipažinti su kylančiu poetu Česlovu Milošu. Pažintis nebuvo maloni, man užkabinus naują lenkų poezijos leidinį „Żagary“, kuriame pirmu smuiku grojo Milošas. Vėliau, jau Vilnių atgavus, susitaikėm. Po karo apie šį Kėdainių rajone gimusį ir vaikystę praleidusį poetą beveik nieko negirdėjau.

Ir štai, prieš porą savaitių sensacija: Czesław Miłosz – 1980 metų Nobelio literatūros laureatas. Visa Lenkijos spauda pranešė šią žinią stambiomis raidėmis. Laikraščiuose ir žurnaluose kaip

iš gausybės rago pasipylė Milošo poezija, apie kurią toje spau-
doje trisdešimt metų bemaž nebuvo užsiminta. Beveik visi lenkų
žurnalai įsidėjo ketvirtą iš eilės (M. Curie-Skłodowska, H. Sien-
kiewicz, W. Reymont) tautiečio laureato nuotraukas. Pirmieji
trys laureatai nieko bendra su Lietuva neturėjo, tuo tarpu ket-
virtas gimė ir augo Lietuvoje. Dar 1931 metais, prisimindamas
tėviškę, apie ją sukūrė nostalgiską eilėraštį, pavadintą „Dar eilė-
raštis apie tėvynę“. Pacituosiu pirmą posmą:

*Nad brzegami niebieskiego Niemna
I Niewiaży o wodzie czarnej
Zasiewają jasnowłosi chłopi
Ciężkie pszenicy ziarna.*

Pasirodo, kas gimė ir brendo Lietuvoje, nepaisant tauty-
bės ir kalbos, iki gyvenimo pabaigos nepamiršta gimtojo kraš-
to. Nobelio premijos laureatas Milošas savo kalboje per Švedi-
jos radiją aiškiai pasakė, kad Lietuva yra jo gimtinė. Deja, mū-
sų spauda apie tai nė žodžiu neužsiminė.

* * *

Diena po dienos išaušo lapkričio šešiolikta – 80 metų.
Laukiau tos dienos nerimaudamas, trečias mėnuo įpratęs kam-
baryje stumdytis tarp keturių sienų. Privengiau – ar suėjus ne-
mažam svečių skaičiui, nenukrisiu nuo kėdės.

Ištvėriau. Maža to. Nepavargau, nors svečių būta nema-
ža – praėjo 24 asmenys. Maloniai nustebau įėjus muziejaus di-
rektoriui ir jo pavaduotojui (Dieve duok jiems sveikatos!). Įteikė
man odiniame aplanke muziejaus darbuotojų raštą su geriau-
siais linkėjimais. Dar maloniau buvo, kad vakarienė praėjo su
linksma nuotaika – dvylika svečių, nors ir ankštokai susėdę,
gardžiavosi žmonos pagamintais skanėstais.

Pora žodžių apie ištikimiausią ir neįkainojamą bendro gyvenimo draugę Heleną.

Nuo 1947 metų vasaros praėjo nemaža laiko. Visko buvo, neišskiriant ir kelerių priverstinės separacijos metų. Nepaisant to, likome vienas kitam ištikimi. Neįsivaizdavau gyvenimo be jos, neįsivaizduoju ir dabar, kai tapau visišku invalidu, retkarčiais pasijuntančiu mažo vaiko padėty. Vargstu ir kankinuosi aš, ne mažiau vargsta, niekuomet neprarasdama saulėtos nuotaikos – žmona.

* * *

Prieš keletą mėnesių pasirodė spaudoje žinia, kad netrukus laukiamas pusmilijoninis Vilniaus gyventojas. Šiandien (XI.25) „Tiesoje“ aptikau iš tiesų džiugią naujieną. 24 dieną užregistruotas Onos ir Algirdo Arlauskų šeimoje gimęs trečias kūdikis. Jis ir įrašytas į metropolijos analus kaip 500-tūkstantinis gyventojas – Gediminas.

Televizijos laidoje mačiau laimingus tėvus ir jų sveiką rėksnį.

Dieve duok jam ilgą gyvenimą!

* * *

Gruodžio, tuo pačiu ir žiemos pradžia. Dar ne taip seniai, kiek akim užmatai iš devinto aukšto, Vilnius žaliavo. Dabar baltuoja. Kartais ilgai prastoviu, žiūrėdamas pro langą į krintančias snaiges, kurios vis storesniu sluoksniu dengia žemę.

Gera būtų pasivaikščioti girgždančiu sniegu ir pakvėpuoti šaltu oru. Svajonė. Vietoj to sėdžiu prie elektrinės lempos ir šildausi nelyginant senas katinas, kuriam gyvenime nieko daugiau neliko. Tinkamiausias laikas apmąstymams. Deja, nesugebu leistis į tokio pobūdžio pratimus. Tai darydavo konclageryje tik profesorius Vladas Jurgutis. Būdavo išeina iš barako ir

lėtu žingsniu pats vienas valandą kitą eina apie jį. Paklaustas, ką tai reiškia, trumpai atsakydavo:

– Prašau netrukdyti. Darau apmąstymus.

Apie ką jis mąstė, nieks nežino. Veikiausiai apie praeitį. Aš taip nemoku ir nematau reikalo. Praeitis liko kažkur toli, arba, prisiminus priežodį, „pražuvo kaip sapnas“. Sapnai... Beveik kas naktį sapnuoju, kad vaikštau po Vilnių.

Prisiminiau istoriką Joną Šalūgą, kuris prieš keliolika metų su kolega (pavardė išgaravo) išleido įdomią knygėlę apie Vilniaus požemius. Prisiminiau todėl, kad Šalūga ilgai man nedavė ramybės, ragindamas ateiti į knygos bičiulių draugijos narių pobūvį ir papasakoti apie Vilniaus lietuvių veiklą tarpukariu. Nedavė ramybės ir dailininkas V. Jucys. Vienam ir kitam pasakiau:

– Neatsisakau, tik ne ryt ar poryt, o aštuoniasdešimt trečiais metais, minint „Aušros“ šimtmetį. Šio pirmo lietuviško laikraščio steigėjas ir redaktorius Jonas Basanavičius nuo 1904 iki 1927 metų gyveno Vilniuje. Bus tinkama proga prisiminti plačiau ir Basanavičių, ir tarpukario Vilniaus lietuvių veiklą. Anksčiau nekvaršinkit galvos.

Maniau, kad keletas metų praeis kaip nebuvę. Dabar matau, kad numatyto jubiliejaus... vargiai pavyks sulaukti.

Žmonos paragintas, šiandien (XII.8) išsiunčiau direktoriui pareiškimą, prašydamas atleisti mane nuo darbo.

Išsiunčiau todėl, kad sveikata negerėja, ir diena po dienos darosi vis sunkiau vaikščioti.

Maža to. Retkarčiais pasijuntu, lyg vėl būčiau atsidūręs už... grotų. Skirtumas tik tas, kad už durų nestovi sargybinis, ir ketvirtas mėnuo neturiu jėgų išeiti pasivaikščioti, įkvėpti nors kiek gryno oro.

* * *

Įsibėgėjo nauji 1981 metai. Pagal tradiciją Naujųjų metų proga vieni kitus sveikina. Visuose pasaulio restoranuose gausūs lankytojai išgeria jūras šampano. Keistas paprotys – metais pasenstam ir vieni kitus sveikiname. Niekومت gyvenime nemėgau jokių kolektyvinių linksmybių. Dabar jau nesvarbu – mėgstu ar nemėgstu – jos man neegzistuoja. Penktas mėnuo neišeinu iš kambario, ir retas kas peržengia jo slenkstį. Su pasauliu nutrūko paskutiniai ryšiai.

* * *

Mokslų akademijos Centrinė biblioteka 1980 metais išleido „Pergamentų katalogą“. Juos surankiojo ilgametis archyvaras R. Jasas. Veikalas imponantiškas – 616 psl., nuo XIV a. pabaigos iki mūsų amžiaus pirmosios pusės, 1400 pozicijų tarpiškai ir tiesiogiai liečia Lietuvą.

Rašytos lotynų, lenkų, gudų, rusų, keletas net vokiečių kalba. Nė vieno pergamento... lietuvių kalba. Pergamentų tekstų autoriai, pradedant popiežiais, karaliais, kunigaikščiais ir baigiant bajorais bei miestiečiais, dalis kitataučiai, o dauguma lietuvių kilmės, bet jau spėję išsišert, pamynę gimtąją kalbą, naudojos svetimomis. Šio fatališko fakto nei praeityje, nei dabar niekas nesugeba išaiškinti, nors mėgina. Lietuviai, kaip ir kitos pasaulio tautos, nenukrito iš dangaus, bet gimė ir vystėsi ant tos pačios žemės, kurioje ir mes gyvename. Koks velnias mūsų protėvius pastūmė į svetimas kalbas – niekuomet nesužinosime. Užtat jokia pasaulio tauta nesumokėjo taip brangiai kaip mes, kovodami dėl savo kalbos.

Peržiūrėjęs paskiras katalogo pozicijas, prisiminiau pernai redaguotą „Lietuvos panteoną“, kuriame pateikti visų Katedroje esančių memorialinių lentų tekstai. Tarp jų viena

* Keistas reiškiny.
Žodis „bazilika“
plačioje visuome-
nėje nepregijo,
liko senas
pavadinimas –
Katedra.

paskutiniųjų yra skirta 1922 metų pradžioje šv. Kazimiero kanonizavimo sukaktuvėms paminėti. Lentoje – trumpas tekstas, pažymintis tik popiežiaus Benedikto XV brevę (1922 m. sausio 15 d.), kuria Vilniaus Katedrai suteikiamas „Mažosios bazilikos“ vardas*.

Dabar iš kataloge įdėto (1398 pozicija) lotyniško brevės teksto aiškėja, jog popiežiaus brevėje juodu ant balto parašyta „...*Sancti Casimiri totius Lithuaniae patronis*“.

Nieko panašaus nėra lenkų okupacinės valdžios metu paruoštame memorialinės lentos tekste. Man tai suprantama. Tuomet ne tik civilinės administracijos atstovams, bet ir dvasinės hierarchijos šulams žodis „Lietuva“ buvo nepageidautinas. Kurijos pralotai rado išeitį, originalo brevės tekstą nutylėję ir pažymėję tik patį faktą, jog Katedrai suteiktas „Mažosios bazilikos“ titulas. Pateikiu abu tekstus *in extenso* išverstus į lietuvių kalbą. Pirmasis – Popiežiaus Benedikto XV brevė („Pergamentų katalogas“, pozicija 1398) skamba taip:

„Popiežius Benediktas XV... Vilniaus katedros bažnyčia, kurioje šventojo Kazimiero... visos Lietuvos... patrono mirtingi palaikai saugojami... net iki mūsų laikų... laikosi... tikėjimo... paminklas... Vilniaus vyskupas Jurgis Matulevičius... įteikė mums prašymą, kad... paminėtą katedros bažnyčią... teiktumėmės iškelti į mažesniosios bazilikos laipsnį.“

Katedros dešinėje pusėje, penktame pilioriuje, memorialinės lentos tekste pasakyta:

„Šventojo – Stanislovo – vyskupo – kankinio – Šventaisiais 1922 Viešpaties metais, o 8 nuo Lenkijos atstatymo pradžios, iš Dievo malonės karališkojo jaunikaicio šventojo Kazimiero K. Išp. pripažinto šventuoju 400 metų sukaktį minint, popiežius Benediktas XV šią katedros bažnyčią apaštališkuoju breve malonėjo iškelti, suteikdamas nepaprastą titulą ir garbę miesto mažesniųjų bazilikų pavyzdžiu“.

Taigi Popiežiaus brevės žodžių „...Šventojo Kazimiero visos Lietuvos patrono“ kurijos paruoštame tekste neliko.

* * *

Slankiodamas lyg vaiduoklis po kambarį, prisiminiau 1945 metų ankstyvą pavasarį. Kiek prabėgo pavasarių – nemaža, 36. Tarybinės kariuomenės išgelbėti nuo pražūties, jautėmės kaip išbaidytos avys, nežinodami, kas mūsų laukia. Dalis nelaimės draugų iš karto pradėjo ruošti kelionei į Vakarų. Likusieji, tarp jų ir aš, baidėmės Vakarų. Kas bus, nežinojom, bet trauktis tolyn nuo Lietuvos nesiryžome. Atsimenu atsisveikinimo momentą. Nežinau, iš kur tada man šovė į galvą mintis užrašyti iš gimnazijos laikų įsiminusį Sirokoslės eilėraštį:

*W oczach ciemno,
Serce boli
i zapłakać chce się.
Pójdę szukać lepszej doli
Wywoływać w lesie.
Przyjmę z chlebem, przyjmę z solą
W szczerej uprzejmości
Odezwiij się lepsza dolo,
I przyjdź do mnie w gości.**

* Pažodinis
vertimas:
„Akyse tamsu,
širdį gelia ir
pravirkti norisi.
Eisiu ieškoti
geresnės dalios,
išsilaukti miške.
Primsiu su duona,
priimsiu su druska,
nuoširdžiai ir
nuolankiai.
Atsiliepk, geresnė
dalužė ir ateik
svečiuosna“.

– Lenkų kalboje esu labai silpnas ir ne viską suprantu, – pasiskundė mielas kunigas Stasys Yla.

Paaiškinau atskirus žodžius ir eilėraščio prasmę.

– Jaudinantis. Turėsiu atminimą, lyg būčiau gavęs iš Vilniaus, – tarė jis.

– Gerai pasakei – iš Vilniaus. Eilės tame mieste parašytos maždaug prieš šimtą metų. Ten būdamas gimnazijoje išmo-

kau ir niekuomet nepamiršiu. Manau, kad ir tau, ir man dar ne kartą teks prisiminti.

Nuo tų metų pavasario Nemunu daug nuplaukė ir šilto, ir su ledais vandens. Deja, apie buvusį baisios nelaimės draugą nieko nežinau ir negalėčiau pasakyti, ar jis atsimena, ar, atsidūręs dangoraižių paunksnėje, seniai pamiršo*.

* Kunigas S. Yla
savo prisiminimų
knygoje apie
Štuthofą „Žmonės
ir žvėrys“
R. Mackoniui
skiria nemažai šiltų
žodžių.

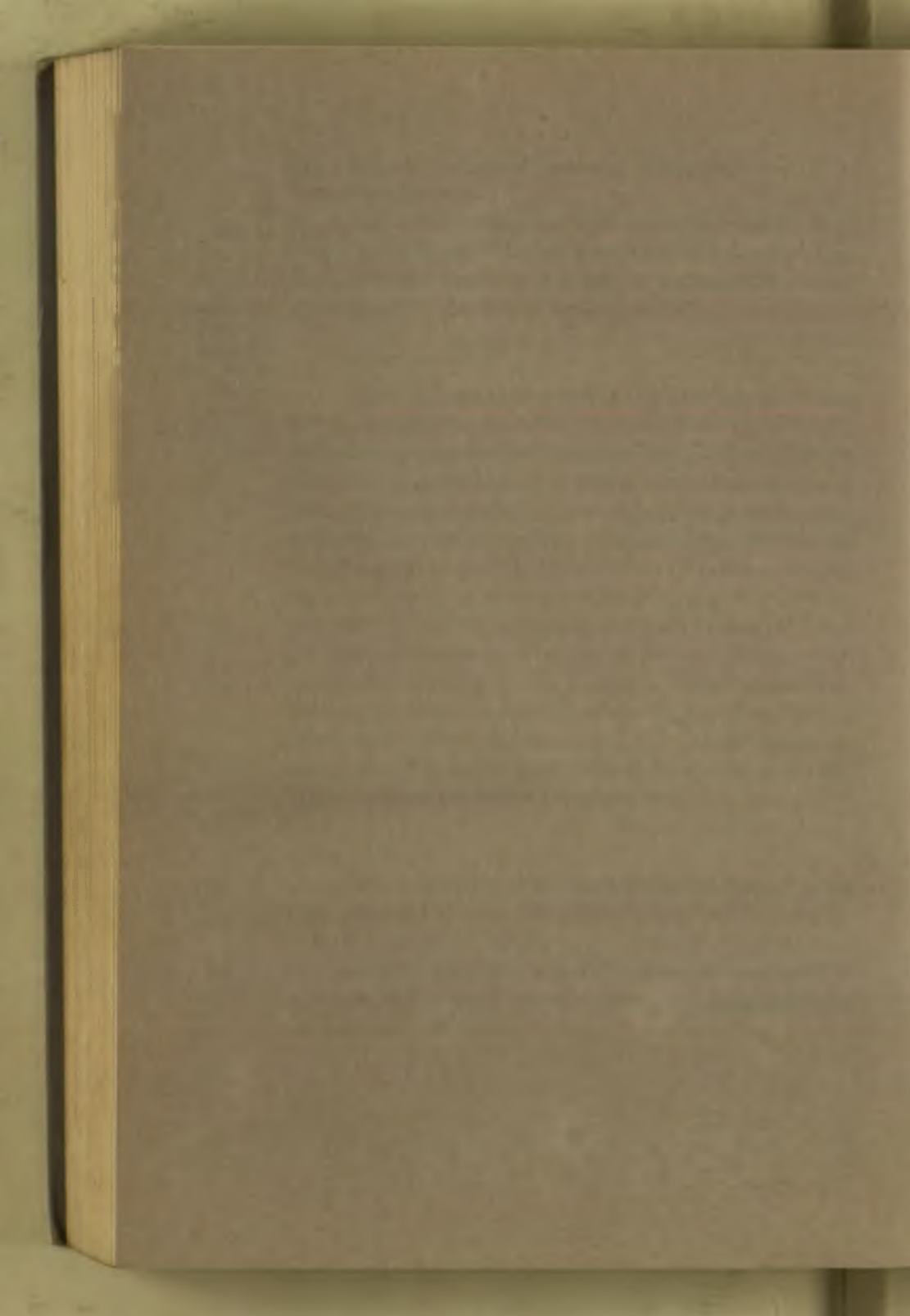
* * *

V.16. Lygiai prieš 25 metus (1956.V.16) išlipau Vilniaus stotyje, kurios nebuvau matęs 13 metų. Buvo tai iki mirties nepamirštamas momentas. Ilgas gyvenimo laikotarpis numylėtame Vilniuje praėjo kaip viena akimirka. Buvo keliolika sunkių metų. Vėliau, gavę darbą, gyvenome daugmaž normaliai ir atrodė, kad dar ilgai džiaugsimės gyvenimu. Deja, 1980 metais rudeniop sveikata pradėjo šlubuoti ir štai 8,5 mėnesio ne gyvenau, o kankinuosi, be jokios šviesesnės perspektyvos. Ne tik neliko jokios vilties nuvykti į gimtąjį kaimą ar į Palangą, bet neturiu jėgų nors trumpam išeiti į gatvę. Malonu, kai nors retai aplanko likę gimnazijos laikų du draugai: fizikos mokslų kandidatas Henrikas Horodničius, dėstęs šią discipliną Vilniaus universitete ir buvęs diplomatas Viktoras Čečeta, ilgus metus dėstęs Alma Atos universitete anglų kalbą, grįžęs gyvena Vilniuje ir verčiasi šios kalbos korepeticijomis.

* * *

Birželio pradžia, suėjo lygiai metai, kai pajutau kažką negero kojose. Iš pradžių dar galėjau, nors ir sunkiai, vaikščioti. Birželio antroje pusėje dar buvau Palangoje. Per parką šiaip taip nueidavau iki autobuso, nuvažiuodavau iki miesto centro ir elegantiškai įrengtoje „Gilės“ kavinėje pusvalandį pasėdėdavau prie puodelio kavos...

Vardų rodyklė

Abramavičius L. 154, 164, 168, 169, 197,
198, 204, 207

Adomavičius-Kekštas J. 217, 218

Aidulis J. 218

Alantas 311

Aleksandravičius P. 449

Aleksandravičius S. 241, 242

Alseika D. 104, 119, 121, 122, 130, 134,
142, 149, 157, 160, 172–175, 203

Ambrasevičius-Brazaitis J. 306, 328, 349

Ancerevičius 304

Arlauskas G. 467

Augevičius 56, 82

Averka P. 284, 288

Babilius M. 115

Bagdonas M. 147

Bagdonas R. 209

Balčiūnas 27, 28, 29

Balmontas K. 150, 151, 257

Baltušis J. 38, 40

Balutis 315

Baranauskas A. 41

Basanavičius J. 54, 74, 82, 104, 130, 133–
135, 177, 187, 233, 311, 468

Basanavičiūtė T. 133

Baranovskis 390

Bataitytė A. 460

Bauba K. 377

Bauermanas M. 211, 236

Beck J. 224

Bemas J. Z. 79

Benediktas XV 470

Bičiūnas V. 181, 262

Bieliauskas P. 82, 103, 119, 149, 209

Bielinis A. 115

Bielinis K. 114, 115

Birinčikas A. 114, 115

Biržiška M. 54, 87, 121, 133, 143–147,
171, 181, 183, 211, 272, 276, 277, 329,
330

Bizauskas K. 248, 250, 251, 255, 264, 267,
268, 273

Blažys K. 112, 115, 405

Blekaitis J. 284

Bocianskis L. 197, 199, 202, 207, 212–
214, 219, 226, 230–232, 251, 252

Bogdanas K. 452

Bondy de 81

Borkovskis V. 223

Boruta K. 311

Bradtke 411–413, 416, 417, 421

Brenšteinis M. 75, 83

Brenšteinienė 83

Broel-Pliaterova 81

Broitas 363

Bucevičius V. 96

Budra P. 177, 178

Budrevičius V. 156, 173, 174, 180, 243

Budrys I. 370

Budrys R. 449, 450, 463

Bujnicki T. 200

Burba 26, 27

Caenas J. 358

Carkovskis 77

- Charvatas F. 228
 Chernicas 382, 391
 Chšanovskis 198
 Churchillis W. 403
 Cicėnaitė B. 97
 Cienas A. 180
 Cienas J. 245, 283, 284
 Ciepliakas 129
 Cimas 395, 408, 409
 Ciplijauskas V. 454, 455
 Cyvinskis S. 72, 78
 Curie-Skłodowska M. 466

 Čečeta V. 86, 472
 Cėnytė M. 86, 97, 112, 114, 115, 140
 Čėpulytė V. 218, 245
 Čėrnichovskis J. 197
 Čėbiraitė E. 97, 114
 Čėbiras J. 133
 Čėbiras K. 119, 128, 130, 140, 149, 157,
 209, 224, 230, 315, 321
 Čėrvinskis 363
 Čėurlionis M. K. 445, 451, 458

 Dambrauskas A. 76
 Dante A. 8
 Darius S. 178
 Dasys V. 178
 Dauguvietis B. 294
 Daukantas S. 72
 Daunoras B. 339
 Dobruckis 137, 143, 146, 169
 Drėma V. 218, 252
 Dunikovskis K. 458

 Ecke von der 337
 Engelis M. 211, 223, 224
 Erenkroicas S. 115
 Esseris 362, 379

 Fotas 382, 401
 Frajermanas R. 282

 Gaidelionis P. 54, 94
 Gaivenis J. 114, 115

 Gasiulis V. 112
 Gasūnas V. 461
 Geležiūnas 21, 23, 24, 26
 Gerdeleris 395
 Germantas Meškauskas 310, 316, 330, 339
 Gesleris 176
 Gira L. 271
 Girėnas S. 178
 Goehelsas 339, 403, 405
 Gogolis N. 213
 Gorkis M. 281, 289
 Graužinytė E. 55
 Grečiho 29, 30
 Greifelis 351
 Gričius A. 147, 241
 Grigaiienė V. 133, 135
 Grincevičiūtė F. 135
 Gudynas P. 431, 433, 452, 463
 Gudonytė 449
 Gustainis V. 191

 Haleckis O. 248, 249
 Halevy 177
 Hapke 395, 397
 Hauptas 371, 372
 Heidlis 371–373, 392
 Herbačiauskas A. 142, 143, 307, 429, 438
 Himmleris H. 333, 351, 408
 Hingstas H. 312, 328, 384
 Hirschas 406
 Hitleris A. 187–189, 229, 235, 294, 306,
 394, 395, 404, 408, 409, 419
 Hoppe, 390, 391, 395, 397
 Horodničius H. 93, 97, 114, 115, 472
 Hortis 394
 Husas 229

 Inčiūra K. 213, 310

 Yla S. 426, 471, 472

 Jablonskienė S. 198, 203
 Jacinienė H. 434
 Jager K. 308, 352, 353
 Jagomastas E. 300, 308

- Jakimavičius R. 166
 Jakštas 154, 177, 431, 432
 Jalbžikovskis R. 118, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 136, 170, 190, 259, 321
 Jankauskas J. 81, 209
 Jankovskis Č. 207
 Janulaitis A. 133
 Janušytė L. 325
 Jasas R. 469
 Jasinskis M. 226, 227, 230, 233, 236
 Jasinskis Z. 164
 Jasinskis 361
 Jaščoltas V. 196, 197
 Javorskis I. 200
 Jazukevičius V. 84
 Jogaila 388
 Jokantas K. 133
 Jokūbonis G. 452
 Jucys V. 443, 468
 Juknevičius A. 112, 114, 115, 128, 133, 149, 174, 211, 224
 Juknevičius R. 284, 325
 Jundzilas Z. 247
 Juodelytė O. 109
 Jurašaitis 81
 Jurgutis V. 352, 355, 370, 467
 Justas E. 342, 343
 Juška A. 53, 55, 56
 Juškevičius A. 115, 208, 252

 Kairiūkštis S. 88, 105, 434
 Kairiūkštis V. 96, 434
 Kairys S. 133
 Kalnėnas J. 241
 Kaminskas 102, 103
 Kaminskas M. 251
 Kaminskis 368
 Kanopka J. 180, 185, 273, 449
 Karatajus V. 448, 449
 Karazija P. 106, 109, 123, 129, 131, 140, 147, 148, 149, 200
 Kardelis J. 147, 241, 261
 Kareckas J. 262
 Karosas J. 218, 219, 294, 296
 Karužaitė M. 112, 115

 Kasperavičius J. 431
 Katelbachas T. 191
 Katinauskas J. 413
 Kaufmanas 74
 Kaunas P. 240, 249
 Kauzas 81
 Kaveckaitė L. 309
 Kaziukonienė-Kundrotaitė A. 14
 Kaziukonis J. 14
 Kaziukonis J. 14, 26
 Keliuotis J. 261
 Kemežys V. 249, 250, 251, 262, 265, 266, 278
 Kerpė P. 375
 Keturakis 213
 Kiaulėnas P. 441
 Kirkliauskas M. 14, 46
 Kirkliauskas S. 14
 Kirniklis S. 61, 202
 Kisarauskas V. 438
 Klau V. 309, 318, 320, 329, 331, 333–337, 341, 345, 346, 348
 Klemka V. 449
 Klifotas 367, 383, 392, 402, 410
 Klova B. 438
 Kopfermanas 322
 Korsakas K. 8, 278
 Korvin-Milevskis H. 257
 Kosciuška T. 79
 Kosciuška V. 79, 91
 Kossak M. 438
 Kovalska N. K. 441
 Kovalskis K. 211, 440
 Kozlovas 295, 296
 Kozlovskis 375, 376, 379–383
 Krasauskas S. 444, 253, 454
 Kraševskis J. J. 74
 Kraujelis P. 103, 119, 124, 126, 132, 133, 149, 157, 166, 167, 173, 178–180
 Kraujelis V. 55
 Krauze A. 309
 Kraužlys M. 272
 Kremžys V. 243
 Krėvė-Mickevičius V. 271, 273
 Kriaučiūnas A. 52, 53, 70, 424, 425

- Kriauciūnas M. 397
 Kridlas M. 246
 Krikščiukaitis K. 109
 Krylovas 40
 Krymas 206
 Krinickaitė M. 245
 Krulis A. 95
 Krutulis A. 96, 104, 209, 213
 Kšytronis 211
 Kšižanovskis B. 164, 223, 224, 254
 Kubiliūnas P. 306, 312, 320, 339, 340, 341, 342, 343, 344
 Kubiliūtė M. 273
 Kudrka V. 161
 Kuklys 69
 Kukra J. 78, 82
 Kukutis M. 262
 Kunavičius P. 115
 Kuzminskis J. 33, 46, 47, 86, 125, 452, 453, 459
 Kvedaravičienė S. 437
 Kvetkauskas P. 48
 Kviatkovskis J. 160, 206, 207, 210, 214–216, 221, 222

 Lahanosas 180–182
 Landsbergis G. 451
 Lebedys 56
 Legeika V. 103, 104
 Lelevelis J. 86
 Leonavičius P. 309, 330
 Levkavičius V. 249
 Liamas 171
 Liangas 102
 Liobytė A. 184
 Lipniūnas A. 388, 389, 407
 Litke 382
 Lohse 305, 306, 312, 337, 342, 343

 Maceika J. 180, 208, 209, 449, 463
 Machulcas 413–415
 Maciauskas S. 243, 244, 272, 278, 279, 283, 284
 Maciūnas 311
 Mackevičienė-Kaziukonytė I. 16, 17
 Mackevičius A. 13, 15
 Mackevičius A. 342, 346, 385
 Mackevičius E. 17
 Mackevičius F. 14
 Mackevičius J. 232, 233, 247, 304, 305
 Mackevičius K. 13
 Mackevičius M. 13, 15
 Mackevičius M. 352
 Mackevičius S. 61, 96, 107, 142, 175, 180, 182, 187, 255
 Mackevičius V. 14, 15
 Mackonis K. 284
 Mačionis A. 115
 Mačionytė 97
 Maironis 211
 Malachovskis 228
 Malijauskienė J. 445
 Malinauskas D. 165
 Mališevskis V. 197
 Maliukevičius K. 156
 Martinkėnas V. 227, 240, 245, 262
 Maruševskis 231, 236
 Masaitis Z. 370
 Masalskis 447
 Masevičius V. 241
 Masiliūnas J. 277
 Mašalaitis V. 268, 269
 Mateika 77
 Matijošaitis S. 216
 Matulevičius J. 108, 129, 154, 170, 190, 470
 Matuševskis 200, 219, 220
 Meyeris T. 382, 391, 392, 394, 395
 Meištačiūnas A. 111
 Mergelis V. 166, 167, 182
 Merkys A. 245, 246, 248, 268–270, 276
 Michalkevičius M. 27, 129, 255
 Miciūnas A. 52, 53, 56, 65
 Miciūtė O. 217, 218, 245, 262, 275
 Mickevičius A. 72, 74, 440, 441
 Mikaila K. 156
 Mikalauskaitė Z. 114, 115
 Mikėnaitė A. 433
 Mikolaičikas 376
 Mykolaitis-Putinas V. 271, 273, 310, 311, 324

- Mikołko A. 200
 Milasius O. 457
 Milkovskis 133, 134
 Milošas Č. 200, 465, 466
 Mironas V. 254
 Modelskis 154
 Molotovs 295
 Moračevska B. 81
 Muravjovas 28, 346, 385
 Musolinis 199

 Naginskas S. 94
 Nalivaika P. 14
 Narbutas L. 14, 27, 234
 Narbutas T. 27, 44
 Nargelavičius 326
 Narkeliūnaite S. 284, 302, 307, 309, 317, 328
 Narutis-Žukauskas P. 413
 Nasvytytė D. 329
 Naunčikas K. 244
 Navakas J. 273, 274, 279
 Navakienė D. 279
 Navikas J. 162, 163, 220
 Neveravičius 311
 Nezahitauskas A. 243, 253, 282
 Niedzielskis M. 211

 Obstas von 96, 107, 160, 180, 182, 198
 Okuličius K. 107, 175, 180, 300, 301
 Ostmanas von 299
 Ostrovskis J. 199, 225
 Otrebmskis J. 113, 115, 116, 137, 151

 Pajaujis 303
 Paleckis J. 147
 Paltarokas 437
 Pangonis A. 213, 227, 240, 284
 Parčianskas V. 438, 440
 Paukštė E. 208
 Paukštys J. 330
 Paulius 339, 340
 Petraitis A. 112
 Petraitis A. 186
 Petrauskas J. 218

 Pieška D. 45
 Pilsudskis J. 59, 61, 71, 107, 108, 111, 128, 141, 143, 146, 147, 148, 157, 164, 179, 190, 233, 246, 298
 Pivorionas J. 218
 Plečkaitis J. 141, 157
 Popovas 211, 212
 Požezinskis V. 17
 Prantkelevičius Z. 218
 Prapuolenis J. 435
 Prokopčičukas 252
 Pukėnas K. 115
 Pulaskis 79
 Pumputis D. 284
 Puodžius S. 339, 370
 Putramentas J. 200

 Račkevičius V. 136, 138
 Radvilaitė-Gostautienė B. 90
 Radziulis V. 214, 245
 Rastenis V. 241
 Raštutis N. 118, 149, 192, 222
 Rauduvė 453
 Razmukas P. 252
 Reimontas V. 466
 Reinys M. 88, 89, 321
 Rentelnas von A. T. 305, 306, 312, 320, 328, 340, 342, 343, 352, 384
 Retingeris J. 113
 Rydz-Smiglas E. 225, 226
 Rygertas V. 91
 Rymas A. 156
 Rimašauskas J. 353, 398
 Rimkevičius A. 200
 Rimša P. 458
 Rinevičius A. 138
 Rooseveltas F. D. 403
 Rozenbergas A. 351
 Rožanskis 406
 Rudnickis J. 113
 Rudzis M. 35, 48, 50, 178
 Ruferis 405
 Rusokaitė V. 218
 Rutskis K. 223

- Sadauskaitė K. 27
 Sadkovskis S. 164
 Sakalauskas 21, 26
 Sakavičius V. 26–29
 Sapniūnas V. U. 254
 Sapronovas 425
 Savickis 358
 Schinpfas von 337
 Senkus P. 303, 304
 Sidaravičius J. 445
 Siedleckis M. 155, 164
 Sienkiewicz H. 167, 466
 Siromkomle V. 71, 72, 74
 Skarga 388
 Skirmuntaitė K. 203
 Skruodis J. 216
 Skrupskelis J. 241
 Smaliauskas A. 91
 Smetona A. 122, 141, 211, 258, 260, 276, 277
 Sodeika A. 133, 135
 Sokolovas N. 188, 189
 Sruoga B. 271, 289, 310, 311, 318, 319, 352, 384–388, 398, 409, 415, 419–421
 Sruogienė-Daugirdaitė V. 399
 Stachurskis L. 199
 Staliliūnaitė R. 454
 Stanevičius S. 72
 Stanevičius V. 246, 247, 248, 249
 Stankevičius A. 55, 88, 91, 92, 97, 114, 157, 287
 Stankūnas D. 241
 Starkus A. 373, 404
 Stašys K. 122, 144, 149, 173–175, 199, 207–209, 211, 212, 217, 230, 246, 252, 263, 264
 Stasiulevičius A. 438, 440, 450
 Stoškus A. 450
 Straševičius J. 201
 Stropus S. 432, 445
 Subačius V. 114, 115
 Sumak I. 457
 Sužiedėlis S. 55
 Svianevičienė O. 115
 Svierčevskis 207
 Šaltenis J. 328, 336, 348
 Šaloga J. 468
 Šarmaitis R. 8
 Šernas J. 386
 Šetkus S. 254
 Šičkaitė B. 156
 Šikšnys M. 134, 178, 182–185
 Šimkūnas J. 90, 91, 96
 Šimkus J. 277
 Šytkovskis B. 204
 Škirpa K. 228, 338
 Šlapelienė M. 216, 221, 222
 Šlapelis J. 187
 Šlapelytė L. 55, 97, 114
 Šukevičius V. 44
 Šulginas J. 147
 Švarcbatas J. 380
 Švažas J. 450, 451
 Švedas 219, 220
 Švigeris 233, 234
 Taškūnas V. 149, 209, 321
 Tijūnaitis Č. 91
 Tysliava J. 147
 Tiškevičienė K. 256
 Tiškus B. 308, 317, 328, 332, 336, 345, 348
 Trimakas A. 264
 Trunca F. 17, 20
 Tūbelienė J. 267, 274, 449
 Tūbelis J. 122, 267, 268
 Tuleikis B. 456
 Tuleikis L. 438
 Tumas J. 77, 78, 133, 178, 211
 Turauskas E. 133
 Tureika Z. 219
 Ugianskis Z. 147, 148
 Umbrasas V. 208
 Umbražiūnas Z. 302, 307, 309, 317
 Uogintas B. 442, 443, 455, 456
 Urbonas-Urbonavičius S. 122, 239, 240, 243, 262, 316
 Urbonavičius J. 131
 Uždavinsys V. 95

Ūdra 138

Vaičiūnas P. 198, 213, 273, 310, 311

Vaitkūnas G. 445

Vaivada 104

Valaitis A. 245

Valančius M. 305

Valius V. 438

Valiuvienė S. 438

Valterytė E. 55, 97, 114, 115

Vanagėlis-Sakalauskas K. 177, 228, 229

Varūnas 329

Veleckas K. 129

Vėlūtis P. 254

Venclovaskis 252

Vengris J. 229

Vestfalis 232

Vienuolis A. 38, 41, 42, 211

Vykintas S. 245, 254, 262, 302, 307,
310, 311

Vildžiūtė B. 97

Vileišienė E. 135

Vileišis J. 133

Vileišis P. 55

Vileišytė E. 55

Viljanovskis 219, 252

Vilmantas-Maklenburgeris E. 308

Vilmantienė-Jagomastaitė O. 300–302, 307

Viskantas A. 117, 134, 148, 149, 192,
209, 252

Vyslouchas S. 108

Vysockis L. 342, 343

Višinskis P. 451

Vitainis 104

Vitkauskas V. 240

Vitkovskis 417

Vivulskis A. 77

Vytautas Didysis 77, 165, 166, 172

Vladičko 155

Voiciehovskis S. 60

Vojevskis 417

Vroclavskis 206

Vrublevskis T. 164

Vulfas 221

Zajančkauskas V. 94, 149, 169–171, 186

Zaunius D. 159

Zavadskis J. 223

Zelionke F. 381–383, 391, 392

Zielinskis 104

Zoferis 147

Žakevičius S. 299, 300, 302

Želenskis T. 438

Želigovskis L. 71, 80, 246, 247, 298

Žemaitė 38, 40, 211

Žemaitis Z. 133

Žilinskis M. 159, 160, 207, 221

Žlabys 339

Žmuidzinavičius A. 458

Žongolavičius B. 154, 155

Žukauskaitė M. 131

Žukauskas A. 184, 185, 217, 218, 245,

262, 273, 279, 284, 449

Žukauskas D. 20, 33, 34

Žukauskas J. 303, 307, 308, 310, 311, 314,
318, 319, 326

Turiny

Pratarmė 5

Be ryto naktis 11

„Vilniaus balsas“ 239

„Naujoji Lietuva“ 291

Mes dar gyvi žmonės 349

Bohemos tarnyboje 429

Sutemos 463

Vardų rodyklė 475

Mackonis, Rapolas

Ma76

Amžiaus liudininko užrašai: atsiminimai / Rapolas Mackonis. –
Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjunga leidykla, 2001. – 481 p.: iliustr.
Vardų + kltė: p. 475-481.

ISBN 9986-39-196-2

*Antrojoje atsiminimų knygoje (pirmoji 1999) autorius apžvelgia beveik
visą nueitą kelią. Skurdi vaikystė Dėlikijos kaime XX-jo amžiaus pradžioje,
senkūs mokslo metai, atkaklios gruntojės dėl lietuvių sudėtingomis
okupacijos sąlygomis prieštariu Vilniuje, mirtininkų stovyklos fatidinėje
Vokietijoje. Palyginti ramaus gyvenimo atpaudžiai 1968-1981 m.
Daug įdomios ir vertingos informacijos apie lietuvių to meto gyvenimą
(ypač spaudos leidinius); savitos politinių įvykių interpretacijos.*

UDK 888.2-94+945.45

Rapolas Mackonis

Amžiaus liudininko užrašai

Atsiminimai

Redaktorius Antanas A. Jonynas

Dailininkas Romas Orantas

Korektorė Andronė Daugnorienė

Maketavo Dalia Kavaliūnaitė

Nuotraukos iš Lietuvos nacionalinio muziejaus,

Mokslių akademijos bibliotekos fondų,

R. Mackonio asmeninio archyvo

2001 II.28. 19 leidyb. apsk. I. Užsakymas 1269. 328-ji leidyklos knyga.

Išleido Lietuvos rašytojų sąjunga leidykla, K. Sievydo 6, 2600 Vilnius.

Spausdino AB „Vilspa“, Virlulikių skg. 80, 2600 Vilnius.

121-

3-02-775

LIETUVOS NACIONALINĖ
MARTYNO MAŽVYDO BIBLIOTEKA

02/777

Amžiai

Jei kam nors dabar ir ateityje pasirodys, kad vietomis esu samskas, tai labai prašau įsidėmėti vieną dalyką. Visa mano ilgametė publicistinė ir literatūrinė veikla buvo paskirta vienam tikslui „*ad maiorem Lithuaniae gloriam*“.
Tuo gyvenau ir dirbau ne aš vienas, bet visi vilniečiai. Pagal tai vertinau ir aprašomąjį laikotarpį nenusileisdamas nė per nago juodumą.

Rapolas Macdonis

Lietuvos nacionalinė
M. Mažvydo biblioteka

000161745

ISBN 0086-39-196-2

9 784986 391968